

**XX. YÜZYILDA TUNUS'TA EDEBÎ VE
KÜLTÜREL FAALİYETLER**

Şükrü GÜLER

Doktora Tezi
Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. İlknur EMEKLİ
2025
Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

Şükrü GÜLER

**XX. YÜZYILDA TUNUS'TA
EDEBÎ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. İlknur EMEKLİ**

ERZURUM-2025

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “XX. Yüzyılda Tunus’ta Edebî ve Kültürel Faaliyetler” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[24.03.2025]

Şükrü GÜLER

Aslı ıslak İmzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. İlknur EMEKLİ danışmanlığında, Şükrü GÜLER tarafından hazırlanan bu çalışma 19/03/2025 tarihinde savunulmuş ve Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. İlknur EMEKLİ	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Nimet YILDIRIM	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Ahmet Hamdi CAN	İmza: Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Gülyaşar SAĞDIÇ	İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Hanifi Şahin

Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TUNUS'A GENEL BİR BAKIŞ

TUNUS'A GENEL BİR BAKIŞ	8
1.1. TUNUS İSMİNİN ETİMOLOJİSİ.....	8
1.2. TUNUS'UN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ	11
1.2.1. Konumu ve Stratejik Önemi.....	11
1.2.2. Yeryüzü Şekilleri	15
1.2.3. Şehirler	21
1.2.4. İklim	21
1.3. DEMOGRAFİK YAPI VE NÜFUS.....	24
1.4. ETNİK YAPI	28
1.4.1. Berberîler	29
1.4.2. Araplar.....	32
1.4.3. Türkler.....	34
1.5. DİNÎ YAPI	35
1.5.1. Müslümanlar	36
1.5.2. Hristiyanlar.....	37
1.5.3. Yahudiler.....	39
1.6. TARİH BOYUNCA TUNUS.....	42
1.6.1. Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Tunus	42
1.6.2. İslamî Dönemde Tunus	52
1.6.3. HANEDANLIKLAR DÖNEMİNDE TUNUS	58
1.6.3.1. Ağlebîler Dönemi (800-909).....	59
1.6.3.2. Fâtımîler Dönemi (909-972)	61

1.6.3.3. Zîrîler Dönemi (972-1148).....	65
1.6.3.4. Muvahhidler Dönemi (1160-1227)	67
1.6.3.5. Hafsîler Dönemi (1227-1574).....	69
1.7. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE TUNUS (1574-1881).....	74
1.7.1. Tunus'un Fethi	74
1.7.2. Paşalar Dönemi (1574-1591)	78
1.7.3. Dayılar Dönemi (1591-1630).....	79
1.7.4. Beyler Dönemi (1630-1881)	81
1.7.4.1. Murâdîler Dönemi (1630-1705).....	81
1.7.4.2. Hüseyinîler (1705-1957)	82
1.8. FRANSIZ SÖMÜRÜ DÖNEMİNDE TUNUS (1881-1956)	92
1.8.1. Fransız Sömürüsünün Tesisi ve Tunus Halkının Direnişi	92
1.8.2. Ulusal Hareketler ve Bağımsızlık Mücadelesi	96
1.8.2.1. Genç Tunuslular Hareketi	99
1.8.2.2. 1914-1956 Sosyo-Siyasi Hareketler ve Bağımsızlık Mücadelesi	103
1.9. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE TUNUS (1956-...)	116
1.9.1. el-Habîb Bûrkîba Dönemi (1956-1987)	117
1.9.2. Zeynel Abidin b. Ali (1987-2011)	127

İKİNCİ BÖLÜM

TUNUS'TA EDEBÎ VE KÜLTÜREL HAYATIN GELİŞMESİNE ETKİSİ OLAN FAKTÖRLER

2.1. TUNUS'TA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI	128
2.1.1. Fransız Sömürü Döneminde Eğitim.....	130
2.1.2. Modern Eğitim Meselesi	134
2.1.3. Bağımsızlık Sonrası Eğitim	138
2.1.4. Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Eğitim Kurumları	143
2.1.4.1. Geleneksel Eğitim Kurumları	143
2.1.4.2. Modern Eğitim Kurumları	149
2.2. KÜTÜPHANELER.....	159
2.2.1. Genel Kütüphaneler	163
2.2.2. Halk Kütüphaneleri	172
2.2.3. Özel Kütüphaneler	174
2.2.4. Akademik Kütüphaneler	176

2.3. EDEBÎ VE KÜLTÜREL CEMİYETLER.....	178
2.4. MATBAA.....	180
2.5. BASIN	187
2.5.1. Sömürge Dönemine Kadar Basın.....	191
2.5.2. Sömürge Döneminde Basın	192
2.5.3. Bağımsızlık Sonrası Basın	196

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA TUNUS EDEBİYATINDA ŞİİR, ROMAN, HİKÂYE VE TİYATRO

3.1. ŞİİR	206
3.1.1. Sâlim b. Ömer Bûhâcib (1827-1924).....	231
3.1.2. Sâlih Suveysî el-Kayravânî (1871-1941).....	236
3.1.3. Mustafa Âğâ (1877-1946).....	240
3.1.4. Muhammed Şâzelî Haznedâr (1881-1954)	246
3.1.5. Mahmûd Bayram et-Tûnisî (1893-1961)	249
3.1.6. Abdurrezzâk Karbâka (1898-1945).....	253
3.1.7. Saîd Ebû Bekr (1899-1948)	257
3.1.8. et-Tâhir el-Haddâd (1899-1935)	261
3.1.9. Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî (1909-1934)	266
3.1.10. Mustafa Harrîf (Hurayf) (1909-1967).....	271
3.1.11. Ahmed b. Muhtâr el-Vezîr (1912-1983)	275
3.2. KISA HİKÂYE.....	278
3.2.1. Ali b. Sâlih ed-Du'âcî (1909-1949)	287
3.2.2. Zeynelâbidîn es-Senûsî (1901- 1965)	292
3.2.3. Muhammed el-Merzûkî (1916-1981).....	295
3.2.4. Muhammed el-Arûsî el-Matvî (1920-2005)	298
3.2.5. el-Beşîr b. Selâme (1931-2023)	302
3.2.6. Mustafa el-Fârisî (1931-2008)	305
3.2.7. et-Tâhir Kîka (Guiga) (1922-1993).....	309
3.2.8. el-Beşîr Harrîf (Hurayyif) (1917-1983)	311
3.2.9. Muhammed Ferec eş-Şâzelî (1927-2014)	314
3.2.10. İzzeddin el-Medenî (1938-).....	317
3.2.11. Hasan Nasr (1937- ...)	319

3.3. ROMAN	321
3.3.1. Sâlih es-Suveysî el-Kayravânî (1871-1941)	331
3.3.2. el-Beşîr Harrîf (Hurayyîf) (1917-1983)	333
3.3.3. Mahmûd el-Mes'adî (1911-2004)	336
3.3.4. Muhammed el-Arûsî el-Matvî (1920-2005)	339
3.3.5. Mustafa el-Fârisî (1931-2008)	341
3.3.6. Muhammed es-Sâlih el-Câbirî (1940-2009)	344
3.3.7. Muhammed el-Hâdî b. Sâlih (1945-2019)	345
3.3.8. Muhammed el-‘Âbid Mizâlî (1906-1997)	347
3.3.9. Abdulkâdir b. eş-Şeyh (1929-?)	350
3.4. TİYATRO	352
3.4.1. Muhammed b. Ferhât el-Ce‘âyibî (1878-1938).....	360
3.4.2. Abdurrezzâk Karbâka (1898-1945).....	362
3.4.3. Muhammed b. Ahmed el-Habîb (1903-1980).....	364
3.4.4. Ahmed b. Süleyman Hayreddin (1905/6-1967).....	367
3.4.5. Ali Du‘âcî (1909-1949).....	369
3.4.6. Halîfe b. Muhammed es-Sitanbûlî (1919-1948)	372
3.4.7. Ahmed b. Muhtâr el-Vezîr (1912-1983)	374
3.4.8. İzzeddin el-Medenî (1938-).....	375
3.4.9. Âmir et-Tûnisî (1922-?)	377
SONUÇ.....	380
KAYNAKÇA	386
ÖZGEÇMİŞ.....	408

ÖZET**DOKTORA TEZİ****XX. YÜZYILDA TUNUS'TA EDEBÎ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER****Şükrü GÜLER****Tez Danışmanı: Doç. Dr. İlknur EMEKLİ****2025, Sayfa: 408****Jüri: Doç. Dr. İlknur EMEKLİ (Danışman)****Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK****Prof. Dr. Nimet YILDIRIM****Doç. Dr. Ahmet Hamdi CAN****Dr. Öğr. Üyesi Gülyaşar SAĞDIÇ**

Tunus, Antik çağlardan günümüze kadar Kartaca İmparatorluğu, Roma, Vandal, Bizans, Arap ve Osmanlı gibi farklı milletler ve çeşitli medeniyetlerin bulunduğu bir coğrafyada yer almaktadır. Farklı dinler, diller ve geleneklerin bir arada yaşadığı, her birinden derin izler taşıyan bir kültür mozaığı haline gelen ülke, son derece zengin ve çeşitli kültürel bir mirasa sahiptir. İslam'ın 7. yüzyılda bölgeye gelişiyle kültürel kimliği büyük ölçüde şekillenmiş olsa da Roma ve Bizans dönemlerinden kalma Hristiyan ve Yahudilik gibi dinlerin de bugünkü Tunus'un kültürel dokusunun oluşmasında tesiri olduğu görülmektedir. Osmanlı döneminde Türk kültürü, sömürge döneminde Fransız ve İtalyan kültürü Tunus'un sanatına, toplumsal yapısına, mimarisine ve edebiyatına kadar pek çok alana nüfuz etmiş, özellikle Fransız sömürge dönemi, ülkenin dil ve eğitim sistemini ciddi anlamda etkilemiştir. Tüm bu süreçler, Tunus'un kültürel yapısını çok boyutlu ve zengin kılarak bugün modern Tunus'un hem Arap-İslam dünyası hem de Akdeniz coğrafyası ile güçlü bağlara sahip olmasını sağlamıştır.

1956 öncesi sömürge, sonrası bağımsızlık dönemlerini içine alan 20. yüzyıl, Tunus'un edebi ve kültürel hayatında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu bağlamda çalışmada, ilk olarak Tunus'un içinde bulunduğu bölge ve tarih incelenmiş, akabinde edebi ve kültürel hayata zemin hazırlayan eğitim, çeşitli kurum ve müesseseler, matbaa ve basının seyri hakkında bilgi verilmiş olup son olarak bu yüzyılda modern Tunus edebiyatının edebi türleri ve bunların önde gelen temsilcilerinden bahsedilerek kaynaklar ve belgeler ışığında 20. yüzyılda edebî ve kültürel alanda Tunus'un durumu ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Tunus Tarihi, Kültür, Edebiyat.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****LITERARY AND CULTURAL ACTIVITIES OF TUNUSIAN IN TWENTIETH CENTURY****Şükrü GÜLER****Advisor: Assoc. Prof. Dr. İlknur EMEKLİ****2025, Page: 4078****Jury: Assoc. Prof. Dr. İlknur EMEKLİ****Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK****Prof. Dr. Nimet YILDIRIM****Assoc. Prof. Dr. Ahmet Hamdi CAN****Assist. Prof. Dr. Gülyaşar SAĞDIÇ**

Tunisia is located in a geography where different nations and various civilizations such as the Carthaginian Empire, Roman, Vandal, Byzantine, Arab and Ottoman have met from ancient times to the present day. The country, which has become a cultural mosaic where different religions, languages and traditions coexist and which carries deep traces of each, has an extremely rich and diverse cultural heritage. Although the cultural identity of the region was largely shaped by the arrival of Islam in the 7th century, it is seen that religions such as Christianity and Judaism from the Roman and Byzantine periods also have an impact on the cultural texture of today's Tunisia. Turkish culture during the Ottoman period and French and Italian culture during the colonial period have influenced many areas of Tunisia, including its art, social structure, architecture and literature, and the French colonial period in particular has seriously affected the country's language and education system. All these processes have made the cultural structure of Tunisia multidimensional and rich, enabling modern Tunisia to maintain strong ties with both the Arab-Islamic world and the Mediterranean geography.

The twentieth century, which includes both the pre-1956 colonial period and the post-independence era, is a period of radical transformations in the literary and cultural life of Tunisia. In this context, the study first examines the region and history in which Tunisia is located, followed by providing information on the education system, various institutions, and the course of printing and the press that laid the groundwork for literary and cultural life. Finally, the literary genres of modern Tunisian literature in this century and their leading representatives are mentioned, and the situation of Tunisia in the literary and cultural fields in the twentieth century is revealed in the light of sources and documents.

Keywords: Tunisia, Tunisian History, Culture, Literature.

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: bin
BAP	: Bilimsel Araştırma Projeleri
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
CIA	: Central Intelligence Agency
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
IMF	: International Monetary Fund
İA	: İslam Ansiklopedisi
K.M	: Kable'l-Mîlâd
m	: metre
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
r.a	: Radıyallâhu Anh
r.anhâ	: Radıyallâhu Anhâ
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemi kullanılmıştır:

Sesliler:

ا: a, e

ي: i, i

و: u, o

آ, ل, ع: â / Â

ي: î / Î

و: û / Û

Sessizler:

KÜÇÜK HARF		BÜYÜK HARF	
ء : '	ط : t	ء : '	ط : T
ب : b	ظ : z	ب : B	ظ : Z
ث : s	ع : '	ث : S	ع : '
ج : c	غ : ğ	ج : C	غ : Ğ
ح : h	ف : f	ح : H	ف : F
خ : h	ق : k	خ : H	ق : K
د : d	ك : k	د : D	ك : K
ذ : z	ل : l	ذ : Z	ل : L
ر : r	م : m	ر : R	م : M
ز : z	ن : n	ز : Z	ن : N
س : s	و : v	س : S	و : V
ش : ş	ه : h	ش : Ş	ه : H
ص : ş	ي : y	ص : Ş	ي : Y
ض : d		ض : D	

- 1- Türkçede kullanılan Muhammed, Ali, Osman vb. isimlerde transkripsiyon uygulanmamıştır.
- 2- Dipnotlardaki isim, yazar, kitap isimleri ve diğer bilgilerin tamamında transkripsiyon uygulanmıştır.

ÖNSÖZ

Tunus, mazisi yüzyıllar öncesine dayanan bir devlet olup aynı zamanda farklı kültürlerin neşvünemâ bulduğu bir coğrafyadır. Üç bin yıllık tarihi bir geçmişe sahip olan Tunus, Akdeniz ve Afrika kavşağındaki stratejik konumu gereği Berberî, Fenike, Roma, Vandal, Bizans, Arap-İslam, Türk-İslam ve Fransız gibi farklı medeniyet unsurlarına ev sahipliği yapmıştır.

Hız. Osman döneminde, yedinci yüzyılda İslamî fetihlerin İfrîkiyâ'ya (Tunus) yönelmesiyle bölge Arap-İslam kültürüyle tanışmıştır. Emevîler ve ardından Abbasîler döneminde yapılan geniş kapsamlı fetihlerle Tunus başta olmak üzere Kuzey Afrika'nın tamamı İslam medeniyetinin parçası haline gelmiştir. Dokuzuncu yüzyıldan Osmanlı dönemine kadar Tunus'ta farklı Arap ve Berberî hanedanlıklar hüküm sürmüştür. Bu dönem boyunca bölgede birçok isyan patlak vermiş ve Bizans'la savaşlar yapılmıştır. Bunlara rağmen Arap-İslam kültürü varlığını sürdürmüş, toplumsal ve kültürel dokuyu etkilemeye devam etmiştir. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Tunus, bölgesel istikrarını Osmanlı hâkimiyeti ve himayesi altında üç yüz yılı aşkın uzun bir süre boyunca korumuştur. Bu dönemde ülkede Arap-İslam kültürünün yanında Türk nüfusu ve kültürü de yayılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında 1881 yılındaki Fransız işgaliyle Tunus Osmanlı dönemindeki özerk yapısını yitirmiş ve sömürgeleşme sürecine girmiştir. Fransızlar, sözde himaye dönemi boyunca modernleşme adına tarım, sanayi ve ulaşım alanlarında çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Ancak Fransızların ülkede attığı Batı tarzı tüm adımlar ülkeyi sömürme amacını gütmüştür. Sömürü, yalnızca maddi kaynakların yağmalanması ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda ülkenin kültürel kimliği de ciddi bir erozyona uğratarak yerel değerler ve gelenekler üzerinde kalıcı hasar bırakmıştır.

Fransız işgaliyle birlikte, ülkenin önde gelen lider ve uleması vakit kaybetmeden sömürüye karşı direniş hareketi başlatmış, bu hareket 20. yüzyılın başlarında güçlenmiş ve milli mücadeleye dönüşmüştür. Fransızların artan baskılara rağmen milli mücadele hareketleri ivme kazanmış Tunus halkının bağımsızlık arzusunu daha da perçinlemiştir. Uzun soluklu ve çetin bir direnişin ardından Tunus 1956 senesinde bağımsızlığını kazanmış, modern bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bağımsızlığın ardından, 1957 yılında cumhuriyetin ilan edilmiş ve el-Habîb Bûrkîba ülkenin ilk cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Bûrkîba dönemi, Batı etkisinde modernleşme ve laikleşme

politikaları, özellikle eğitim, sağlık ve kadın hakları alanlarında kapsamlı reformlarla kendini göstermiştir.

1987 yılına kadar tek partili sistemle yönetilen Tunus'ta, Zeynel Abidin b. Ali askeri bir darbeyle iktidarı ele geçirmiştir. Zeynel Abidin yönetimi başlangıçta ekonomik kalkınma ve modernleşme vaatleriyle halk arasında destek bulmuş olsa da zamanla otoriter bir rejime dönüşmüştür. Yolsuzluklar, baskıcı yönetim uygulamaları ve insan hakları ihlalleri, toplumda büyük bir huzursuzluğa neden olmuş ve bu durum, 2010 yılında başlayan Arap Baharı hareketinin temelini oluşturmuş, 2011 yılında Yasemin Devrimiyle Zeynel Abidin rejimi bitmiş ve ülkenin siyasal yapısını yeniden şekillenmiştir.

Yukarıda isimleri zikredilen medeniyetler Tunus'ta, örf, adet, gelenek, görenek, mimari, edebiyat ve sanat gibi birbirinden farklı eserlerden oluşan kadim bir kültürün izlerini bırakmıştır. Bu minvalde ülke kültür yelpazesinin geniş olması kültürel niteliğini ön plana çıkarmış, sosyo-kültürel, siyasi, ekonomi ve homojen yapısıyla bunların tümü Kartaca'nın mirasçısı olan Tunus'un edebiyatına yansımıştır.

Bu vesileyle Tunus'un edebî ve kültürel tarihine ışık tutması amacıyla daha önce hiçbir bahse konu olmamış “*XX. Yüzyılda Tunus'ta Edebî ve Kültürel Faaliyetler*” olarak isimlendirilen çalışma tez konusu olarak belirlenmiştir. Çalışmanın temel amacı dönemin edebi türleri olan şiir, roman, hikâye ve tiyatro hakkında genel bilgi ortaya koymaktır. İlk olarak, bu edebi türlerin mahiyetine dair genel bir çerçeve sunulacak, tarihsel gelişimleri, toplum üzerindeki tesirleri ve edebî sahadaki yerleri ele alınacaktır. Devamında, bu türlerin önde gelen temsilcilerinin hayatları, edebi yönleri ve eserleri üzerine bilgiler aktarılacak, onların genelde edebiyat dünyasına özelde Tunus Arap Edebiyatına katkıları titizlikle değerlendirilecektir. Çalışmanın gayesi, hem bu edebi şekillerin mahiyeti üzerine aydınlatıcı bir bakış sunmak hem de temsilcilerinin edebi mirasını ilmi bir yaklaşımla takdir etmektir.

Her şeyden önce bu çalışmanın oluşum süreci ve aşamalarında bana rehberlik eden, bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. İlknur EMEKLİ'ye, yönlendirmeleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK, Prof. Dr. Nimet YILDIRIM, Dr. Öğretim Üyesi Gülyaşar SAĞDIÇ'a, Dr. Öğretim Üyesi Sedef GÜLER'e ve Dr. Muhammed Emin UZUNYAYLALI'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Bu doktora tezi, Atatürk Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 11020 ID numaralı proje kapsamında tamamlanmıştır. Sağladıkları destek için Atatürk Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi'ne teşekkür ederiz.

ERZURUM-2025

Şükrü GÜLER

GİRİŞ

Tunus, Akdeniz'in kuzeydoğusundaki stratejik konumu sayesinde Afrika'ya açılan bir kapı, Avrupa'ya da önemli bir geçiş köprüsü olması hasebiyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Ülke, cezbeden konumu sebebiyle üç bin yıllık tarihi içerisinde çeşitli uygarlıklarca ve milletlerce birçok kez istilaya uğramış, bu uygarlık ve milletlerin boyunduruğu ya da idaresi altında uzun bir müddet kalmıştır. Yine bu uygarlık ve milletler Tunus ve civarında kendi dil, din, inanç, sanat, gelenek ve görenekleri gibi kültür tohumlarını ekmiş, ülkenin köklü ve zengin bir kültür tarihine sahip olmasında etkili olmuştur.

Tunus'un tarihi, eski çağlardan Fransız sömürüsüne kadar uzanan geniş bir dönem boyunca, birçok medeniyetin etkisiyle şekillenmiştir. M.Ö. 12. yüzyılda Fenikeliler tarafından kurulan Kartaca, Akdeniz'in en stratejik ticaret merkezlerinden biri olarak bölgenin tarihinde önemli yer tutmuştur. Kartaca'nın M.Ö. 146'da Roma İmparatorluğu tarafından yıkılmasıyla Tunus, Roma egemenliği altına girmiş ve bu dönemde Roma hukuku, şehircilik anlayışı ve tarım teknikleri bölgenin zenginleşmesini sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte M.S. 5. yüzyılda Vandallar, kısa süreliğine de olsa hâkimiyetleri altına almış; fakat nihayetinde Bizanslılar, bölgeyi ele geçirerek Hristiyanlık ve Grek-Romen kültürünü yaymıştır. Ne var ki, 7. yüzyılda İslamiyet'in bölgeye gelişi, Tunus'un tarih sahnesinde yeni bir devir açmış; toplumsal ve kültürel yapıda derin bir dönüşüm meydana getirmiştir. Emevi ve Abbâsî hilafeti döneminde İslamiyet bölgede hızla yayılmış ve yerleşmiştir. 9. yüzyıldan itibaren sırasıyla Ağlebî, Fâtımî, Zîrî, Muvahhid ve Hafsî hanedanlıkları Tunus topraklarında hükümlerini tesis etmiş, her biri kendi dönemlerinde bölgeyi Arap-İslam medeniyetinin incelikleriyle derinlemesine işleyerek zenginleştirmiştir. Ağlebîler'in inşa ettiği Beytu'l-Hikme ve İslamî mimarî eserler, Fatımîlerin getirdiği Şîî düşüncenin izleri, Zîrîlere atfedilen idarî reformlar ve Muvahhidlerin dini düşüncede ortaya koydukları yenilikler, Tunus'un kültürel dokusunu şekillendirmiştir. 12. Yüzyılda Hafsî hanedanlığı döneminde ise Tunus, bilim, sanat ve eğitim alanlarında bir ilim ve irfan merkezi haline gelmiş; bu dönemde inşa edilen medreseler, kütüphaneler ve camiler, İslam dünyasında

derin izler bırakmıştır. Böylece her bir hanedanlık, Tunus'un yalnız siyasi merkez olarak değil, aynı zamanda İslam medeniyetinin beşiği olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹

16. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'ya başlattığı fetih hareketleri sonucunda Tunus 1574 yılında Osmanlı idaresine girmiştir. Osmanlı'nın bu bölgedeki hâkimiyeti, İstanbul'dan atanan paşalar tarafından sağlanmış; ancak ilerleyen yıllarda bölgedeki siyasi gelişmeler, yönetim yapısında değişikliklere neden olmuştur. 1591 yılında idare Dayılar'ın eline geçmiş ve bu dönemde yerel askeri liderlerin güç kazanmasıyla birlikte, merkezi otoriteden bağımsız bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Bu durum, 1630 yılında Beyler'in yönetimi devralmasıyla sonuçlanmış ve Beyler, Osmanlı'nın yerel temsilcileri olarak Tunus'un idaresini Fransız işgaline kadar sürdürmüştür. Osmanlı, yaklaşık üç yüz yıllık bu dönemde bilhassa 1630'dan sonra yerel yöneticileri kendi bürokrasisiyle bütünleştirerek Tunus'taki idari yapıyı Osmanlı devlet anlayışı çerçevesinde şekillendirmiştir. En önemlisi Osmanlı yönetimi, beylerin ve dini liderlerin geleneksel yetkilerini tamamen ortadan kaldırmamış, onları belirli bir özerklik çerçevesinde yönetimde tutarak halk ile devlet arasında denge kurmayı başarmıştır. İktisadi açıdan, Tunus'un Akdeniz ticaret yolları üzerindeki stratejik konumunu kullanarak bölgeyi önemli bir ticaret merkezi hâline getirmiştir. Bu dönemde Tunus limanları, zeytinyağı, tahıl, balmumu ve tuz gibi ürünlerin ihraç edildiği önemli merkezler hâline gelmiştir. Osmanlı'nın ticaret politikaları, bölgedeki ticari faaliyetleri canlandırmış ve Tunus ekonomisinin büyümesine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda Osmanlı, tarımsal üretimi artırmak amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirmiş, sulama sistemleri geliştirilmiş ve tarım arazileri genişletilmiştir. Kültürel anlamda Osmanlı'nın Tunus üzerindeki etkisi geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Osmanlı, İstanbul'daki sanat ve mimari anlayışını Tunus'a taşımış, bu doğrultuda birçok cami, medrese, türbe ve hamam inşa edilmiştir. Özellikle Türk, Dayı Yusuf, Süleyman, Hammûde Paşa, Binzert camileri, Sidi Sâhib ve Cedîd Külliyesi ile Süleymâniyye, Murâdiyye ve Mehmed Bey medreseleri gibi pek çok yapı Osmanlı'nın mimari mirasının Tunus'taki en belirgin örnekleri olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı'nın desteklediği medreseler, Tunus'ta eğitimin merkezleri hâline gelmiş, İslamî ilimler, felsefe ve edebiyat alanında önemli eserlerin üretildiği kurumlar olmuştur. Bu dönemde, özellikle ulema sınıfı Osmanlı desteğiyle güçlenmiş, bu da

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. 'Umar er-Rukbânî, *Hulâşatu't-Târîh et-Tûnisiyye*, 2. bs., Matba'atu'l-Îrâde, Tunus 1939; Hâsen Hûsnî 'Abdulvehhâb, *Hammâdî es-Sâlihî, Hulâşa Târîh Tûnis*, Dâru'l-Cenûb, Tunus 2001.

Tunus'ta dinî ve kültürel hayatın canlılığını artırmıştır. Osmanlı ülkeye sadece bu yapıları kazandırmakla kalmamış aynı zamanda Tunus'ta Arap-İslam kültürünün güçlenmesine de katkıda bulunmuştur. Tunus'ta köklü bir geçmişe sahip olan Maliki mezhebi, halk arasında yaygınlığını korurken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye hâkim olmasıyla birlikte, Hanefi mezhebi de bölgede yaygınlaşmaya başlamıştır.²

Osmanlı dönemindeki refah küresel güçlerin bölge üzerindeki sömürgecilik faaliyetleri sonucunda bozulmuş ve Fransızlar Cezayir'in ardından 1881 yılında Tunus'u işgal etmiştir. İşgal Bardo antlaşmasının imzalanmasıyla resmiyet kazanmıştır. Antlaşmanın ardından idari yapıda değişimler yapılmış ve ilk olarak yerel ekonomiyi tamamen kendi çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlemişlerdir. Tarım, sömürgecilerin en çok ilgi gösterdiği alanlardan biri olmuştur. Özellikle zeytin ve tahıl üretimi, Fransız sermayedarlarının eline geçmiştir. Bu durum, yerel halkın geçim kaynaklarını ciddi şekilde kısıtlamış ve kırsal nüfusu yoksullaştırmıştır. Yerel yönetim yapısını da kendi çıkarlarına göre yeniden düzenlemiş ve bu süreçte Beyler'in yetkileri kısıtlanmıştır. Ayrıca, Fransız yönetimi, yerel halkın siyasi katılımını engellemek amacıyla çeşitli yasaklar ve kısıtlamalar getirmiştir. Toplumsal yapıda ise sömürge yönetiminin getirdiği yeni düzenlemeler, Tunus halkı arasında sınıfsal farklılıkları derinleştirmiştir. Fransız yönetimi, yerel aristokrasi ile iş birliği yaparak, bu sınıfa kendi çıkarlarına hizmet eder hale getirmiştir. Bu durum, toplumsal adaletsizliklerin artmasına ve yerel halkın büyük bir kısmının marjinalleşmesine neden olmuştur. Ayrıca, Fransızların uyguladığı vergi politikaları, halkın yaşam standartlarını daha da düşürmüş ve halkın memnuniyetsizliğini artırmıştır. Maddî sömürünün yanında kendi kültürel değerlerini ve dilini yaymak amacıyla eğitim sistemini yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte, geleneksel eğitim kurumları geri plana itilmiş ve Fransız tipi okullar yaygınlaştırılmıştır. Bu okullarda Fransızca zorunlu eğitim dili haline getirilmiş ve bu durum, yerel halk arasında ciddi kültürel çatışmalara yol açmıştır. Özellikle Tunuslu aydın kesim bu duruma tepkisiz kalmamış ve Fransız etkisine karşı yerel kültürü koruma çabalarını yoğunlaştırmıştır.³

² Ayrıntılı bilgi için bk. Bruce Masters, *'Arabu'l-İmbirâtüriyyeti'l-'Uşmâniyye: Târîh Şekâfi ve İctimâ'î (1516-1918)*, (çev. 'Abdulhakîm Yâsîn), er-Râfidîn, Beyrut 2018; 'Abdulmun'im İbrâhîm el-Cumay'î, *ed-Devletu'l-'Uşmâniyye ve'l-Mağribu'l-'Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 2007.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. el-Habîb Şâmir, *Hâzihi Tûnis*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1988; Muḥammed el-Hâdî eş-Şerîf, *Târîhu Tûnis: min 'Uşûr mâ Ḳable't-Târîhi ile'l-İstiqlâl*, (çev. Muḥammed eş-Şâvis, Muḥammed 'Ucayne), 3. bs., Dâr Sirâs li'n-Neşr, Tunus 1993; Ḥalîfe eş-Şâtır (ed.), *Tûnis 'Abra't-*

Tunus, 20. yüzyılın başından itibaren bağımsızlığa kadar Fransız sömürge yönetimine karşı güçlü bir direniş sergilemiştir. Bu dönemde yaşanan siyasi ve toplumsal gerilimler, bağımsızlık mücadelesinin temellerini atmış ve modern Tunus'un şekillenmesine öncülük etmiştir. Tunuslu aydınlar ve önderler, sömürge baskısına karşı ulusal kimliği inşa etme çabasında bilhassa kalemleriyle büyük bir azim göstermiştir. Bu mücadelenin önde gelen aydınları, gazete ve dergilerde yazdıkları yazılarla milliyetçi duyguları canlı tutmuş, bağımsızlık yolunda kararlı adımlar atmıştır. Bu adımların semeresi olarak 1956 yılında bağımsızlık kazanılmıştır.⁴

Bağımsızlık sonrası dönemde, yeni Tunus devletinin inşa süreci ilk devlet başkanı el-Habîb Bûrkîba liderliğinde başlamıştır. Bûrkîba, laiklik ilkesi doğrultusunda devletin dini etkilerden arındırılması, kadınların toplumsal hayatta daha etkin bir rol alması ve eğitim sisteminin modernizasyonu gibi alanlarda köklü reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlar, Batılılaşma idealiyle örtüşen bir modernleşme süreci olarak görülmekle birlikte, siyasal alanda tek parti rejiminin ve otoriter yönetim anlayışının güçlenmesine zemin hazırlamıştır. İktisadi kalkınma, başlangıçta olumlu sonuçlar verse de 1980'lerin sonlarına doğru yaşanan ekonomik krizler, yüksek işsizlik oranları ve artan toplumsal huzursuzluk, Bûrkîba yönetimine yönelik eleştirilerin artmasına yol açmıştır. 1987'de Zeynel Abidin b. Ali'nin darbe ile iktidara gelmesi, Tunus'ta yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ancak bu dönemde de otoriter yönetim anlayışı devam etmiş, ifade özgürlüğü kısıtlanmış ve muhalefet baskı altına alınmıştır. 2011 yılında Yasemin Devrimiyle Zeynel Abidin dönemi de sona ermiştir.⁵

Sonuç olarak Tunus'un tarihsel gelişimi ve kültürel birikimi yüzyıllar boyunca çeşitli evrelerden geçerek 20. yüzyıl içinde son şeklini almıştır. Coğrafi konumunun sağladığı avantajlar ve medeniyetlerin etkileşimi sonucunda Tunus, zengin bir kültürel mozaik oluşturmuştur. Bu durum, edebiyatına da doğrudan yansımış, Tunus edebiyatı farklı dönemlerdeki toplumsal ve siyasal dönüşümleri yansıtan dinamik bir yapı sergilemiştir.

Târîh: el-Harakâtu 'l-Vaṭaniyye ve Devletü 'l-İstiklâl, Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Buḥûṣi'l-İḳtişâdiyye ve'l-İctimâ'îyye, Tunus 2005.

⁴ Bilgi için bk. eş-Şâtır, 2005.

⁵ Bilgi için bk. eş-Şâtır, 2005.

Tunus'un kültürel ve edebî tarihi de siyasi tarihi gibi derin köklere sahip olup, çeşitli toplumsal ve siyasal gelişimlerle şekillenmiş zengin bir birikimi yansıtmaktadır. Tunus'taki Arap-İslam kültür tarihi İslamî fetihle 7. yüzyılda başlamış, Arapların bölgeye kalıcı olarak yerleşmesiyle şekillenmiştir. Tunus, yaklaşık 13 asırdır İslam kültürünün yoğun bir şekilde hissedildiği bir coğrafya olarak edebiyatını da bu kültürel miras çerçevesinde şekillendirmiştir. İslam dini ve Arap kültürü, Osmanlı yönetimi altında da varlığını sürdürmüş ve bu süreçte ortaya konan edebî eserler, daha çok ilmi, dinî ve ahlaki değerler etrafında gelişmiştir. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru Batı'nın etkisi artmaya başlamış, edebî eserlerde batılılaşma ve modernleşme eğilimi kendini hissettirmiştir.

Fransızlar sömürü dönemi boyunca Fransız dili ve kültürü ile Batı değerlerini Tunus'ta yaygınlaştırmak için yoğun çaba harcamıştır. Fransızca eğitimin ülke genelinde yaygınlık kazanmasıyla Tunuslu aydınlarda da bu dili benimsemiş ve Tunus edebiyatının Fransız kültüründen etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Ancak buna karşın halk arasında bir kimlik mücadelesi de baş göstermiştir. Bir yandan Fransız kültürü ve dili hâkimiyetini artırırken, diğer yandan Arap ve İslam kimliği de korunmaya çalışılmıştır. Ülkedeki çift dilli yapı, edebiyatında da çift yönlü gelişme göstermesine sebep olmuştur. Her iki dilde yazılan eserlerde milli mücadele, sömürüye karşı direniş, geleneksel değerlerin korunması ve kimlik arayışı gibi temalar işlenmiştir.

Bağımsızlık sonrası dönemde, Tunus'un kültürel ve edebî kimliği, Batı'dan etkilenmiş modernist akımlar ile geleneksel Arap ve İslam kültürü arasında bir denge kurma çabasıyla şekil almıştır. Yine bu dönemde edebiyatın toplumsal işlevi ön plana çıkmış, edebiyatçılar da eserlerini sosyal sorunlara dikkat çeken ve toplumu bilinçlendiren bir üslupla kaleme almıştır. Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda, yazarlar eserlerini estetik kaygıdan uzak şekilde toplumsal eleştiri, siyasi baskı, sosyal adalet ve bireysel özgürlük gibi temalarla yoğun şekilde işlemiştir. 1980'li yılların başından itibaren Tunus'ta sıkça yaşanan siyasal ve ekonomik krizler, edebiyatın eleştirel yönünü daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde yazılan eserlerde, toplumsal eleştirinin yanı sıra, bireysel özgürlükler ve insan hakları gibi evrensel değerler de ön plana çıkmış ve edebî eserler, toplumsal değişimin ve siyasal mücadelenin bir aracı haline gelmiştir.⁶

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Tez içi s. 42-127.

20. yüzyılda Tunus'ta edebî ve kültürel faaliyetlerin bilinmesi, yalnızca bu ülkenin edebî eserlerinin analiz edilmesi anlamına gelmeyip aynı zamanda Tunus'un tarihsel süreçlerinin, toplumsal dönüşümlerinin ve siyasal yapısının irdelenmesini de gerektirir. Bu bağlamda gerek bağımsızlık öncesi gerek sonrasındaki dönemde yazılan edebî eserlerde ekseriyetle tarihi konuların işlendiği, bunların zaman zaman yaşanan döneme aktararak kurgulandığının tespit edilmesi, bu çalışmada söz konusu ülkenin edebî ve kültürel faaliyetlerin ortaya çıkarılması noktasında öncelikle ülke tarihinin detaylı okunmasını zorunlu kılmıştır.

XX. Yüzyılda Tunus'ta Edebî ve Kültürel Faaliyetler adlı bu çalışma, Tunus'un 20. yüzyılda yaşadığı tarihi, kültürel ve edebî dönüşümleri inceleme amacı taşımaktadır. Günümüz Arap edebiyatı içerisinde Mısır, Suriye, Irak, Cezayir ve Sudan gibi ülkelerin edebiyatları üzerine yapılmış çalışmalar mevcutken Tunus edebiyatının özgün yeri ve öne çıkan yazarları incelendiğinde, ülkemizde bu alanda yapılan akademik çalışmaların sınırlı olduğu göze çarpmıştır. Bu amaçla Tunus modern Arap edebiyatı ve kültür hayatının 20. yüzyıldaki durumu, Arap ve dünya edebiyatındaki yeri, kültürel kimlik anlayışı hakkında genel bir panorama çizilen bu çalışmada ülkenin tarihi ve sosyo-kültürel yapısı ışığında edebî ve kültürel hayatına öne çıkarılarak alana katkı sunulmuştur.

Bu doğrultuda üç ana bölüme ayrılan çalışmanın birinci bölümünde, Tunus adının etimolojisi üzerinde durularak bu ismin tarihsel ve dilbilimsel bağlamda nasıl şekillendiği ele alınmıştır. Ardından ülkenin coğrafi özellikleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiş; demografik yapı, etnik çeşitlilik ve dini inançların dağılımı detaylandırılmıştır. Bölümün ilerleyen kısmında, Tunus tarihi başlangıçtan günümüze kadar farklı dönemler halinde kronolojik biçimde ele alınmış, ülkenin kültürel ve toplumsal dönüşümlerine ışık tutacak önemli olaylar irdelenmiştir.

İkinci bölümde, Tunus'ta edebî ve kültürel yaşamın gelişimine etki eden temel faktörler incelenmiştir. İlk olarak, eğitim kurumlarının Tunus'un kültürel yapısına katkıları ele alınmış; bu kurumların kuruluş süreçleri ve müfredat yapıları hakkında bilgi verilmiştir. Devamında, ülkedeki kütüphaneler ve edebî-kültürel cemiyetlerin faaliyetleri değerlendirildikten sonra, fikirlerin yayılmasında ve kamusal bilincin şekillenmesinde oynadığı rol gereği, matbaa ve basının tarihsel gelişimi ayrı başlıklar halinde incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise modern Tunus edebiyatının ana edebî türleri olan şiir, öykü, roman ve tiyatro müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. İlk olarak şiir türünün genel çerçevesi çizilerek ülkenin yirminci yüzyılda öne çıkan şairleri hakkında bilgi verilmiştir. Akabinde Tunus öyküsünün ortaya çıkışı, gelişim aşamaları ile üslup ve hâkim konularından bahsedilerek dönemin önde gelen temsilcilerine değinilmiştir. Daha sonra Tunus romanının doğuşu, gelişimi ve roman türünün öne çıkan temsilcileri ele alınmış, ardından Tunus tiyatrosunun gelişim serüveni ve önde gelen tiyatrocuları hakkında malumat verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TUNUS'A GENEL BİR BAKIŞ

1.1. TUNUS İSMİNİN ETİMOLOJİSİ

Afrika kıtasının kuzeydoğusunda, Mağribu'l-Ednâ diye isimlendirilen bölgede Akdeniz'e batı ve güneydoğu yönünde uzun kıyı şeridinde sahip Arap ülkelerinden biri olan Tunus (Tunisie), adını başkenti Tunus (Tunis) şehrinden almıştır.

Bugün resmi adı Tunus Cumhuriyeti (الجمهورية التونسية) olan ülkeye Fenikeliler Kartacayı inşa ettiklerinde “Kartaca” adını vermiş, akabinde bölgeyi işgal eden Roma ve Bizanslar döneminde de bölge yine aynı adla anılmaya devam etmiştir. Arap coğrafyacılar ise bu bölgeyi “İfrîkiya” veya “Efrîkiyâ” olarak isimlendirmiştir.⁷

Tunus isminin etimolojik olarak Latince “Thunés” kelimesinden Arapçalaştırıldığı⁸ söylene de dil âlimlerince Arapça bir kök/iştikâk ile kesin bir izahı yapılamamış, lügat anlamı da sözlüklerde tespit edilememiştir. Muteber kabul edilen eski Arapça kaynaklarda bu ismin “Tûnus” (تُونُس), “Tûnis” (تُونِس) veya “Tûnes” (تُونَس) olarak da okunabileceği zikredilmiştir.⁹ İncelenen kaynakların ekseriyeti göz önünde bulundurulduğunda Tunus isminin daha ziyade “Tûnis” (تُونِس) okunuşu ve yazılışının tercih edildiği görülmektedir.

Tunus'un ismi ile ilgili kaynaklarda muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu rivayetler ayrı ayrı burada izah edilecektir:

- Kartacalılar, tarihi M.Ö. IV. yüzyıla dayanan ve askeri üs olarak da kullanılan kalelerin arkasına “Tynes” (تِينِس) ismiyle büyük bir şehir inşa etmiştir. Kartaca ile Roma arasında yapılan savaşlarda önemli bir rol üstlenen bu şehrin varlığına dair bilgi, M.Ö.

⁷ Komisyon, “el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye”, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyyetu'l-Âlemiyye (Global Arabic Encyclopedia)*, Muessese A'mâli'l-Mevsû'a, 1999, VII, 335; Muḥammed Şâfiṭâ, “Tûnis (el-Medîne)”, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye (Arab Encyclopedia)*, Hey'etu'l-Mevsû'ati'l-Arabiyye, Dimaşk 2003, VII, 203.

⁸ Muhammed b. el-Hûca, *Şafahât min Târih Tûnis*, (thk. Hammâdi es-Sâhilî, el-Ceylânî b. el-Hâc Yahyâ), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1986, 366.

⁹ Şihâbuddîn Ebî 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Şâdr, Beyrut 1977, II, 60; Muḥammed Murteḏâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûa' mine'l-Muḥakkıkîn, Maṭba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1975, XV, 485; Aḥmed Muḥtâr 'Umar, *Mu'cemu's-Şavâbi'l-Luğavî Delîlu'l-Muşakḳafî'l-'Arabî, 'Âlemu'l-Kutub*, 2008, I, 272.

508 yılında yapılan barış antlaşmasında geçmiştir. Yine Eski bir Yunan tarihçisi olan Diadorus Sicilus, M.Ö. 395 yılında Berberî asıllı Libyalıların Kartacalılara isyan ettiğini ve bu isyanın bastırıldığı yerin ismini “Strabon Tynis”; Diadorus Sicilus’un çağdaşı olan Helenistik dönem Yunan tarihçisi Polybius ise “Tunes” olarak zikretmiştir.¹⁰

- Kartaca’ya ilk gelen Romalılar Pön savaşları esnasında Tunus’un yerlilerine ve bölgedeki oymaklara “Afrîler’in ülkesi” anlamındaki “Afer”, “Afri” ya da “Africani” adını vermiş ve buradan “Afrika” ismi türetilmiştir. Yine Romalıların, yönetimi altındaki toprakların güneyine, Kartaca’nın güneyinde yaşamış olan Berberîlerden dolayı “Afriga” dedikleri rivayet edilmiştir. Diğer bir görüş ise “Mısır Başakları” anlamına gelen “Afrika”nın Tunus’ta münbit bir yere ad olarak verilmesidir. İlk olarak Tunus için söylendiği düşünülen bu isim Arapların bölgeye gelmesiyle birlikte tüm kıtanın ismi olan Afrika’ya (إفريقيّا-إفريقيا) dönüşmüştür.¹¹

- Bazı Arap ve yabancı tarihçi ve coğrafyacılar Tunus’un isminin Fenike dönemine kadar uzandığını belirtmiş, bu dönemde Yunan tanrıçası Artemis ile özdeşleştirilen ve Kartaca’da bulunan Fenike tanrıçası “Tanit/Tanat” ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir.¹²

- Tunus şehri Fenikeliler döneminde Tarşîş (ترشيش) olarak bilindiği ve bu ismin de Kitab-ı Mukaddes’te (Tevrat) geçtiği de söylenmiştir. Müslümanlar Tarşîş’i fethettikten sonra orada yeniden bahçeler ve binalar inşâ etmiş ve oraya Berberîce’de “Berzah” anlamına gelen Tûnis adını vermiştir.¹³

- Berberî mitolojisine göre “Tenast” (تيناست) isminin Berberî bir kadın olan Tenast’dan geldiği söylenmiştir. Söz konusu rivayete göre Tenast, Berberî erkeği olan

¹⁰ Robert Brunschvig, “Tûnis”, *Mûcez Dâireti’l-Ma’ârifî’l-İslâmiyye*, (ed. M. Th Houtsma v.dğr.), (çev. Şefîk Ğırbâl, Nuḥbe Min Esâtizeti’l-Câmi’âti’l-Mıṣriyye ve’l-‘Arabiyye), Merkezu’ş-Şâriḳa li’-İbdâ’i’l-Fârîḳa, Mısır 1998, VIII, 2435.

¹¹ Muḥammed ‘Abdu’l-Mun‘im eş-Şerkâvî, Muḥammed Maḥmûd eş-Şayyâd, *Melâmiḥu’l-Mağribi’l-‘Arabî*, Mısır, Munşe’etu’l-Ma’ârif, İskenderiye 1959, 6; Cevat Rüştü Gürsoy, “Afrika”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 413; Ramazan Özey, *Afrika Coğrafyası*, Aktif Yayınları, İstanbul 2009, 4; M. Mohsan Elkbir, *Analyse Sémio-Linguistique Des Noms Propres Dans Les Proverbes Libyens*, (Doktora Tezi), Fransa: Université de Lorraine, 2015, 158.

¹² Adrian Room, *Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for 6,600 Countries, Cities, Territories, Natural Features, and Historic Sites*, 2. bs., Jefferson, N.C.; McFarland, London 2006, 385; Isaac Taylor, *Names and Their Histories: A Handbook of Historical Geography and Topographical Nomenclature*, 2. bs., London 1898, 281.

¹³ Brunschvig, “Tûnis”, 2434-2435; Komisyon, *el-Mevsû‘atu’t-Tûnusiyye*, Beytu’l-Ḥikme, Ḳartâc 2013, I, 440; es-Sercânî Râğib, *Ḳıṣṣa Tûnis: mine’l-Bidâye ile’ş-Şevra 2011*, Dâr Aḳlâm, Kahire 2011, 7.

Onis (أونس) ile bir aşk yaşayıp evlenmiş, kadının bu evlilikten birçok kız ve erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu çift şu an Tunus olarak adlandırılan bölgede yaşadıkları için “Tenast” a atıfla burası “*doğurganlığın ve bereketin anahtarı*” olarak isimlendirilmiştir. Bugün Tunus kadınlarının gelin olacakları zaman doğurgan olmaları ve doğurganlıkla kutsanmaları için düğün malzemelerinin yanında bir de anahtar alma adetleri, bu hikâyenin izlerinin halen daha bölge halkının gündelik yaşamına tesir ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Tunus kelimesinin sonraları Berberîlerin yaşadığı eski bir Berberî köyü olan “Tenast veya Tînast” kelimesinin yapısının bozularak elde edildiği de zikredilmiştir.¹⁴

- Tunus’un fethinden sonra Hasan b. Nu’mân tarafından Berberîce “geceyi geçirmek” veya “yatmak” anlamındaki 𐤏𐤍 fonetiğinden ens (أنس) olarak dönüştürülmüştür. Daha sonraları ise bu kelime bölgede yaşayan Araplar tarafından Tu’nes (تونس) olarak okunmuş ve zaman içerisinde Tûnis (تُونِس) şeklinde telaffuz edilegelmiştir. Mana olarak “kamp kurmak”, “açık bir yerde durmak”, “geceyi geçirmek” ve “yatmak” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Tûnis kelimesi Kartaca’ya kara yoluyla seyahat eden insanlar tarafından “Kartaca’dan önceki son durak” manasında da kullanılmıştır.¹⁵

- Bazı Arap rivayetlerine göre ise, söz konusu bölgede Ruhbanların bir ibadet yeri olduğu, buraya gelip sığınan insanların rahiplerin ilahileriyle teskin olup rahata erdiği için mabedin yanında otururken buranın gönüllerini ferahlattığını ifade etmek maksadıyla إِنْهَا dedikleri ve bundan hareketle bölgeye Tûnis (yani insanların huzurla oturduğu yer) denildiği zikredilmiştir. Bu rivayet nakledilirken “يَأْتِنْسُون بَتْرَتِيل رَهْبَانَهَا” ifadesine yer verilmiştir.¹⁶ Bu bağlamda bir diğer rivayette; Müslümanlar Afrika’yı fethettiklerinde Tarşîş manastırı civarında konaklamış, konaklama esnasında manastırdaki rahibin sesiyle rahatladıkları zaman “هَذِهِ الصَّوْمَعَةُ تُونِسْ” ifadesini söylemiştir.¹⁷

¹⁴ Elkbir, 158; “Mâ Huve Aşlu Tesmiye Tûnis”, Târîh/eş-Şekâfe, *tinast*, <https://tinast.tn/> Erişim tarihi: (10.09.2020).

¹⁵ Peter M. Rossi, Wayne E. White (ed.), *Articles on the Middle East, 1947-1971: A Cumulation of the Bibliographies from the Middle East Journal*, Ann Arbor, Mich: Pierian Press, 1980, 132; Paul Sebag, *Tunis: Histoire D'une Ville*, Harmanntan, Paris 1998, 54.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Fethî Muhammed Ebû ‘İyâne, *Cuğrâfiyye Tûnis*, Dâru’l-Ma‘rifeti’l-Câmi‘iyye, İskenderiye 1989, 220.

¹⁷ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilmun‘im el-Hîmyerî, *er-Ravdu’l-Mi‘târ fî Haberî’l-Akâtâr*, (thk. İhsân ‘Abbâs), Mektebe Lubnân, Beyrut 1974, 144; Mechul (Kâtib Merrâkişi), *el-İstibşâr*

Günümüz Arap dünyası ise Tunus'u ülkedeki yağışın bolluğu ve topraklarının verimli olması gibi sebeplerden dolayı "Yeşil Tunus" anlamına gelen Tûnisu'l-Hadrâ' (تونس الخضراء) olarak isimlendirmiştir.¹⁸

Fransızların 1881 yılında Tunus'u işgalinden sonra Fransız tarihçi ve coğrafyacılar sömürgeleştirmenin bir sonucu olarak işgal edilen topraklara isim verme çabası içine girmiş ve Tunus'un ismine İngilizcedeki gibi Latin dillerinde yer adı eki olan -ia, -ie ekini getirmiştir. Tunus, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Batı dillerinde "Tunusie" olarak adlandırılmıştır. Bunun yanı sıra günümüzde bazı dillerde Türkçe "Tunus", Rusça "Тунис" ve İspanyolcada "Túnez" gibi Arapçadaki fonetiğiyle ya da buna yakın bir telaffuzla söylenmektedir.¹⁹

1.2. TUNUS'UN COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ

1.2.1. Konumu ve Stratejik Önemi

Konum: Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyısında Mağrib bölgesinin en kuzeyinde yer alan Tunus, kıtanın en küçük ülkesi olup 14 30° ve 20 37° kuzey enlemleri ile greenwich sıfır meridyeninin 35 7° ve 40 11° doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Doğu ve kuzey kıyıları Akdeniz'e bakan, güney cihetinde ise Büyük Sahra Çölü olan Tunus, güneydoğuda Libya, batı ve güneybatıda Cezayir ile sınır komşusudur. Kara ve kıyı sınırlarının toplamı yaklaşık 3820 km olan ülkenin kara sınırları Cezayir ile 1050 km, Libya ile 480 km olup toplam kıyı şeridi uzunluğu 2290 km'dir. Kuzeydoğusunda İtalya'nın en büyük adalarından biri olan Sicilya, Kuzeyinde yine İtalya'nın ikinci büyük adası olan Sardinya ve doğusunda aynı zamanda bir ada olan Malta Cumhuriyeti bulunmaktadır. Türkiye'nin güneybatısında bulunan ve İstanbul'a 1679 km mesafedeki Tunus'un kuzey sahil bölgesinde Tunus körfezi, güneydoğu sahil bölgesinde ise Kâbes körfezi bulunmaktadır.²⁰

fî 'Acâibi'l-Emsâr, (nşr. Sa'd Zağlûl Abdulhamîd), Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, ed-Dâru'l-Beydâ' 1985, 121; Sa'd Zağlûl 'Abdulhamîd, *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî mine'l-Feth ilâ Bidâyeti 'Aşri'l-İstiklâl (Libyâ ve Tûnis ve'l-Cezâir ve'l-Mağrib)*, Munşetu'l-Ma'ârif, İskenderiye 1993, I, 232-233.

¹⁸ Elkbir, 158.

¹⁹ Room, 385.

²⁰ Kapsamlı bilgi için bk. Hasen Huseynî 'Abdulvehhâb, Hammâdî es-Sâlihî, 11; Ebû 'İyâne, 11; Fâris Bevez, "Tûnis", *el-Mevsû'atu'l-'Arabiyye (Arab Encyclopedia)*, Hey'etu'l-Mevsû'ati'l-'Arabiyye, Dımaşk 2003, VII, 193; Mes'ûd Havned, "Tûnis", *el-Mevsû'atu't-Târîhiyyetu'l-Cuğrâfiyye*, Dâru Revvâdî'n-Nahda, Cûnya 1997, VII, 86; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 335; 'Abdurrahmân Hamîde, *Cuğrâfiyyetu'l-Vatani'l-'Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, Beyrut 1418-1997,

Stratejik Önemi: Eski çağlardan itibaren hâkimiyetini yitirmiş yahut halen daha varlığını devam ettiren dünya devletleri, ülkelerini stratejik öneme sahip bölgelere kurmuş, güçlerinin bir göstergesi olarak konumları ne olursa olsun yeraltı ve yerüstü zenginliği ile geçiş güzergâhında üs olabilecek stratejik özelliklere haiz bölgelerde üstünlük kurma arzusu gütmüştür. Akdeniz ve çevresi de konumu gereği mega stratejik bölgelerdendir. Bölge hem bir güzergâh ve denizaltı zenginliği hem de bu zenginliğe sahip ülkelere yakın olması açısından tüm dünya devletlerince önemli görülmüştür.²¹

Akdeniz bölgesinde ülkelerin kendi konumları gereği pek çok stratejik bölge bulunmaktadır. Tunus da Akdeniz'in Mağrib bölgesinde jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli rol üstlenen bir ülkedir. Yaklaşık üç bin yıllık kadim bir tarihe sahip Tunus'un Akdeniz'in kalbi sayılabilecek bir konumda yer alması, bu önemi yüzyıllar öncesinde ortaya çıkarmıştır. Nasıl ki geçmişte Kartaca, Roma, Vandal, Bizans, Hilâfet-i İslâmiyye, Osmanlı ve Fransa gibi büyük imparatorluk ve devletler bölgeye önem göstermişse bugün günümüz güçlü devletleri Türkiye, Amerika, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletler de aynı önemi göstermeye devam etmektedir.²²

Tunus, Cebel-i Târik Boğazından sonra Avrupa'ya en yakın bölge, aynı zamanda bu kıtaya en yakın Arap ülkesidir. Ülke Avrupa ile Afrika, Afrika ile Arap dünyası arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Kuzey Afrika kıtasının en küçük yüzölçümüne sahip olmasına rağmen Akdeniz'in doğu ve batı havzalarının kesiştiği noktada yer alması, doğudan batıya, kuzeyden güneye deniz yolu üzerinde bulunması ve geniş deniz sahasının yanı sıra, Kartaca, Binzert ve Kâbes gibi önemli limanlara sahip olması hasebiyle geçmişte medeniyetlerin kavşağı olmuş; Avrupa, Afrika ve Orta Doğu üçgeninde Akdeniz lojistik zincirinin kalbinde yer alması ise ülkeyi 20. yüzyılda uluslararası faaliyetlerin merkezi haline getirmiştir. Bu doğrultuda ekonomik pazarlara açılan bir kapı olan Tunus, Akdeniz üzerinden doğu-batı ile kuzey-güney arasında yapılan ticarete de

202; Filîb Rafle, Ahmed Sâmî Muştafâ, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaṭani'l-'Arabî: Dirâse Tabî'iyye İktisâdiyye Siyâsiyye Me'a Dirâse Şâmîle li'd-Duvelî'l-'Arabîyye*, 4. bs., Mektebetu'n-Nahḍati'l-Mıṣriyye, Mısır 1970, 169-170.

²¹ Akdeniz bölgesi ve çevresi hakkında kapsamlı bilgi için Fernand Braudel'in *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*. ismiyle telif ettiği Mehmet Ali Kılıçbay'ın *II. Pelipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* olarak üç cilt halinde çevirdiği esere müracaat ediniz.

²² İsmâ'il Ahmed Yâğî, *Târîhu'l-'Âlemi'l-'Arabî el-Mu'âsir*, Mektebetu'l-'Abîkân, Riyad 1421, 339-340; Mahmud es-Seyyid, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaṭani'l-'Arabî*, Beyrut 1998, 160; Abdurrahmân Huseyn Râcû, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaṭani'l-'Arabî ve Mevâridehû*, el-Câmi'atu'l-'Arabîyye, Suudi Arabistan 2004, 62.

büyük bir etkiye sahiptir. Burada zikredilen meziyetlerinden ötürü bazı Avrupalı araştırmacılar Tunus'u 'Atebetu's-Selâm/عتبة السلام olarak nitelendirmiştir.²³

Tunus, Akdeniz'in güneybatısında Cezayir -Fas, güneydoğusunda Libya ve Mısır'ı ayıran önemli coğrafi bir menteşe özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla kendi konumunun yanı sıra bölgeyi çevreleyen ülkelerin konum ve jeostratejisi de ülkeyi tarihin her döneminde cazip hale getirmiştir.

Osmanlı Devleti ve İspanyollar Akdeniz'deki Tunus, Sicilya ve Malta üçgenindeki bölgenin sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan stratejik olarak ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Bu sebeple Osmanlı, Batı Akdeniz ile Mağrib bölgesinde hâkimiyetini tesis etmek ve Kuzey Afrika'nın Hristiyanlaştırılmasının önüne geçmek için Sicilya'nın güneyinde İspanyollara karşı yıllar süren mücadeleler vermiştir. Bu mücadeleler sonucunda Cezayir ve Trablusgarp Bâb-ı Âli'nin idaresine girmiş, Osmanlının iki vilayeti arasında kalan Tunus ise, bir müddet daha bölgeyi terk etmek istemeyen İspanyol idaresinde kalmıştır. Osmanlı Padişahı Sultan II. Selim döneminde 982/1574²⁴ yılında Serdar Sinan Paşa ve Kaptân-ı Derya Kılıç Ali Paşa Tunus'u, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini tehdit eden İspanyollardan alarak Batı Akdeniz ve Mağrib'te 300 yıldan fazla sürecek hâkimiyete zemin hazırlamıştır.²⁵

Avrupalı devletlere gelince, özellikle Fransa, İngiltere ve İtalya 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında son derece stratejik öneme sahip bu bölgede sömürge rekabetine girişmiştir. Küresel güçler ise perde arkasından Tunus'un konumunu

²³ Ebû 'İyâne, 14-16; Yâğî, 339; Aḥmed İsmâ'il Râşid, *Târîḥ Akṭârî'l-Mağribî'l-'Arabîyyî's-Siyâsî el-Ḥadîṣ ve'l-Mu'âşır (Libiyâ, Tûnis, el-Cezâir, el-Mağrib, Mûrîṭânîyâ)*, Dâru'n-Nahḍatî'l-'Arabîyye, Beyrut 2004, 87; el-Ḥabîb el-Cenḥânî, *el-Muctema'u'l-'Arabîyyî'l-İslâmî: el-Ḥayâtü'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'îyye*, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, Kuveyt 2005, 77.

²⁴ Bazı kaynaklarda Tunus'un fetih tarihi 981/1573 olarak geçmektedir. Bilgi için bk. Muḥammed b. Muḥammed el-Endelüsî el-Vezîr es-Serrâc, *el-Hulelu's-Sundusiyye fi'l-Aḥbârî't-Tûnisiyye*, (thk. Muḥammed el-Ḥabîb el-Heyle), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1985, II, 231; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Dünya Tarihi: Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, 6. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara t.y., IV, 295; Mahmûd Şâkir, *et-Târîḥu'l-İslâmî (et-Târîḥu'l-Mu'âşır Bilâdu'l-Mağrib)*, 2. bs., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1996, XIV, 121.

²⁵ Aziz Samih İlter, *Şimalî Afrika'da Türkler*, Vakıf Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1937, II, 126; Peçevî İbrâhim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, I, 355; Peçevî İbrâhim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, II, 14; Ebû 'İyâne, 17; İdris Bostan, "Kılıç Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 412; Ahmet Kavas, "Tunus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 388-391; Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, 1986, 139.

kullanarak Afrika ve Akdeniz'deki hâkimiyetlerini korumak, Mısır ve Levant'ta bir üstünlük kurmak için ülkeyi sıçrama tahtası olarak görmüştür. Bu da Tunus'un konumunu küresel strateji merkezi haline getirmiştir. Diğer taraftan Tunus'un Kalîbiya yarımadası ile İtalya'nın Sicilya adası arasında, uzunluğu 144 km'yi bulan Sicilya Boğazı'nın varlığı da unutulmamalıdır. Bu boğaz, Akdeniz'in doğu ile batı havzalarından geçen gemilerin geçiş hareketlerini kontrol etmektedir.²⁶ Amerika Birleşik Devletleri'nin Sicilya adasındaki askeri üssü ve Tunus'la yapılan 10 yıllık askerî anlaşma göz önüne alındığında bir kez daha Tunus'un stratejik olarak ne denli hayati önem taşıdığı görülecektir.²⁷

Binzert şehri ise Tunus'a stratejik olarak ayrı bir önem katmaktadır. Fenike döneminde kurulmuş olan ve Tunus'un incisi kabul edilen şehir, yaklaşık üç bin yıl geçmesine rağmen Kartaca'daki tarihi Pön Limanı'na benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Akdeniz'de açık denizden ayrı içe gizlenmiş kale görevi gören doğal bir göl ve buna bağlı olarak da bir deniz üssü özelliğindeki şehir, Tunus'un 1881 yılında Fransızların işgaliyle Fransız idaresine girmiştir. Bu şehri önemine binaen 1942 yılında -İkinci Dünya Savaşı sırasında- Almanlar işgal etmiş, bir yıl sonra 1943 yılında müttefikler harap ederek geri almıştır. Fransızlar burayı tekrar ele geçirmiş ve ülkeyi terk ettikleri 1963 yılına kadar askerî donanma üssü olarak kullanmıştır. Dönemin Fransa başbakanı Jules Ferry işgalden altı yıl sonra 1887'de Binzert'i ziyaret etmiş ve şehrin stratejik önemini "Geldiğimde bu gölün (Binzert Gölü) değerinin Tunus ülkesinin tamamına eşit olduğu ve Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinin Binzert uğruna yapıldığı konusunda haklıydım." sözleriyle dile getirmiştir.²⁸

Doğu Akdeniz'deki Süveyş Kanalı ile Batı Akdeniz'deki Cebeli Tarık Boğazı'nın Akdeniz'e açılan iki kapı, doğu ile batıyı birbirine bağlayan Binzert şehriyle Sicilya

²⁶ Celâl Yahyâ, *el-Medhal ilâ Târîhi'l- 'Âlemi'l- 'Arabîyyi'l- 'Hadîs*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1965, s. 237, 257-267; Ebû 'İyâne, 16-17; Râşid, 87; el-Cenânî, 77.

²⁷ 'Abdumecîd Turâb ez-Zemzemî, *Tûnis...fî Muvâceheti't-Teqlîl (el-Bûrkîbe ve Mâhiyye Tağyîru's-Sâbi' min Nûfember)*, Dâru'r-Ravda, t.y., 225; Mâcid el-Berhûmî, "el-Cuğrâfiyâ et-Tûnisiyye.. ve Sun'u't-Târîh", *Îlâf (Elaph)*, <https://elaph.com/> Erişim Tarihi: (14.10.2014); Muhammed 'İmrân Keşâde, "el-İstirâtiyyâtü'l-Emrîkiyye fî Mintıkatî Şimâlî İfrîkiyâ: Mâzâ Verâ'e Ziyâratî Vezîri'd-Difâ'i'l-Emrîkî ilâ Tûnis", *CSDS (Merkezu'd-Dirâsâti'l-İstirâtiyye ve d-Diblûmâsiyye/Center for Strategic and Diplomatic Studies)*, , <https://www.csds-center.com/> (Erişim Tarihi: 11.11.2020)

²⁸ Ebu's-Şenâ Mahmûd b. Sa'id Mağdiş eş-Şafâkîsî, *Nuzhetu'l-Enzâr fî 'Acâ'ibi't-Tevârîh ve'l-Aḥbâr ve Menâkıbi's-Sâdeti'l-Aḥbâr*, (thk. Muhammed es-Seyyidî 'Uşmân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, I, 109-110; Rav'a Kâsım, "Binzert et-Tûnisiyye: el-Medînetü'l-İstirâtiyyetu's-Sâhîra elletî Hervele İleyhâ'l-Ġazâh", *el-Ḳudsu'l- 'Arabî*, <https://www.alquds.co.uk/> Erişim Tarihi: (29.04.2017); Keşâde, "el-İstirâtiyyâtü'l-Emrîkiyye".

Boğazı'nın ise Akdeniz'in atan kalbi olarak ifade edilmesiyle de özelde Binzert genelde Tunus'un dünya siyasi ve ülkeler tarihindeki kıymetine vurgu yapılmıştır.²⁹

1.2.2. Yeryüzü Şekilleri

Tunus'un toprak oluşumu Mağrib bölgesinin doğu uzantısı olarak ikinci veya üçüncü jeolojik zamana kadar uzanmaktadır. Bu oluşum, Cezayir Atlas Dağları zincirinin bir devamı niteliğinde olup arazinin yapısı güneybatıdan başlayıp kuzeydoğu yönüne doğru sıralanmaktadır. Genel olarak Tunus'un yüzeyi ortalama bir yüksekliğe sahip olup 1000 m'den fazla olan yüksek alanların yüzdesi %1'i geçmezken, yüksekliği 400 ile 1000 metre arasında değişen alanlar ise yüzeyin %33'ünü kapsamaktadır. Geriye kalan %66'lık kısmın çoğunu deniz seviyesinden 200 m az olan düz alanlar ve ovalar oluşturmaktadır. Tunus'un en alçak bölgesi deniz seviyesinden -9 m aşağıdadır. Ülkenin toplam yüzölçümü 163.610³⁰ km² (63170 mil) olup bunun 155.360 km² si (59984 mil) karalarla, 8250 (3185 mil) km²'si sularla kaplıdır. Topraklarının yaklaşık %39-40'ına tekabül eden 25.000 km² alanı ise çölden oluşmaktadır.³¹

Ülke topraklarının çoğu, toprak yapısı bakımından tabaka şeklindeki tortul kayaçlar; kumtaşı, kireç taşı, kil taşı ve marn gibi türlerden oluşmaktadır. Aynı şekilde ülkenin daha çok sahil bölgelerinde görülmekle birlikte farklı bölgelerinde Jura kayaç türü; orta kesimlerde geniş alanları ihtiva eden Kretase kayaç türü; güneyde sahra bölgesinde ise dördüncü döneme kadar uzanan sedimanlar ve çöl kumulları bulunmaktadır. Yine kıyı kesimlerde Oligosen dönemine uzanan toprak türleri de mevcuttur. Ülkedeki fosfat kayalarının oluşumu da Eosen dönemine kadar uzanmaktadır.³²

Yukarıdaki bilgiler ışığında Tunus'un yeryüzü şekilleri genel itibariyle bölgesel farklılıklardan dolayı coğrafi özellikleri göz önünde bulundurularak kuzeyden başlayarak güneye doğru üç ana bölgeye ayrılarak incelenmiştir:

²⁹ Kâsım, "Binzert et-Tûnisiyye"; Keşâde, "el-İstirâfîciyyâtü'l-Emrîkiyye".

³⁰ Bu oran bazı kaynaklarda 120.000 veya 125.000 km² olarak geçmektedir. 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 8; Salâhuddîn el-Telâtî, *Tûnisu'l-Cedîd Meşâkil ve Nazariyyât*, (çev. Muhammed es-Suveysî), Dâr Bûselâme, Tunus 1959, 12; Rafle, Muştafâ, 171; Şâmir, 1.

³¹ Kapsamlı bilgi için bk. Ebû 'Îyâne, 19-26; Bevez, 193; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 342-343; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 505-506, 566.

³² eş-Şerkâvî, eş-Sayyâd, 12; Ebû 'Îyâne, 21-22.

1- Kuzey Tunus veya Tell Bölgesi: Bu bölge, Atlas Dağları olarak bilinen ve başlangıcı Atlantik okyanusu kıyısındaki Fas'ın İfnî bölgesinden başlayıp Cezayir'in Kuzeyinde bulunan Tell Atlaslarının (Küçük Atlaslar) bir uzantısıdır. Tunus Atlası ya da ez-Zahriyyetu'l-Ğarbiyye (Batı Dorseli) olarak da isimlendirilen bu Atlaslar Tunus'un güneybatı yönünden kuzeydoğu yönüne silsileler halinde uzanmaktadır. Dağların yükseklikleri kuzeybatıda maksimum seviyeye çıkmakla birlikte 1000 m ile 1200 m'yi nadiren geçmektedir. Bu yükseklikler batıdan doğuya doğru gidildikçe azalmakta ve yerini denize bakan kıyı ovalarına bırakmaktadır.

Kaynağı Cezayir olan Tunus sınırları içerisinde 400 km'lik uzunluğu ile ülkenin en önemli akarsularından biri durumundaki Mecerde (Medjerda) vadisi bölgeyi ikiye ayırmaktadır.³³

a- Sahel Atlas Bölgesi: Akdeniz'in kuzeybatısından başlayıp doğu sahilleri boyunca uzanan ve genellikle kıyıya paralel olan kısma "Kıyı Tepesi", "Kıyı Atlas Dağları" ya da "Sahel Atlas Zinciri" denmektedir. Yükseklikleri 1200 m'yi geçmemekle birlikte batıda en uç noktada yer alan Hamîr Dağı 1203 m ile bölgenin en yüksek yeridir. Dağ ve dağın çevresi 900³⁴ veya 3000 km²'lik bir alanı kapsamakla birlikte ülkenin en engebeli bölgelerinden biridir. Yükseklikler kuzeybatıda bulunan Cendûbe şehrine bağlı Tabarka ve çevresi ile Bâce şehrine bağlı Nefze ve çevresinde azalmakta, Binzert'ten Akdeniz'e dökülen Secnân vadisi bölgesinde ise 500 m'ye düşmektedir. Vadinin deniz cihetindeki yükseltileri kuzeye, güney cihetindeki yükseltileri ise Nefze ovasının batısına uzanmaktadır. Toprağın yapısı kumtaşı ve kireçten oluşmaktadır. Ayrıca bölge demir ve çinko madenleri bakımından da zengindir.

b- Yüksek Tell Bölgesi: ez-Zahriyye olarak da isimlendirilen, güneybatıdan başlayıp kuzeydoğuda bulunan Tunus şehrindeki er-Ra'su't-Tayyib'e kadar sıralanan sıradağların bulunduğu bölgedir. En yüksek noktası ülkenin orta batı kesiminde Cezayir sınırına yakın bir bölgede yer alan ve eteklerinde el-Ğaşşarîn şehri bulunan eş-Şe'ânbi (جبل الشعاني) (1544 m) dağdır. Doğuya ve er-Ra'su't-Tayyib cihetine gidildikçe yükseklikler Zağvan ili sınırları içinde 200 m ile 500 m, Kayravân ve sahil bölgelerinde 0 m ile 200 m arasında değişmektedir. Bölgenin arazi yapısı genellikle engebelidir. Bunun

³³ Fusun Baykal Soykan, "Tunus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 384.

³⁴ J. Taïeb, "Kroumirie", *Encyclopédie Berbère*, Sayı 28-29, (2008), s. 4294.

en büyük sebebi ise Jurassic dönemde oluşan Zağvan³⁵ (1298 m), Kretase (Tebeşir) dönemde oluşan Şammâme (1314 m) ve Eosen dönemde oluşan Kisrâ (1174 m) dağlarıdır. Bu dağların çevresi genellikle kalkerli kayalıklarla çevirili büyük-küçük dağ kümeleri ile bazı çöküntüler sonucu oluşan uçurumlar, dik yamaçlar, alçak havzalar, yaylalar, iç ve kıyı platolardan meydana gelmektedir. Ayrıca bölgede ülkenin önemli dağlarının yanı sıra doğu sahilleri boyunca uzanan alçak ve yüksek savanaların bulunduğu yerlerde yükseltisi az olan çorak dağların eteklerine serpiştirilmiş engebeli yamaçlar, vadiler ve yaylalar; doğudan sahil bölgesine inildikçe de çöküntü ve bataklıklardan meydana gelen, toprağı tuzlu ovalar bulunmaktadır.³⁶

Bölgede dağların yanı sıra ülke ekonomisine önemli derecede katkı sağlayan ovalar da bulunmaktadır. Bu ovalar, tektonik hareketlerin bir sonucu olarak çöküntülerin çevresi ile akarsuların kuzeyden güneye ve doğuya uzanan dağların eteklerinde biriktirdikleri alüvyonlardan oluşmuştur. Ovaların toprak yapısı mineral bakımından zengin kil, kum ve kireç türüne sahiptir. Bu yapıdaki ovalara Tunus, Binzert, Mecerde ve Cendûbe örnek olarak verilebilir.³⁷ Doğuda Kâbes ile Hammâmet Körfezleri arasında bulunan nemli kıyı ovasıysa tarımsal açıdan en verimli olan ovadır. Burada daha çok zeytin ağacı yetişmektedir.³⁸

2- Orta Tunus (Alçak ve Yüksek Bozkır) Bölgesi: Bölge, Kuzeydeki ez-Zahriyye sıradağlarının güneyinden başlayıp güneyde Kâfşa dağlarını, doğuda Sâhel (Sâhil) bölgesini ihtiva eden, geniş kıta sahanlığına sahip kayalık platolar, bataklıklar, geniş

³⁵ Zirve noktası Ra'su'l-Kas'a olarak isimlendirilen dağın eteklerinde kadim bir şehir olan Zağvân bulunmaktadır. Ülkenin ve kentin önemli doğa harikalarından olan bu dağ güneybatıdan kuzeydoğuya uzanan ez-Zahriyye dağlarının doğu uzantısını oluşturmaktadır. Doğal tatlı su kaynakları ve yer altı sularının bol olması açısından dağ, ismini Latince'de su anlamına gelen Zique (زیک) kelimesinden almıştır. el-Bekrî Zağvân dağını heybetli, şerefli ve yüksekliği altında bulutların görüldüğü bir dağ olarak nitelemiş, görünüşü ve yüksekliği sebebiyle de nereye giderlerse gitsinler seyyahların bunu anlatmalarından dolayı "Kelbu'z-Zuğâk" olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Tarihi açıdan en önemli özelliği ise dağın eteğine Roma döneminde miladi ikinci yüzyılın başlarında inşa edilmiş "Zağvan su Tapınağı"dır. O dönemde dağdan çıkan doğal bereketli su kaynakları 132 km uzunluğa sahip mermerle kaplı su kemerleri vasıtasıyla Tunus'a ve Kartaca'ya ulaştırılmıştır. Yeniden restore edilen tapınak turizme kazandırılmıştır. (Ebû 'Ubeyd 'Abdullah b. 'Abdi'l-Azîz b. Muhammed el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992, II, 705; Richard L. Scheffel, Susan J. Wernert (ed.), *Reader's Digest Natural Wonders of the World*, Pleasantville: Reader's Digest Association, 1980, 422; "Zağvân: Mavâki' ve Me'âlim", *el-Ma'hedu'l-Vaṭanî li't-Turâs*, <http://www.inp.nrrt.tn/> Erişim Tarihi: (18.08.2020).

³⁶ Ebû 'İyâne, 26-27; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 507; "Cebel Chambi", *Unesco*, <https://unesco-arabmab.com/> Erişim Tarihi: (16.08.2020).

³⁷ Ebû 'İyâne, 28, 57-58.

³⁸ "Al-Sâhil Plain, Tunisia", *Ansiklopedi, Britannica Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: (22.08.2020).

ovalar ve zeytin ağaçlarının olduğu alçak tepelerden oluşmaktadır. Sâhel bölgesi, Sûsa'nın kuzeyinden başlayıp el-Mehdiyye'nin güneyine uzanan yaklaşık 20000 km²'lik bir alana sahip olmanın yanında, Tunus'taki 2 milyon nüfusla nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerden biridir. Ekonomisi turizme dayanan bölgede yağmurlar ve tatlı su kaynakları az olup, kireçtaşı ve çöl kabuğu katmanlarından oluşan toprakların verimi oldukça düşüktür. Ayrıca Orta Tunus'un batısı yüksek, doğusu ise alçak savanalardan oluşmaktadır. Batıdaki yükseklikler genel olarak 300 m'den fazla doğuda ise 300 m'den azdır. Bu savanaları, 887 m yüksekliğindeki Vislât, 716 m yüksekliğindeki Bûdînâr ve 644 m yüksekliğindeki Şerâhîl dağları ikiye ayırmaktadır. 1378 m yüksekliğindeki Muğîle ve 966 m yüksekliğindeki Tırazza dağları ez-Zahriyye sıradağlarına paralel bir şekildedir. Kâfsa dağları ise kuzeybatı-güneydoğu cihetinde olup dikdörtgen kubbeleri andırmaktadır. Bu dağların eteklerinde doğu sahilleri boyunca çok sayıda vadi, plato, kırık-küçük dağ silsileleri ile uçsuz bucaksız çorak ovalar bulunmaktadır. Vadiler şiddetli yağmurlar sonrasında taşmakta ve sular ya Akdeniz'e ulaşmadan yelpazeyi andıran deltalarda kaybolmakta ya da tuzlu topraklarda ve bataklıklarda buharlaşmaktadır. Ayrıca deniz seviyesinden ortalama bir yüksekliğe sahip süreksiz dağ ve platolarla sınırlanan çöküntülerden meydana gelen havzalar da bulunmaktadır. Bu havzalar tortul tabakalardan oluşup yağmur sularıyla dolmaktadır. Sular yaz sıcaklıklarının yüksek olduğu dönemlerde buharlaşmakta veya havza tabakasının zayıf gözenekleri sayesinde sızarak Sebha Sîdi'l-Hâni, Sebhatu'l-Kelbiyye ve Sebha Şerîta gibi tuz göllerini ve bataklıkları oluşturmaktadır. Son olarak bölge, ülkenin en önemli havzalarından olan ve aynı zamanda kapalı havza olma özelliği taşıyan Şaţtu'l-Ğarse ve Şaţtu'l-Cerîd ile sona ermektedir.³⁹

Kuzey Tunus ve Orta Tunus bölgesindeki dağlar Tunus'un yeryüzü şekillerini önemli ölçüde etkilemiştir. Tunus dağlarıyla ilgili yazılan bir raporda ülke topraklarının rakımı ortalama 300 m olarak belirtilmiş ve yaklaşık 2 milyon hektarlık kısmın dağlarla kaplı olduğu zikredilmiştir⁴⁰. Bu ölçüdeki dağlar, bitki örtüsü, hayvan türleri, doğal su kaynakları, madenler ve tarım gibi biyoçeşitlilik açısından ülkeye hem ekonomik hem kültürel anlamda zenginlik katmaktadır.

³⁹ Ebû 'İyâne, 28-29, 60; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 507.

⁴⁰ "Rapport National Sur La Montagne Tunisie", Convention on Biological Diversity, 2001, 7, <https://www.cbd.int/> Erişim Tarihi: (15.08.2020).

Ülkedeki bazı dağlar, doğal yapısının bozulmaması ve ekosisteminin korunması amacıyla farklı yıllarda Milli Park ilan edilmiştir. eş-Şe‘ânî, es-Serc⁴¹ ve Zağvân dağları bu parklardandır⁴².

Dağların ve çevresindeki koruma alanlarının bitki örtüsü, Halep türü çam, meşe, akçaağaç, ardıç, defne, biberiye, yabani keçiboynuzu gibi yüzlerce çeşit türden oluşmaktadır. Ayrıca canlı çeşitliliği açısından da zengin olan bu bölgelerde, ceylan, geyik, tavşan, yaban kedisi, kirpi, firavun faresi, yaban domuzu, tilki, çakal ve çizgili sırtlan gibi hayvan türleri bulunmaktadır. Yine bu bölgeler, kanatlılar ailesinden olan güvercin, bıldırcın, ibibik ve çaprazgaga (crossbill) ile ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde göçen doğan, şahin ve kartal cinsi göçmen kuşlara da ev sahipliği yapmaktadır.⁴³

3- Sahrâ Bölgesi: Cezâyir’in batısındaki Şattu’l-Ğarse ile orta Tunus’un güneyindeki Şattu’l-Cerîd ve Şattu’l-Ficâc’ı kapsayan, Libya’nın güneybatısı ile Cezayir’in güneydoğusuna uzanan büyük çoğunluğu sahradan meydana gelen bir bölgedir. ez-Zâhir Dağ Silsilesi veya Maţmâta Sıradağları olarak bilinen dağ silsilesi bölgeyi kuzey-güney yönünde ikiye ayırmaktadır. Dünyanın en büyük çöllerinden el-Ceffâra ovasının bir kısmı ise bu dağ silsilesinin doğusunda yer almaktadır. Bir üçgeni andıran ovanın kuzey yükseltisi ya deniz seviyesinde ya da birkaç metre yüksekken, 50 km güneye gidildikçe 100 m civarında artmakta, batıya gidildikçe ise bu yükselti 715 m’ye kadar çıkmaktadır. ez-Zâhir Dağ silsilesinden batı ve güney cihetine inildikçe arazinin yapısı yerini geniş platolara, el-Ĥamâde tipi taşlı/çakıllı çöllere ve Kum Tepeleri Alanı (el-‘İrku’ş-Şarkıyyu’l-Kebîr) olarak isimlendirilen büyük sahra çölüne bırakmaktadır.⁴⁴

⁴¹ Silyâne şehrinin güneydoğusunda konumlanan 1357 m yüksekliğindeki bu dağ, Atlas dağ zincirinin bir uzantısı olup adını bir hayvan eyerine benzeyen zirvedeki sırttan almıştır. Tunus’un 3000 m ile en uzun mağarası kabul edilen Aynu’z-Zehab’de bu dağdadır. (“Cebelu’s-Serc ve’l-Kubâbi’l-Beydâ’ Yestekţibâni’s-Suyyâh ilâ Tûnis”, *el-‘Arab*, <https://alarab.co.uk/> Erişim Tarihi: (18.08.2020); “Tunisia: National Park Jebel Serj”, *Internet Archive*, <https://web.archive.org/> Erişim Tarihi: (18.08.2020).

⁴² Diğer dağ ve tepeler hakkında geniş bilgi için bk., “Cibâl Tûnis”, Mevsû‘a, *‘Arîk*, <https://areq.net/> Erişim Tarihi: (06.08.2020); “Tunisia”, Harita, *PeakVisor*, <https://peakvisor.com/> Erişim Tarihi: (09.08.2020); “Tunus”, Harita, *PeakFinder*, <https://www.peakfinder.org/> Erişim Tarihi: (11.08.2020).

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bk., “Rapport National Sur La Montagne Tunisie”, 13-14; Meryem en-Nâşiri, “Tûnis: Maḥmiyyât li’l-Ḥayevânât ve’n-Nebâtâtî’n-Nâdirâ”, *el-‘Arabıyyu’l-Cedîd*, <https://www.alaraby.co.uk/> Erişim Tarihi: (10.01.2021).

⁴⁴ Ebû ‘İyâne, 26-29; Brunshvîg, “Tûnis”, 2459; Bevez, 193; Komisyon, “el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye”, s. 343; Ĥamîde, 210-14; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 506-7.

Sahiller: Kaynaklarda yaygın olan bilgilere göre Tunus'un sahil şeridinin toplam uzunluğu 1200⁴⁵ veya 1300⁴⁶ km olarak geçse de teknik ve teknolojik gelişmeler çerçevesinde tekrar hesaplanmış, çevresindeki doğal ve yapay adalar, limanlar, kıyı lagünleri ve bataklıklar ile birlikte 2290 km olarak tespit edilmiştir.⁴⁷ Bu yeni bilgiyle birlikte sahil şeridi uzunluğu Cezayir ve Libya ile olan 1530 km'lik kara sınırı uzunluğunu geçmiştir. Kıyı şeridindeki deniz derinliği, kuzey kıta sahanlığının dik bir şekilde karakterize olmasından dolayı Ra'su't-Ṭayyib ve Ra'su'l-Ebyaḍ sahil çizgisinde 200 m'yi bulmaktadır. Bu derinlik kuzeyden güneye ve güneydoğu yönüne gidildikçe kıta sahanlığı içerisinde azalmaktadır.⁴⁸

Genişliği 20 ile 60 km arasında değişen Tunus kıyı sahil şeridi, doğu-batı ekseninde ülkenin batısındaki Cezayir sınırına yakın olan Ṭabarkā'dan başlayıp önce doğuya sonra kuzeydoğuya, ardından güneyde Tunus körfezine daha sonra kuzeydoğuya kıvrımlı bir şekilde uzayıp gitmektedir. Kuzey-güney ekseninde ise Tunus körfezinin güneyinden başlayıp önce güneye sonra güneydoğusunda bulunan Libya yönüne yay şeklinde uzanmaktadır.⁴⁹

Tarih boyunca bölgede kurulan devletlere günümüzde ise Tunus ekonomisine katkı sağlayan bu uzun ve geniş sahil şeridinde Tunus, Hammâmet, Kâbes ve Bûğarâra körfezlerinin yanı sıra Ṭabarkâ, Ġâru'l-Milḥ, Ḥalku'l-Vâdî, Sîdî Dâvud, el-Munastîr, el-Mehdiye, el-Maḥres, Karkana, Ḥûmetu's-Sûḳ, Cerbe, Kâbes, Binzert doğal limanları ile Tûnis, Sûsa, Safâkes yapay limanları da bulunmaktadır.⁵⁰ Ayrıca kıyı sahilleri boyunca serpiştirilmiş üç doğal sistem içerisinde farklı boyutlarda 60 civarında ada, 13'ü göl 250

⁴⁵ el-Telâtlî, 12; Muhammad eş-Şâlih Mezâlî, *Ṭaṭavvur Tûnis el-İktisâdî 1881/1920*, (çev. el-Hâdî et-Teymûmî), Beytu'l-Hikme, Kartaca 1990, 21.

⁴⁶ Ebû 'İyâne, 29; Ġâlî Şukrî, *eş-Şekâfetu'l-'Arabîyye fî Tûnis; el-Fikr ve 'l-Muctema'*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1986, 53; eş-Şâdik Şa'bân, *'Avde Ḥanib'al ev Tecdîd 'Ahd*, Tunus: Sirâss li'n-Neşr, 1997, 107; Sabîḥa Bahḥûş, *İttihâdu'l-Mağribî'l-'Arabî beyne Devâfi 'i't-Tekâmuli'l-İktisâdî ve 'l-Mu'avvîkati's-Siyâsiyye 1989-2007*, Dâru'l-Hâmid, Amman 2011, 76.

⁴⁷ "Agence De Protection Et D'aménagement Du Littoral (APAL), Nouveaux Chiffres Sur Le Littoral Tunisien", t.y. (http://www.apal.nat.tn/site_web/indicateurs/nouveaux-chiffres%20littorale-2015.pdf); "Ṭûlu's-Şerîti's-Sâhîlî et-Tûnisî Yuşbiḥu 2290 km Bedelen min 1300 klm", *Târîḥi Şafâks*, 2015, <https://www.histoiredesfax.com/> Erişim Tarihi: (22.08.2020); "Mufâce'e: eş-Şerîti's-Sâhîlî et-Tûnisî Leyse 1300 klm Mişlemâ Na'rif bel 2290 Kîlûmetran", *el-Ḥaşrî*, 2015, <https://ar.espacemanager.com/> Erişim Tarihi: (22.08.2020).

⁴⁸ Ebû 'İyâne, 29-30.

⁴⁹ Ebû 'İyâne, 30.

⁵⁰ Mezâlî, 21-22.

sulak alan, 42000 hektar bataklık ile Kâbes kıyı şeridinde 5000 hektar vaha da yer almaktadır.⁵¹

Yapılan çalışmalar sonucunda Tunus deniz ve kıyı doğal sisteminde 649'u bitki, 1486'sı hayvan olmak üzere toplam 2135 tür belirlenmiştir. Balık türü açısından zengin olan Tunus'un kuzey kıyılarında 270, doğu kıyılarında 173 ve güney kıyılarında 250 olmak üzere toplam 693 çeşit balık, 132 çeşit sürüngen tespit edilmiştir.⁵²

1.2.3. Şehirler

Tunus'ta şehirlerin çoğu hem tarihi kalıntıların bir devamı hem de iklim, tabiat şartları ve ekonomik sebepler neticesinde Akdeniz'in kuzey-güney ve kuzeydoğu-kuzeybatı kıyılarına yakın; bunun aksine Orta ve Güney Tunus bölgesindeki şehirler toprak yapısı ve çöl ikliminden dolayı daha seyrek inşa edilmiştir.

Yirmi dört şehir bulunan Tunus'un bölgelere göre dağılımı şu şekilde yapılmıştır.

Kuzey Tunus'un Kuzeydoğu kesiminde Tunus, el-'Aryâna, Binzert, Bin 'Arûs, Nâbil, Menûbe, Zağvân; kuzeybatı kesiminde Bâce, Cendûba, Silyâne ve el-Kâf şehirleri bulunmaktadır.

Orta Tunus'un Orta Doğu kesiminde, Sûsa, Munastîr, Mehdiye ve Safâkes (Sfax); ortabatı kesiminde Kayravân, Kaşşerîne ve Sîdî Bûzeyd şehirleri bulunmaktadır.

Güney Tunus'un güneydoğu kesiminde Kâbes, Medenîn ve Tetâvin; güneybatı kesiminde Kâfşa, Tûzer (Tevzer) ve Kâbilî şehirleri bulunmaktadır.⁵³

1.2.4. İklim

Tunus'ta kuzeyden güneye ve batıdan doğuya gidildikçe iklim ve iklime bağlı gelişen faktörler değişkendir. Bu değişkenlik ülkenin coğrafi konumu ile yeryüzü şekillerinin iklim ve bitki örtüsü üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Genel olarak yıl boyunca yazların sıcak ve kuru kışların ise yağmurlu ve ılıman geçtiği Tunus'ta kuzey ve doğu cihetinden çevrelenen bölgelerde Akdeniz, Orta ve Güney bölgelerde Sahrâ

⁵¹ “et-Takrîru'l-Vaṭanî Havle Vad'iyyeti'l-Bîe 2012: Rihânât İstidâmeti'n-Tenmiyye”, el-Marşadu't-Tûnisî li'l-Bîe ve't-Tenmiyyeti'l-Mustedîme, 2014, 245.

⁵² “et-Takrîru'l-Vaṭanî Havle Vad'iyyeti'l-Bîe 2012”, 245.

⁵³ Celâl 'Abdu'l-Kâfî, *Aḡlasu'l-Muşâhid fi'l-Bilâdi't-Tûnisiyye*, el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye: Vizâratu't-Techîz ve'l-İskân ve't-Tehîetu't-Turâbiyye, Tunus 2009, 7.

olmak üzere iki çeşit iklim görülmektedir. Bu iki iklimde sıcaklık, yağmur, rüzgâr ve nem gibi meteorolojik etmenler bölgelere ve mevsimlere göre değişkenlik göstermektedir.⁵⁴

Tunus'un kuzey bölgesi Akdeniz ikliminin etkisinde olduğu için yıl boyunca ılımandır. Kuzey ve doğu sahil bölgelerindeki sıcaklık iç kesimlere ve güneye göre daha ılıman olup nem oranı da diğer bölgelere göre yüksektir. Kıyı bölgelerindeki sıcaklıklar yazın 32-33 °C dolaylarındadır. Genel olarak ülkedeki sıcaklıklar yıldan yıla farklılık göstermekle birlikte yazın temmuz ve ağustos aylarında Hamîr dağ bölgesi dışında günlük ortalama 30 ile 40 °C arasında değişmektedir. Yaz aylarında tüm bölgelerde aylık ortalama sıcaklıklar 20 °C üzerindedir. Kuzeydeki Tel Atlasları ve ez-Zahriyye bölgesindeki dağlar sıcaklıklarının düşmesinde ve dağılımında etkili olsa da güneyden esen eş-Şihîlî/Chili (الشهيلي) sıcak ve kuru rüzgarları, kuzeybatıda Cendûbe vilayeti çevresi ile Mecerde vadisinin orta kesimlerinde sıcaklık oranını 36-37 °C çıkarmaktadır. Aynı şekilde bu rüzgarlar Sahrâ ikliminin yoğun olduğu orta Tunus'ta da sıcaklık artışını etkilemekte ve temmuz-ağustos aylarında sıcaklıkları (Kafsa 37 °C, Tûzer 39 °C) artırmaktadır. Güneyde sahra bölgesinde ağustos ayında çöl sıcaklıklarının da etkisiyle sıcaklık 55 °C'yle zirveye ulaşmaktadır.⁵⁵

Kış aylarındaki sıcaklık, deniz ve yüksekliğin de etkisiyle Tell Atlasları ile yarı kurak bozkır ikliminin olduğu bölgelerde azalmaktadır. Bu bölgelerde sıcaklık ortalaması ocak ayında 5,3 °C ile 5,9 °C arasında değişmekte, bazen 3-4 °C'ye düşmektedir. Buradaki sıcaklık 0 °C'yi çok nadir görmektedir. Kıyı bölgelerinde ortalama 11 °C olan sıcaklık, Orta Tunus ve Sahra bölgesinde kasım-mart ayları arasında illere göre 14 °C ile 24 °C arasında değişmektedir. Bütün bölgelerin sıcaklık ortalaması ise 5 °C'den fazladır.⁵⁶

Yağmur, Tunus yerel dilinde (ammice) Arapçada kış mevsimi anlamına gelen şitâ' (شتاء) kelimesiyle ifade edilmektedir. Ülkede yağışlar, Atlantik Okyanusu üzerinden esen şiddetli kasırgaların Akdeniz alçak basınç bölgesine ulaşmasıyla eylül ile mayıs ayları arasında yani sonbahar, kış ve ilkbahar mevsiminin başlarında görülmektedir. Yeryüzü şekillerinin sıcaklık, rüzgâr ve nem gibi hava olayları üzerindeki etkisi yağışların

⁵⁴ Ebû 'İyâne, 33; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 343-44.

⁵⁵ Ebû 'İyâne, 36-37; 'Âtîf 'Îd, "Tûnis - el-Cezâir", *Kışsa ve Târîhu'l-Hağârâti'l-'Arabiyye: Beyne'l-Ems ve'l-Yevm*, Editö Creps, Beyrut 1998, XXI-XXII, 9; Mezâlî, 26; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 344; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye", *el-Ma'hedu'l-Vatani li'r-Raşadi'l-Cevvi*, <https://www.meteo.tn/ar> Erişim Tarihi: (25.08.2020).

⁵⁶ Ebû 'İyâne, 39; Mezâlî, 26; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye" Erişim Tarihi: (25.08.2020).

düzensiz olmasına sebep olmaktadır. Düzensiz olan bu yağışlar kuzeybatıdan güneybatı cihetine, kıyılardan iç kesimlere gidildikçe azalmakta, yağış miktarı ise bölgelere göre ortalama 150 mm ile 1630 mm arasında değişmektedir.⁵⁷

Ülkenin en yağışlı bölgesi nem oranının da yüksek olduğu kuzeydeki Tell Atlasları bölgesidir. Bu bölgede bulunan Hamir Dağ Silsilesi 1582 mm ile yıllık ortalama yağış miktarının en fazla olduğu yerdir. Kıyı bölgelerine eylül ve şubat arasında düşen yağışların en bol olduğu dönem aralık ve ocak aylarıdır. Mart ayında ise zirveyi görmektedir. Bölgedeki bol yağışlar, Mecerde Nehri ve nehre bağlı olan su kanalları ile kuzeyde Mellâk vadisini beslemektedir. Ayrıca bu yağışlar vadiler ve vadilere bağlı dereler vasıtasıyla güneyde bozkır bölgesine ulaşmaktadır. Bu sebeple Tell atlas dağlarına yağışların bolluğundan dolayı *Su Sarayı* anlamında *Kaşru'l-Miyâh* (قصر المياه) denilmiştir.⁵⁸

Kuzeybatının kuzeydoğuya nispeten daha fazla yağışlı olması, yağış getiren rüzgarların kuzeybatı yönünden esmesi ve kıyı yamaçlarının dik olmasındandır. Dik olan bu yamaçlar kuzeydoğudaki yağışların azalmasında en büyük etkidir. Bu sebeple kuzeyde deniz ile güneyde ez-Zahriyye arasındaki yüksek kesimlerde yağışlar yıllık 400 mm'dir.⁵⁹

Sahil bölgelerindeki yağışlar, kıyı şeridinin şekli ve dağlara olan uzaklık nedeniyle Tell Atlas bölgesine nazaran daha az ve değişkendir. Batı kıyısında er-Ra'su't -Tayyib yarımadasında yıllık yağış miktarı 600 mm'den fazla iken doğu kıyısında bu oran 400 ile 500 mm (Tunus 457 mm, Cendûbe ise 473 mm) arasındadır.⁶⁰

ez-Zahriyye sıradağlarının güney yamaçlarından başlayıp Kafşa'yı da içine alan alçak ve yüksek bozkır iklim bölgesini kapsayan güneyde ise, kuraklık hakim olup bölgenin genelindeki yağış miktarı yıllık 200 ile 600 mm arasında değişmektedir. Orta Tunus'un Silyâne ile el-Kâf şehirleri arasında bulunan yayla ve platolar ile es-Sers ovasında 400 ile 600 mm arasında değişen yıllık yağış miktarı, Kafşa şehrinde 156 mm, Kayravân şehrinde ise 298 mm'dir. Bu oran güneydoğu sahil bölgesinde denizin etkisiyle artmakta ve 300 mm'yi geçmektedir. Yine yağış oranı Orta Tunus'la güneyde çöl iklimi

⁵⁷ Ebû 'İyâne, 42, 46-47; Mezâlî, 26; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye" Erişim Tarihi: (25.08.2020).

⁵⁸ Ebû 'İyâne, 42-43, 46-47; 'İd, 9; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye" Erişim Tarihi: (25.08.2020).

⁵⁹ Ebû 'İyâne, 42-43, 46-47; 'İd, 9.

⁶⁰ Ebû 'İyâne, 45; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye" Erişim Tarihi: (25.08.2020).

arasında ülkeyi neredeyse ikiye ayıran Tuz göllerinin bulunduğu eş-Şutût⁶¹ bölgesinde 200 ile 400 mm arasında değişmektedir.⁶²

Sahra bölgesindeki yağışlara gelince, bu bölge çöl iklimi ve kuraklığın en fazla olduğu, diğer bölgelerle kıyaslandığında ise Tunus'un en az yağış alan yeridir. Çünkü çöl sıcaklığı ve buna bağlı gelişen iklimsel faktörler yağışları doğrudan etkilemektedir. Yılda farklı ay ve günlerde (Ekim, Kasım ve Mart) sadece 29 gün yağışlı geçen bölgenin sahil kesimindeki Cerbe ve Zerzis adasında yıllık yağış miktarı 200 mm, iç bölgede yükseltisi fazla olan Maţmaţta dağlarında ise 221 mm'dir. Çöl ikliminin daha fazla etkilediği batı ve güneyde yağışlar yıllık ortalama 100 mm'den daha az olup yağış miktarı Kâbilî'de 89 mm'dir. Bu oran Kâbes Körfezine bakan kıyı ovalarında artmakta ve 150 mm'yi bulmaktadır.⁶³

Bilindiği üzere karbon salımı ve sera gazlarının sebep olduğu küresel ısınma dünya üzerinde iklim değişikliklerine sebep olmaktadır. Afrika kıtasında bulunan Tunus, iklim değişikliğine büyük oranda maruz kalan ülkelerdendir. Tunus Çevre Bakanlığı küresel ısınmaya bağlı olarak sıcaklıkların artması nedeniyle yıllık yağış miktarının 2050 yılına kadar kuzeybatıda %10, güneyde %30 civarında azalacağını söylemiştir. Aynı zamanda bakanlık bu faktörün su kaynaklarını etkileyeceğini de belirtmiştir.⁶⁴

Yukarıda görüldüğü üzere Tunus'ta sıcaklar kuzeyden güney cihetine gittikçe artmakta, yağmurlar ise aynı cihette azalmaktadır. Bu bağlamda ülkede kuzey ile güney arasındaki iklimsel değişim, insan yaşamının temel gereksinimlerini karşılamada önemli olan tarımı ve buna bağlı olarak nüfus ve nüfus yoğunluğunun dağılımını da etkilemiştir.

1.3. DEMOGRAFİK YAPI VE NÜFUS

Tunus, Afrika kıtasındaki ülkelerin yanı sıra Arap ülkeleri arasında da nüfus bakımından az olan ülkelere biridir.

Tunus'ta 1784 yıllarından itibaren başlayan salgın hastalıklar özellikle 1818-1819 yıllarında nüfusun dörtte birinin ölümüne yol açmış, 1849-1850 ve 1856 yıllarındaki

⁶¹ Bunlar orta Tunus'ta büyük tuz gölleri olan Şattu'l-Ġarse, Şattu'l-Cerîd, Şattu'l-Ficâc'dır.

⁶² Ebû 'İyâne, 45; Rafle, Muştafâ, 174; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye" Erişim Tarihi: (25.08.2020).

⁶³ Ebû 'İyâne, 46; 'İd, 9; "el-Mu'tayâtu'l-Munâhiyye" Erişim Tarihi: (25.08.2020).

⁶⁴ "Mu'temer Teğayyuri'l-Munâh: Tûnis Tu'linu 'an Musâhametihâ'l-Vaţanî bi Şe'ni'l-Munâh", *Lûsail*, 05.11.2021.

salgınlar da nüfusun azalmasında etkin bir rol oynamıştır. Tarımın verimsiz olduğu yıllar olan 1866-1868 dönemlerinde insan nüfusunun beşte birinin kıtlık ve hastalık gibi sebeplerden dolayı vefat ettiği de yine kaydedilen bilgiler arasındadır.⁶⁵

Tunus'ta ilk düzenli nüfus sayımı 1886 yılında başlamış ve beş yılda bir tekrarlanarak 1906 yılına kadar sürmüştür. Ancak bu sayımlarda sadece Fransızlar ve Avrupalılar sayılmıştır. Tunus genelindeki nüfus sayımları ise 1921 yılında başlamıştır. 1921 ile 1936 yılları arasında yapılan sayımlar vergi beyannamelerine dayandığı için doğruluklarının kesin olmadığı, bağımsızlık sonrası -1956 ile 1984 yıllarında- yapılan nüfus sayımlarının doğruluklarının daha güvenilir olduğu belirtilmiştir.⁶⁶

Tunus'un Osmanlı dönemindeki (1860) nüfusu yaklaşık 1,1 milyon olduğu, bunların yarım milyonun kent ve kırsalda diğer yarısının çölde yaşayan bedeviler ile göçebe/yarı göçebelerden müteşekkil olduğu belirtilmiştir. Nüfus Fransız sömürsünün başladığı yıl olan 1881 yılında 1 milyondan fazla iken 1881-1921 yılları arasında yaklaşık iki katına çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkedeki ekonomik koşulların düzelmesi nüfus artış hızı üzerinde etkili olmuş ve nüfus otuz beş yılda (1921-1956) 3,8 milyona ulaşmıştır.⁶⁷

Bağımsızlık sonrası yaşanan iç ve dış göçler de nüfus değişiminde önemli rol oynamıştır. Avrupalı devletlerin bölgede hâkimiyet kurmak istemesi neticesinde ülkeye çok sayıda İtalyan ve Fransız gelmiştir. 1881'li yıllarda 10 bin İtalyan ve Maltalı varken Fransızların işgali sonrası 1921 yılına gelindiğinde 22.206 olan Fransız nüfusu 1936 yılında 42.678 olmuştur. Yine 1921 yılında 42.592 olan İtalyanların nüfusu da 1936 yılında 49.878 olmuştur. Tunus'ta bağımsızlık öncesi 1936 yılında tüm azınlıkların nüfusu 219.578 civarındaydı. Avrupalılar ülkede yaşanan bağımsızlık hareketleri nedeniyle 1950'lerden itibaren ülkeden ayrılmaya başlamış, 1956 yılında 341 bin olan azınlık nüfusu 1966 yılında 67 bine, 1975'lerde 38 binin altına düşmüştür.⁶⁸

Aynı zamanda ülkedeki yaşam koşullarının düşük olması ve işsizlik gibi nedenlerden dolayı Avrupa'ya ve petrol ülkesi Libya'ya göçler olmuştur. Tunus'tan

⁶⁵ Lucette Valensi, "Calamités démographiques en Tunisie et en Méditerranée orientale aux XVIIe et XIXe siècle", *Annales*, XXIV, Sayı 6, (1969), 1540-1561.

⁶⁶ Ebû 'İyâne, 80.

⁶⁷ Ebû 'İyâne, 80, 82.

⁶⁸ Ebû 'İyâne, 82-83; Sebag, 429.

1966-1975 yılları arasında her yıl 19 bin Tunuslunun Avrupa'ya göç ettiği tahmin edilmektedir. 1983 yılına gelindiğinde Avrupa'daki toplam Tunuslunun 300 binden fazla olduğu, bunların 180 bininin Fransa'da olduğu ifade edilmiştir. Libya'daki Tunuslu sayısının 1970'de 200 bin, 1985 yıllarında 90 ile 100 bin arasında olduğu tahmin edilmiştir.⁶⁹

Tunus'un doğal nüfus artış hızı ortalaması 1920-1950 yılları arasında %1,5 iken bu oran 1956-1994 yılları arasında %2,28'dir. Ülkedeki nüfus artış hızının yıllara göre fazla olması sebebiyle belirli dönemlerde yıllık büyüme hızının azaltılması kapsamında nüfus kalkınma politikaları gerçekleştirilmiştir. Bu politikalarla 1956-1976 yılları arasında %45-46 olan doğum oranları 2011 yılında %18,8'e, ölüm oranları ise 1956 yılında %20 iken bağımsızlıktan günümüze sağlık koşullarının gelişmesiyle 2011 yılında %6,1'e düşmüştür. Bu minvalde ülke nüfusu 1956 yılında 3,783,169 iken 1966 yılında 4,533,351 olmuş, 1984 yılının mart ayında yapılan sayımda yaklaşık 7 milyona (6,966,173), 1994 yılında ise 8,815,300'e ulaşmıştır. Nüfus artış hızının 2000-2011 yılları arasında yaklaşık %1,16'ya düşmesiyle 2012 yılındaki nüfus 10,784,255 olmuştur.⁷⁰

Tunus istatistik kurumunun 2015-2019 arası verilerine göre nüfus artış hızı oranı %1,06, ölüm oranı ise %6,2'dir. Bu oranlara göre ülke nüfusu 2019 yılında 11,658,300'e yükselmiştir. Erkekler nüfusun %49,549'luk (5.779.600) kısmını, kadınlar ise %50,425'lik (5.878.800) kısmını oluşturmaktadır. UNESCO yaş dilimleri ve 2019 verilerine göre; Tunus nüfusunun %25,208'ni 0-14 yaş arası çocuk-ergen grubu (erkek/1.528.100, kız/1.410.800), %13,706'ını 15-24 arası genç yaş gurubu (erkek/815.600, kız/782.300), %50,174'ünü 25-64 orta yaş grubu (erkek/2.936.100 kadın/3.146.600) ve %8,911'ini 65 üstü yaşlı grubu (erkek/499.700, kadın/539.200) oluşturmaktadır.⁷¹ Ülkenin 1994 yılına gelene kadar genç bir nüfusa sahip olduğu söylenmiştir.⁷² Ancak 2019 yılına bu değişmiş ve Tunus %50,174 ile orta yaş grubundaki

⁶⁹ Harold D. Nelson (ed.), *Tunisia: A Country Study*, 3. bs., U.S. Government Printing Office, Washington 1986, 80-81.

⁷⁰ Nüfus hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ebû 'İyâne, 82-89; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 339; "et-Te'dâdu'l-Âm li's-Sukkân ve's-Suknâ li Sene 2004", el-Ma'hedu'l-Vaṭanî li'l-İhsâ, 2005, 1; "Taḥlîlu'l-Beyânât", *İḥṣâiyyât Tûnis (STATISTIQUES TUNISIE)*, <http://www.ins.tn/ar> Erişim Tarihi: (20.09.2020); "et-Takrîru'l-Vaṭanî li Takyîmi Mustevâ Tenfîzi'l-Cumhûriyyeti't-Tûnisiyye li-Bernâmec 'Ameli'l-Mu'temeri'd-Duvelî li's-Sukkân ve't-Tenmiyye", bi Da'mi min Şundûki'l-Umami'l-Muttaḥide li's-Sukkân (UNFPA), 2013, 25-29.

⁷¹ "en-Neşratu'l-İḥṣâiyyetu's-Seneviyye li Tûnis 2015-2019", el-Ma'hedu'l-Vaṭanî li'l-İhsâ, 2021, 19-26.

⁷² Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 340.

lkeler arasında yer almıştır. Çalışan nüfus 15-64 (7.680.600) yaş dilimi baz alındığında toplam nüfusun %65,880'ine denk gelmektedir.⁷³

Tunus'ta 1966 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı (10 yaş ve üzeri) %67,8 (erkek/%53,6 kadın/%82,4) olarak kayıtlara geçmiştir. O dönemde bu oran nüfusun neredeyse üçte ikisine müsavidir. Ülkedeki mmilik, bağımsızlık sonrası yasalaşan eğitim reformları ve geliştirilen eğitim sayesinde 1985-1994 yılları arasında yaklaşık %39,07'ye (erkek/%27,60 kadın/%48,05) düşürülmüştür.⁷⁴ Eğitim-öğretimdeki reformların haricinde, devletin 2000 yılından itibaren yetişkinlere yönelik geliştirdiği ulusal eğitim programları, okuryazarlık oranını (15 yaş üstü) 2005-2010 yılları arasında %77,6⁷⁵'ya 2014 yılında %79'a (erkek/%86,1 kadın/%72,2)⁷⁶, 2019 yılında ise %82,3'e (erkek/%90, kadın/%78) çıkarmıştır.⁷⁷ Ancak okuryazarlıktaki bu artışa rağmen ülkede hâlâ 2 milyona yakın okuma yazma bilmeyen insan bulunmakta, bunların da çoğu kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Okuma yazma bilmeyenler Cendbe bölgesinde %31,6 ile ilk sırada yer alırken onu %30,2 ile Kaşşarine, %29,7 ile Silyâne takip etmektedir. Ben Ars %9,7 ile bu oranın en düşük olduğu yer olup onu %10,1 ile Tunus %10,5 ile Munastır takip etmektedir.⁷⁸

Tunus'ta nüfus yoğunluğunun dağılımında ülkenin tarihi kalıntıları, konumu, yeryüzü şekilleri ve iklimi gibi coğrafi koşullar ve sanayi kuruluşları oldukça etkili olmuştur. Sanayiye bağılı kırsaldan kente iç gçlerin yaşanması nüfusun ticaret hacmi yüksek kıyı bölgelerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu da nüfus yoğunluğunda bölgeler arasında büyük farklar ortaya çıkarmıştır.

Kuzey doğu sahilleri nüfusun en yoğun olduğu bölgedir. İç kesimler ve ülkenin üçte ikisini oluşturan bozkır ile güneydeki le gidildikçe bu yoğunluk azalmaktadır.⁷⁹ Buna göre kuzeydoğu %38,457 (erkek/2.245.000, kadın/2.238.500), ortadoğu %23,910

⁷³ "Taħlilu'l-Beyānāt" Erişim Tarihi: (20.09.2020).

⁷⁴ Eb 'İyâne, 117; Bedrân Şible, *Naẓmu't-Ta'lim fî'l-Vaṭani'l-'Arabî*, Dāru'l-Ma'rifeti'l-Cāmi'iyye, İskenderiye 2004, 30, 36.

⁷⁵ 'Ādil Mecid el-'Ādilî, Huseyn Velid 'Abbās, *el-İktisād fî Zilli't-Taḥavvulâti'l-Ma'rifiyye ve't-Tiknûlûciyya*, Dāru Ğaydā, Irak 2016, 27.

⁷⁶ "Tunisie: Taux D'alphabetisme", *Unesco Institut de statistique*, <http://uis.unesco.org/fr/country/tn> Erişim Tarihi: (20.09.2020).

⁷⁷ Hâlid eş-Şābbî, "el-Ummiyye fî Tûnis: el-Vāki'u'l-Mufzi'", *Mecelletu'l-İliktrûniyye, Leaders*, , <https://ar.leaders.com.tn/> Erişim Tarihi: (19.09.2020).

⁷⁸ "Taħlilu'l-Beyānāt" Erişim Tarihi: (20.09.2020).

⁷⁹ Bevez, 193.

(erkek/1.384.900, kadın/1.402.700), ortabatı %12,896 (erkek/740.600, kadın/762.900), kuzeybatı %10,170 (erkek/582.400, kadın/603.300), güneydoğu %9,126 (erkek/515.800, kadın/548.200) ve güneybatı %5,438 (erkek/310.800, kadın/323.200) yoğunluğa sahiptir. Nüfus yoğunluğu doğu kıyı bölgelerinde toplam nüfusun %71,494'ünü (erkek/4.145.700, kadın/4.189.400) batı bölgelerinde ise %28,505'ini (erkek/1.633.800, kadın/1689.400) oluşturmaktadır.

Tunus, 'Aryâna, Bin Arûs ve Menûbe şehirleri, nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yerlerdir. Bölgedeki nüfus yoğunluğu toplam nüfusun %24,432'sini oluşturmaktadır. En kalabalık şehir 1.073.200 (erkek/533.800, kadın/539.400) ile toplam nüfusun %9,205'ine denk gelen başkent Tunus'tur. Başkentin ardından 1.013.000 (erkek/507.000, kadın/506.000) ile en kalabalık şehir olan ve toplam nüfusun %8,689'una tekabül eden Safâkes'te. Nüfusu en az olan şehir 114.500 (erkek/56.000, kadın/58.500) ile toplam nüfusun %0,982'sine eşit olan Tûzer'dir. Ardından 151.100 (erkek/71.300, kadın/79.800) nüfusu ile toplam nüfusun %1,296'ına eşit olan Tetâvin gelmektedir.⁸⁰

Tunus'un nüfusu 2025 yılında 12.440.878, 2030 yılında 12.862.000, 2035 yılında 13.147.398, 2040 yılında 13.379.599 ve 2044 yılında da 13.560.413 civarında olacağı beklenmektedir.⁸¹

1.4. ETNİK YAPI

Tunus, tüm Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi karmaşık bir gen ve ırk yapısına sahiptir. Bugün Tunus diye bilinen bölgeye yüzyıllar boyunca konumu, buna bağlı olarak stratejik önemi, yeryüzü şekilleri, iklimi, ekonomik koşulları veya kültürel faktörler nedeniyle pek çok ulus ve millet ya hüküm sürme ya da farklı sebeplerden dolayı yaşamak için gelmiştir. Bu uzun süreçte farklı etnik grupların birbirleriyle mezc olması nedeniyle günümüzde Arap kabul edilen Tunus'un etnik kökeninin ne olduğunu ayırt etmek bir hayli zordur. Ancak bölgenin ilk sakinleri varlığını günümüze kadar sürdürmüş olan Berberîlerdir. Fenike, Roma, Vandal, Türk ve Avrupalı kökenli milletler de bölgede hüküm sürmüş ancak etnik çoğunluk olarak varlıklarını devam ettirememiştir. Dünya

⁸⁰ "en-Neşratu'l-İhşâiyyetu's-Seneviyye li Tûnis 2015-2019", 20-25.

⁸¹ "Taḥlîlu'l-Beyânât" Erişim Tarihi: (20.09.2020).

tarihinde önemli izler bırakmış bu milletler, ülkenin geçmişte olduğu gibi günümüzde de kozmopolit ve homojen bir yapıya sahip olmasında etkili olmuştur.⁸²

Genel anlamda Tunus nüfusunun %98'ini Araplar %1'ini Berberî ve Yahudiler diğer %1'ni de Avrupaî kökenli etnik gruplar oluşturmaktadır. Tunus'un 2014 anayasasının 39. maddesinde ülkenin kimliği “Arap-Müslüman” olarak tanımlanmış, diğer etnik topluluklardan bahsedilmemiştir. Resmi dili Arapça olup halk Tunus'a özgü Arap lehçesini konuşmaktadır. Bununla birlikte uzun süre Fransız sömürsü altında kaldıklarından, halkın yarısından fazlası Fransızca bilmektedir. Berberî halkı ise kendi yaşadığı bölgelerde Berberîce, Arapça ve Fransızca konuşabilmektedir.⁸³

Günümüzde bir Arap ülkesi kimliği taşıyan Tunus'ta azınlık olsalar da önemli bir etnik unsur olan Berberîlerin haricinde kültürel anlamda izler bırakmış, Tunus kimliğine bürünmüş ve kökenleri Türk, Fransız, İtalyan ve diğer etnik unsurlara dayanan aileler de bulunmaktadır.⁸⁴

1.4.1. Berberîler

Mısır firavunları zamanından beri bilinen Berberîler⁸⁵, Kuzey Afrika'ya ilk yerleşen halk ve Arapların bölgeyi fethetmeden önceki ilk sakinleri olarak kabul edilmektedir. Tarih boyunca varlıklarını Atlas Okyanusu kıyısındaki Fas'ın batısında bulunan Kanarya Adaları'ndan Nil çevresi ve Sudan'a, Akdeniz'in Mağrib bölgesinden Levant'a oradan da Nijer'in güneyine kadar geniş bir coğrafyada sürdürmüştür.⁸⁶

⁸² Mezâlî, 65; Komisyon, *el-Mevsû 'atu't-Tûnisiyye*, Beytu'l-Hikme, Kartaca 2013, II, 213-214.

⁸³ Gabriel Camps, *el-Berber: Zâkira ve Huviyye*, (çev. 'Abdurrahîm Huzal), Ifrîkiyâ's-Şark, Fas 2014, 10; Sâlim Labyağ, *el-Akalliyyetu'l-Berberiyye fî Tûnis: el-İsti'mâlâtü's-Şekâfiyye ve's-Siyâsiyye li'l-Mecmû'âti'l-Berberiyye fî'l-Mağribi'l-'Arabî*, 2. bs., Sûtîmîdyâ, Tunus 2017, 65, 76; “The World Factbook: Tunisia”, CIA (Central Intelligence Agency), <https://www.cia.gov> Erişim Tarihi: (23.09.2020).

⁸⁴ “Premier Portail Généalogique Tunisien: Etymologie, Origine Des Noms De Familles, Histoire”, *Tunisie Généalogie*, <https://tunisie-genealogie.com/> Erişim Tarihi: (25.09.2020).

⁸⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîh İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âşarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1421, VI, 116; Georges Marçais, *Les Arabes en Berbérie; du XIe au XIVe siècle*, Ernest Leroux, Constantine 1913; Muhammed Suleymân et-Ṭayyib, *Mevsû 'atu'l-Kabâili'l-'Arabîyye: Buhûs Meydâniyye ve Târîhiyye*, 3. bs., Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 2001, III, 740.

⁸⁶ İshâk b. el-Huseyn el-Munecim, *Âkâmu'l-Mercân fî Zikri'l-Medâini'l-Meşhûra fî Kulli Mekân*, (thk. Fehmî Sa'd), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1988, 101; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 15; Camps, 10.

Tarihçiler Berberîlerin Kuzey Afrika'ya yerleşmelerinin 9 bin yıl önceye dayandığını ifade etmiştir.⁸⁷

Berberîlerin Kuzey Afrika'ya geliş hikâyesi olarak bazısının Avrupa bazısının Mısır ve Libya yolunu kullanarak Yemen'den geldikleri veya Yemen'den Şam'a oradan da Beytu'l-Makdis'e geldikleri anlatılmaktadır.⁸⁸

Bilim insanları Berberîlerin etnik köken ve kimlikleri hakkında farklı fikirler ileri sürmüştür. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Berberîlerin etnik kökeni, yaşam tarzları ve kültürleri hakkında şunlar söylenmelidir:

Berberîlerin etnik yapısının Kuzey Afrika'ya hüküm sürmek ve yerleşmek için gelen *İber, Gaetuli, Pers, Med (Meday), Ermeni, Libyalı ve Kenanlıların* karışımından meydana geldiği zikredilmiştir.⁸⁹ Araştırmacıların ekserisi kökenlerinin doğuya dayandığı konusunda hemfikirdir. Ancak Yunan ve Ege kökenine hatta Avrupa'daki kavimlere dayandıklarını ileri sürenler de olmuştur. Kuzey Afrika'ya geldiklerinde Mağrib bölgesinde kabileler halinde yaşamış, burada birçok krallık kurdukları rivayet edilmişse de onların Roma, Vandal ve Bizans egemenliklerinde yaşadıkları bilinmektedir.⁹⁰

Tarihçiler arasında etnik kökeninde olduğu kadar ismi ve bilinirlikleri hakkında da farklı görüşler vardır. Bazıları Berberî ismini tarihi süreç içerisinde etnik özelliklerinden dolayı farklı telaffuz etmiştir. Ancak bunun ten rengiyle ya da başka bir özelliklerle alakasının olmadığı kesindir.⁹¹ Bu konuda bir kısım araştırmacı, Berberî isminin ilkel veya hadarî olmayan manasındaki Latince *Barbarus* kelimesinin bir sıfatı olarak çarpıtıldığını⁹², bir kısmı da kelimenin Kuzey Afrika'yı istila eden bazı krallık ve devletler ile bölgeye gelen tüccarların Berberîleri aşağılamak için kullandıkları *Barbar* ifadesinden türetildiğini ileri sürmüştür.⁹³ Yine Berberîlerin eski çağlarda Latince *Mazices ve Madices* ismiyle bilindiği, Mısırlıların Berberîler için *Meşveş (Meshwehs)*,

⁸⁷ Camps, 10.

⁸⁸ 'Uṣmān el-Ka'āk, *el-Berber, Tâmeġnâst, Cezâir* 1955, 7, 40; Jamie Stokes, *Encyclopedia of the peoples of Africa and the Middle East*, Facts On File, New York 2009, 114.

⁸⁹ Mezâlî, 65; Stokes, 114.

⁹⁰ Camps, 10.

⁹¹ 'Alî Maḥmûd 'Abdullaṭîf el-Cundî, *el-Berber fî İfrîkiyâ fî'l-'Aşri'l-Emevî (40-132/660-751)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ezher Üniversitesi, Kahire 1996, 3.

⁹² Camps, 125; Labyaḍ, 22.

⁹³ Stokes, 112.

Yunanlıların *Mazyes* ya da *Maxyes* gibi isimler kullandığı ifade edilmiştir. Kaynaklarda *Libu/Lebou*, *Temehu*, *Mazices*, *Mazyes*, *Gaetuli*, *Numidian* gibi isimlerle anıldıkları söylene de onlar kendileri için tekili Amâzîğ (أمازيغ / *Amazigh*) olan İmâziğan (إمازيغن / *Imazighen*) ismini kullanmıştır.⁹⁴

Berberîlerin çağlar öncesindeki inancıyla ilgili kesin bilgi ve bulgular elde edilememiştir. Onların Fenike döneminde Yahudi, Roma döneminde Hristiyan İslam'ın Kuzey Afrika'da intişarıyla birlikte İslam'a girdikleri sabittir.⁹⁵

Kuzey Afrika'da köklü bir geçmişe sahip bu millet Berberîce konuşmaktadır. Konuştıkları dilin tarihi ve etimolojik yapısı da etnik kökenleri kadar karmaşık ve belirsiz olduğu bilinmektedir. Berberîlerin 30 asırdan uzun bir süre önce nesir, şiir ve hikâye gibi edebî türlerde eserler ortaya koydukları ve bu ilk edebî ürünlerini Berberî insanının oluşturduğu ve *Tifinagh* olarak isimlendirilen sembollerle bir kayaya yazdıkları tespit edilmiştir.⁹⁶ Kuzey Afrika'da İslam'ın yayılmasıyla birlikte Müslüman olan Berberîler zaman içerisinde Kur'an dili Arapçayı benimsemiştir.⁹⁷

Berberîler birçok ulusun idaresi altında kalmaları ve geniş bir coğrafyada birbirlerinden kopuk bir şekilde yaşamalarına rağmen asimile olmadan etnik kökenlerini, kültürlerini korumuşlardır.⁹⁸ Hadaî olan Berberîler, verimin münbit olduğu kuzey bölgelerde yaşar, bunlara el-Berânîs; güney bölgelerde sahrada ve çölde yaşayanlara ise Veber denir. Yaşadıkları bölgelere göre farklı özelliklere sahip olan Berberîler genel olarak kuvvetli, uzun boylu, uzun yüzlü ve içe bükük burunlu olarak tanımlanmıştır.⁹⁹

Mağrib bölgesinde Berberîce konuşan Berberî nüfusunun 1990'lı yıllarda 15 milyon, başka bir araştırmaya göre ise 14 ile 25 milyon arasında olduğu kaydedilmiştir. Berberî nüfusu Fas'ın %35-40, Cezayir'in %25'ini oluştururken Tunus'un %1'ini oluşturmaktadır. Başka bir görüşe göre ise Tunus nüfusunun %5'ini Berberîler

⁹⁴ Muhammed Şefîk, *Şelâşe ve Şelâşine Kâr min Târîhi'l-Emâziğiyyîn*, 1988, 8; Muhammed el-'Arabî 'Akkûn, *el-Emâzîğ 'Abra't-Târîh: Naẓra Mûceze fi'l-Uşûl ve'l-Huviyye*, Rabat Net Maroc, Rabat 2010, 7; Camps, 9, 11, 58.

⁹⁵ el-Cundî, 16-18.

⁹⁶ Muhammed el-Mes'ûdî, Bûştî Zekî, *eş-Şi'ru'l-Ginâiyyu'l-Emâziğî: el-Aṭlasu'l-Mutevessîṭ Nemûzecen*, Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, Fas 1999, 8; Stokes, 113-114.

⁹⁷ "Diversité Culturelle et Dialogue Interculturel en Tunisie", UNESCO Organisation des Nations Unies pour l'éducation, la science et la Culture, 2009, 11, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214646>.

⁹⁸ Camps, 10, 44.

⁹⁹ el-Cundî, 8, 24.

oluşturmaktadır. Bunların %2'si Berberîce diğerleri Arapça ve Fransızca konuşmaktadır.¹⁰⁰

Tunus'taki Berberîler bazı bölgeler haricinde Tunus'un geneline dağılmış haldedir. Güney Tunus'un %90'ı Berberîlerden oluşmaktadır. Yirminci yüzyılın başlarında 40 bin olan bölgedeki nüfusun 2500'ünü Araplar, 4 binini Araplaşmış Berberîler, 34 binini Berberîler oluşturmaktadır. Yine Matmata dağının çevresinde de 15 bin Berberî yaşamaktadır. Kuzeyde Hamir dağlarının etekleri ile Nevze bölgesinde hem Arapça hem de Berberîce konuşan Berberîler bulunmaktadır. Malta'ya nispet edilen büyük Berberî kabilesi Mellîte'nin bir kısmı Karkana ve Cerbe adasında bir kısmı ise ülkenin kuzeybatısında yaşamaktadır. Nehir kenarlarında Mecrade, Silyane ve Fûşâna'da yaşayan Berberîler de bulunmaktadır. Bazı Berberî grupları da Hamir, Zağvan ve Mak'ad bölgesinin yüksek kesimleri ile güneydeki dağlık bölgelerde kulübe veya kayalara oyulmuş odaya benzer yerlerde ikamet etmektedir. Tunus'ta avukatlık, doktorluk, eczacılık ve mühendislik gibi meslekler yaparak yaşamlarını şehirlerde sürdüren Berberîler de bulunmaktadır. Bunlar bilimin gelişmesiyle kabuğunu kırmış ve topluma entegre olmuş, Arap Baharı sonrasında 2011 yılından itibaren örgütlenerek kültürel faaliyetler gerçekleştirerek dernekler kurmuştur.¹⁰¹

1.4.2. Araplar

Sami kavmine mensup Araplar, İslamî dönemde anavatanları olan Arap yarımadasından Kuzey Afrika'ya üç farklı göçle gelmiş ve Mağrib'in tamamı bu göçle birlikte Araplaşmıştır.

Hicrî 27 (647) yılında Hz. Osman'ın (ö.35/656) Abdullah b. Ebî Serh (ö.36/656-657)'e Afrika'ya girme emrini vermesiyle ilk olarak Tunus'un batısındaki Subaytile'nin bir kısmı alınmıştır. Hz. Osman döneminin ikinci altı yılında yaşanan karışıklıklar Hâricilik akımının doğuşuna sebep olmuş ve Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle sonuçlanmıştır. Hilafet makamına geçen Hz. Ali (40/661) Hâriciler ile savaşlar yapmış, birçok harici bu savaşlarda öldürülmüştür.¹⁰² Savaştan kurtulan Hâriciler'den bazıları

¹⁰⁰ Camps, 10; Labyad, 65, 76.

¹⁰¹ el-Ka'âk, *el-Berber*, s. 57-61; Labyad, 47-49, 152.

¹⁰² Ethem Ruhi Fırlalı, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 373-374; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 170; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 43; İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 439-441.

Tunus'a kaçmış bugün hâlâ soylarını devam ettirdikleri güney Tunus ve Cerbe adasına yerleşmiştir. Bu, İslâmî dönemde Kuzey Afrika'ya yapılan ilk Arap göçüdür.¹⁰³

İkinci göç, Muâviye b. Ebî Sufyan'ın hilafeti döneminde Hicrî 45 (665) yılında Afrika'nın doğu bölgelerine askerî seferler düzenlemek suretiyle başlamıştır. Hz. Muaviye'nin görevlendirdiği Abdullah b. Zubeyr Tunus'un Sûsa şehrini, Abdumelik b. Mervan da Binzer ile Cellûle'yi İslam topraklarına katmıştır. Hicrî 50 (670) yılında Hz. Muaviye Afrika'nın başına Ukbe b. Nâfi'yi getirmiş, bölgedeki fetihler hız kazanmıştır. Hz. Ukbe Bizans saldırılarına maruz kalmamak ve bölgedeki fetihleri kalıcı hale getirmek için beş yılda tamamlanan Kayravân şehrini tesis etmiş, Kinâne, Hazrec, Evs, Ezd, Teym ve Tenuh gibi Arap kabile mensuplarını buraya yerleştirmiştir. Bununla birlikte İslam dininin ve Arapçanın Kuzey Afrika'da özellikle Tunus'ta yaygınlaşması hız kazanmıştır.¹⁰⁴

Üçüncü büyük göç ise Benû Hilâl ve Benû Suleym'in Hicrî 437 (1045) yılında Kuzey Afrika'ya yaptığı göçtür.¹⁰⁵ O dönemde göçten önce az olan Arap nüfusu özellikle Benû Hilâl kabilesinin ve akrabalarının gelmesiyle artmış, artan nüfusun etkisiyle de sosyal yapıda değişimler meydana gelmiştir. Daha önceki İslâmî fetihlerde İslamlaşma politikası izlenirken Benû Hilâl'le birlikte daha ziyade Araplaştırma politikası güdülmüştür. Zira Berberî olan Gumâra ve Hevvâre kabileleri yaşam tarzı, giyim ve dil bakımından Benû Hilâl'in etkisi altında kalmıştır.¹⁰⁶

Kuzey Afrika'da özellikle Tunus bölgesinde Arapların büyük bir kısmının Benû Hilâl ve Benû Suleym kabilesinden çoğaldığı söylene de nesep ilmi ve Arap kabileleriyle ilgili telif edilen eserlerde bu konuda bazı ihtilafların olduğu, Mağrib bölgesinde başka kabile ve bunların soyuna dayanan sülalelerin de olduğu muhakkaktır. Bu nazariye ile Tunus'un kuzeybatısında Bâce ve Kef'te Benû Hilâl'den Riyâh ve Dureyd, güneyinde Kâbes civarında ise Benû Suleym'den Evlâdu Ya'kûb, eş-Şavâbir ve Benû Yezîd, Teţâvin'de Evlâdu Debbâb gibi bazı kabileler ve buna bağlı kolları yerleşik durumdadır.

¹⁰³ Ebû 'İyâne, 87.

¹⁰⁴ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 44-45; Nadir Özkuyumcu, "Kayravân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 88; es-Sercânî, 10-11; Nadir Özkuyumcu, "Ukbe b. Nâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 65.

¹⁰⁵ Konu hakkında kapsamlı bilgi için bk. İbn Haldûn, VI, 17-55.

¹⁰⁶ Marçais, 657-660; Ahmet Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 17-18.

Ülkede Benû Hilal ve Benû Suleym'in dışında soyu Benû Hâşim, Benû Hamîr, Benû Cuheyne ve Huzeyl gibi kabilelere dayanan birçok sülale de bulunmaktadır.¹⁰⁷

1.4.3. Türkler

Tunus'taki Türk varlığı 1510-13'lü yıllarda Oruç Reis'in beraberinde bin leventle Akdeniz'de münferiden yaptığı korsanlık faaliyetleriyle başlamıştır. Ancak bir Türk (Osmanlı) devleti olarak Tunus'a ilk defa 16. yy. başlarında 940/1534 yılında Barbaros Hayrettin Paşa'nın yaptığı seferle girilmiştir. Ülkede kalıcı olarak varlığını sürdürmesi ise Sinan Paşa ve Kılıç Ali Paşa'nın 1574 yılında gerçekleştirdiği fetihle olmuştur.¹⁰⁸

Türklerin egemenliğinde 307 (1574-1881) yıl yönetilen ülkeye Osmanlı vilayetlerinden farklı dönemlerde Tunus'taki güvenliği tesis etmek üzere birçok Türk askeri gönderilmiştir. Bunların ilki fetihten sonra Tunus'a 4 bin yeniçeri askerinin yerleştirilmesiyle olmuştur. Nitekim farklı dönemlerde gelen askerlerin Tunus, Trablusgarp¹⁰⁹ ve Cezayir'de Arap, Berberî ve Endülüslü Müslümanlarla yaptıkları evliliklerden doğan çocuklara Türk neslinin devamı niteliğinde Kuloğlu¹¹⁰ veya Köroğlu denmiştir. Bu lakaplar, Kuzey Afrika'daki Osmanlı askerlerinin ailelerini ifade etmek için kullanılmıştır. Kuloğlu Türkleri günümüzde Mağrib bölgesine dağılmış bir vaziyette olup onların Arapçayı ve Arap kültürünü benimsediği nakledilmiştir.¹¹¹

¹⁰⁷ 'Abdullâh İbn Muḥammed b. eş-Şârif İbn Seyyidi 'Ali Ḥaşlâf, *Silsiletu'l-Uşûl fî Şecerati Ebnâ'i'r-Rasûl*, el-Matba'atu't-Tûnisîyye, Tunus 1929, 117, 135; Muḥammed Maḥfûz, *Terâcimu'l-Muellifin et-Tûnisîyyîn*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, II, 228, III, 227, 415, 464; 'Umar Ridâ Kehhâle, *Mu'cem Kabâili'l-'Arab el-Qadîme ve'l-Hadîse*, 8. bs., Muessetu'r-Risâle, Beyrut 1997, I, 217; eş-Tayyib, III, 163-175; Şâlih Hasen el-Fadâle, *Cevheru'l-'Afîf fî Ma'rifeti'n-Nesebi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, 932.

¹⁰⁸ Detaylı bilgi için bk. Hâcî Halîfe, *Tuhfetu'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, (thk. Muhammed Harb, Tesnîm Harb), Dâru'l-Beşîr, 2017, 167-168; Aziz Samih İlter, *Şimali Afrikada Türkler*, 2. bs., Vakit Gazete-Matbaa, İstanbul 1937, I, 71-72, 98; II, 125; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, III, 276, 278, 456; IV, 336; İbrâhim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1981, I, 355; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, 7. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara t.y., II, 364-66.

¹⁰⁹ 1574 yılında Tunus'un tam fethine kadar Kâfşa Kâbes Şefâkus Munastîr, Kayravân, Mehdiyye şehirleri ve Cerbe adası 1551 yılında Murat Ağa tarafından fethedilen Trablusgarp vilayetine bağlıydı. Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 290.

¹¹⁰ Kuloğlu Türkleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Kavas, "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XXI, (2001), 31-68; Ahmet Kavas, "Kuloğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 359-60.

¹¹¹ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, IV, 337; Kavas, "Kuzey Afrika", 35; Kavas, "Kuloğlu", 359; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2016), 37.

Osmanlı devletinin Tunus'ta tesis ettiği Turkî, Kasba ve Süleymân gibi yerleşim yerlerine asker, bürokrat, diplomat ve tüccar sınıfından birçok Türk aile göç etmiş ve buralara yerleşmiştir. Tunus'taki Kuloğlu Türkeri de hem bu yeni yerleşim yerlerinde hem de Mehdiye, Binzert, Hammeme, Manastır gibi kıyı kentlerinde ve Cerbe adasında yaşamıştır. On sekizinci yüzyıldan itibaren Tunus'ta nüfuzları artan Kuloğulları idari yönetimde söz sahibi olmaya başlamış, 1705-1735 ile 1756-1957 yılları arasında Kuloğlu Türklerinden olan Hüseyinî ailesi ülkeyi yönetmiştir. 19. ve 20. yüzyıllarda Hamdân Hoca, Hasan b. Yusuf, Ahmet b. Murad ve Muhammed Bayram gibi Tunus'taki âlimlerin %10'ununu oluşturan zatlar da bu sınıf arasından yetişmiştir.¹¹²

Günümüzde Tunus'ta ne kadar Türk ailesi yaşamakta ya da Türk soyundan gelen kaç aile bulunmakta bununla ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Tunus nüfusunun üçte birinin Türk kanından olabileceği tahmin edilmektedir.¹¹³ Nitekim Osmanlı zamanında Tunus'a göç eden Türkler, bunların soyundan melezleşmiş olan Kuloğulları ve neslinden gelenler, ayrıca son yıllarda iş sebebiyle ülkede bulunan Türkler ile birlikte Tunus'ta önemli derecede Türk varlığından söz edilebilir. Zîra her ne kadar resmi kaynaklarda Tunus'taki Türkler hakkında kesin veri veya bir rakam söylenemese de ülkede 500 binin üzerinde Türk ya da Türk soyundan gelen Türklerin olduğu aşîkârdır.¹¹⁴

Ülkedeki Türkler, başkent Tunus'un yanı sıra genellikle kuzey, kuzeybatı ve sahil bölgelerindeki şehir ve kasabalar ile Cerbe adasında yaşamlarını sürdürmekte, Türklüklerini unutmamak için ad/soyad veya aile lakaplarında Bayram, Hoca, Turkî, Bursalı, İstanbullu, Kazdağlı, Hazneci, Laz, Çelebi (Şelebi) Kahveci, Topçu ve Şehirli gibi isimler kullanmaktadır.¹¹⁵

1.5. DİNÎ YAPI

Tunus ve bulunduğu coğrafya çağlar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Bu coğrafyanın hatta Afrika'nın ilk sakinlerinin Berberîler olduğu

¹¹² İlter, II, 150, 184; Kavas, "Kuloğlu", 359-360; Mustafa Solmaz, "Tunus'ta Türk İzleri ve Türkçe ile Tunus Arapçasındaki Ortak Sözcükler", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 54, (2016), 1007-1008; Tarık Tokgöz (haz.), "Tunus-Jarba (Cerbe) Adası", *Ay Yıldızın İzinde*, Tunus, 2015, www.trtavaz.com.tr.

¹¹³ İlter, II, 184.

¹¹⁴ Sipahi Çataltepe, "Çin ve SSCB Dışındaki Türk Dünyası", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, cilt: 7, sayı: 27, (1990), 4-8.

¹¹⁵ Solmaz, "Tunus'ta Türk İzleri", 1007; "Elkâb 'Âlât Tûnisiyye Aşluhâ Turkî", *el-Cur'e*, 2020, <https://aljoraanews.net/> Erişim Tarihi: (02.10.2020); Tokgöz, "Tunus-Jarba".

ve eski çağlarda inanç esasları hakkında bilgi olmadığı daha önce ifade edilmişti. Bölgenin Berberilerden sonraki sakinleri olan Kartacalılar, dini ritüellerini, doğanın ve yaşamın değişik yönlerine temas eden tanrı ve tanrıça olarak inşa ettikleri putlara karşı yapmıştır.¹¹⁶ Kartacayı istila eden Romalıların ise ilk dönemlerindeki inanç sistemleri belirsiz olup, I. Konstantin zamanında Hristiyanlığın etkisine girinceye kadar büyü, sihir ve ruh gibi ritüeller ile Kartacalılar gibi dişi ve erkek sayısız tanrı ve tanrıçaya inandıkları bilinmektedir.¹¹⁷ Roma hâkimiyetinden sonra Vandal ve Bizans dönemlerinde de Hristiyanlığın ve putperestliğin etkisinde kalan ülke, Hz. Osman döneminde H. 27 (647) yılında İslamla tanışmış ve günümüze değin bir İslam ülkesi olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹⁸

Bugün Tunus'un dini yapısının %99'unu Müslümanlar oluşturmaktadır. Tunus anayasasının birinci maddesinde ülkedeki dininin İslam olduğu açıkça belirtilmiştir. Müslümanların dışında azınlık olsalar da Hristiyanlar ve Yahudiler de ülkede hâlâ varlıklarını devam ettirmektedir.

1.5.1. Müslümanlar

Tunus'taki Müslümanların çoğunluğu Sünnî olup yerli olan Müslümanların %85'i Maliki mezhebine mensuptur.¹¹⁹ Ülkenin geneline yayılmış olan Maliki mezhebinin ilk nüvelerini Ebu'l-Hasen Ali b. Ziyâd el-Absî et-Tûnisî (183/799) atmış, sonraki dönemlerde Tunus ve Kayravân, Maliki mezhebinin Kuzey Afrika'daki merkezi olmuştur.¹²⁰ Müslümanların %15'i ise Hanefi mezhebine mensuptur.¹²¹ Tunus'ta Hanefî mezhebi, Ebû Abdullah Esed b. el-Furât b. Sinân (213/828) ile yayılmaya başlamıştır.¹²²

¹¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Miftâh Muhammed Sa'd el-Berkî, *eş-Şirâ'u'l-Karâtâcî el-İğrîkî: mine'l-Karnî's-Sâdis Hattâ Muntâşî'l-Karnî's-Sâlis K.M ve Eşeruhu 'ale'l-Hayâti's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye ve'd-Dîniyye fî Karâtâca*, Meclisu's-Şekâfetu'l-Âm, Trablus 2008, 285-312.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Haz'al el-Mâcidî, *el-Mu'tekidâtu'r-Rûmâniyye*, Dâru's-Şurûk, Ürdün 2006, 103-97; Ahmed Gânim Hâfiz, *el-İmbarâtûriyyetu'r-Rûmâniyye mine'n-Neş'e ile'l-İnhiyâr*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 2007, 111.

¹¹⁸ Ahmed Ma'mûr el-'Asîrî, *Mûcez et-Târîhi'l-İslâmî Munzu 'Ahdi Âdem 'Aleyhisselâm (Târîh mâ Kable'l-İslâm) ilâ 'Aşrina'l-Hâdir h.1417 / m. 96-97*, Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad 1996, 481; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 17, 28, 43.

¹¹⁹ Mes'ûd Havned, "Tûnis", *el-Mevsû'atu't-Târîhiyyetu'l-Cuğrâfiyye*, Dâru Revvâdi'n-Nahda, Cûnya 1997, VII, 87.

¹²⁰ Cengiz Kallek, "İbn Ziyâd el-Absî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1999, XX, 467.

¹²¹ Havned, "Tûnis", 87.

¹²² Muhammed b. el-Hûca, *Târîh Me'âlimi't-Tevhîd fî'l-Kadîm ve fî'l-Cedîd*, el-Maţba'atu't-Tûnisiyye, Tunus 1939, 88.

Bu mezhep Mağrib bölgesinde Hicrî 400'lü (1009) yıllara kadar yaygınlık göstermiş ancak sosyal ve siyasi sebepler ile Tunus'ta kurulan Şîî akımının savunucusu Fatimî devletinin politikaları sonucu bölgedeki varlığını yitirmiştir.¹²³ Ancak Osmanlı devletinin 1574 yılında gerçekleştirdiği fethin ardından Hanefî mezhebi Tunus'ta tekrar yaygınlık kazanmıştır.¹²⁴ Tunus'taki Hanefîlerin önemli bir kısmı, daha önce de değinildiği üzere, Tunus'un fethinden sonra Anadolu'dan gelen Türk askerleri ile yerli Müslüman kadınların evliliğinden olan Kuloğlu Türklerindendir.¹²⁵

Tunus'ta Mâlikî ve Hanefî mezhebinin haricinde Hicrî II. yüzyıldan itibaren Şîî akımının yanı sıra Hâricî fırkalarından Sufîlik ve İbâdîlik akımları da görülmeye başlamıştır.¹²⁶ Ancak günümüzde ülkede Şîîlik, İbâdîlik ve Bahâîlik gibi akımlara çok az rastlanmaktadır.

1.5.2. Hristiyanlar

Hristiyanlığın Tunus'a ne zaman geldiği tam olarak bilinemesi de ilk varlığını Roma imparatorluğu döneminde miladi 17 Temmuz 180 yılında yedi erkek, beş kadın, 12 Hristiyan'ın Roma otoritesi tarafından Kartaca'da idam edilmesiyle göstermiştir.¹²⁷ Hristiyanlık 313 yılında Roma imparatorluğunun dinî olduktan sonra hâkimiyeti altındaki bölgelerde ve İmparatorluğun ikinci şehri olan Kartaca'da hızla yayılmıştır. Roma'nın yıkılışından sonra Vandal krallığı (440-535) ve Bizans İmparatorluğu (535-647) dönemlerinde de Hristiyanlık din olarak benimsenmiştir. Üç imparatorluk döneminde yaklaşık 334 yıl Hristiyanlığın etkisinde kalan ülkedeki Hristiyanların tamamı Katolik olduğu için ülkede yüzlerce Kilise ve Hristiyan mabedi bulunmaktaydı.¹²⁸

Müslümanların 647 yılında Kuzey Afrika'ya girmesiyle bölge İslamlaşmaya başlamış, Hristiyan olanların çoğu Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Hristiyan güdümlü İspanyolların Müslüman hazımsızlığı, bu minvalde Akdeniz'e hâkim olma arzusu, 1535 senesinde Tunus'un İspanyol vesayetine girmesiyle sonuçlanmıştır. Yaklaşık 40 yıl

¹²³ Bekir Karadağ, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 18, sayı: 35, (2019), s. 80, 91, 94.

¹²⁴ el-Hûca, 90.

¹²⁵ Kavas, "Kuloğlu", 359.

¹²⁶ el-Hûca, 89.

¹²⁷ A. Hamman, *La Geste du Sang*, Paris 1953, 60-62; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 676.

¹²⁸ Detaylı bilgi için bk. 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 27-28; el-Mâcidî, 128-30; eş-Şerîf, 32-33; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 676-78.

İspanyol vesayetinde kalan ülkede Hristiyanlık İspanya'nın misyonerlik faaliyetleriyle tekrar canlanmaya başlasa da Osmanlının kalıcı olarak Tunus'u fethetmesinden Fransız işgaline kadar ki sürede neşvünemâ bulamamıştır.¹²⁹

Fransa, Tunus'u himaye bahanesiyle işgal ettikten sonra bölgede sömürgeleştirme faaliyetlerinin yanı sıra Hristiyanlığın yayılması amacıyla misyonerlik faaliyetleri de yürütmüştür.¹³⁰ Bu kapsamda 1897 yılında Saint Vincent de Paul ve Sainte Olive Roma Katolik kiliselerini inşa etmiştir. Yine Hristiyanlaştırma politikaları gereği 1956 yılına kadar Tunus'un birçok şehrine Katolik ve Ortodoks kiliseleri yapılmıştır.¹³¹

Fransız işgalinden sonra çoğunluğu İtalya'dan olmak üzere Fransa ve Malta gibi Avrupa ülkelerinden yaklaşık 10 bin Hristiyan Tunus'a yerleşmiştir. Ülkedeki yabancı sayısı 1921 yılında yapılan nüfus sayımlarında yaklaşık 219 bin olarak hesaplanmıştır. 1956 yılına gelindiğinde ülkedeki yabancı nüfusunun yaklaşık 342 bin olduğu¹³², bunların 250 bininin de Hristiyan olduğu belirtilmiştir¹³³. Bağımsızlık sonrası 1975 yılında yabancı sayısı 40 binlere kadar düşmüştür.¹³⁴ Resmi olarak bu rakamlardan ne kadarının Hristiyan olduğu kesin olarak zikredilmemişse de büyük çoğunluğunun Hristiyan olması muhtemeldir.

Tunus'un geneline dağılmış olarak yaşayan Hristiyanların büyük bir kısmı, işgalden sonra Avrupa'dan gelip ülkeye yerleşenlerin soyundan gelmektedir. Bugün Tunus'ta nüfusun çok azını temsil eden Hristiyanların kesin sayısı belirsiz olup sayılarının 20 ile 35 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayı toplam nüfusun %0,172 veya %0,3'üne tekabül etmekte olup bunların da %90'ı Katolik'tir.¹³⁵

Tunus'taki Hristiyanlar yerli halk gibi Arapça ve Fransızca konuşmaktadır.

¹²⁹ İltar, I, 100-101; Kavas, "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)", 13-15.

¹³⁰ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Kavas, "Afrika Misyonerleri Cemiyeti: Beyaz Babalar (Peres Blancs)", *Milel ve Nihal*, cilt: 1, sayı: 2, (2004), 9-39.

¹³¹ "Tûnis ve Târîhu'l-Mesîhiyye fihâ", *Ma'rîfe*, <https://www.maarifa.org/> Erişim Tarihi: (08.10.2020); "List of Catholic Churches in Tunisia", *Wikipedia*, <https://en.wikipedia.org/> Erişim Tarihi: (08.10.2020).

¹³² Ebû İyâne, 82-83.

¹³³ "ed-Diyânât fi Tûnis", *el-Muḥîṭ*, <https://almoheet.net/> Erişim Tarihi: (08.10.2020).

¹³⁴ Ebû İyâne, 82-83.

¹³⁵ "Tûnis ve Târîhu'l-Mesîhiyye fihâ" Erişim Tarihi: (08.10.2020).

1.5.3. Yahudiler

Yahudilerin Mağrib bölgesine ne zaman göç ettikleri ile ilgili bazı bilgiler olsa da bunlar mitolojik rivayetlerden ibarettir. Kaynakların geneli, Yahudilerin farklı zamanlarda Filistin diyarından bölgeye göç ettiklerine işaret etmektedir.¹³⁶ Bir rivayete göre Yahudiler, Kartaca'ya Fenikeliler ile birlikte gelmiştir.¹³⁷ Başka bir görüş ise onların Fenikelilerin M.Ö. 12. yüzyıllarda Utica şehrini kurdukları dönemde bölgede yerleşik olmalarıdır.¹³⁸ Yine Roma döneminde M.S. I. asrın başlarında Mağrib (Libya) bölgesinde 500 bin Yahudi'nin varlığından söz edilmiş¹³⁹, bunların da Libya'dan Fas'a kadar sahil kıyılarındaki büyük kentleri yurt edindikleri ve Kartaca, Utica, Tûzer (Thusurus), Susa (Hadrumentum) gibi kıyı şehirlerin Yahudilerin yerleşim yerleri olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁰

Yahudiler, Roma döneminde yaşanan baskılar, sonrasında Vandal-Bizans arasında yaşanan savaşlar ve akabinde meydana gelen istilalar neticesinde doğudan batıya göç etmiş ve yerleşim yerlerini sürekli değiştirmek zorunda kalmıştır. Bizans İmparatoru I. Justinianus'un M. 533 yılında Vandallara karşı elde ettiği zaferden sonra Yahudilerin Hristiyan olmalarını istemiş ve onlara baskı uygulamıştır. Bu nedenle birçok Yahudi Kuzey Afrika'nın farklı bölgelerine göç ederek dağ, vadi ve çöllerde dağınık halde yerleşik olan Berberiler ile karışarak yaşamlarını sürdürmüştür.¹⁴¹

İslam'ın Kuzey Afrika'da yayılmaya başlaması ve Ukbe b. Nâfi'nin Kayravân'ı Kuzey Afrika'nın İslam Başkenti yapmasının ardından burası Yahudiler için de bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Müslüman idareciler Yahudilerin Kayravân'da okul yapmalarına, dinî ayinleri için sinagog inşa etmelerine izin vermiştir. İslam'ın Yahudilere güvenlik ve özgürlük açısından sağladığı bu gibi imkânlar sebebiyle yakından uzaktan birçok Yahudi akınlar halinde Kayravân'a gelmiş, ticari ve sosyo-kültürel anlamda birçok faaliyet yürütmüştür.¹⁴²

¹³⁶ 'Atâ Ebû Riyye, *el-Yehûd fî Lîbyâ ve Tûnis ve 'l-Cezâir*, Kahire 2005, 26.

¹³⁷ Chouraqui André, *Marche Vers L'occident, Les Juifs D'afrique du Nord*, Paris: P.U.F, 1952, 13.

¹³⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 826.

¹³⁹ André, *Marche Vers L'occident*, 23.

¹⁴⁰ Paul Monceaux, "Les colonies juives dans l'Afrique romaine", *Revue des études juives*, cilt: 44, sayı: 87, (1902), 3-9; Riḍâ b. Receb, *Yehûdu 'l-Bilâṭ ve Yehûdu 'l-Mâl fî Tûnisi 'l-'Uşmâniyye*, Dâru'l-Medâr el-İslâmî, Libya 2010, 33-36.

¹⁴¹ 'Abdurrahmân Beşîr, *el-Yehûd fî 'l-Mağribi 'l-'Arabî (h. 22-462/ m. 642-1070)*, 'Ayn li'd-Dirâsât ve 'l-Buḥûsi 'l-İnsâniyye ve 'l-İctimâ'iyye, İskenderiye 2001, 57.

¹⁴² Louis Gardet, *La Cite Musulmane: Vie Sociale et Politique.*, Librairie Philosophique, J. Vrin, Paris 1976, 87; Beşîr, 69-73; Receb, 38-45.

Yüzyıllar boyunca baskı görmüş, zulme maruz kalmış hatta katledilmiş olan Yahudiler, Müslümanların Kuzey Afrika'yı fethetmesinden sonra her ne kadar Muvahhidler döneminde baskı görmüşse de Ağlebî, Fâtımî, Zîrî, özellikle Hafsî ve Osmanlı dönemlerinde altın çağlarını yaşamıştır.¹⁴³

Osmanlı devleti zamanında eman (güven) içinde yaşamış ve birçok ayrıcalık tanınmış Yahudilerin Osmanlı ile ilk münasebetleri 1326 yılında Orhan Gazi döneminde olmuştur. II. Murad döneminde Fransa'dan sürülen Yahudiler ile Bavyera Kralı tarafından kovulan Akşenaz Yahudileri Osmanlı vilayetlerine yerleşmiştir. Yine II. Beyazıt zamanında İspanyollardan kaçan on binlerce Sefarad Yahudi'sinin bir kısmı Endülüslü Müslümanlarla birlikte Tunus'a gelmiştir.¹⁴⁴ Ancak Yahudilerin birçoğu Tunusluların Grana olarak bildikleri İtalya'nın Livorno kentinden göç etmiştir. Bu Yahudiler ile diğer Avrupa ülkelerinden göç eden Yahudilerin tamamı, Tunus'un merkezinde Sûku'l-Kırâna ismiyle bir çarşı kurdukları için günümüze kadar el-Kırâna (Grana) Yahudisi olarak bilinmeye devam edegelmiştir. el-Kırâna Yahudileri Tunus'taki diğer yerli Yahudileri hor görmüş ve onlardan farklı olma arzusu gütmüşlerdir. Hüseyinî hanedanlığının dayattığı vergilerden kaçınmak için diğer yerli Yahudilerden ayrı tutulma talebinde bulunmuşlardır. Bu göçmen Yahudi grubuna idare tarafından birçok imtiyaz tanınsa da onlar kendilerini her zaman İtalyan olarak görmüşlerdir. Aynı şekilde ülkedeki Yahudilerin çoğu 1789 yılında patlak veren Fransız Devrimi sonrası çıkarılan özel yasalarla 1792 yılından 20. yy başlarına kadar sürecek olan Fransız veya diğer Avrupa vatandaşlıklarına ve himayelerine girmeye çalışmıştır.¹⁴⁵

Vatandaşlık alabilme umuyla gelenekçi olan Cerbe Yahudileri hariç binlerce Yahudi Talmud okullarını terk ederek Tunus, Safâkes ve Sûsa'da 1878 yılından itibaren açılan *Dünya Yahudi Birliği* okullarına kaydolmuş ve burada Fransızca öğrenme gayreti içine girmiştir. Fransız sömürsünün başlamasından itibaren okulların da etkisiyle Tunuslular ve Yahudiler Fransızlaşmaya ve batı kültürünü benimsemeye başlamıştır.

¹⁴³ Moshe Sevilla Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, 42; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 827.

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için bk. Sharon, 31-41.

¹⁴⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 828.

Ülkede İtalyan kimliğine bağlı kalmaya devam eden el-Kırana Yahudileri dışındaki Yahudilerden bazıları İbranice olan isimlerini de değiştirerek Fransızca yapmıştır.¹⁴⁶

Tunus'ta yüzyıllar boyunca varlık göstermiş olan Yahudilerin nüfusuyla ilgili 19. yy başlarına kadar herhangi bir arşiv belgesine ulaşılamamıştır. Bu nedenle kaynaklardaki bazı nüfus verilerinin farklı olması nüfus sayılarının tahminlerden ibaret olduğunu göstermektedir.

19. yy ortalarında başkent Tunus'taki Yahudi nüfusu 30 ile 40 bin arasında tahmin edilmektedir.¹⁴⁷ Bunların ekserisi de eski sur içinde yaşamıştır. Sur içindeki Yahudi nüfusunun artması ve yerleşim alanının darlığı sebebiyle başta el-Kırâna Yahudileri olmak üzere varlıklı Yahudilerin pek çoğu 1857 yılında ilan edilen "Ahdu'l-Emân" sözleşmesinin ardından Muhammed Sadık Bey'in de izniyle yeni yerleşim yerlerine taşınmıştır. Bununla birlikte Tunus'un farklı şehirlerinde özellikle de kıyı kentlerinde binlerce Yahudi'nin varlığından söz edilmektedir.¹⁴⁸ Ülkede yapılmış olan nüfus sayımlarına göre Tunus'ta 1911 yılında 50500, 1921 yılında 54000, 1926 yılında 60000, 1931 yılında 70000, 1936 yılında 80000, 1941 yılında 89700 ve 1946 yılında yaklaşık 100000 Yahudi yaşamıştır.¹⁴⁹

Tunus'ta 1911 ve 1914 yıllarında kurulan iki Siyonist derneği, Filistin'de Yahudi çoğunluğu oluşturmak için buradaki Yahudileri göç etmeye teşvik etmiştir. Siyonizm faaliyetlerinin etkisiyle 1940-47 yılları arasında 258 Yahudi Tunus'tan Filistin'e göç etmiştir. Filistin topraklarının bir kısmının işgal edilmesiyle 1948 yılında İsrail Yahudi devleti kurulmuş ve Tunus'taki bazı Yahudiler bu tarihten itibaren İsrail'e dalga dalga göç etmeye başlamıştır. Tunus'tan Filistin'e 1948-57 yılları arasında 29.625, 1961 yılında 20000, 1966 yılında ise yaklaşık 6.500 Yahudi göç etmiştir. Bu göçler daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve günümüzde çoğunluğu Cerbe adasında yaşayan 2000 civarında Yahudi kalmıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 829.

¹⁴⁷ Receb, 73.

¹⁴⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 829.

¹⁴⁹ Samuel Ettinger, *el-Yehûd fi'l-Buldâni'l-İslâmiyye (1850-1950)*, (çev. Cemâl Ahmed er-Rufâ'î), el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, Kuveyt 1995, 401.

¹⁵⁰ İlyâs Sa'd, *el-Hicratu'l-Yehûdiyye ilâ Filisîn*, Merkezu'l-Ebhâs, Beyrut 1969, 176; el-Hâdî et-Teymûmî, *en-Neşâtu's-Sıhyûnî bi Tûnis 1897-1948*, Tunus 1982, 186-87; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 830, 832.

1.6. TARİH BOYUNCA TUNUS

1.6.1. Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Tunus

Tunus'un bulunduğu coğrafya, bazı araştırmacılarca yapılan keşiflere göre insan yerleşiminin görüldüğü dünyanın en eski bölgeleri arasında ve tarih öncesi medeniyetlerin ortaya çıktığı yer olarak kabul edilmektedir. Çünkü insan yaşamının izleri, Afrika kıtasındaki Mağrib bölgesinin doğusu ya da kuzeyinde yer alan bölgelerde *Dördüncü Jeolojik (Kuvaterner) Çağ*'a diğer bir ifadeyle yarım milyon yıl öncesine kadar uzandığı söylenmektedir. Tunus'un güneyinde Ayn Brimbe'de (عين برمبة) bu döneme ait oymalı yuvarlak taş parçaları keşfedilmiştir.¹⁵¹ Ayrıca bilim insanlarının farklı dönemlerde yaptıkları araştırma ve keşiflere göre daha çok Tunus'un güneyinde bulunan Kafsa, el-Kâf ve Kayravân bölgelerinde *Orta Paleolitik Çağ* döneminde gelişen *Aşölyen (Acheulean)*, *Musteryen (Mousterien)* ve *Aterian* kültürlerine ait farklı şekil ve özellikteki taşlara, sivri uçlu ve saplı alet kalıntılarına rastlanmıştır. Bu kalıntılar insanların bu dönemde göçebe-yarı göçebe bir yaşam sürdürerek hayatlarını avcılık ve toplayıcılıkla idame ettirdiklerine işaret etmektedir.

Buzul Çağı'nın (Geç Taş Devri) sonlarında (M.Ö. 10.000-9.000) Tunus'un güneyindeki Kafsa bölgesinde bir höyükte *el-Kabsa* ya da *el-Kafsa (Capsian)* kültürüne ait çakmaktaşı, küller ve salyangoz kabukları keşfedilmiştir. Yine bu dönemde taş oymacılığı sanatında keski aleti ve bıçak gibi çeşitli şekillerde taştan yapılan aletlerde gelişme yaşandığı gözlemlenmiştir. Tunus'ta doğu medeniyetinin katkısıyla gelişen bu kültür hızlı bir şekilde batıya da yayılmıştır.

Neolitik (Cilalı Taş) Çağ'ın sonlarına gelindiğinde *Nil Vadisi* kültürünün yayıldığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde ekosistemdeki değişiklik, canlı popülasyonundaki artış ve gelişme gibi faktörler insanların *Kafsa Kültürü*'ndeki avcı-toplayıcı yaşam tarzlarını daha da geliştirmiş üreticilik ve yetiştiricilik ortaya çıkmıştır. Yerleşik hayata geçişler başlamış tarım ve hayvancılıkta kullanılan alet edevatın yanı sıra testi, çanak ve çömlek gibi topraktan yapılmış gündelik yaşam malzemeleri bu dönemde gelişerek devam etmiştir.

¹⁵¹ Stéphane GSELL, *Târîh Şimâl İfrîkiyâ'l-Kadîm*, (çev. Muhammed et-Tâzî Se'ûd), Maṭbû'ât Akâdîmiyye el-Memleketu'l-Mağribiyye, Rabat 2007, I, 159.

Tunç Çağı'nda diğer uygarlıklarda ortaya çıkan *Megalit (Megalith)* ve *Dolmen* tarzındaki anıt yapıtları ile *Hânût (حانوت)* biçiminde kayalara ve yer altlarına oyulmuş eski mezar odaları gibi birçok kültür göçler vasıtasıyla Tunus topraklarına da girmiştir. *Tunç Çağı*'nın bir özelliği olan bakır ve kalay madeninin azlığı sebebiyle Tunus bölgesinde metal nesnelere çok nadir rastlanmıştır.¹⁵²

M.Ö. 14. yüzyılda Tunus'un iç kesimlerinde Arapların el-Berber¹⁵³, bazı tarihçilerin ise el-Kabsiyyûn/Cabsiens (قبصة veya قفصة) ve Ekletu'l-Bezzâk (أكلة البزاق) ismini verdikleri bir halk yaşamıştır. Bölgeye M.Ö 814 yılında Fenikeliler gelmiş ve Akdeniz kıyısında bugün Tunus'un bulunduğu bölgede Kartaca şehrini kurmuştur. Daha sonra burası Kartaca Şehir devleti veya Kartaca imparatorluğu olarak isimlendirilmiştir.

Tunus'un bulunduğu coğrafyada tarihi devirlerde ve Fenikelilerden önce yaban hayatı, fakirlik ve yoksulluk hakimdir. Fenikelilerin gelişiyle birlikte bölgede yeni bir medeniyet doğmuş teknik, ekonomik ve sosyo-kültürel anlamda birçok gelişme yaşanmıştır.

M.Ö. 2000'li yıllarda ve M.Ö. 1000'li yılların başlarında Avrupa, Hint, Hitit ve Mısırlıların Orta Doğu'da Suriye ve Filistin bölgesinde nüfuzlarını artırarak egemenlik tesis etme, kendi ekonomi ve kültürel unsurlarını empoze ederek yayma politikaları Fenikelileri Kuzey Afrika'da Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas kıyılarında kurdukları şehirlere göç etmeye zorlamıştır. Doğu kıyılarındaki güçleri zamanla zayıflayan Fenikelilerin Kuzey Afrika'da kurdukları şehirlere yaptıkları göçler M.Ö. 8. yüzyıla kadar kademeli ve istikrarlı bir şekilde devam etmiştir.¹⁵⁴

Fenikelilerin Tunus'ta kurdukları ilk ticarî koloni şehri Utica/Ûtîka (أوتیکا)'dır. Tunus'un kuzeydoğusunda Binzert ile Kartaca arasında yer alan bu eski Fenike şehri M.Ö. 1101 tarihinde kurulmuştur.¹⁵⁵ Kartaca şehri ise Fenikelilerin Kuzey Afrika'da kurdukları şehirlerin en önemlisi ve en meşhurdur. Klasik kaynaklarda geçen bazı

¹⁵² eş-Şerîf, 13-15.

¹⁵³ Bilgi için bk. Tez içi s. 29-32.

¹⁵⁴ Yusrâ 'Abdurrâzîk el-Cevherî, *Şimâl İfrîkiyye*, 6. bs., el-Hey'etu'l-Mısrîyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, İskenderiye 1980, 107-11.

¹⁵⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 261.

rivayetlere göre şehir, Sûr (Tyros) Kralı Pygmalion döneminde Fenike Prensesi Elyssa (عليسة) tarafından M.Ö. 813-14 yıllarında kurulmuştur.¹⁵⁶

Kartaca, kuruluşundan itibaren müstakil bir imparatorluk oluncaya değin ana şehir Sûr'a bağlı kalmıştır. Ancak Sûr'un M.Ö. 6. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki hâkimiyet gücünün zayıflamasıyla Kartaca'nın önemi artmıştır. Fenikeliler M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda doğuda Malta, Sardinya, Korsika ve Balear adaları ile Libya ve İspanya kıyıları, batıda ise Sierra Leone kıyılarına kadar ilerleyerek gücüne güç katmış hem ticari hem de siyasi anlamda Batı Akdeniz Havzasını kapsayacak geniş bir bölgede hâkimiyet kurmuştur. Bu dönemde sadece kıyı bölgelerde hâkimiyet kurmakla kalmamış Kuzey Afrika'nın iç kesimlerini de işgal etmiş ve Berberîlere vergi ödeme ve orduya katılmaları için baskı yapmıştır.¹⁵⁷ Berberîler de bu baskılar neticesinde anavatanları olan Kuzey Afrika'da tezahür etmiş olan doğu uygarlığı ve medeniyetinden nasibini alarak Fenikelilerin Kartaca'ya getirdikleri dinî akideleri, gelenek ve görenekler ile sanayi, ticaret ve çiftçilik anlayışlarını benimsemişlerdir.¹⁵⁸

M.Ö. 5. yy'da Batı Akdeniz havzasında Sicilya adasının doğusunda Kartaca ile Roma'yı karşı karşıya getirecek sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Sicilya Adası Akdeniz havzası için hem stratejik öneme hem de münbit topraklara sahip bir adadır. Bu ada günümüzde olduğu gibi M.Ö. 5. yy'da da bölgenin kaderini belirlemede önemli bir rol üstlenmiştir. Adanın batısında Kartaca İmparatorluğu, 8. yy'da yerleştiği düşünülen Grekler ise doğusunda hüküm sürmüştür. Kartacalılar adada tam hâkimiyet kurmak için Grekler ile birçok defa mücadele etmiş ancak başarılı olamamış ve Kartaca ordusu ilk büyük yenilgisini M.Ö. 480 yılında yapılan Himera savaşında almıştır.¹⁵⁹

M. Ö. 3. yy ortalarına gelindiğinde Kartaca ile Roma arasında Akdeniz havzasında hâkimiyet kurma mücadeleleri artmıştır. Roma İmparatorluğu, Kartaca'nın Sicilya'yı istila etmek istemesini bölgedeki çıkarlarına tehdit olarak algılamış, iki büyük ve güçlü imparatorluk arasında M.Ö. 264 ile 146 yılları arasında bir asırdan fazla süren üç Pön (Punic) savaşı yapılmıştır. Bu savaşlardan ilki M.Ö. 264 yılında Sicilya adasının

¹⁵⁶ Hinrî S. 'Abbûdî, *Mu'cemu'l-Hağârâti's-Sâmiyye*, 2. bs., Jarrous Press, Trablus-Lübnan 1991, 675; Muhtelif bilgiler için bk. GSELL, I, 298, 317.

¹⁵⁷ GSELL, I, 319; eş-Şerîf, 19-20; es-Sercânî, 7-8.

¹⁵⁸ Şâmir, 7.

¹⁵⁹ es-Sercânî, 8.

kuzeydoğusunda bulunan Messina'da başlamış ve 23 yıl sürerek M.Ö. 241 yılında Romalıların zaferiyle sonuçlanmıştır. Birinci Pön savaşı Sicilya savaşı olarak da bilinmektedir.¹⁶⁰

Sicilya savaşının ardından Kartaca İmparatorluğu askerlerinin paralı olması sebebiyle orduda isyan başlamış ve dağlımlar yaşanmıştır. Kartaca ordusu komutanı Hamilcar Barca (M.Ö. 270-229) bu isyanı bastırarak Sicilya yenilgisini İspanya'yı alarak telafi etmiş, ancak İspanya'nın Kartaca tarafından istila edilmesi M.Ö. 218 ile 202 yılları arasında yapılan İkinci Pön savaşlarının başlamasına neden olmuştur. Bu savaşlarda Kartaca ordusunun başına Hamilcar Barca'nın oğlu Hannibal geçmiştir. Hannibal ilk olarak Roma müttefiki İspanyol şehri Saguntum'u sekiz aylık kuşatmanın ardından ele geçirmiştir. Bunun üzerine Roma M.Ö. 218 yılında Kartaca'ya savaş ilan etmiştir. Hannibal komutanlığındaki büyük bir ordu karadan İtalya'ya ilerleyerek birçok kenti ele geçirmiş zorlu kış şartlarında alp dağlarını aşarak M.Ö. 216'da Cannea vadisinde Roma ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta Hannibal savaşı kazanmış ve tüm İtalya'yı ele geçirmiştir. Yenilgiyi hazmedemeyen Roma, lejyonlarını güçlendirerek Kartaca ile birçok kez savaş yapmıştır. Savaşlar devam ederken Kartaca'daki iç karışıklıklar çıkmış orduya takviye güç gitmemiştir. Zayıflayan Hannibal ordusu ile güçlü Roma ordusu Kartaca yakınlarındaki Zama'da M.Ö. 202 yılında karşı karşıya gelmiş ve Hannibal Roma ordusuna yenilmiştir. Bu savaştan sonra Roma amacına ulaşarak Kartacalıları bir kez daha İtalya, İspanya ve Sicilya'dan atmıştır. Kartaca Afrika dışındaki bütün mal ve gemilerini kaybetmiş Roma ile antlaşma yapmak zorunda kalmıştır.¹⁶¹

Hannibal Kartaca'ya dönerek ordusunu tekrar ıslah etmeye çalışmış ancak bunda başarılı olamamış ve M.Ö. 183'te ölmüştür. Roma ile yapılan savaşlarda Kartaca otoritesi zayıflamış, tebaası altında olan Berberîler de bu zayıflıktan yararlanarak kendilerine kötü muamele gösteren Kartaca imparatorluğuna baş kaldırmış ve imparatorluğu tehdit etmeye hatta baskınlar düzenlemeye başlamıştır. Roma, Kartaca'nın yıkılıp yok olmasını arzuladığından dolayı zahiren olmasa da Berberî lideri Numidiya Kralı Massinissa'nın yaptığı saldırıları desteklemiştir. Kartaca ise yapılan bu saldırılara karşı koyarak Kral Massinissa'ya karşı savaş ilan etmiştir. Ancak M.Ö. 201 yılında Roma ile Kartaca

¹⁶⁰ İsmâ'îl Serhenk, *Hakâiku'l-Ahbâr 'an Duveli'l-Bihâr*, el-Matba'atu'l-Emîriyye -Bulak, Mısır 1312, I, 87-89; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 19; es-Sercânî, 8.

¹⁶¹ Serhenk, I, 90-91; eş-Şerîf, 22; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 20-21; es-Sercânî, 8-9.

arasında imzalanan barış anlaşmasının bir maddesine göre göre Kartaca'nın savaş ilan etmesi yasaklanmıştır. Roma, anlaşmayı ihlal eden Kartaca'yı tamamen yok etmek için M.Ö. 149 yılında büyük bir ordu hazırlayarak Utica'ya göndermiştir. Kartaca, savaşı durdurmak için Roma'ya ileri gelen 300 soyluyu göndermesine rağmen, Roma komutanı bunu kabul etmemiş ve Kartaca'nın tüm askeri teçhizatını, silah ve savaş araçlarını, Roma'nın Kartaca'yı ihtiyaç duyduğunda koruması ve savunması şartıyla teslim etmesini istemiştir. Kartaca yönetimi savaşın duracağını umarak Roma'nın teklifini kabul etmiş ve savaş gemileri de dâhil hafif ve ağır tüm silahlarını teslim etmiştir. Ancak Roma konsülü Kartaca'nın yok edilmesi emrini vermiştir. Kartacalılar kapıları kapatarak üç yıllık bir savunma ve direnme mücadelesine girişmiştir. M.Ö. 146 yılında Roma Kartaca'ya büyük bir hücum başlatmış Bizerte, Kalibia ve Nâbili şehirlerini yerle bir ederek Kartaca krallığına son vermiştir.¹⁶²

Kartaca imparatorluğu, kuruluşundan itibaren Kuzey Afrika'daki en büyük deniz devleti olmuş ve Roma tarafından yıkılışına kadar yaklaşık 668 yıllık süreçte Burka'dan Mağribu'l-Aksâ'ya kadar, İspanya'da dâhil kıyı bölgelerinde tam bir hâkimiyet kurmuştur. Mağrib bölgesinde daha önce kurdukları şehirlerin de ana merkezi olmuştur.

Roma İmparatorluğu, Akdeniz'de hâkimiyet kurmak için Kartacalılar ile yüzyıldan fazla bir mücadele sürdürmüştür. Kartacalılardan öğrendiği denizcilik faaliyetleri sayesinde Akdeniz'de üstünlük kurmuş, M.Ö. 146 yılına gelindiğinde Kartaca İmparatorluğunu yakıp yıkarak artakalan malları yağmalamıştır. Romalı valiler Kartacayı yeniden imar etmeye başlamış ve Kuzey Afrika'da Roma'ya bağlı *Afrika Eyaleti (Provincia Afrika)* kurulmuştur. Utica da Roma'nın Kuzey Afrika'daki eyaletlerinin vergi ve haraç toplayan merkezi haline gelmiştir.¹⁶³

Roma'nın, Kartaca'nın yıkılışından sonra Kuzey Afrika'da tam bir hâkimiyet sağlaması hemen mümkün olmamıştır. Kartaca halkı Roma idaresine girmiş olsa da Berberîler, Romalı yöneticilere karşı birçok isyan çıkarmıştır. Bu isyanların en önemlisi Roma'nın bölgedeki varlığına şiddetle karşı çıkan Berberî Kral Jugurtha'nın M.Ö. 111-105 yıllarında çıkardığı ve *Jugurtha savaşı* olarak da bilinen isyandır. Aynı şekilde M.Ö.

¹⁶² Serhenk, I, 93-94; eş-Şerîf, 21-23; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 21-22; Âdil Ahmed Serkîs el-Muhâmî, *Tûnis el-Halîyyetu't-Târîhiyye ve'l-İctimâ'îyye*, Vukâleti's-Şahâfeti'l-'Arabiyye, Mısır 2022, 59-60.

¹⁶³ Serhenk, I, 85; eş-Şerîf, 23; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 21-22; Halife eş-Şâtır (ed.), *Tûnis 'Abra't-Târîh: el-'Uşûru'l-Kadîme*, Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'îyye, Tunus 2005, I, 144.

49-46 yıllarında Berberî Kral I. Juba da Roma'nın Kuzey Afrika'da yayılmacı politikasına karşı bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve topraklarını korumak için himayesinde bulunduğu Roma'ya başkaldırmıştır. Roma ile yapılan mücadelelerde Berberîler güçlü bir direniş sergilemiş olsa da Roma imparatoru Sezar, Thapsus (Ra'su'l-Dîmâs) savaşında Kuzey Afrika'da Berberî Krallığı Numidya'ya karşı kesin bir zafer elde ederek bu milleti Roma'ya bağlamayı sağlamıştır. Savaşın ardından kısa bir zaman içerisinde Kuzey Afrika'nın tamamı -Tunus'ta dâhil olmak üzere- Roma hâkimiyetine ve sömürüsüne girmiştir.¹⁶⁴

Roma, Cumhuriyet döneminde Kuzey Afrika'da ele geçirdiği toprakları konsüller vasıtasıyla yönetmiştir. İmparatorluk döneminin başlamasıyla M.Ö. 27 yılında ilk Roma İmparatoru Augustus bölgede kurduğu yeni kolonilerle birlikte Kuzey Afrika'da *Afrika Prokonsül*'ünü tesis etmiştir. Yeni kurulan kolonilere Romalılar yerleştirilerek bölgede sömürüyle birlikte Romalılaşma süreci de başlamıştır.¹⁶⁵

Roma, Tunus topraklarında (Africa vetus) kendi kültürünü yaygınlaştırmak ve kalıcı hale getirmek amacıyla sosyo-kültürel ve iktisadi alanda birçok köklü reform gerçekleştirmiştir. Bu reformların en önemlisi Tunus'ta açılan eğitim müesseseleridir. Özellikle pek çok Berberî çocuk ve genç, Latin kültürünü benimseyip bu kültürde derin vukûfiyet kazanmıştır. Bunların en ünlüsü Hristiyan din adamı ve kilise babası olarak isimlendirilen *Tertullianus* 'tur.¹⁶⁶

Tunus, miladi birinci yüzyılın ikinci yarısında Roma'nın buğday depolama sahası haline gelmiştir. Topraklarının verimliliği ve bereketi zirâî ürünlerin bolluğu nedeniyle de Roma'nın ambarı olarak nitelendirilmiştir. Zîra Roma'nın Kuzey Afrika'daki asıl amacı Tunus'un kuzeyinde yer alan Milyan ve Mecrade vadilerinin çevresindeki verimli topraklardan elde edilen zirâî ürünlerle Roma'nın gıda tedarikini sağlamak olmuştur. Bu sebeple de Roma bilhassa Tunus'un iç kesimlerinde kuru, çorak ve sulama imkânı bulunmayan verimsiz toprakları ıslah amacıyla su kuyuları açmış ve su sarnıçları inşa etmiştir. Bununla da yetinmeyerek vadi önlerine dönemin önemli barajlarını inşa ederek suyu, kanallar vasıtasıyla zirâî bölgelere ulaştırmıştır. Mamafih şehirlerde yaşayan

¹⁶⁴ er-Rukbânî, 7; eş-Şâtır, I, 143-44.

¹⁶⁵ eş-Şâtır, I, 145.

¹⁶⁶ er-Rukbânî, 8.

insanların su ihtiyacı sorununu çözmek için de tatlı su kaynakları keşfetmiş, inşa ettikleri su kemerleri vasıtasıyla bu suları şehirlere ulaştırmıştır. Ayrıca Tarım ürünlerinin taşınması amacıyla Kartaca’da yollar yapmıştır.¹⁶⁷

Roma döneminde, Tunus’ta Kartaca merkez olmak üzere eski şehirler imar edilmiş bunlara ilaveten yeni şehirler tesis edilmiştir. Bu şehirlerde Avrupa kent kültürü yaygınlaşmış Roma’yı temsilen birçok şehirde başta ordu kışlaları olmak üzere heykeller, stadyumlar, tiyatrolar ve tapınaklar inşa edilmiştir.¹⁶⁸

Roma uygarlığı Kuzey Afrika’da ikinci yüzyılda özellikle Trajan (Miladi 98-117) ve Hadrian (Miladi 117-138) dönemlerinde olağanüstü bir gelişme göstermiş üçüncü yüzyılın başlarında Septimius Severus (Miladi 193-211) döneminde ise zirveye ulaşarak altın çağını yaşamıştır.¹⁶⁹ Ancak imparator Alexander Severus’un 235 yılında öldürülmesi ile iç karışıklıklar başlamış taht için savaşlar yapılmıştır. Bu savaşlar ve ekonomik yansımaları Batı Roma imparatorluğunun başkenti Roma’nın 410 yılında Vizigotlar tarafından yağmalanmasına kadar sürmüştür. Bunun aksine Roma İmparatorları Sezar, Augustus ve Claudius’un uyguladığı köklü ve sürdürülebilir politikaların bir sonucu olarak; Kuzey Afrika’da üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda sosyo-ekonomik ve dinî bazı isyanlar olsa da barış ve istikrar devam etmiştir.¹⁷⁰ Ancak Roma uygarlığındaki şehir ve kent yaşamının gelişmesi daha çok toplumdaki burjuvazi sınıfının refah seviyesini yükseltmiştir. Romalı yöneticiler ve toplumdaki iktidar sahipleri toplumdaki bazı kesimi marjinalleştirerek onları hem iktisadi refahtan yararlanma olasılığından mahrum bırakmış hem de güneydeki kurak, engebeli ve dağlık bölgelere sürmüştür.¹⁷¹

Miladi üçüncü yüzyılın en önemli olaylarından biri de hiç şüphesiz Hristiyanlığın Kuzey Afrika’da yayılmaya başlamasıdır. Kırsal kesimlerde Roma medeniyetinin nimetlerinden mahrum kalan fakir ve yoksul alt tabakadan insanlar, adalet yolundan sapan kendilerine haksızlık edip eziyetle bulunan Roma idaresine karşı hem bir tepki hem

¹⁶⁷ er-Rukbânî, 8; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 26.

¹⁶⁸ er-Rukbânî, 8; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 26-27.

¹⁶⁹ Alexander Graham, *Roman Africa: An outline of the history of the Roman occupation of North Africa*, Longmans, Green and Co., New York 1902, 298.

¹⁷⁰ Louise Cilliers, “A Perspective on the Rise and Fall of Roman North Africa, 2nd-4th Century AD”, *The International Journal of the Humanities: Annual Review*, cilt: 4, sayı: 2, (2006), 52-53.

¹⁷¹ eş-Şerîf, 30-31.

de kendileri için bir çıkış yolu ve hayattaki endişelerinin bir ifadesi olarak Hristiyanlığa yönelmiştir. Roma, insanlar arasında adalet ve eşitlik ilkesini gözeten Hristiyanlığın özellikle alt sınıf arasında yayılmasını bir tehdit olarak görmüştür. Bu sebeple Romalı yöneticiler otoritelerinin yok olmasından korktukları için atalarının dînine aykırı olan bu dînin yayılmasını engellemiş, Hristiyanlığı din olarak seçen insanlara çeşitli işkenceler yaparak cezalandırmıştır. Roma'nın Hristiyanlığa karşı olumsuz tutumu I. Konstantin dönemine kadar sürmüştür. I. Konstantin'den sonra Hristiyanlar da kendi içlerinde fırkalara ve mezheplere bölünmüştür.¹⁷²

Berberîlerden birçoğu da Hristiyanlık dînini benimsemiştir. Hristiyanlığı bir fırsat olarak gören Berberî halkı uzun bir zamandan sonra yeniden bağımsızlıklarını kazanmak için güneydeki bölgelerde birleşerek güçlü askeri birlikler oluşturmuş Roma'yla yeniden mücadeleye girişmiştir.¹⁷³

Roma'nın miladi üçüncü yüzyıldan itibaren zayıflamaya başlaması, ihtişamla birlikte gelen savurganlık ve lüks yaşam ve Hristiyanlık inancı gibi faktörler Kuzey Afrika'da yaklaşık iki asır süren iç çekişmelere ve karışıklıklara sebep olmuştur. Yine dördüncü yüzyılın son çeyreğinde Kavimler Göçünün başlaması Batı Roma imparatorluğunun çöküşünü hızlandırmıştır. Bu göçle birlikte Doğu Cermen kabilelerinden olan Vandallar, yurt edinmek için Batı Roma'nın Kuzey Avrupa'daki şehirlerine saldırmış ve miladi 406 yılında Galya'yı işgal etmiştir. Ancak Franklar Vandalların bölgeye yerleşmesine izin vermemiştir. Bunun üzerine Roma imparatoru Honorius ile bir anlaşma çerçevesinde Endülüs'e yerleşmelerine izin verilmiş ve burada kısa bir süre içinde güçlü bir devlet kurmuşlardır.¹⁷⁴

Miladi 428 yılında Vandal Kralı Geiserich güçlü bir donanma oluşturarak 429'da Cebeli Tarık boğazını geçmiş Kuzey Afrika istilasına başlamıştır. On yıl içinde Roma'nın iç karışıklıklarından yararlanmak suretiyle Kuzey Afrika'nın tamamını kontrol altına alıp 439'da 585 yıllık Roma egemenliğine son vermiş ve Kartaca'yı başkent yapmıştır.¹⁷⁵

Vandallar barbarca hareket ettikleri için uygarlaşmamış zâlim ve yıkıcı bir millet olarak tanınmaktadır. Ancak onlar Kuzey Afrika'ya yurt edinme ve Afrika'nın

¹⁷² er-Rukbânî, 9; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 27-28.

¹⁷³ er-Rukbânî, 9; eş-Şerîf, 34.

¹⁷⁴ el-Muhâmî, *Tûnis*, 68-69.

¹⁷⁵ eş-Şerîf, 33; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 28; el-Muhâmî, *Tûnis*, 68.

zenginliğinden yararlanma amacıyla gelmiştir. Bu sebeple de Vandallar, Roma ile yapılan mücadelelerde tahrip edilen yerler ile kiliseler dışında yağma yapmamış sadece Romalıların zengin aristokrat toprak ağalarını sürgüne göndererek onlara ait arazileri, evleri ve çiftlikleri gasp etmiş ganimet olarak aralarında paylaşmıştır.¹⁷⁶

Vandallar, Roma'nın zengin kültürel mirasına saygı duymuş olsalar da onu tam anlamıyla koruyamamıştır. Yaklaşık bir asırlık dönemde Roma yaşamı sürdürülmüş, Latince resmi dil olarak kalmış ve Roma paraları kullanılmaya devam etmiştir. Her ne kadar Romalı mühendis ve mimar istihdam etmiş olsalar da Romalı yöneticiler kadar özen göstermemiş ve şehirlerin hem mimari hem de yönetsel yapısı zamanla tahrip olmuştur.¹⁷⁷

Vandallar Kuzey Afrika'ya geldiklerinde Berberîlere karşı yumuşak bir politika izlemiş Roma gibi onları marjinalleştirmemiş aksine baskı ve zulmü kaldırarak onların kalbini kazanmıştır. Roma'nın el koyduğu geniş verimli arazileri sahiplendirmek için emlak sistemi oluşturmuştur. Böylece güvenini kazandığı Berberîlerin bir müddet askeri gücünden faydalanmıştır. Vandalların orduyu ihmal ederek zevk u sefaya düşmeleri eğlenceye meyletmeleri askeri güçlerinin zayıflamasına sebep olmuştur. Geiserich'in de şehirleri koruyan surları yıktırması her fırsatta özgürlük ve bağımsız bir devlet kurma arayışında olan Berberîler için fırsat olmuştur. Zîra Berberî kabileleri Vandal otoritesine baş kaldırmış şehirlere saldırılar düzenlemiş ve yağmalamıştır. Afrika'nın güney kesiminde bağımsızlıklarını ilan etmiş Kuzey Afrika'yı Vandallara bırakmıştır.¹⁷⁸

Vandallar Kuzey Afrika'da azınlık olduklarından Fenike ve Romalılar gibi Afrika'da güçlü bir egemenlik kuramamıştır.

Roma'nın halefi Bizans (Doğu Roma), Katolik din adamları ile bazı aristokratların Vandal despotluğundan dolayı sık sık Konstantinopolis'e şikâyetle bulunması ve bilhassa Kuzey Afrika'yı yeniden Roma idaresine alma arzusu ile 460, 468 ve 470 yıllarında Vandallara karşı sefer düzenlemiş; ancak başarısız olmuştur. Altıncı yüzyılda Bizans imparatoru Justinianus, Vandalların taht mücadelelerinden yararlanmış Flavius Belisarios komutasındaki orduyu Kuzey Afrika'ya göndermiştir. Yaklaşık dört ay süren

¹⁷⁶ el-Muḥâmî, *Tûnis*, 68; Cilliers, 54-55.

¹⁷⁷ Cilliers, 55.

¹⁷⁸ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 29-30.

mücadeleden sonra 533 yılında 94 yıllık Vandal monarşisine son vermiş böylelikle Kuzey Afrika’da Vandal Krallığından geriye bir eser kalmamıştır.¹⁷⁹

Bizans Kuzey Afrika’da otoritesini hemen tesis edememiştir. Bizans egemenliği altına girmek istemeyen Berberî liderleri birçok bölgede isyan başlatmıştır. Bu isyanlar sonucunda 546’da Kassarîn ovasında yapılan savaşta Bizans ordusu yenilmiştir. Akabinde gerçekleşen mücadelelerde Jean Troglita komutasındaki ordu 548’de Berberîleri Bizans egemenliği altına almış ve bölgede 15 yıl sürecek barışı sağlamıştır.¹⁸⁰

Bizans imparatoru Justinianus, Kuzey Afrika’da *Afrika Piskoposluğu (Dioecesis Africae)*’nu tesis etmiş Kartaca’yı da bu Piskoposluğa bağlı eyaletlerin başkenti yapmıştır. Her vilayetin valisi Kartaca genel valisinin yetkisi altında çalışarak Bizans adına vergi toplamıştır. Valiler Vilayetlerdeki askeri düzeni dükler vasıtası ile sağlamıştır. Roma gibi Kuzey Afrika’nın tahıl zenginliğinden yararlanmak maksadıyla Askeri ve idari yönetimi sürekli güçlendirmiştir. Özellikle askeri alanda yeni reformlar yapmış sivil ve askeri otoriteyi “*Eksark*”lık sisteminde toplamıştır.¹⁸¹

Berberî saldırıları ve diğer isyanlara karşı şehirleri korumak amacıyla Roma’dan kalan yıkılmış kaleleri yeniden inşa etmiş, sahil şehirleri ve önemli gördükleri iç kesimlerde bunlara yenilerini eklemiştir. Ayrıca pek çok yerleşim yerine kiliseler yaparak insanların Katolik Hristiyanlığı benimsemeleri ve bu dine geçmelerini için emir çıkarmış baskı uygulamıştır. Katolikliğin dışındaki diğer din, mezhep ve inançtaki insanlara baskı uygulamış birçoğunu hapsetmiştir.¹⁸²

Bizans, Afrika’da adaletle muamele etmemiş, rüşvet yaygınlaşmış, lüks ve savurganlık baş göstermiştir. Bunların yanında Eksarkların Bizans adına ağır vergiler uygulaması, verimli topraklarındaki mahsullerden istifade ederek bölge halkını fakir bir duruma düşürmesi; bilhassa Kuzey Afrika’da farklı ırk ve inanç yapısına sahip insanlara dinî baskılar uygulaması yerli halk Berberîlerin kalbindeki öfkeyi körüklemiştir. Bizans’a karşı yeniden mücadeleler başlamış ve güneyde bağımsızlık ilan etmiştir.¹⁸³

¹⁷⁹ eş-Şerîf, 34; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 31; eş-Şâtır, I, 221.

¹⁸⁰ eş-Şâtır, I, 222.

¹⁸¹ ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 31; eş-Şâtır, I, 222.

¹⁸² er-Rukbânî, 12; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 32-33.

¹⁸³ er-Rukbânî, 13; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 32.

Miladi yedinci yüzyılın başlarında üç kıtada varlık gösteren Bizans'ın, idaresi altındaki topraklarda iç karışıklıklar çıkmış ve otoritesi zayıflamaya başlamıştır. Doğu'da Levant bölgesinde Sasani İmparatorluğu ile uzun yıllar sürecek savaflara girmesi Bizans'ı askeri, idari ve ekonomik açıdan oldukça sarsmıştır.¹⁸⁴ İslamî fetihlerin başlamasıyla önce doğudaki topraklarını, ardından fetihlerin Kuzey Afrika'ya yönelmesiyle de Afrika'daki topraklarının tamamını kaybetmiştir.¹⁸⁵

Sonuç olarak, yaklaşık yedi asır bölgede varlığını sürdüren Kartaca ile Antik Roma arasında siyasi ve ticari anlaşmazlıklar sebebiyle üç Pön savaşı yapılmış, üçüncü Pön savaşıdan sonra Antik Roma İmparatorluğu M.Ö. 146'da Kartaca İmparatorluğunu yıkmıştır. Romalılar Kartaca'yı yeniden inşa etmiş ve Kuzey Afrika'daki idari merkez haline getirmiştir. Dördüncü yüzyılın ortalarında Vandallar bölgeye gelerek Roma hâkimiyetine son vermiş ve yaklaşık bir asır bölgede hüküm sürmüştür. Tunus'u da içine alan söz konusu coğrafya İslam ordularının fethine kadar Bizans'ın idaresi altında kalmıştır.

1.6.2. İslamî Dönemde Tunus

Tunus'a (İfrikiyâ) ilk İslamî fetih hareketi yedinci yüzyılda Hz. Osman (ö.35/656)'nın hilafet döneminde Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö.36/656-657) tarafından yapılmıştır.¹⁸⁶ Halife'nin emriyle Hicrî 27 (647) yılında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in komutasında sahabe ve tabiinden oluşan yirmi bin kişilik ordu Tunus'un (İfrikiyâ) fethi için sefere çıkmıştır. Orduda, isimleri Abdullah ile başlayan yedi sahabe bulunmasından dolayı bu sefere *Gazvetu'l-'Abâdileti's-Seb'a*¹⁸⁷ da denmiştir. Berka ve Trablus çöllerini aşan İslam ordusu Bizans ve Berberîlerden oluşan yüz bin kişilik orduyla Kayravân'ın

¹⁸⁴ Bizans-Sasani savaşları için bk. Mehdiye Fayşal Şâlih, *el-'Alâkâtü's-Siyâsiye es-Sâsâniyye-el-Bizantiyye* (226-628), Dâr ve Mektebe 'Adnân, Bağdat 2017, 247-99.

¹⁸⁵ Detaylı bilgi için bk. 'Abdulhakîm el-Ka'bî, *Mevsû'atu't-Târîhi'l-İslâmî: 'Aşru'l-Hulefâi'r-Râsidîn*, Dâr Usâme, Ürdün 2009, 128; 'Abdulazîz eş-Şeâlibî, *Târîh Şimâl İfrikiyâ: mine'l-Fethi'l-İslâmî ilâ Nihâyeti't-Devleti'l-Ağlebiyye*, (thk. Aḥmed b. Milâd, Muḥammed İdrîs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1987, 29.

¹⁸⁶ İbn 'Abdilhakem, *Futûh Mısr ve'l-Mağrib*, (thk. Ali Muḥammed 'Umer), Mektebetu's-Şekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2004, 200, 210; Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Târîhu't-Ṭaberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, (thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm), 2. bs., Dâru'l-Ma'ârif Mısır, t.y., IV, 252.

¹⁸⁷ Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Abdullah b. Zubeyr b. 'Avvâm, Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib, Abdullah b. Ca'fer, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Mesûd, Abdullah b. Amr b. el-Âs. Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muḥammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-Nufûs fî Ṭabaḳati 'Ulemâi'l-Kayravân ve İfrikiyye*, (thk. Beşîr el-Bekkûş), 2. bs., Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1414-1994, I, 14-15; Aḥmed İbnu Ebi'd-Diyâf, *İthâfu Ehli'z-Zemân bi Aḥbâri Mulûki Tûnis ve 'Ahdi'l-Emân*, (thk. Lecne min Vizâreti's-Şuûni's-Şekâfiyye), Dâru'l-'Arabîyye li'l-Kitâb, Tunus 1999, I, 78.

güneybatısında bulunan Subaytla'da karşı karşıya gelmiştir. Savaşta Abdullah b. Zubeyr, Bizans imparatorluğundan ayrılıp bağımsızlık ilan eden eski Eksarh Gregori öldürmüştür. Bunun üzerine İslam ordusu, dağılan Bizans-Berberî ordusunu mağlup ederek yüklü miktarda ganimet elde etmiştir. Hicri 34/ (656) senesinde Muaviye b. Hudeyc es-Sekûnî Kuzey Afrika fetihlerine devam etse de Hz. Osman döneminin son altı yılında çıkan iç karışıklıklar, sonrasında Hz. Ali ile Muaviye arasında cereyan eden hilafet mücadeleleri neticesinde Tunus (İfrîkiyâ) İslam hâkimiyetinden çıkmıştır.¹⁸⁸

Muaviye'nin halifeliği elde edip hicri 41 (661) senesinde Emevî¹⁸⁹ devletini kurmasıyla Kuzey Afrika'da yapılamayan fetih hareketleri tekrar başlamıştır.¹⁹⁰ Emevî hilafetinde Tunus (İfrîkiyâ)'a ilk fetih hareketi hicri 44-45 (665) senesinde Muaviye b. Hudeyc es-Sekûnî eliyle gerçekleşmiştir.¹⁹¹ Daha sonra Tunus'ta 50-54 (670-675) ve 62-63 (682/683) yıllarında Ukbe b. Nafi' el-Fihri¹⁹², 55-62 (674-681/682) yıllarında Ebu'l-Muhâric Dînar¹⁹³, 63-69 (683-689) yıllarında Zuheyr b. Kays el-Belevî¹⁹⁴, 69-85 (688-705) yıllarında Hassan b. Numan¹⁹⁵, 86-96 (705-715) yıllarında ise Mûsa b. Nusayr¹⁹⁶ valilik ve ordu komutanlığı görevlerinde bulunmuştur.

Bu vali ve komutanlar, İfrîkiyâ topraklarında İslam ordularıyla birçok kez fetih hareketi düzenlemiştir. İfrîkiyâ'da Araplarla Bizans; ayrıca da Berberîler arasında yarım

¹⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. 'Abdi'l-Kerîm b. 'Abdi'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ebu'l-Fidâ 'Abdullâh el-Kâdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, 480, 482; Hâlife eş-Şâtîr (ed.), *Tûnis 'Abra't-Târîh: mine'l-'Ahdi'l-'Arabîyyi'l-İslâmî ilâ Harakâti'l-İslâh*, Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye, Tunus 2005, II, 9; Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâşîrî, *el-İstikşâ li Ahbâri Duveli'l-Mağribi'l-Akşâ*, (thk. Ca'fer en-Nâşîrî, Muhammed en-Nâşîrî), Dâru'l-Kitâb, ed-Dâru'l-Beydâ' 1418-1997, I, 131.

¹⁸⁹ Emevî devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Maḥmûd Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî: el-'Ahdu'l-Emevî*, 7. bs., el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 2000; Muhammed Suheyl Taḳkûş, *Târîh ed-Devleti'l-Emeviyye*, 7. bs., Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2010; Abdulazîz b. 'Abdillâh b. 'Abdilazîz el-Berîdî, *el-Hilâfetu'l-Emeviyye min Kitâbi'l-Aḥbâri't-Tivâli'l-Manşûb li'd-Dîneverî*, Dâru'l-Câmî'a, Suudi Arabistan 2021.

¹⁹⁰ İbn 'İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib*, (thk. G. S. Colin, E. Levi Provençal), 3. bs., Dâru's-Şekâfe, Beyrut 1983, I, 14; el-Mâlikî, I, 30; Ebi'd-Diyâf, I, 79-80.

¹⁹¹ Geniş bilgi için bk. İbn 'Abdilhakem, 220-221; İbn 'İzârî, I, 14-18; el-Mâlikî, I, 28-30; İbnu'l-Eşîr, II, 485; en-Nâşîrî, I, 133-34.

¹⁹² İbn 'İzârî, I, 19, 23; Raşîd b. 'Abdusselâm el-'Affâfî, *'Ukbe b. Nâfi' el-Fihri: Fâtihu'l-Mağrib*, Rabat Dâru'l-Emân, 2012, 20, 30.

¹⁹³ en-Nâşîrî, I, 136; Sa'd Zağlûl, I, 188.

¹⁹⁴ İbn 'İzârî, I, 31; el-Mâlikî, I, 46; Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. 'Abdi'l-Kerîm b. 'Abdi'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ebu'l-Fidâ 'Abdullâh el-Kâdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, III, 453; en-Nâşîrî, I, 147; Sa'd Zağlûl, I, 208.

¹⁹⁵ İbn 'İzârî, I, 34; el-Mâlikî, I, 48; Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. 'Abdi'l-Kerîm b. 'Abdi'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ebu'l-Fidâ 'Abdullâh el-Kâdî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, IV, 135; en-Nâşîrî, I, 148; Sa'd Zağlûl, I, 214.

¹⁹⁶ İbn 'İzârî, I, 39; İbnu'l-Eşîr, 1987, IV, 252; en-Nâşîrî, I, 151.

asır süren mücadeleler ve savaşlar meydana gelmiştir. Savaşlar sonucunda atlas okyanusuna kadar sahil kesimleri ve iç bölgelerde pek çok yer fethedilmiştir. Ancak, hilafet çekişmelerinin oluşturduğu olumsuz vakalar ile İslam ordusunun sürekli kalacağı bir karargâhının olmaması hasebiyle fethedilen bazı yerler tekrar kaybedilmiştir.¹⁹⁷

Ukbe b. Nafi', İfrîkiyâ'da fetihleri ve İslamlaştırma faaliyetlerini daha aktif hale getirmek için; İslam ordusunun fetih hareketlerini organize edeceği harekât ve ikmal üssü olabilecek şehir statüsünde bir karargâh/ordugâh planlamıştır. Bugünkü Kayravân şehrinin bulunduğu yerde bir cami yaptırarak şehri kurmaya başlamış, beş yıl içinde de Kayravân'ın imar ve iskanını tamamlamıştır. Bu şehir Kuzey Afrika'da kurulan ilk İslamî başkent hüviyetini kazanmıştır.¹⁹⁸

Kayravân şehrinin kurulması İfrîkiyâ'da İslam'ın yayılmasında geniş bir etki yaratmıştır. Berberîlerin İslam'a girmeleri hız kazanmış dinden dönmeler azalmıştır. Zamanla şehrin civarına Berberîler ile bazı Arap kabileleri yerleşmiş şehir gün geçtikçe gelişmiştir. Ayrıca Berberîler İslam ordusuna katılmış ve fetih hareketlerine önemli katkı sunmuştur.¹⁹⁹

İfrîkiyâ Ukbe b. Nafi'den sonra gerçek Fatihi olan Hassan b. Numan el-Ğassani 69-85 (688-705) yılları arasında İfrîkiyâ'da yaklaşık 16 yıl valilik ve komutanlık görevini üstlenmiştir. Görevi sırasında İfrîkiyâ'da hem Emevi devletinin sınırlarının genişlemesine hem de İslamiyet'in ve Arap kültürünün bölgede yayılmasında ve kalıcı hale gelmesinde büyük katkısı olmuştur. Ayrıca Kayravân şehrini ve camisini yeniden inşa etmesi, Berberîler arasında İslamiyet'i yayması, ilk İslam tersanesini inşa etmesi ve bu tersaneyi Rades limanına bağlamak için bir kanal kazması, divan defterlerini oluşturması, toprak vergisini uygulaması ve Arapçayı resmi dil yapması Hassan b. Numan'ın İfrîkiyâ'da gerçekleştirdiği en önemli faaliyetleridir.²⁰⁰

¹⁹⁷ Geniş bilgi için bk. er-Rukbânî, 18-22; Sa'd Zağlûl, I, 142-256; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 41-52.

¹⁹⁸ İbnu'l-Eşîr, 1987, III, 320; Şihâbuddîn Ahmed b. 'Abdilvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, (thk. 'Abdulmecîd et-Terhînî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXIV, 12; Hasen Husnî 'Abdulvehhâb, *Varakât 'ani'l-Hadâratî'l-'Arabiyye bi İfrîkiyye et-Tûnisiyye*, Mektebetu'l-Menâr, Tunus 1965, I, 46-47.

¹⁹⁹ İbnu'l-Eşîr, III, 320.

²⁰⁰ Sa'd Zağlûl, I, 228-33; 'Abdulhamîd Husayn Hammûde, *Târîhi'l-Mağrib fil-'Asri'l-İslâmî: Munzu'l-Fethi'l-İslâmî ve Hattâ Kıyâmi'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, ed-Dâru's-Sekâfiyye li'n-Neşr, Kahire 2007, 96-99.

H. Osman döneminde H. 27 (647) yılında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in komutasında Kuzey Afrika'nın İslamlaştırılması politikası ile başlayan süreç Mûsa b. Nusayr'ın 86 (705) yılında Zağvan'ı İslam topraklarına katmasıyla Tunus ve Kuzey Afrika topraklarının neredeyse tamamının kademeler halinde Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle devam etmiştir.

İslam, Kuzey Afrika'da 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında hızla yayılmıştır. İslam ordularının zaferleri ve yerel halkın İslam'a ilgisi, bölgenin sosyo-kültürel ve dinî yapısını kökten değiştirmiştir. Ancak bu dönemdeki düzen ve istikrar uzun süreli olmamış; İfrîkiyâ 705-750 yılları arasında isyanlarla birlikte vuku bulan iç karışıklıklara tanıklık etmiştir. Bu dönemde bölge, merkez/başkent Kayravân olmak üzere Emevi devleti hilafetine sık sık değişen valiler tarafından yönetilmiştir. Bu valilerin en meşhurları Musa b. Nusayr, Ubeydullah b. el-Habhâb, Abdurrahmân b. Habîb'dir.²⁰¹

İfrîkiyâ valiliğinde bulunan bazı valiler bölgede halka karşı müsamaha ve adaletli bir politika uygularken²⁰² bazıları otoriter ve katı bir yönetim anlayışı benimsemiştir²⁰³. Arap-mevâlî çekişmesi ve Arapların üstün tutulması politikası Ubeydullah b. el-Habhâb döneminde artmış; Tanca valisi Ömer b. Abdullah el-Murâdî'nin Berberîlere uyguladığı mali politika ve halife Hişam'ın bu duruma kayıtsız kalması, Berberîlerin isyanlarıyla sonuçlanmış, H. 122 (740) senesinde Meysere el-Midgâri es-Sufri liderliğinde ilk harici isyanı başlamıştır.²⁰⁴ İfrîkiyâ'nın farklı bölgelerindeki Harici-Berberîler Arap yönetimine karşı ayaklanmış İfrîkiyâ kaos ve yangın yerine dönmüştür.²⁰⁵

Bu isyanlar Emevîlerin 750 senesinde yıkılışına kadar devam etmiştir. İfrîkiyâ valiliğini ele geçiren Abdurrahman b. Habîb çıkan isyanları bastırmış, birçok Berberîyi öldürmüştür. Valiliği esnasında Emevi devleti yıkılmış yerine Abbâsî hilafeti kurulmuştur.²⁰⁶

²⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn 'Abdilhakem, *Futûh Mısr ve'l-Mağrib*; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse: el-Ma'rûf bi Târîhi'l-Hulefâ*, (thk. 'Ali Şeyrî),: Dâru'l-Eḍvâ', Beyrut 1990; İbn 'İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*; İbnu'l-Eṣîr, *el-Kâmil*, 1987; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*; Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî*; Hammûde, *Târîhi'l-Mağrib fi'l-'Aşri'l-İslâmî*.

²⁰² İbn 'Abdilhakem, 241; İbnu'l-Eṣîr, IV, 300-301; İbn 'İzârî, I, 48; es-Seâlibî, 118-19; Sa'd Zağlûl, I, 263-66.

²⁰³ İbn 'Abdilhakem, 242-43; İbnu'l-Eṣîr, 1987, IV, 353-54; İbn 'İzârî, I, 48-49; es-Seâlibî, 120; Sa'd Zağlûl, I, 266-68.

²⁰⁴ İbn 'İzârî, I, 51-54; Sa'd Zağlûl, I, 283-86.

²⁰⁵ İbn 'Abdilhakem, 246; İbn 'İzârî, I, 52; Sa'd Zağlûl, I, 286-89.

²⁰⁶ İbn 'Abdilhakem, 251-53; İbnu'l-Eṣîr, IV, 499-502; İbn 'İzârî, I, 60-62; Sa'd Zağlûl, I, 313-14.

Emevîler, İfrîkiyâ'nın sosyal, siyasal ve kültürel yapısında derin izler bırakmıştır. Bu izler bölgenin tarihinde, kültüründe ve eğitiminde önemli rol oynamaya devam etmektedir.

İfrîkiyâ, Emevîlerin yıkılışının ardından Abbâsî²⁰⁷ hilafeti idaresine girmiştir. Emevîlerin son dönemlerinde çıkan Harici-Berberî isyanları Abbâsîler döneminde Halife Ebu'l-Abbâs'tan itibaren Harun Reşit dönemine kadar zaman zaman devam etmiştir. İsyânların başlıca nedenleri valilerin Emevî'ye olduğu gibi kavmiyetçi politika izlemesidir.

Bilhassa İfrîkiyâ'da, Halife Mansûr'un emriyle Abdurrahman el-Fihri'nin öldürülmesinden sonra siyasi ve dinî açıdan istikrarsız bir döneme girilmiştir. Abdurrahman el-Fihri'nin oğlu Habîb ile İlyas ve diğer Fihri ailesi arasındaki mücadeleler, ayrıca Harici-Berberî isyanları İfrîkiyâ'yı yeniden karışıklığa sürüklemiştir.²⁰⁸

Halife Mansûr İfrîkiyâ'da yaşanan isyanları kontrol altına almak ve bölgedeki istikrarı sağlamak amacıyla hicri 144 (761-762) yılında Muhammed b. el-Eşas el-Huzâi'yi, 148 (765) yılında el-Ağleb b. Sâlim'i ve 151 (768) yılında Ömer b. Hafs'ı vali olarak görevlendirmiş, bu valilere büyük askeri güçler tahsis etmiştir. Valiler Harici-Berberî isyanlarıyla etkili bir biçimde mücadele etse de Kayravân başta olmak üzere Tunus ve diğer bölgeler zaman zaman Haricilerin eline geçmiştir.²⁰⁹

Halife Mansûr hicri 157 (773) yılında, İfrîkiyâ'ya Yezîd b. Hâtem el-Muhellebî'yi tayin etmiştir. Halife Mansûr'un ölümünün ardından Muhammed Mehdî ve Musa el-Hâdi'nin halifelik dönemlerinde de İfrîkiyâ valiliğini sürdürmüş olan Yezîd, İfrîkiyâ'da yaklaşık 15 yıl boyunca isyanlarla mücadele etmiş, güvenliği bir nebze de olsa sağlamıştır. Onun döneminde kentleşme ve refah artmış, Kayravân'daki çarşılar düzenlenmiş, Kayravân Camii restore edilmiştir. En önemlisi ise Yezîd, bilim ve edebiyatın teşvik edilmesine önem vermiş; bu sayede Kayravân hem siyasi hem de fikri açıdan öne çıkan başkent hüviyeti kazanmıştır. Ayrıca bu süreç içerisinde Kayravân,

²⁰⁷ Abbâsî devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. 'Abdulazîz eş-Se'âlibî, Hammâdî es-Sâhili, *Sukûtu'd-Devletu'l-Emeviyye ve Kıyâmu'd-Devletu'l-Abbâsiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995; Maḥmûd Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî: el-'Ahdu'l-'Abbâsî-1*, 6. bs., el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 2000; Muḥammed Suheyl Taḳḳûş, *Târîḥ ed-Devleti'l-'Abbâsiyye*, 7. bs., Dâru'n-Nefâis, Beyrut 2009.

²⁰⁸ İbn 'Îzârî, I, 67-71; Sa'd Zağlûl, I, 332-36.

²⁰⁹ İbn 'Îzârî, I, 72, 74, 75; eş-Se'âlibî, 179; Sa'd Zağlûl, I, 344, 347, 351.

bölgenin dinî ve kültürel merkezi olarak konumlanmıştır ki; bu durum bölgedeki manevi ve fikri etkileşimin daha da genişlemesine olanak sağlamıştır. Bölgede yükselen İslam okulları arasında Maliki mezhebi, diğer mezheplerin mevcudiyetine rağmen kabul görmüş, o günden günümüze Kuzey Afrika’da yaygınlık kazanarak kitleler tarafından ameldeki mezhep olarak tercih edilmiştir.²¹⁰

Hicri 170 yılında Harun Reşit beşinci Abbâsî halifesi olmuş, aynı yıl Yezîd b. Hatem el-Muhellebî vefat etmiştir. Halife Reşit, İfrîkiyâ valiliğine Yezîd b. Hatem’in ölümünün ardından çıkan Harici-Berberî isyanlarını bastırmak amacıyla Mühelleb ailesine mensup valiler tayin etmiştir.²¹¹

Ravh b. Hâtem ve Nasr b. Habîb, valilikleri süresince halka karşı müsamaha ve adalet prensiplerine dayalı bir yaklaşım sergilemiş bu sayede kısa bir süre de olsa toplumun içindeki potansiyel fitne ve fesadı engellemiştir. Ancak el-Fadl b. Ravh, valiliğe getirildiğinde Nasr b. Habib’in şehirlere atadığı valileri değiştirmiştir. Tunus’a görevlendirdiği kardeşinin oğlu el-Muğira b. Bîşr b. Ravh’ın siyasi açıdan tecrübesizliği ve yetersiz oluşu Tunus’ta halk arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Tunus’un ileri gelenleri ile askeri liderleri bu durumu valiye bildirmiştir. Ancak el-Fadl talepleri göz ardı ederek kayıtsız kalmıştır. Bu da isyanların yeniden alevlenmesine sebep olmuştur. Abdullah b. el-Cârud etrafında toplanan isyancılar Kayravân’ı kuşatmış yapılan savaşta el-Fadl öldürülmüştür. Halife Reşit 28 yıl İfrîkiyâ’da valilik yapmış Mühelleb ailesine mensup olan herkesi bulundukları konum veya mevkilerden uzaklaştırmış, hicri 179 (795) yılında Herseme b. A’yan’ı İfrîkiyâ valiliğine tayin etmiştir.²¹²

Herseme b. A’yan, Berberîleri savaş yapmadan itaat altına almış, Abdullah b. el-Cârud’u İfrîkiyâ’dan göndermiştir. Herseme’nin yaklaşık iki buçuk yıl süren valiliği döneminde yeniden güven ve istikrar sağlanmıştır. Ancak Herseme İfrîkiyâ’da halkın itaatsiz tutumunu görmüş ve halifeden azlini talep etmiştir. Bunun üzerine halife 181 (797) yılında İfrîkiyâ valiliğine süt kardeşi Muhammed b. Mukâtil b. Hakîm el-Akkî’yi tayin etmiştir. Vali halka zulmetmiş askerlerin maaşından kendine pay ayırmıştır. Bu

²¹⁰ Ebû ‘Amr Halife b. Hayyât b. Ebî Hubeyra el-Leyşî el-‘Uşfurî Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, (thk. Ekrem Dîyâ el-‘Umerî), Dâru Tayyibe, Riyad 1985, 441, 446; İbn ‘Îzârî, I, 78-82; eş-Şeâlîbî, 183-86; Sa’d Zağlûl, I, 355, 364; eş-Şâtîr, II, 20.

²¹¹ Hayyât, 464; İbn ‘Îzârî, I, 82, 84-85; Sa’d Zağlûl, I, 371, 373, 376.

²¹² Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdi’l-Kerîm b. ‘Abdi’l-Vâhid eş-Şeybânî İbnu’l-Eşîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, (thk. Ebu’l-Fidâ ‘Abdullâh el-Kâdî), Dâru’l-Kutubîl-‘İlmiyye, Beyrut 1987, V, 282; İbn ‘Îzârî, I, 84-88; eş-Şeâlîbî, 189-91; Sa’d Zağlûl I, 377, 379, 383.

durum toplumda ve askerler arasında geniş çaplı hoşnutsuzluk oluşturmuştur. Tepki olarak Temmâm b. Temîm et-Temîmî liderliğinde bir grup Tunus'ta isyan etmiştir. el-Akkî bir orduyla Tunus'a gelmiş et-Temîmî'nin oluşturduğu orduyla savaşmış ancak savaşı kaybederek Kayravân'a çekilmiştir. et-Temîmî ordusuyla Kayravân'ı da ele geçirerek İfrîkiyâ'da kontrolü sağlamıştır. Trablus'a çekilen el-Akki, İbrâhim b. el-Ağleb'den yardım istemiş, el-Ağleb önce Kayravân ardından Tunus üzerine sefere çıkarak et-Temîmî'yi yenilgiye uğratmıştır. Ancak el-Akki'ye karşı olumsuz tutum daha da artmış ve halifeye şikâyet edilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda halife reşit el-Akkiyi azletmiştir.²¹³

İbrâhim b. el-Ağleb bununun üzerine Halife Reşit'e İfrîkiyâ valiliği için bir teklif sunmuştur. O, İfrîkiyâ valiliğine atanması durumunda Mısır'dan gönderilen yüz bin dinarlık yardımın alınmayacağını, üstelik Abbâsî yönetimine her yıl kırk bin dinar vergi ödeneceği taahhüdünde bulunmuştur. Halife de bu talebi olumlu karşılamış böylece Tunus'ta 184 (800) yılında Abbâsî hilafetine bağlı kendi içerisinde özerk yeni bir hanedanlık ortaya çıkmıştır.²¹⁴

Emevîlerin son dönemleri ile Abbâsî döneminde İfrîkiyâ'da sık sık yaşanan isyanlar ve iç karışıklıklar buna bağlı vali değişiklikleri bölgede sosyo-siyasi ve dinî yapının değişmesinde etkili olmuştur. En önemlisi ise İfrîkiyâ Emevi ve Abbâsîler döneminde tek bir vilayet olarak yönetilmiştir. Ancak hicri 122 (740)den itibaren Harici-Berberîler tarafından Mağribu'l-Aksa (Fas)da Sufriyye ve İdrisî, Mağribu'l-Evsat (Cezayir)ta Midrarî ve Rüstemî gibi emirlikler kurulmuştur. Abbâsî Halifesi Harun Reşit bu emirliklere karşı set oluşturmak için Abbâsî hilafetine bağlı el-Mağribu'l-Ednâ (Tunus)da Ağlebî emirliği kurulmasına izin vermiştir. Daha sonra Osmanlı Dönemine kadar bu emirliğin yerini Fâtımî, Sanhâce (Zîrî), Muvahhid ve Hafsî gibi emirlik ve devletler almış; Kuzey Afrika siyasi yönden çok kutuplu bir bölge haline gelmiştir.²¹⁵

1.6.3. HANEDANLIKLAR DÖNEMİNDE TUNUS

Tunus, 800 yılından başlayarak Osmanlı İmparatorluğunun 1573 yılında bölge üzerinde egemenliğini tesis edinceye kadarki tarihsel süreç içerisinde beş farklı hanedanın

²¹³ İbnu'l-Eşîr, V, 312; İbn 'Îzârî, I, 89-90; eş-Seâlibî, 194-97; Sa'd Zağlûl, I, 386-88, 390-95.

²¹⁴ İbnu'l-Eşîr, V, 313; İbn 'Îzârî, I, 92; eş-Seâlibî, 197-98; Sa'd Zağlûl, I, 395-96.

²¹⁵ en-Nâşirî, I, 127; et-Tayyib, III, 571-72.

kuruluşuna şahitlik etmiştir. Özelde Tunus genelinde Kuzey Afrika bölgesi siyasi ve sosyo-kültürel anlamda bu hanedanların etkisi altında şekillenmiştir. Her bir hanedanın katkısı, bölgenin tarihine ve medeniyetine derin izler bırakmış, Kuzey Afrika'nın tarihsel dokusunu zenginleştiren unsurlar arasında yer almıştır.

1.6.3.1. Ağlebîler Dönemi (800-909)

Ağlebîler, İslam tarihinin önemli dönemlerinden biri olan hicri 184 (800) yılında İbrahim b. Ağleb tarafından Abbâsî hilafetine bağlı kendi içerisinde özerk bir emirlik olarak ortaya çıkmıştır. Bu Emirlik hicri 184 (800) ile 296 (909) yılları arasında günümüz modern Tunus, Doğu Cezayir, Batı Libya Sahilleri, Güney İtalya ve Sicilya'yı kapsayan bölgede hüküm sürmüştür. Ağlebîler, Abbâsîler'e bağlı olsalar da bölgede kurulan ilk Arap İslam devleti hüviyetindedir.²¹⁶

İbrahim b. Ağleb bölgedeki politik boşluğu değerlendirmiş, Abbâsîlerin Kuzey Afrika'daki zayıflığından istifade ederek Ağlebî devletinin temellerini atmıştır. Yukarıda da değinildiği üzere Muhammed b. Mukâtil el-'Akkî'ye karşı Temmâm b. Temîm'in başlattığı isyanı bastıran İbrahim b. Ağleb, başarısını Harun er-Reşîd'e kabul ettirmiş ve Abbâsîlere ödenecek vergi karşılığında İfrîkiyâ'da kendi içerisinde özerk olan devlet kurma iznini elde etmiştir.²¹⁷

İbrahim b. Ağleb'in vefat etmesiyle yerine ölmeden tayin ettiği Ebu'l-Abbas Abdullah geçmiştir. Ebu'l-Abbas vergi sistemini değiştirerek sosyal düzenin bozulmasına ve halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Ölümünün ardından Ağlebî emirliğine I. Ziyâdetullah geçmiştir. O ilk olarak çıkan isyanları ve iç karışıklıkları sonlandırmıştır. Susa'da Avrupa şehirlerini ürküten büyük bir donanma üssü inşa ettirmiş ve 827 yılında Bizans'ın egemenliğinde bulunan Sicilya fetih harekâtını başlatmıştır. 902 yılına kadar süren ve Akdeniz'in stratejik deniz yollarını kontrol etmeyi amaçlayan fetih hareketleri Malta ve Sicilya'nın tamamen fethiyle sonuçlanmıştır.²¹⁸

Sicilya fetih harekâtı daha sonraki Ağlebî emirleri tarafından genişletilerek İtalya ve Fransa kıyıları ile Korsika ve Sardunya adalarında da devam ettirilmiş ve 902 yılına

²¹⁶ en-Nuveyrî, XXIV, 54; eş-Şâtır, II, 21; Şâmir, 12.

²¹⁷ İbnü'l-Eşîr, V, 313; İbn 'Îzârî, I, 92; eş-Seâlibî, 197-98; Sa'd Zağlûl, I, 395-96.

²¹⁸ en-Nuveyrî, XXIV, 57-58; eş-Şerîf, 42-43; eş-Şâtır, II, 22-23.

kadar sürmüştür. Ağlebîler bu uzun süreçte zikredilen bölgelerindeki Bizans güçlerine karşı seferler düzenleyerek önemli başarılar elde etmiştir.²¹⁹

Ağlebî Hanedanlığı II. İbrahim idaresini kapsayan 875-902 yılları arasında son parlak dönemlerini yaşamıştır. Ebû Abdullah eş-Şii'nin İfrîkiyâ'da Fâtımî Devletini kurma çabası, yoğun propaganda ve askeri faaliyetleri Ağlebîler için bir tehdit olmuştur. Bölgedeki Şii yapılanmasına karşı son Ağlebî Emiri III. Ziyâdetullah bazı önlemler almış olsa da başarılı olamamıştır. Yapılan Ağlebî-Fâtımî savaşları sonunda İfrîkiyâ'da birçok bölge ve şehir Fâtımîlerin kontrolüne geçmiştir. 909 Yılında el-Erbus'un da Fâtımî birlikleri tarafından ele geçilmesi sonrasında Emir Mısır'a kaçmıştır. Böylece Fâtımîler Kayravân'ı da ele geçirmiş ve İfrîkiyâ'nın birçok bölgesinde hâkimiyetlerini ilan ederek Ağlebîler hanedanlığına son vermiştir.²²⁰

Ağlebî emirleri, İfrîkiyâ'da zaman zaman isyanlar çıksa da bölgede güvenliği ve istikrarı sağlamıştır. Bu durum bölgede refahın artmasına ve ülke kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasına olanak tanımıştır. Tarım, Romalılar döneminde olduğu gibi sulama sistemleriyle geliştirilmiş, ülke genelinde nehir ve yağmur sularını toplamak için barajlar ve büyük su havuzları inşa edilmiştir. Kayravân'daki Ağlebî Havuzu bunların en ünlüsü olup günümüzde hâlâ ayakta durmaktadır. Yeni yaşam alanları tesis edilmiş ve özellikle yün ve ipek dokuma sanayisi gelişmiştir. Maden ocaklarına önem verilmiş çıkartılarak işlenmesi sağlanmış ve buna bağlı olarak Avrupa ile deniz ticareti güçlenmiştir.²²¹

Ağlebîler sadece siyasi etkileriyle değil, aynı zamanda inşa ettiği önemli yapılarla da tanınmaktadır. Ağlebî emirleri, Tunus'un dört bir tarafında Tunus'un kültürel ve mimari gelişimine katkı sağlayarak Kayravân'daki büyük camiye yenilemiş, günümüzdeki formunu onlar oluşturmuştur. Başkent Tunus'taki Zeytûne Camii de Ağlebî dönemi yapılarından. Susa ve Safâkes'te camiler inşa etmiş, şehirleri çevreleyen surlar ve sahil bölgelerine kaleler yapmıştır.²²²

Kayravân şehri bu dönemde İslam medeniyetinin ve Arap düşüncesinin önemli bir merkezi olarak konumunu güçlendirmiştir. Bu dönemin özellikle eğitim ve öğretim

²¹⁹ eş-Şerîf, 43.

²²⁰ eş-Şerîf, 45; eş-Şâtır, 28, 30.

²²¹ Şâmir, 12; eş-Şâtır, II, 23-24.

²²² eş-Şâtır, II, 26-27.

yönünden getirdiği yenilikler, kültürel ve akademik alanda dikkate değer gelişme olarak görülmektedir. Özellikle Kayravân Camii, Arap İslam medeniyetinin kültürel ve dinî öğretilerinin yayılmasında mühim bir rol üstlenerek; burada, hadis, tefsir ve fıkıh gibi İslamî disiplinlerin yanı sıra, Arap Lisanının inceliklerini öğreten sarf ve nahiv ile belagatin zarafetini sunan Şiir ve Nesir alanlarında eğitim verilmiştir. Kayravân'daki bu eğitim faaliyetleri İfrîkiyâ'nın kültürel ve entelektüel gelişimine katkı sunmuş, ülke geneline yayılarak yeni bir dönüşüm başlatmıştır.²²³

Yine Tunus'ta özellikle Kayravân'da tıp ve felsefe alanlarında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. III. Ziyâdetullah Kayravân'daki Ulucami yakınlarında Rakkâde'de kurduğu Beytu'l-Hikme, dönemin İslam Dünyasındaki en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu kurum Bağdat, Horasan ve Mısır gibi kültür merkezlerinden getirtilen kitaplarla, Sicilya'dan davet edilen din adamlarının Grekçe'den yaptığı tercümelerle zenginleştirilerek büyük bir kütüphane kurulmuştur. Beytu'l-Hikme sadece bir kütüphane olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir araştırma ve eğitim merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Matematik, geometri, astronomi tıp ve eczacılık gibi çeşitli disiplinlerde bilimsel araştırmalar ve çalışmalar bu merkezde gerçekleştirilmiştir. Bilim insanlarının konaklama ve diğer sosyal ihtiyaçları için gerekli tesisler de inşa edilmiş böylece bilim ve kültürün gelişimi için ideal bir kampüs ortaya çıkmıştır.²²⁴

Ağlebîler, kuruluşundan itibaren yaklaşık 109 yıllık süre zarfında Ağlebî ailesinden veraset sistemiyle yönetime gelen 11 emir tarafından yönetilmiştir. Ağlebî idaresi bir asırlık süreçte Abbâsîlere vergi ödemiş, Cuma hutbelerinde Abbâsî halifeleri adına hutbe okutmuş ve halifelerin isimlerini paraların üzerine nakşetmiştir. Ayrıca devletin sembolü olarak siyah bayrağı kullanmıştır.²²⁵

1.6.3.2. Fâtımîler Dönemi (909-972)

Fâtımîler soylarını bir rivayete göre Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kızı Hz. Fatıma'ya (r.anhâ) bir diğer rivayete göre ise Hz. Hüseyin'in (r.a) kızı Fatıma'ya dayandırmaktadır.

²²³ Sâmir, 12; eş-Şâtır, II, 27.

²²⁴ Sâmir, 13; eş-Şâtır, II, 27-28.

²²⁵ er-Raîk el-Kayravânî, *Târîh İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, (thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed 'Azb), Dâru'l-Feracânî, Kahire 1994, 29-30.

Bu sebeple kendilerini İslam hilafetinin meşru mirasçısı olarak görerek Emevi ve Abbâsî hilafetine karşı Şii faaliyetleri yürütmüşlerdir.²²⁶

Bu hanedan Kuzey Afrika’da kurulmuş ilk ve tek Şii devletidir. 909 ile 1171 yılları arasında Kuzey Afrika ve Orta Doğu’nun bazı bölgelerinde hâkimiyet kurmuştur. Şii doktrinini Kuzey Afrika’da yaymak ve bölge üzerinde tam bir egemenlik kurmak için faaliyet göstermiştir. Bu amaçlarına ulaştıklarında, 362 (973) yılında yönetim merkezlerini daha stratejik ve güvenli buldukları Kahire’ye nakletmişler ve yaklaşık 64 yıl boyunca hükmettikleri Kuzey Afrika topraklarını Zîrî Hanedanına devretmişlerdir.²²⁷

Kuzey Afrika’da Fâtımî-Şii doktrininin nüveleri ilk olarak günümüzde Cezayir sınırları içinde bulunan Kutâme dağlarında Berberî kabileleri arasında başlamıştır. Bölgede İsmailî-Şii doktrininin ilk temsilcisi ise Ebû Abdullah es-San‘ânî’dir. es-San‘ânî uzun süre bölge halkına İsmâilî-Şii inancının ilkelerini anlatmak için çaba göstermiştir. Onun bu faaliyetleri Şiiliğin bölgede yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. es-San‘ânî bölge halkını bir devlet kurmaya ve Peygamber ailesinden bir kişiyi halifelik için biat etmeye yönlendirmiştir. Dâru’l-Hicra olarak isimlendirdiği İkcân şehri onun misyonunun başlangıç noktası olmuştur. Böylece Fâtımî devleti Cezayir’de ortaya çıkmış daha sonra Kayravân ve Mehdiye’ye taşınmıştır. Başlangıçta devlet idaresi Cezayir’in doğu bölgesinde Konstantin vilayetini kapsamıştır.²²⁸

Cezayir’de temelleri atılan Fâtımî Devleti, hicri takvime göre 296 (908-9) yılında Ağlebî hâkimiyetine son vererek İfrîkiyâ’da son şeklini almıştır. Devletin kurucusu Ebû Muhammed Ubeydullah olarak bilinmektedir. Ubeydullah kendisine el-Mehdî unvanını vermiş ve Fâtımîler “el-Ubeydiyye” ismiyle de anılmıştır.²²⁹

Fâtımîler dönemi, İfrîkiyâ’da yaşanan dinî çatışmalar, kabileler arası mücadeleler ve bölgesel siyasi dinamiklerle örülü karmaşık bir zaman dilimidir. Kabileler arası mücadeleler bölgenin siyasi yapısını her dönem etkilediği gibi bu dönemde de etkilemiştir. Sanhâce ve Zenâta gibi Berberî kabileleri birbiriyle sürekli çatışma halinde

²²⁶ eş-Şerîf, 45; G. Marcais, “el-Fâtîmiyyûn”, *Mûcez Dâireti’l-Ma‘ârifî’l-İslâmiyye*, (ed. M. Th Houtsma v.dğr., (çev. Muhammed Hamza, Nuḥbe min Esâtizeti’l-Câmi‘âti’l-Mıṣriyye ve’l-‘Arabiyye), Merkezi’ş-Şâriḳa li’i-İbdâ‘i’l-Fârîḳa, Mısır 1998, XXV, 7734.

²²⁷ Komisyon, “el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye”, 357.

²²⁸ Şevkî Dayf, *Târîḫü’l-Edebi’l-‘Arabî: ‘Aşru’d-Duvel ve’l-İmârât: Libiyâ, Tûnis Şaḳaliyye*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire t.y., IX, 124; Muhammed b. Beşîr b. Ömer el-İbrâhîmî, *Âşâru’l-İmâm Muḥammed el-Beşîr el-İbrâhîmî*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1997, V, 109.

²²⁹ ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 69.

olmuştur. Kutâme kabilesi bu çatışmaların içinde önemli bir rol oynamış ve bölgedeki huzursuzluğu ve karışıklığı devam ettirmiştir.²³⁰

Bölgede yaşanan dinî ve mezhepsel çatışmalar da Fâtîmî halifelerinin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri olmuştur. Ehl-i sünnet inancı ki özellikle bölgede Ağlebîler döneminde yaygınlık kazanan Maliki mezhebi ile İbâziyye ve Sufriyye gibi harici gruplarla karşı karşıya gelmiştir. Halife Ubeydullah el-Mehdî liderliğinde, Fâtîmîler İfrîkiyâ'daki Sünnî toplumu etkilemeye ve onları kendi nüfuzları altına almayı çalışmış fakat bu girişimler Maliki âlimlerin ve halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Halk Kayravân ve diğer şehirlerdeki Maliki âlimlerini destekleyerek Fâtîmî propagandasına karşı çıkmıştır. Bu durum Fâtîmîlerin İfrîkiyâ'daki nüfuzlarını genişletme çabalarını önemli ölçüde zorlaştırmıştır.²³¹

el-Mehdî Kayravân'da artan siyasi ve dinî muhalefet sebebiyle yeni bir şehir kurmaya karar vermiştir. Strateji ve savunma açısından Akdeniz'e hâkim bir konuma sahip Susa ile Safâkes arasında olan birçok avantaja uygun olan bir şehri kurmuştur. 303 yılında kurulmaya başlanan yeni yerleşim yeri 308 yılında tamamlanmıştır. Halife şehre kendisine nispetle el-Mehdiyye ismini vermiştir. Bu şehir Fâtîmî devletinin idari ve askeri merkezi olmuştur.²³²

Fâtîmîler, bir yandan Sicilya ve Trablus bölgelerinde çıkan isyanlarla mücadele etmiş bir yandan İskenderiye, Fustat ve Feyyuma seferler düzenlemiş ancak başarısız olmuştur. el-Mehdî'nin ölümü üzerine yerine oğlu Kâim devletin başına geçmiş Ağlebî döneminde inşa edilen donanmaları daha da geliştirmiştir. Korsika, Sardunya ve Cenova'ya yapılan deniz seferler düzenlenmiş büyük ganimetler elde edilmiştir.²³³

Ancak el-Kâim' karşı Zenate kabilesinden Ebû Yezid isyan başlatmış, bu isyan sonucunda Yezid, Tunus ve Kayravân'ı ele geçirmiştir. Mehdiyye'yi kuşatmış Sûsa'yı almıştır. Kaim'in yerine geçen oğlu Mansûr Sanhâce kabilesinden yardım alarak isyanları bastırması Mehdiyye üzerindeki kuşatmayı kaldırmıştır.²³⁴

²³⁰ Marcais, 7741.

²³¹ Dayf, IX, 125; Brunschvîg, "Tûnis", 2470-71.

²³² Dayf, IX, 125.

²³³ Dayf, IX, 125.

²³⁴ Dayf, IX, 125.

Mansûr döneminde Kayravân yakınlarında, Mansûr'un başarılarını bir sembolü olarak yeni bir şehir "Mansûriyye" kurulmuştur. Sicilya'ya yönelik politikalar da bu dönemde şekillenmiş, adanın idaresi el-Kelbi ailesine verilmiştir.²³⁵

el-Muizz Lidînillah döneminde ülkede güven ve huzur tesis edilmiş, askeri ve siyasi olarak İfrîkiyâ ve Mısır'da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle el-Muiz, Kafur el-İhşid'in ölümünden sonra Mısır'da ki karışıklıklardan yararlanmış, komutanı Cevher e-Sıkilli eliyle Mısır'ı ele geçirmiş ve Kahire şehrini kurmuştur. Bu dönemde Fâtımîler, etki alanını genişletmiş ve Kuzey Afrika'nın batısında Fas'a, doğusunda Şam'a kadar nüfuz etmiştir. Kahire'nin kurulmasıyla el-Muizz Fâtımîlerin yönetim merkezini İfrîkiyâ'dan Kahire'ye taşımıştır.²³⁶

İfrîkiyâ, Fâtımîler için genişleme stratejilerinin bir parçası olarak geçici bir önem sahipti; onlar İfrîkiyâ'yı amaçlarına ulaşmak için basamak görmüştür. Bölgede hüküm sürdükleri dönemde Ağlebî emirlerinin izinden gitmişlerdir. Tarım, ticaret ve zanaat gibi alanlarda yenilikler yaparak iktisadi kalkınmayı teşvik etmiş bu sayede somut ekonomik gelişmeler yaşanmıştır. Para birimlerindeki kalite ekonomik gelişmenin ve refahın arttığına bir göstergesidir. Bu durumdan seyyahların yazılarında övgüyle bahsedilmiştir. Ayrıca yeni şehirlerin ve limanların yapılması da ülkenin ekonomik gücünün bir yansımasıdır.²³⁷

İfrîkiyâ Fâtımî döneminde kültürel sahada da gelişme göstermiştir. Tıp alanında İbnu'l-Cezzar ve edebiyat alanında İbn Hani buna en güzel örnektir. Cezzar, tıp alanında önemli katkılar sağlamış, hastalıkların tanı ve tedavisine dair eserleriyle alana katkı vermiştir. Hani ise sahasında derin ve etkileyici şiirleriyle tanınmış bir şairdir. Bu âlimler İfrîkiyâ'nan bu dönemde kültürel olgunluğa ulaştığının somut göstergeleridir.²³⁸

Sonuç olarak Fâtımîler hâkimiyetinde İfrîkiyâ dinî çeşitlilik ve siyasi çatışmaların iç içe geçtiği karmaşık bir dönemdir. 909-973 yılları arasındaki bu dönem İslam dünyasının dinî siyasi yapısını derinden etkilemiştir. İsmaili Şiiliğin yayılması ve mevcut Sünnî ve harici topluluklarıyla olan etkileşimleri bölgesel çatışmaları tetiklemiştir. Bu sebeple Fâtımî halifeleri kabileler arası yerel direnişlerle karşılaşmış, genel olarak istikrar

²³⁵ Dayf, IX, 125.

²³⁶ Dayf, IX, 125.

²³⁷ eş-Şerîf, 47.

²³⁸ eş-Şerîf, 47.

sağlayamamış yönünü doğuya çevirmiş ve Kahire'yi başkent yaparak İfrîkiyâ'yı Zîrî ailesine bırakmıştır.²³⁹

1.6.3.3. Zîrîler Dönemi (972-1148)

Zîrîler, İfrîkiyâ'da hüküm süren, Cezayir kökenli ilk büyük Berberî hanedanlarından biri olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu hanedanlık, Fâtîmî halifesi Muiz Lidînîllah'ın başkenti Kahireye taşınmasının ardından, İfrîkiyâ'daki yönetimin güçlü yerel bir kabileye devredilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ağlebîler ve Fâtîmîler gibi güçlü hanedanların etkisi altında büyüyen Zîrîler, kendi köklerini ve bağımsızlıklarını koruyarak önemli bir hükümlerlik kurmuştur.²⁴⁰

Zîrîlerin Fâtîmîlerle ilk teması Zîrî b. Menad ile olmuştur. Sanhace kabilesi lideri Menad Ağlebîlerin hizmetindeyken Fâtîmîlerin güdümüne girmiş ve bölgede çıkan isyanlarda Fâtîmîler'i desteklemiştir. Böylece Halife Mansûr'un takdirini kazanan Menad, Cezair'in batısına vali olarak atanmış ve Eşîr şehrini kurmuştur. Oğlu Bulukkîn b. Zîrî ise Cezayir, Milyana ve Mediye şehirlerini kurarak bölgesel yapılanmayı genişletmiştir.²⁴¹

Halife Muiz, 972 yılında Fâtîmîlerin Kahire'ye taşınmasıyla İfrîkiyâ'daki yönetimi güçlü, cesur ve kararlılığı ile tanınmış Bulukkîn b. Zîrî'ye bırakmıştır. Bulukkîn, İfrîkiyâ'da Berberî İslam devletini kurma planını hayata geçirmek için çalışmıştır. Bu girişim tarihte bir Berberî'nin İfrîkiyâ'da İslam devleti kurmak için öncülük ettiği ilk örnektir. Bu süreçte Endülüs Emevileri, Mağribu'l-Aksa ve Fastaki halkı, Fâtîmîlere karşı kışkırtarak bölgesel bir istikrarsızlık başlatmıştır. 978 yılında Bulukkîn, Fasta çıkan ayaklanmaları bastırmak için ordu göndermiş ve isyanları etkili bir şekilde bastırmıştır. Zîrî'nin 984 yılında ölümüyle yerine oğlu Ebu-l-Feth el-Mansûr geçmiştir. Ancak Mansûr Zenata kabilesi ve kendi amcalarıyla gerçekleştirdiği uzun süreli savaşlar sonucunda güç kaybetmiş, Mağribu'l-Aksâ'dan çekilmiştir.²⁴²

Ebû Menâd Bâdis b. el-Mansûr döneminde siyasi istikrarsızlık ve iç çatışmalar devam etmiştir. Orta Mağrib'te çıkan isyanları bastırmak için amcası Hammâd'ı askeri

²³⁹ eş-Şerîf, 47; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 72.

²⁴⁰ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 78; Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn fî Ġarb Efrîkiyâ*, Dâr İbni'l-Cevzî, Suudi Arabistan 1426, I, 79.

²⁴¹ Dayf, IX, 126.

²⁴² Dayf, IX, 126; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 78.

bir orduyla bölgeye sevk etmiş ve isyanlar bastırılmıştır. Hammâd, Cezayir'in Konstantin bölgesinde Benî Hammâd kalesini inşa etmiştir. Kısa sürede bölgede kontrolü sağlayan Hammâd Badis'in isteklerini yerine getirmeyerek bağımsızlık ilan etmiştir. el-Mansûr ve amcası Hammâd arasındaki bu mücadele Zîrî hanedanının doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmesine sebep olmuş ve Orta Mağrib'de yeni bir siyasi yapılanma ortaya çıkmıştır.²⁴³

el-Muiz b. Bâdis babasının ölümü üzerine çok erken yaşta Zîrî Hanedanı'nın emiri olmuş ve emirliği hemen hemen yarım asır sürmüştür. Bu süre zarfında İfrîkiyâ, iktisadi olarak zenginlik ve ihtişam artmıştır. Sosyal ve kültürel yapı düzelmiş, Kayravân bilimsel faaliyetlerde altın çağını yaşamıştır.²⁴⁴

el-Muiz b. Badis döneminin en önemli olayı Fâtîmî etkisinin ortadan kaldırılmasıdır. Sünnî halkın Kayravân'daki Şii inanca yönelik geniş çaplı muhalefeti zirveye ulaşmış ve yer yer isyanlar çıkmıştır. el-Muiz halkının isyanlarına destek vererek Fâtîmî otoritesine karşı durmuş ve halkı Maliki mezhebine yönlendirmiştir. Şii inancının etkisini azaltmak ve Sünnî inancı tekrar hâkim kılmak için kararlı adımlar atmıştır. Çünkü Muiz gençliğinden itibaren Maliki mezhebi ve Sünnî İslam inançları ile yetişmiştir bölgedeki Şiilere yönelik tasfiye hareketleri başlatılmış ve Şii nüfusun nüfusunun etkisi azaltılmıştır. Muiz Abbâsî hilafetine bağlılığını bildirerek 1047 yılında Fâtîmî halifesinin adını hutbelerden çıkarmış Abbâsî halifesinin adını eklemiştir. Böylece el-Muiz Fâtîmîlerin İsmâilî Şii mezhebinden temizlemiştir.²⁴⁵

Ancak Fâtîmî halifesi Muntasır Billah yaşanan olaylar üzerine Benî Hilal, Beni Suleym ve Riyâh kabilelerini bölgeye yönlendirmesine ve İfrîkiyâ'da büyük bir yıkıma neden olmuştur. Bu bedevi kabilelerin 1051'te başlattığı yıkıcı saldırılar, Zîrîler'in başkenti ve çevresindeki şehirleri terk etmesiyle neticelenmiş, sahil kesimleri dışında İfrîkiyâ'nın büyük bölümü bu kabilelerin kontrolüne geçmiştir. Bedevi göçleri bölgedeki Arap nüfusun artmasına, Berberîlerin önemli bir kısmının güneye büyük sahra vahalarına göç etmesine yol açmıştır.²⁴⁶

Bölgede yaşanan geniş çaplı siyasi kaos, İfrîkiyâ'nın demografik yapısının ve toplumsal dengesinin değişmesinde kaçınılmaz olmuştur. Benî Hilal ve Benî Süleym

²⁴³ Dayf, 126; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 79; Tarhûnî, I, 80.

²⁴⁴ Dayf, IX, 127; eş-Şerîf, 48; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 79-80.

²⁴⁵ Dayf, IX, 127; eş-Şerîf, 48; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 81; Tarhûnî, I, 81.

²⁴⁶ Dayf, IX, 128-29; eş-Şerîf, 49-50; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 81-82; Tarhûnî, I, 81-82.

göçü bölgede sosyo-ekonomik değişimleri tetiklemiş, Arap-Berberî etkileşimini artırmış ve kültürel sentezin yeniden oluşmasında etkili olmuştur. Yerel halkla Arap kabileleri arası evlilikler olmuş, akrabalık bağlarının gelişmesiyle yeni politik yapılar ve himaye ilişkileri ortaya çıkmıştır. İfrîkiyâ Muvahhidler kurulana kadar farklı emirlikler ve kabileler tarafından yönetilmiştir.²⁴⁷

İsyanlarla birlikte Zîrîlerin gerilemesi, Normanların yükselişini kolaylaştırmıştır. Ancak halkın direnişleri İfrîkiyâ'da yeni bir Hristiyan işgalinin bir süreliğine önüne geçmiş olsa da 1130-1160 yılları arasında İfrîkiyâ'nın doğu kıyılarında hüküm sürmüştür. Ayrıca Muvahhidler de 1130 yılında İfrîkiyâ'nın batısında ilerleme kaydetmiş otuz yıl içinde bölgeyi kontrolü altına almıştır. 1160 yılında el-Mehdiyye şehrini Normlardan geri almasıyla İfrîkiyâ'nın siyasi yapısında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.²⁴⁸

Sonuç olarak on birinci yüzyılın ortalarından on üçüncü yüzyılın başlarına kadar özellikle Beni Hilal göçüyle İfrîkiyâ'da büyük değişiklikler yaşanmıştır. Fâtımîlerin desteklediği bedeviler kabilecilik ve savaş becerileri ile bölgeyi etkilemiş, yerel otoriteleri zayıflatmış ve toplumsal yapının bozulmasına yol açmıştır. Ancak Bedevilerin yayılması, sosyal, iktisadi ve kültürel olarak olumsuz etkilese de bu dönüşümün sorumluluğu tamamen Bedevilere yüklenemeyecek kadar karmaşıktır. Çünkü İfrîkiyâ'nın kıyı bölgeleri Normanlar ve diğer Avrupalı güçler tarafından istilayla karşı karşıya kalmış, Muvahhidlerin İfrîkiyâ'nın muhtelif yerlerindeki ilerleyişiyle yeni bir döneme girilmiştir.²⁴⁹

1.6.3.4. Muvahhidler Dönemi (1160-1227)

Muvahhidler, İfrîkiyâ'da yaşanan siyasi karışıklıkların sonucunda Batı Mağrib'te Berberî kökenli İslamî hareket olarak ortaya çıkmıştır. İbn Tûmert liderliğindeki bu hareket başlangıçta dinî yaşamı yeniden şekillendirmeyi hedeflemiştir. Kendini Mehdî ilan eden İbn Tûmert böylece dinî otoritesini güçlendirmiş, Berberî kabileleri arasında geniş çaplı bir takipçi kitlesi edinmiştir.²⁵⁰

Muvahhidler, İbn Tûmert ve ardından gelen devletin gerçek kurucusu Abdul Munim el-Kûmi liderliğinde kısa sürede Mağribu'l-Aksa, İfrîkiyâ ve Endülüs gibi

²⁴⁷ Dayf, IX, 128-29; eş-Şerîf, 49-50; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 81-82; Tarhûnî, I, 81-82.

²⁴⁸ Dayf, IX, 129-30; eş-Şerîf, 50-51; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 84; Tarhûnî, I, 82.

²⁴⁹ Dayf, IX, 129-30; eş-Şerîf, 50-51; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 84; Tarhûnî, I, 82.

²⁵⁰ Dayf, IX, 130; Tarhûnî, I, 84.

bölgelerde etkili olmuş dinî, siyasi ve kültürel anlamda gelişme göstermiştir. Merkezîyetçi ve teokratik bir yönetim anlayışına sahip olan Muvahhidler'de halife, aynı zamanda dinî ve dünyevi lider olarak üstün bir konuma yerleştirilmiştir. Devlet işlerinde Hz. Peygamberin yönetim usulü örnek alınmıştır. Ayrıca yönetimde divanlar ve meclisler kurarak eyalet yöneticileri ile merkezi otorite arasında koordinasyon sağlamışlardır.²⁵¹

Muvahhidler, Abdulmunim b. Ali el-Kûmî'nin liderliğinde yükselişini sürdürmüş hem batı hem orta mağribi fethetmiş, Endülüs'e ilerlemiştir. Abdulmunim 1158 yılında büyük bir orduyla orta Mağrib ve İfrikiyâ'ya seferler düzenlemiş, 1159 yılında Tunus'u, ardından Normların elinde olan Mehdiyye'yi ele geçirmiştir. Bununla birlikte Muvahhidler sınırlarını İfrikiyâ'dan Atlas Okyanusu'na kadar bir alanda genişlemiştir. Bu genişleme oluşturdıkları askeri ordu sayesinde gerçekleşmiştir. Ordularını Berberî Arap Afrika ve Endülüs gibi çeşitli etnik kökenlere sahip disiplinli askerlerden oluşturmuştur. Bu güçlü Murabıtlar, yerel otoriteler ve çeşitli Hristiyan lejyonerleriyle mücadele etmiştir. Endülüs'ün kontrolü için gerçekleştirdikleri askeri seferler bölgedeki İslam varlığını güçlendirmeyi amaçlamıştır.²⁵²

Abdulmunim'in ölümünden sonra devlet idaresi oğlu Yusuf'a, ardından torunu Yakub el-Mansûr'a geçmiştir. Her iki lider de devletin yükselişine ve genişlemesine katkı sunmuştur. Yakup el-Mansûr döneminde İfrikiyâ'da devletin otoritesini tehdit eden isyanlar yaşanmış ancak bastırılmıştır. Yer yer toprak ve güç kontrolü üzerine Berberîler ve diğer Müslüman gruplarla iç mücadeleler yaşansa da bunlar kolaylıkla bertaraf edilmiştir.²⁵³ Ancak İkâb savaşında özellikle Kastilya, Aragon ve Portekiz gibi İspanyol krallıklarıyla bir dizi savaşlar yapılmıştır. Bu savaşlarda yenilgiye uğrayan Muvahhidler zayıflamaya başlamış ve İber adasındaki topraklarını kaybetmiştir. Savaşın sonucu olarak Kuzey Afrika'da yönetim ve iktisadi sorunlar baş göstermiş ve buna bağlı olarak iç çekişmeler artmıştır. Yakup el-Mansûr'un ölmesiyle taht kavgaları başlamış, otorite boşluğundan yararlanan Merîniler ve Abdolvâri gibi yerel güçlerin yükselişi

²⁵¹ Dayf, IX, 130; Tarhûnî, I, 84-85; M. Shotzmlr, "el-Muvahhidûn", *Mûcez Dâireti'l-Ma'ârifî'l-İslâmiyye*, (ed. M. Th Houtsma v.dğr.), (çev. Mervân Hasen Hâbeşî, Nuḥbe Min Esâtizeti'l-Câmi'âti'l-Mısrîyye ve'l-'Arabiyye), Merkezu's-Şâriḳa li'l-İbdâ'i'l-Fâriḳa, Mısır 1998, XXXI, 9863-9764.

²⁵² Dayf, IX, 131; Tarhûnî, I, 85.

²⁵³ Dayf, IX, 131; Tarhûnî, I, 86.

Muvahhidlerin egemenlik alanlarını kaybetmelerine neden olmuştur. İç ve dış baskılar hanedanlığın kısa sürede parçalanmasını ve nihayetinde yok oluşunu hızlandırmıştır.²⁵⁴

Muvahhidler idaresinde İfrîkiyâ ve çevresi askeri, siyasi ve kültürel alanda önemli dönüşümler yaşamıştır. Başkent'in Tunus'a taşınmasıyla birlikte siyasi ve kültürel merkezlerin de buraya taşınmasıyla bölge merkezîyetçi bir konuma sahip olmuştur. Sonraki dönemlerde ve günümüzde de Tunus hâlâ bölgenin önemli bir şehri olarak kalmaya devam etmektedir.²⁵⁵

Muvahhidler, tarım, ticaret ve zanaata önem vererek gelişmesine olanak sağlamıştır. Onların döneminde şehirler ekonomik açıdan canlanmış, deniz ticareti ve Akdeniz üzerindeki hâkimiyet iktisadi gücünün temel taşlarından birini oluşturmuştur.²⁵⁶

Kültürel alanda Muvahhidler döneminde, İslamî ilimler, felsefe, mimari ve sanatın değişik dallarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi filozoflar bu dönemde yetişmiş, İslamî düşüncenin gelişmesinde etkili olmuştur. Mimari alanda Endülüs ve İfrîkiyâ'da görkemli camiler, medreseler ve dinî yapılar inşa ederek dönemin sanat anlayışını şekillendirmiştir.²⁵⁷

Sonuç olarak İbn Tûmert liderliğinde önce dinî olarak başlayan bu hareket daha sonra toplumsal ve siyasi bir yöne evrilerek Kuzey Afrika'nın tamamında siyasi ve kültürel dinamikleri derinden etkilemiştir. İslamî öğretilere katı bir şekilde bağlı kalarak dinî yaşamda görülen aşırılıkları ve yanlışları düzeltme amacı güden Muvahhidler Murabıtların ardından gelen güç boşluğunu doldurmuş ve geniş bir coğrafyada nüfuz sahibi olmuştur. 'İkâb savaşı sonucunda alınan yenilgiyi takiben başlayan askeri ve siyasi gerileme, iç karışıklıklara yol açmış buna bağlı olarak iktisadi sorunlar baş göstermiştir. Bölgede çıkan yeni güçlerin etkisiyle Muvahhidler dönemi İfrîkiyâ'da son bulmuş Hafsîler dönemi başlamıştır.

1.6.3.5. Hafsîler Dönemi (1227-1574)

Hafsîler, Muvahhid hanedanının bir kolu olarak 1227 yılında kurulmuş ve İfrîkiyâ ile doğu Cezayir'de hüküm sürmüş, Berberî kökenli İslamî bir hanedandır. Hanedanın

²⁵⁴ Tarhûnî, I, 86.

²⁵⁵ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 89; Tarhûnî, I, 86.

²⁵⁶ Tarhûnî, I, 86; Shotzmlr, 9864-9767.

²⁵⁷ Shotzmlr, 9767.

kurucusu Muvahhidler döneminde Kâbes valisi olan Ebû Zekerıyyâ Yahya'dır. Hanedan ismini; Muvahhid yönetiminde önemli görevler üstlenmiş, komutanlık yapmış, ayrıca İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmuş Masmûde kabilesinin Hintâte koluna mensup Ebû Hafs Ömer b. Yahyâ el-Hintâti'den almıştır. Hafsî hanedanlığı 1574 yılında Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyetine girinceye dek yaklaşık 350 yıl Kuzey Afrika'nın geniş bir bölümünde nüfuz sahibi olmuştur.²⁵⁸

Ebû Hafs, Muvahhid hanedanının kurucusu İbn Tûmert ile yakın ilişkisi sayesinde, İfrîkiyâ'da siyasi ve askeri boşluğu doldurarak önemli bir güç elde etmiştir. Bu güçten çocukları da faydalanmış, İfrîkiyâ, Mağribu'l-Aksa ve Endülüs'te emirlik ve komutanlık görevlerinde bulunmuştur. Oğullarından Ebû Muhammed Abdulvahid b. Ebû Hafs, Muvahhid Emiri en-Nâsır tarafından 1207'de Tunus valisi olarak tayin edilmiştir. 1221 yılında vefatına kadar İfrîkiyâ'da Muvahhid hanedanının valisi olarak görev yapmış ve Yahya b. Ğâniye isyanıyla mücadele etmiştir. Ölümünün ardından İfrîkiyâ'yı kısa bir süre Abdurrahman ve Ebû Muhammed Abdullah 'Abbû yönetmiştir.²⁵⁹

1221 ile 1228 yılları arasında İfrîkiyâ siyasi ve askeri bir çalkantı yaşamıştır. Muvahhidler zayıflamış buna bağlı olarak taht kavgaları çıkmıştır. Bu durumdan istifade etmek isteyen İbn Ğâniya İfrîkiyâ'yı ele geçirme arzusu ile yeniden ayaklanmıştır. Ayrıca 1226 yılında Muvahhid emiri Abdullah el-Adil, Hafsî ailesinden Ebû Muhammed Abdullah'ı İfrîkiyâ'ya kardeşi Ebû Zekerıyyâ Yahyâ'yı Kâbes'e vali tayin ederek bölgede yeni bir oluşuma zemin hazırlamıştır. 1229 yılında Ebû Zekerıyyâ Muvahhidlerin zayıflaması ve siyasi otoritedeki boşluktan yararlanmış, kardeşi Abdullah'ı Tunus'tan uzaklaştırmak suretiyle zapt etmiş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak bir süre İfrîkiyâ'daki otoritesi sağlama için mücadele etmiştir. 1233-34 yıllarında İfrîkiyâ'da İbn Ğâniya ve Huvâre Berberîlerinin isyanlarıyla bastırarak otoritesini tesis etmiştir. Gücünü ve nüfuzunu artıran Ebû Zekerıya batıda Cezayir, doğuda Trablus'u ele geçirmiştir. Kendisine emir unvanı veren Ebû Zekerıyyâ hutbelerden Muvahhid emirlerinin adını çıkarıp kendi adını eklemiştir. Hatta Fas'ta ortaya çıkan Berberî Hanedanı Meriniler'e de

²⁵⁸ Robert Brunschwig, *Târîh İfrîkiyye fi'l-'Ahdi'l-Hafsî: mine'l-Ḳarn 13 ilâ Nihâyeti'l-Ḳarn 15 M.*, (çev. Hammâdî es-Sâhilî), Dâru'l-'Arabî'l-İslâmî, Beyrut 1988, I, 50-51; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 90-91; Tarhûnî, I, 88-89.

²⁵⁹ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 90-91; Tarhûnî, I, 88-89.

adına hutbe okutmuştur. Bu mealde devletin asıl kuruluş tarihi 1236, Ebû Zekerîyyâ Hafsî de hanedanının gerçek kurucusu kabul edilmektedir.²⁶⁰

Ebû Zekerîya, İfrîkiyâ'nın iktisadi, mimari ve kültürel dokusuna; cami, medrese ve pazar yerleri yaptırarak katkıda bulunmuş, bölgenin mirasını zenginleştirmiştir. Tunus Kasba'da bulunan Kasba Cami ve minaresi ile Sûkû'l-Attârin/سوق العطارين (Parfümeri Çarşısı) bunun en güzel örneğidir. Ayrıca 36 bin kitaptan oluşan bir kütüphane kurdurmuş ancak kitaplar daha sonraki dönemlerde kaybolmuştur.²⁶¹

Muhammed el-Mustansır Billah, babası Ebû Zekerîyyâ'nın ölümünün ardından 20 yaşlarındayken 1249 yılında Hafsî Hanedanı'nın başına geçmiştir. 1277 yılından vefatına kadar babasının izinden giderek politikasını sürdürmüş, devletin sınırlarını orta Mağrib, Tilimsan, Kuzey Fas ve Grenada'daki Nasridlere kadar genişletmiştir. 1259 yılında Hülâgü idaresindeki İlhanlılar Bağdat'ta Abbâsî hilafetine son vermiş, İslam halifesini öldürmüştür. Bu durum üzerine Mekke emiri el-Mustansır'a halifelikle ilgili bey'at ettiğini bildiren bir mektup göndermiştir. Mü'minlerin Emiri unvanını alan el-Mustansır'a Fas'taki Merini hanedanlığı da bey'at etmiş, böylece İslam dünyasının halifesi olmuş ve otoritesini güçlendirmiştir. Ancak halifeliği 3 yıl sürmüş, unvanını kaybetmiştir. Buna rağmen el-Mustansır idaresindeki Hafsîler İfrîkiyâ'da etkili bir güç olmaya devam etmiştir.²⁶²

el-Mustansır döneminin en önemli askeri olayı Fransa kralı IX. Louis'in 1270 yılında 40 bin kişilik bir orduyla İfrîkiyâ'ya başlattığı VIII. Haçlı seferidir. Yaklaşık 6 ay süren savaş şiddetli çatışmalara sahne olmuş ve veba salgını gibi olağan dışı durumlar savaşı zorlaştırmıştır. IX. Louis vebadan ölmüş, el-Mustansır'ın müzakereleri sonucu haçlı ordusunun geri çekilmesi sağlanmış ve savaş tazminatı antlaşması yapılmıştır. Haçlı ordusunun yeniden saldırı ihtimaline karşı Kartaca'daki kalıntılar el-Mustansır'ın emriyle yıktırılmıştır.²⁶³

el-Mustansır da babası gibi İfrîkiyâ'da sosyo-kültürel hayatın gelişmesine önem vermiştir. Özellikle altyapı ve mimari projelerde aktif rol üstlenmiş ve şehirlerin gelişimine katkı sunmuştur. O, Roma döneminden kalan su kemerlerini restore ettirerek

²⁶⁰ Brunschwig, *Târîh İfrîkiyye fi'l-'Ahdi'l-Hafsî*, I, 51-54; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 91-92.

²⁶¹ Dayf, IX, 133; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 92.

²⁶² Dayf, IX, 133; eş-Şerîf, 53; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 92-93.

²⁶³ Dayf, IX, 133; eş-Şerîf, 53; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 92-93.

Zağvân suyunu şehre taşımış ve şehrin çeşitli bölgelerine dağıtmıştır. Ayrıca halkın zenginleşmesine katkıda bulunmuş ve medeni yaşam standartlarını yükseltmiştir. Halkın yaşam tarzı, giyim kuşam, ulaşım, bina yapımı ve ev eşyası konusunda daha zengin hale gelmiştir. Özellikle Endülüs'ten gelen bilginler, şairler ve yazarlar İfrîkiyâ'nın kültürel ve bilimsel bir merkez haline gelmesini sağlamıştır.²⁶⁴

İfrîkiyâ, el-Mustansır Billah'ın ölümünden itibaren yaklaşık 300 yıl boyunca 20 Hafsî emiri tarafından yönetilmiştir. Bu süre zarfında hanedanlık, aile içi taht kavgaları ve periyodik isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Geçiş dönemlerinde yaşanan sıkıntılar Hafsîler'in siyasi ve askeri yapısını zayıflamasına yol açmıştır. Bu zayıflama idari ve askeri düzenlemeler yapılmasını zorunlu kılmıştır; her emir döneminde iç ve dış tehditlere karşı yapılan yeniliklerle hanedanın direnci güçlendirilmiştir. Özellikle merkeziyetçi yönetim anlayışının benimsenmesi ve valilikler ile yerel yönetimler aracılığı ile idare edilen bölgeler hanedanın gücünü pekiştirmiş ve yönetim zafiyetlerini en aza indirmek için stratejik bir yol izlenmiştir. Zîra, şeyh, ulema ve diğer devlet adamlarından oluşan meclislerle karar alma süreci düzenlenmiş ve özellikle orduyu güçlendirmek için sürekli reform yapılmıştır.²⁶⁵

Hafsîler döneminde İfrîkiyâ ve çevresi iktisadi açıdan önemli dönüşüm yaşamıştır. 14. yüzyıl ortalarında yaşanan bölgesel güç dengelerinin değişmesi; Avrupa ile yaşanan gerilimler ve VIII. Haçlı Seferi gibi dış etkenler, Merini hanedanın yükselişi ve bölgesel güçlerle olan rekabetler, Hafsîler'in ticari faaliyetlerini dolayısıyla mali gücünü olumsuz etkilemiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde özellikle II. Ebû Bekir, Ebû Fâris Abdülazîz ve Ebû Amr Osman dönemlerinde önemli bir büyüme ve gelişme göstermiştir.

Hafsîler döneminde iktisadi ve ticaret tarihine genel olarak bakıldığında, her dönemin siyasi zorluklarına rağmen İfrîkiyâ'nın stratejik konumu sayesinde ekonomik canlılık hep devam etmiştir. Güçlü vizyona sahip Hafsî emirlerinin ticari politikaları ve diplomasi becerileri, onları bölgenin ekonomik oyuncusu yapmıştır. Bunda Akdeniz ticaret yollarındaki sahil şehirlerinin liman olarak önem kazanması ve bölgesel ticaretin istikamet olarak bu yollar üzerinden devam etmesinin payı hiç şüphesiz büyüktür. Yine

²⁶⁴ Dayf, IX, 133; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 93.

²⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Dayf, IX, 133-36; Robert Brunschwig, *Târîh İfrîkiyye fi'l-'Ahdi'l-Hafsî: Minel'l-Karn 13 İla Nihâyei'l-Karn 15 M.* (1. ve 2. cilt), (çev. Hammâdi es-Sâhilî), Dâru'l-'Arabi'l-İslâmî, Beyrut 1988) 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 93-105.

Sahra ile Mısır ve Afrika'nın diğer bölgelerini bağlayan kervan yollarının geliştirilmesi, ekonomi, bilim ve kültür alanlarında büyük bir gelişme sağlamıştır. Bu sayede İfrîkiyâ, Akdeniz ticaretinde önemli merkezlerden olmuş, Avrupa ile yapılan ticaret antlaşmaları sayesinde bölgedeki refah seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmuştur. Bölgede yetişen zengin tarım ürünleri ve el sanatlarının çeşitliliği hem iç hem de dış ticareti canlandırmıştır. Özellikle zeytinyağı, buğday ve baharatlar ile el işi tekstil ürünleri bölge ekonomisine katkı sağlamıştır. Ticaret alanında yaşanan gelişmeler Hafsî hanedanın mali gücünü artırarak bölgede güç sahibi olmasını sağlamış ve devam ettirmiştir.²⁶⁶

Hafsî döneminde, iktisadi gelişmenin sağladığı güçle ilmi ve mimari alanlarda elde edilen başarılar, kültürel alanda da kendini göstermiş, İfrîkiyâ hem kendi bölgesinde hem de geniş İslam dünyasında kültürel çekim merkezi olarak yükselmiştir. Hafsî emirleri şehirlerde ilmi ve kültürel altyapının gelişimine önem vermiş pek çok medrese, cami ve kütüphane inşa etmiştir. Bu yapılar Endülüs ve diğer İslam beldelerinden gelen âlim, edebiyatçı, şair ve bilim insanları için buluşma noktası olmuştur. Aynı zamanda bu kurumlar ile âlim ve bilim insanlarına verilen destek sayesinde ilim ve kültürün bölgede yayılmasına, ayrıca İslam dünyasının bilgi ve sanat birikimine katkı sağlanmıştır. Verilen destekle İslamî ilimler ve felsefede önemli ilerlemeler yaşanmıştır. Hafsî döneminin öne çıkan figürlerden biri olan İbn Haldun, tarih yazımı ve sosyal bilimler alanında devrim niteliğindeki çalışmalarıyla tanınmıştır.²⁶⁷

Yaklaşık 350 yıllık Hafsî dönemi askeri ve siyasi olaylar açısından zengin, karmaşık ilişkiler ve mücadelelerle dolu bir dönemdir. Hafsîler, bu uzun süreçte iç isyanlar dış tehditler ile mücadele etmiştir.

Hafsîler, 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında, iç çatışmalar, yönetsel zayıflıklar ile İspanyolların Akdeniz'deki ticaret yollarını kontrol etme arzusu gibi dış tehditler, devletin istikrarını ciddi şekilde sarsmış hem içeride hem dışarıda otoritesinin zayıflamasına yol açarak bölgesel güç boşluğunun oluşmasına sebep olmuştur. Ayrıca büyük güçlerin İfrîkiyâ üzerinde hâkimiyet tesis etme isteği stratejik bir mesele haline gelmiş, bu da Akdeniz ve İfrîkiyâ'nın kontrolü üzerinde etkili olmuştur. Kısaca Hafsî-

²⁶⁶ Sâmîr, 18; eş-Şerîf, 56-59; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 93-105.

²⁶⁷ eş-Şerîf, 59-61; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 103-105; Tarhûnî, I, 91-92.

İspanyol, Osmanlı-İspanyol mücadeleleri ve savaşlarında kazanan Osmanlı olmuş ve 1574 yılında İfrîkiyâ'yı fethederek Hafsî hanedanına son vermiştir.²⁶⁸

Sonuç olarak Hafsî hanedanı İfrîkiyâ tarihinde, siyasi, askeri ve kültürel alanda gerçekleştirdiği faaliyetlerle bölgenin sosyal dokusunda iz bırakmayı başarmıştır. Bu hanedanın mirası bugün de hâlâ İfrîkiyâ'nın tarihi kimliğinde önemli yer tutmaktadır.

1.7. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE TUNUS (1574-1881)

1.7.1. Tunus'un Fethi

Osmanlı İmparatorluğu, fetihlerini 1512 yılına kadar genel olarak batı ve Anadolu bölgelerinde gerçekleştirmiştir. Bu fetihler I. Selim (Yavuz Sultan Selim)'in Osmanlı Padişahı olmasıyla Orta Doğu'ya genişlemiştir. 1516 yılında Mercidabık muharebesindeki zaferle Suriye, Filistin ve Lübnan Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu zafer, Osmanlı devletinin Orta Doğu'da önemli bir güç haline gelmesini sağlamış, Mısır fethinin, dolayısıyla Kuzey Afrika fetihlerinin alt yapısını oluşturmuştur.²⁶⁹

Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilmesi 16. yy'da Akdeniz'de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu fetih Osmanlı'nın Akdeniz üzerindeki ticaret yolları ve limanları üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmış ve imparatorluğun Akdeniz'in güneybatısındaki bölgelere Libya, Tunus ve Cezayir'e doğru genişlemesine olanak tanımıştır.²⁷⁰

Osmanlının Kuzey Afrika politikasının ana amacı bölgeyi Avrupa güçlerinin ve Haçlı ordusunun saldırılarına karşı korumak ve İslam dünyasındaki birliği sağlamak olmuştur. Mısır fethinin ardından bölge, Osmanlı devletinin Akdeniz'deki ulaşım ve ticaret güvenliğini sağlaması açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu bağlamda diğer bir amacı ise; Akdeniz geçiş güzergâhında stratejik bir konumda bulunan Tunus'un ele geçirilmesi ile doğu ile batı arasında köprü vazifesi gören Tunus ve Sicilya adasındaki bölgeyi kontrol altında tutmak, dolayısıyla Karadeniz ve Çanakkale Boğazları ile Cebelitarık Boğazı üzerinden yapılan ticaretin kontrolünü elinde bulundurarak

²⁶⁸ Dayf, IX, 135-36; eş-Şerîf, 63-66; Tarhûnî, I, 90-91.

²⁶⁹ Masters, 39; el-Cumay' î, 3.

²⁷⁰ Masters, 58.

İmparatorluğun idaresi altında bulunan Mısır'dan Fas'a kadar geniş bir alanda Kuzey Afrika kıyılarının güvenliğini sağlamak olmuştur.²⁷¹

İspanyolların Akdeniz'de egemenlik tesis etmek için Kuzey Afrika kıyılarında bulunan şehirlere ve Akdeniz açıklarındaki İslamî gemilere saldırılar düzenlemeleri Osmanlı'yı bölgede daha aktif rol almaya itmiştir. Özellikle 1535 yılından sonra Akdeniz'in güneybatısında Barbaros ve diğer denizciler faaliyetleriyle Osmanlı varlığı ve deniz gücü kademeli olarak artmıştır.²⁷²

1510 yılında Oruç ve Hızır Reis kardeşler denizcilik ve korsanlık faaliyetleri kapsamında Tunus şehrine ulaşmış ve Hafsî Emiri ile bir anlaşma yapmışlardır. Anlaşma çerçevesinde Türk denizcileri Tunus'taki Halkulvâd Limanını kullanmış, karşılığında korsanlıktan elde ettikleri ganimetin beşte birini Hafsî emirine vermiştir. Anlaşma Hafsî hanedanı için İspanyol saldırılarına karşı koruma ve maddi kazanç sağlarken, aynı zamanda Türk denizcilerinin Osmanlı'nın yapacağı fetihler için avantaj sağlamış önemli bir kazanım olmuştur. Sultan I. Selim, Oruç Reis ve kardeşi Hızır Reis (Barbaros Hayrettin Paşa) liderliğindeki korsanların faaliyetlerini kadirga göndererek desteklemiştir.²⁷³

1516 yılında İspanyol güçlerinin Kuzey Afrika kıyılarına yaptığı saldırılar karşısında Barbaros kardeşlerin faaliyetleri yerel halkın direncini artırmış ve İspanyol yayılmacılığına karşı kalkan oluşturmuştur. Cezayir'den gelen bir heyetin yardım çağrısına karşılık Barbaros kardeşler Becâye'ye askerî harekât düzenlemiştir. Burayı İspanyollardan temizleyemeseler de Cezayir şehrini işgalinden kurtarmışlardır. Oruç Reis Cezayir'de hükümranlılığını ilan ederek bölgeyi dayanak noktası olarak kullanmış ve İspanyolların etkisini kırmıştır. Şehadetinin ardından yerine geçen kardeşi Hızır Reis (Barbaros) 1532 yılına kadar bölgede İspanyollarla mücadele etmiş ve bazı bölgeleri ele geçirmiştir.²⁷⁴

Kanuni Sultan Süleyman, 1533 yılında Hızır Reis'e beylerbeyi rütbesi ve tüm tersane işlerinin sorumluluğunu vermiştir. 1534 yılında İstanbul'dan ayrılan Hızır Reis

²⁷¹ Ahmet Rıza Açıkan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III ncü cilt, 3 ncü Kısım Eki: Tunus'un Fethi (1574)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978, Önsöz; Masters, 58-59.

²⁷² el-Cumay'î, 52-53; Masters, 58-59.

²⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 364.

²⁷⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 366-69.

Osmanlı donanmasının başında ilk seferini İtalya kıyılarına, ardından Tunus'a gerçekleştirmiştir. Tunus bu dönemde Hafsî hanedanından Mevlay Hasan'ın idaresindedir. Hızır Reis Halkulvâd'ı kuşatmış Mevlay Hasan'ın başarısız direnişi karşısında şehri zapt etmiştir. Ancak bir yıl sonra Mevlay Hasan'ın İspanyollardan yardım istemesi üzerine Şariken Tunus'u işgal etmiştir.²⁷⁵

Diğer yandan Turgut Reis, Hafsî hanedanının zayıflığından yararlanarak ve halkın desteği ile Tunus'un doğusunda İspanya işgalindeki 1550 yılında Mehdiyye'yi zapt etmiş ve kendine üs yapmıştır. 1551 yılında Cerbe adasını ele geçirse de İspanyollar tarafından tekrar alınmıştır. 1556 yılında Trablusgarp beylerbeyliğine getirilen Turgut Reis bölgede askeri faaliyetlerine devam etmiş 1556'da Kafsa, 1558'de Kayravân ve 1560 senesinde Piyale paşanın desteğiyle Cerbe Adası alınmıştır. Bu dönemde Osmanlı'nın coğrafi ve idari yapılanması kapsamında Cerbe Adası, Sûs Monastır, Mehdiyye, Kafsa ve Kayravân şehirleri Trablus Beylerbeyliği yönetimine dâhil edilmiştir. Hafsî Emirinin yetkisi Tunus şehri ve Bizerte ile sınırlı kalmıştır.²⁷⁶

Uzun bir süre İspanyol işgaline maruz kalan Tunus ciddi demografik ve iktisadi tahribata uğramıştır. Ayrıca yerel nüfusun üçte biri katledilmiş bir kısmı zorla yerinden edilme ve köleleştirme gibi insanlık dışı muamele görmüştür. Hafsî hanedanın İspanyol işgaline karşı direnememesi halk arasında büyük bir rahatsızlık ve tepkiye neden olmuş bu sebeple 1563 yılında Tunus'tan bir heyet İstanbul'a gitmiş, Tunus'un İspanyol işgalinden kurtarılmasını talep etmiştir.²⁷⁷

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tunus'un siyasi, iktisadi ve sosyal yapısında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Tunus halkının, iyice zayıflayan Hafsî idaresine ve İspanyol işgaline olan öfkesi bölgede yeni bir savaşa yol açmıştır. II. Selim döneminde Kılıç Ali Paşa 1569 yılında Tunus'a geniş kapsamlı askeri bir sefer düzenlemiştir. Savaşın seyrinde yerel halkın önemli bir kısmı Kılıç Ali Paşa safına geçmiştir. Halkın desteğiyle Osmanlı güçleri şehri kısa sürede kuşatmış kıyı ve iç kesimleri ele geçirmiştir. Akabinde

²⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, 6. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara t.y., IV, 295.

²⁷⁶ Aziz Samih İlter, *Şimali Afrikada Türkler*, 2. bs., İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa, 1937, II, 116; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 189-90, 194, 196-97; Ahmed İbnu Ebi'd-Diyâf, *İthâfu Ehli'z-Zemân bi Ahbâri Mulûki Tûnis ve 'Ahdi'l-Emân*, (thk. Lecne min Vizâreti's-Şuûni's-Şekâfiyye), Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1999, II, 16; Muhammed Şâlih b. Muştafâ, *el-'Uşmâniyyûn fi Tûnis 1505-1957*, Dâr Nukûş 'Arabiyye, Tunus 2019, 16-17.

²⁷⁷ İlter, II, 116; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 370-73.

Osmanlı idaresi altında Tunus'ta sosyal ve idari bir dizi düzenleme yapılmıştır. Askeri, idari ve dinî yapılar gözden geçirilmiş, halkın refah ve güvenliği için düzenlemeler yapılmıştır. Bölgedeki zaviye, medrese ve camiler koruma altına alınmış, Tunus şehri ve çevresindeki kasabaların yönetim yapısı düzenlenmiş ve Osmanlı idari sistemiyle uyumlu hale getirilmiştir.²⁷⁸

İspanyolların 1572 yılında Tunus'u yeniden ele geçirme çabası, Akdeniz'in Tunus'a bakan kıyılarında sürekli askeri mücadelelere neden olmuştur. Hafsî emirleri Ahmed ve kardeşi Muhammed İspanyollarla Osmanlıya karşı iş birliği yapmış, yardım talebinde bulunmuştur. Özellikle Hafsî Emiri Muhammed'in isteği ile İspanyollar şehri ele geçirmiş ve kısa sürede tüm şehri talan etmiştir. Tunus'un kültür mirası Zeytûne Câmiine atlarını bağlamış ve içinde bulunan kıymetli ilmi ders kitaplarını atlarıyla yollarda ezdirerek yok etmişlerdir.²⁷⁹

II. Selim 1574 yılında İspanyolların Tunus'ta ve Halkulvâd Kalesi'ndeki tahkimine tamamen son vermek için emir vermiştir. Vezîriâzam Mehmet Paşa önderliğinde geniş çaplı askeri bir plan hazırlanmış, kara ordularının başına vezir Koca Sinan Paşa, donanmanın başına ise Kaptanı Derya Kılıç Ali Paşa tayin edilmiştir. Osmanlı donanması Akdeniz'de İspanyol mevkilerine saldırarak Tunus kıyılarına ulaşmıştır. Tunus'un kısa sürede alınmasının ardından Halkulvâd civarında ordugâh kurulmuştur. 33 gün süren şiddetli savaşın ardından 24 Ağustos 1574 yılında kale düşmüş ve yaklaşık kırk yıllık İspanyol işgaline son verilmiştir. Tunus'un fethiyle Osmanlı İmparatorluğunun Kuzey Afrika'da kalıcı bir güç haline gelmesini sağlanmış, Hafsîler'in son Emiri Muhammed'in esir edilmesiyle Hafsî hanedanlığı da son bulmuştur.²⁸⁰

Osmanlı hâkimiyetinde Tunus, 1574 yılından itibaren İstanbul'dan atanan bir beylerbeyi tarafından idare edilmiş ve bu yönetim beylerbeyinin başkanlığında toplanan rütbeli askerlerden oluşan bir divan ile desteklenmiştir. Tunus'un idaresi daha sonra 1591 de Dayılar'a 1630 yılında ise Beyler'e geçmiştir.²⁸¹

²⁷⁸ İlter, II, 116-17.

²⁷⁹ Ebi'd-Diyâf, II, 18.

²⁸⁰ İlter, II, 124; Uzunçarşılı, *Dünya Tarih*, IV, 295.

²⁸¹ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 113; Muştafâ, 20-21.

1.7.2. Paşalar Dönemi (1574-1591)

Tunus, fethedildikten sonra Osmanlı idari teşkilatı içinde bir eyalet olarak yerini almıştır. Paşalar, 1574 yılından itibaren bölgenin idari, askeri, ekonomik ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Paşalar, İstanbul'dan atanan askeri ve idari alanda deneyimli kişilerdir. Bölgenin yönetim işleri, güvenliği, adli ve iktisadi işlerinden sorumlu olup doğrudan Osmanlı merkezi hükümetine bağlı çalışmışlardır.²⁸²

Sinan Paşa, Tunus'ta yeniden istikrar ve düzenin sağlanması için bir takım idari düzenlemeler yapmıştır. Bir divan kurulmuş ve bu divanla idari ve askeri işler koordine edilmiş, iktisadi düzenlemelerle ekonomik yapı, ülke içi vergilendirme ve maaşlar tanzim edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne ödenmesi için herhangi bir vergi koymamıştır. Bu durum ülkenin bağımsızlık hissini korumasını sağlamıştır. Ülkenin dış saldırılara karşı savunulması için 4 bin Yeniçeri askeri Tunus'a yerleştirilmiş ve her 100 askeri koordine etmek için bir bölükbaşı atanmış, üst kademedeki bir Ağa da bu bölükbaşlarını yönetmiştir. İdare işlerine bölgenin önde gelen kişileri dâhil edilmiş böylelikle hem yerel halkın devlet yönetimine katılımı sağlanmış hem de yönetimin meşruiyeti artırılmıştır. Yine Maliki mezhebine hâkim olan Tunus'ta dinî yapıda da değişiklik yapılmış merkezden Hanefi müftüsü tayin edilmiştir.²⁸³

Sinan Paşa'nın yönetim politikası ile Tunus'ta hem askeri hem de idari alanda büyük bir değişim yaşandığı muhakkaktır. O İstanbul'a dönmeden önce Osmanlı sultanı adına hutbeler okutmuş ve yerine Beylerbeyi olarak Haydar Paşa'yı tayin etmiş ve 1575 yılına kadar görevini sürdürmüştür. Daha sonraki dönemlerde Beylerbeyinin sık sık değişmesi otoritenin zayıflamasına, bu da bölükbaşlarının nüfuzlarının artmasına sebep olmuştur. Bölükbaşlarının yeniçeri askerlerine keyfi davranışları yeniçeriler arasında rahatsızlık oluşturmuş, 1591 yılında ciddi bir isyan çıkmasına yol açmıştır. Bu isyanda Divan toplantısının yapıldığı gün divana katılmayan bölükbaşları haricinde çoğu öldürülmüştür. Yeniçeriler kendi aralarında Rodoslu İbrahim'i Dayı olarak seçmiş böylelikle Dayılar dönemi başlamıştır. Beylerbeyi dayıların etkisinde etkisiz bir hale gelmiştir.²⁸⁴

²⁸² Muştâfâ, 20-22.

²⁸³ Ebi'd-Diyâf, II, 26-27; İlder, II, 125; Muhammed b. el-Hûca, *Şafahât min Târîhî Tûnis*, (thk. Hammâdî es-Sâhilî, el-Ceylânî b. Hâc Yahyâ), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1986, 185-86.

²⁸⁴ Ebi'd-Diyâf, II, 27-28; İlder, II, 136; Muştâfâ, 22-23.

1.7.3. Dayılar Dönemi (1591-1630)

Osmanlı İmparatorluğunun Kuzey Afrika'da hâkimiyeti altında bulunan ve Garp Ocakları diye adlandırılan Tunus, Trablusgarp ve Cezayir vilayetlerinde askeri ve siyasi idareyi ele geçiren Yeniçeri askerine “Dayı” unvanı verilmiştir. Bu rütbe, 1591 yılında Tunus'ta yeniçerilerin ayaklanması ve bölükbaşlarına karşı gerçekleştirdikleri kanlı bir ihtilalle ilk kez ortaya çıkmıştır. Dayılar bu vilayetlerde Osmanlı merkezi otoritesinden kısmen bağımsız bir güç olarak hareket etmiştir.²⁸⁵

Dayı unvanı her ne kadar bir askeri rütbe olsa da zamanla siyasi bir kimlik kazanmıştır. Yeniçeri ocağından gelen bu liderler kendi aralarında bir hiyerarşi ve düzen kurmuşlar ve kendi bölgesi üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlamıştır. Bu dönemde her Dayı kendine has özellikleri ile tanınmıştır. Rodoslu İbrahim üç yıl süren Dayılığı döneminde cesaretiyle tanınmış ayrıca halk nezdinde saygı göre bir lider olmuştur. Ardından Dayılık görevini Musa Dayı üstlenmiş ancak Dayılığı bir yıl gibi kısa bir süre devam etmiştir. Bu Dayılar Tunus'ta mutlak bir otorite kuramamışlardır.²⁸⁶

Dayılık görevine 1598 yılında Osman Dayı geçmiştir. Az sayıda taraftara sahip olmasına ve Kara Safer ile Dayılık için çatışma yaşamasına karşın zekâsı ile otoritesini tesisi etmiş, Kara Safer'i Cezayir'e sürgün etmiştir. Yeniçeriler ve halk arasında korkulan bir karakter olarak bilinse de adaletli yönetimiyle tanınmış “el-Mizân” adlı kanunu yürürlüğe koymuştur. Yönetim işlerini bizzat yürütmüş hem kara hem de denizlerde kontrolü sağlamaya büyük çaba göstermiştir. Malta yakınlarında düşman gemilerine baskınlar yapmış ülkeye bolca ganimet kazandırmıştır. Ülkede Türk nüfusunu artırmak için çaba göstermiştir. Ayrıca İspanyollar tarafından Endülüs'ten sürülen Müslümanlara Tunus'ta yaşam alanları ve araziler tahsis etmiş, ihtiyaç sahiplerine destek olmuştur. Zaman içinde yirmiden fazla noktada özenle planlanmış ve mimari anlayışla inşa edilmiş kentsel yerleşim yerleri kurmuşlar, kaybolan imar ve refahı canlandırmışlardır. Göç edenlerin bir kısmı ziraat ile uğraşmış, bir kısmı da Tunus halkına karışarak kültürel etkileşime katkı sunmuştur. Osman Dayı, 1610 yılında ölmüş yerine ölmeden önerdiği akrabası Yusuf Dayı geçmiştir.²⁸⁷

²⁸⁵ Ebi'd-Diyâf, II, 27-28; İlter, II, 136; Muştafâ, 22-23.

²⁸⁶ Ebi'd-Diyâf, II, 28; İlter, II, 136; Muştafâ, 23.

²⁸⁷ Ebi'd-Diyâf, II, 28-31; Ebu's-Senâ Maḥmûd b. Sa'îd Maḥdîş eş-Şafâkisî, *Nuzhetu'l-Enzâr fî 'Acâ'ibi't-Tevârîḥ ve'l-Aḥbâr ve Menâkıbi's-Sâdeti'l-Aḥbâr*, (thk. Muhammed es-Seyyidî 'Uşmân), Dâru'l-

Yusuf Dayı biat aldıktan sonra Dayı makamına geçmiş, selevinin izinden giderek ülkede birçok reforma imza atmış, adalet ve huzuru sağlamıştır. Öyle ki Hâme beldesinde yedi yıl sürmüş isyanları durdurmuş bölgede sükûneti sağlamıştır. İktisadi reformlarla ekonomiyi canlandırmış, halkın refah seviyesini yükseltmiştir. Tunus'ta mimari ve kentsel yenilenme açısından önemli izler bırakmıştır. İnsanların korkarak geçtikleri harabe durumdaki yerleri restore ettirmiştir. Türk pazarını, camisini ve medresesini imar etmiş, bu pazar çevresinde askerlerin konaklaması için çeşitli hanlar, içlerinde su biriktirilen mâciller inşa ettirmiştir. Hafsî döneminden kalan su yollarını onartmış, şehrin çeşitli yerlerine taze su taşıyan su kanalları ve çeşmeler yaptırmıştır. Taberiye yakınlarına yaptırdığı su kemeri dönemin en görkemli yapıları arasında kabul edilmiştir. Vakıf işleri ile de ilgilenmiş, durumu olmayanlara yiyecek içecek dağıtımını yapmış, öğrencilere düzenli maaş ve iâşe sağlamıştır.²⁸⁸

Yusuf Dayı'nın idaresinde politik alanda öne çıkan olaylar arasında Tunus ile Cezayir vilayetleri arasındaki sınır anlaşmazlıkları ve bunun sonucunda çıkan askeri çatışmalar yer almaktadır. İki vilayet arasında tırmanan gerilim, Settâre Muharebesi olarak bilinen bir çatışmaya dönüşmüştür. Ancak Yusuf Dayı'nın diplomasi ve çözüm odaklı yaklaşımı bu çatışmaların sona erdirilmesinde ve nihai olarak barışın sağlanmasında kritik bir rol oynamıştır. Aynı zamanda Trablus vilayetine bağlı olan Cerbe Adası Tunus'a bağlanmıştır. 1637 yılında vefat eden Yusuf Dayı, ömrünün sonuna kadar halk nezdinde itaat ve takdire mazhar bir şahsiyet olarak kalmış, halk kendisine olan sevgisinden dolayı Allah dostlarına verilen Sîdi lakabını vermiştir.²⁸⁹

Sonuç olarak, Dayılar; güç, nüfuz veya geniş destekçi ağları sayesinde Yeniçeri askerleri arasından seçilerek Osmanlı Devleti'nin Tunus'ta askeri ve idari yönetimini üstlenen önemli idarecilerdir. Bu rollerinde, Tunus'ta kayda değer bir otorite kurmuş ve ülkenin yönetiminde belirleyici bir güç olmuşlardır. Ancak zaman içinde çıkar çatışmaları, yönetimdeki zayıflıklar ve yerel dinamiklerin değişimiyle Beyler gibi yerel güç odakları ön plana çıkmış, Dayılar var olsalar nüfuzları azalmıştır.

Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, II, 88-90; Muḥammed b. Ebi'l-Kâsım er-Ra'înî el-Ḳayravânî İbn Ebî Dînâr, *el-Mu'nis fî Ahbâr İfrîkiyye ve Tûnis*, 2. bs., Dâru'l-Mesîra, Beyrut 1993, 226-28; İlter, II, 137; Uzunçarşılı, IV, 300-301.

²⁸⁸ Dayf, IX, 138; eş-Şafâkisî, II, 91-92; Ebi'd-Diyâf, II, 34; Muştafâ, 25-26.

²⁸⁹ Ebi'd-Diyâf, 1999, II, 31-34; İbn Ebî Dînâr, *el-Mu'nis*, 228-32; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 115; Muştafâ, 25-26.

1.7.4. Beyler Dönemi (1630-1881)

Tunus'taki idari geçiş, yani yönetimin Dayılardan Beylere devri, iç ve dış dinamikler ile İstanbul'un Tunus politikasında yaptığı değişikliğin bir sonucu olarak şekillenmiştir. Beyler dönemi, genellikle iki ayrı Bey ailesinin siyasi ve askeri gücünü merkezileştirerek ve buna bağlı olarak yönetim mekanizmaları üzerinde belirleyici bir etki kurduğu zaman dilimleri olarak tanımlamak mümkündür. Bu süreçte Dayıların otoritesinin azalması, yerlerini daha kararlı, meşruiyeti yüksek ve idari becerileri geniş Beylerin alması Tunus tarihinin seyrini bir kez daha önemli ölçüde değiştirmiştir.

Tunus'u 1630 ile 1705 yılları arasında Murâdî Beyleri, 1705 ile 1956 yılları arasında Hüseyinî Beyleri yönetmiştir.

1.7.4.1. Murâdîler Dönemi (1630-1705)

Murâdî Beyleri döneminin ilk Bey'i Murâd'dır. Aslı Korsikalı olan Murad küçük yaşta Tunus'a gelmiş ve efendisi Ramazan Bey'in vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Yusuf Dayı döneminde idareci pozisyonunda küçük işler yapmıştır. Yusuf Dayı onu yanına almış ve önemli işlerde kendisine yardımcı olarak kullanmıştır. Askerlerle seferlere katılma, isyanları bastırma ve vergi toplama gibi görevlerde bulunarak yönetimdeki yeteneklerini geliştirmiştir. Bu süreçte nüfuzunun artması ve yüksek makamlara ulaşması sayesinde Paşalık için Bâb-ı Âli'ye başvurmuş, 1630 yılında arzuladığı makama atanarak Tunus Beylerbeyi olmuştur. İstanbul'dan bu unvanı almasıyla güç kazanmıştır. Yönetimdeki idari yetkilerini kullanarak Dayıların otoritesini azaltmış, Bey'in yönetimde daha etkin olmasını sağlamıştır. Böylelikle Murâdîler dönemi başlamıştır.²⁹⁰

Murâdî Beyleri, Hafsîler'in siyasi yapısını yeniden canlandırmış, Tunus'ta yeniden hanedanlık sistemi benimsenmiştir. Hammûde olarak bilinen Muhammed b. Murâd Bey döneminde idari, askeri ve iktisadî reformlar yapılarak Hafsî döneminde uygulanan askeri yapılanma ve vergi toplama sistemi daha etkin hale getirilmiştir. Hammûde, vergi toplama görevini oğlu Murad'a vermiş, o da aile üyeleri arasında bu görevi paylaşmıştır. Görevinin ilk yıllarında Kayravân'a sefer düzenlemiş Evlâd'u Saîd'i buradan kovmuştur. Daha sonra Kâbes, Hammâmet, Kef ve Cebel-i Vuslat'ta küçük çaplı isyanlar ve çatışmalar yaşanınca buralara giderek güvenliğini sağlamıştır. İstikrarın devamı

²⁹⁰ eş-Şafâkisî, II, 97-98; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 118.

için Tunus, Kayravân, el-Kef ve Bâce’de jandarma birlikleri oluşturmuştur. 1657 yılında Osmanlı’dan Paşa payesini talep etmiş ve bir fermanla kabul edildiği bildirilmiştir.²⁹¹

Murâdîler yönetiminde önceki dönemlerde olduğu gibi ülkenin mimarisine önem verilmiş ve ülkeye vakıfların öncülüğünde yol, köprü, cami ve medrese gibi birçok eser kazandırılmıştır. Hammûde Bey’in eşi Azize Hanım ruh ve sinir hastaları için “Dâru’d-Derâvîş” hastanesini kurmuştur. Burada hastalar ud ve rebâb müziği eşliğinde tedavi edilmiştir. Müziğin iyileştirici etkisi Tunus’ta modern tıptan önce burada uygulanmıştır.²⁹²

Murâdî Hanedanı, Hammûde Bey ve oğlu II. Murad Bey dönemlerinde en parlak zamanlarını yaşamıştır. 1676 yılı itibarıyla Muhammed b. Murad Bey’in yönetimi altında aile içi anlaşmazlıkların tetiklediği ve sürekli hale gelen iç karışıklık ve fitneler siyasi istikrarsızlığı yol açmış bu da hanedanın yönetim yapısında bozulmaya sebep olmuştur. Ayrıca Cezayir’in 1685-1686 ve 1694 yıllarında gerçekleştirdiği başarılı akınlar ve çeşitli kabilelerin idareye karşı başkaldırıları Murâdîlerin sonunu hazırlamıştır. Yönetim zafiyetlerinden dolayı Tunus’un önde gelen ulema ve şeyhleri, artan siyasi karışıklık ve isyanlar karşısında ülkenin istikrarını yeniden sağlamak amacıyla yönetimi Hüseyin b. Ali et-Turkî’ye devretme kararı almışlar ve o da bu görevi kabul etmiştir. 1705 yılında Hüseyin b. Ali Turkî’nin Bey olmasıyla Murâdîler dönemi sona ermiştir.²⁹³

1.7.4.2. Hüseyinîler (1705-1957)

Hüseyin b. Ali et-Turkî tarafından temelleri atılan Hüseyinîler, 1705 yılından 1956 yılında kadar Tunus’ta hüküm sürmüş bir hanedanlıktır. Hanedan, Fransız sömürüsü dönemini de içeren uzun yönetim sürecinde, 1735-1756 yılları arasında Cezayirlilerin desteklediği Ali Paşa tarafından geçici olarak inkıtaa uğrasa da Muhammed b. Hüseyin’in tahta çıkışıyla yeniden güçlenmiş ve toplamda yaklaşık 230 yıl boyunca Tunus’ta etkin bir yönetim sergilemiştir. Tunus, bu uzun zaman diliminde siyasi, sosyal ve kültürel alanda pek çok dönüşüm yaşamıştır.²⁹⁴

²⁹¹ Brunschvig, “Tûnis”, 2482-83; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 118-119; eş-Şafâkisî, II, 97-103.

²⁹² Dayf, IX, 138.

²⁹³ Ebi’d-Diyâf, II, 87; Dayf, IX, 138; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 124.

²⁹⁴ Ebi’d-Diyâf, II, 85; eş-Şafâkisî, II, 155; Dayf, IX, 138; eş-Şerîf, 81.

Hüseyin hanedanlığı, Osmanlı devletinin himayesi altında, yönetim yetkisinin Bey’de olduğu, Dayı ve divanın da idari işlerde önemli roller oynadığı bir yapı üzerine inşa edilmiştir. Bu idari yapı zamanla karşılaşılan çeşitli iç ve dış zorluklara karşı uyum sağlamış, hanedanın siyasi ve ekonomik istikrarını korumuş ve halkın desteğini artırarak toplumsal bağları kuvvetlendirmiştir.²⁹⁵

Hüseyin yönetimi üç ana dönemde incelenebilir. İlk dönem 1705’ten 1814’e kadar süren ve Osmanlı devletinden nispi bağımsızlık elde edilmesi, bölgesel genişleme, iç-dış mücadeleler ile iktisadi ve kültürel gelişmelerle karakterize edilen bir evredir. 1814’ten 1881’e kadar olan ikinci dönem, Avrupa güçlerinin artan müdahalesi, halk ayaklanmaları ve Hüseyin hanedanının zayıflamasıyla tanımlanabilir. Üçüncü dönem ise 1881’den 1956’daki bağımsızlığa kadar uzanır ve bu evre Fransız işgali ile başlayıp Hüseyin beyliğinin sadece sembolik bir iktidar figürü olmasıyla bağımsızlıkla birlikte son bulur.²⁹⁶

Hüseyin b. Ali et-Turkî, Murâdî ailesi namına çeşitli idari ve askeri mevkilerde hizmet etmiş ve 1705 yılında Tunus halkından biat almıştır. Müteakip yıllarda Osmanlı devleti tarafından paşalık, beylerbeyliği ve sancak beyliği unvanı verilmiştir. Bu unvanlar ile otoritesi güçlenen Hüseyin b. Ali kurduğu veraset sistemiyle kendi soyundan gelenlere de bu unvanların verilmesini sağlamış ve Hüseyin hanedanlığının temellerini sağlamlaştırmıştır.²⁹⁷

Hüseyin b. Ali hükümet merkezi olarak Bardoyu seçmiş, ilk iş olarak Tunus’un surlarını ve kalelerini onarmış ve güçlendirmiştir. Döneminde Cezayir, Tunus’a saldırılar düzenlemiş ancak bunlar başarılı bir şekilde engellenmiştir. Yönetimi altında ülke bir süreliğine de olsa tekrar istikrara kavuşmuştur. Hüseyin Bey mimariye ve eğitime önem vermiş Tunus, Safâkes, Kayravân Susa ve Nefte’da okullar, köprüler ve su depolama tesisleri inşa ettirmiştir. Bey’in yaptıklarıyla Tunus, iktisadi ve endüstriyel anlamda yeniden canlanma ve gelişme göstermiş, sanayi, ticaret ve tarım sektörlerinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.²⁹⁸

²⁹⁵ eş-Şafâkîsî, II, 155; Tarhûnî, I, 93; İlter, II, 150.

²⁹⁶ Brunschvig, “Tûnis”, 2483-91; Tarhûnî, I, 93-96.

²⁹⁷ İlter, II, 150; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983, X, 123; İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Tunus’un 1881 de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyin Ailesi”, *BELLETEREN*, cilt: 18, sayı: 72, (1954), 547-49.

²⁹⁸ Dayf, IX, 138-39; eş-Şafâkîsî, II, 155-58; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 126-127.

Hüseyin Bey döneminin en önemli olayı, erkek çocuğu olmaması sebebiyle kendi yetiştirdiği yeğeni Ali'yi varis olarak tayin etmesidir. Ancak daha sonra Cenevizli bir cariyeden erkek çocukları olunca Bey önceki kararını iptal etmiş, aile içinde gücün doğrudan çocuklara ve ilk doğan sırasında göre seçilmesine karar vermiştir. Yeğeni Ali bu karara tepki göstermiş, amcasının kendisine Paşa unvanı vermesine rağmen isyan etmiştir. Cezayirlilerin başta desteklediği Ali Paşa güçlenmiş ve 1735 yılında Tunus'a girerek beylik birliklerini yenmiş ve Hüseyin Bey'i tahtından indirerek kendini Bey ilan etmiştir. Hüseyin Bey ile Ali Paşa taraftarları beş yıl süren iç savaş yaşamış, Ali Paşa 1740 yılında galip gelerek Hüseyin Bey'i idam ettirmiştir. Bu olaylar üzerine Beyin çocukları kendilerine sadık olan kabilelerle Cezayir'e sığınmış ve burada destek toplayarak 15 yıl sonra tekrar Tunus'a geri dönmüşlerdir. 1756 yılına kadar süren mücadeleler neticesinde Cezayirlilerin desteğiyle Ali Paşa yakalanmış, ailesiyle katledilmiş ve Hüseyin hanedanının başına oğlu Muhammed er-Reşîd geçerek Bey ilan edilmiştir. Böylece Tunus'u bağımsızlığa kadar Hüseyin ailesi yönetmiştir.²⁹⁹

Muhammed er-Reşîd Bey, dört yıllık görev süresinde işlerini kararlı ve titiz bir şekilde yapmıştır. Özellikle Cezayirli yağmacılar tarafından başlatılan karmaşa ve yağma olaylarına karşı, kardeşi Ali ile birlikte hareket ederek, bu zorlu dönemde istikrarın sürdürülmesi için çaba sarf etmiştir.³⁰⁰

II. Ali Bey Tunus'un kalkınmasına büyük önem vermiştir. Eğitim başta olmak üzere sanayi, tarım ve mimari alanlara destek sağlayarak somut adımlar atmıştır. Yönetimi boyunca idari faaliyetleriyle halkın takdirini kazanmıştır. Ancak Fransa ile yaşanan diplomatik ve askeri gerilim Fransa'nın 1768 yılında Korsika adasını ilhak etmesiyle sonuçlanmıştır. Tunus'un buna tepki göstermesi üzerine iki ülke arasında savaş başlamıştır. Fransa askeri donanması, Halkulvâd, Bizerte, Susa ve Manastır'a bomba yağdırmıştır. Uzun müzakereler sonunda 1770 yılında Bardo Barış Antlaşması yapılmıştır. Osmanlı Devleti'ne Rusya ile yaptığı savaş nedeniyle beş savaş gemisi göndermiş ancak gemiler Çanakkale Boğazı'nı geçse de hilafet merkezine ulaşamamıştır.³⁰¹

²⁹⁹ Dayf, IX, 139; eş-Şafâkisî, II, 159; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 126; Muştafâ, 39, 48.

³⁰⁰ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 129; Muştafâ, 59.

³⁰¹ Dayf, IX, 139-40; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 129-130; Muştafâ, 59-62.

II. Ali Bey'den sonra Beylik makamına oğlu Ebû Muhammed olarak da bilinen ve Hüseyinî ailesinin en kudretli Beylerinden olan Hammûde Paşa geçmiştir. Doğuştan yetenekli olan Hammûde Paşa, erken yaşlardan itibaren babası tarafından eğitim ve idarecilik vasıfları ile donatılmış ve titizlikle yetiştirilmiştir. Bey olduktan sonra ilk yıllarında yönetim tarzı ve kararları eniştesi Mustafa'nın etkisi ve rehberliği altında şekillenmiştir. Eniştesinin vefatının ardından Tunus yönetimini bizzat eline alan Bey, şehirlerin idari yüklerini hafifletmek için yetkin ve yetenekli ayanlar seçmiş ve onların fikirlerinden yararlanmıştır.³⁰²

Hammûde Paşa döneminde Tunus ile Venedik, Trablus ve Cezayir arasında askeri çatışmalar yaşanmıştır. Venedik'le yapılan savaş Tunuslu tüccarların Malta'da alıkonması ve mallarının yakılması üzerine başlamıştır. 1785 yılında başlayan çatışmalarda Venedik donanması Halkulvâd, Susa ve Safâkes bölgelerini bombalamıştır. Fakat sekiz yıl süren savaş, Tunus ordusu ve donanmasının zaferiyle sonuçlanmış, neticede Venedik Tunus'a tazminat ödemeyi kabul etmek durumunda kalmıştır. Yine Trablus Valisi Ali b. Muhammed Karamanlı isyancı lider Ali Burğul tarafından yönetimden alaşağı edildikten sonra Tunus'a iltica etmiştir. Hammûde Paşa, Karamanlı'ya karşı cömert bir tutum sergilemiş ve onu desteklemiştir. Bunun üzerine Burğul Tunus'un Cerbe adasını işgal ederek Trablus'a ilhak etmiştir. Hammûde Paşa 1794 yılında, kırk gemilik donanmayla Cerbe Adasına, kırk bin kişilik bir orduyla Trablus'a sefer düzenlemiş Ali Burğul yenilgiye uğratılmıştır. Ardından Karamanlı tekrar Trablus valiliğine gelmiştir.³⁰³

Hammûde Paşa Beylik makamına geldiğinden itibaren ülke sınırlarını Cezayir'e doğru genişletmek istemiştir. Bu doğrultuda geniş çaplı bir ordu hazırlamış Cezayir'in Kusantin şehrine sefer düzenlemiştir. Arap müttefiklerin ordudan ayrılmasıyla sefer başarısız olmuş ve 1806 yılında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Devlet ricalinin finansal desteği ile ikinci bir sefer düzenlenmiş, iki ülke orduları 1808 yılında Tunus- Cezayir sınırında Sarat bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Tunus ordusu savaşı kazanmış ve iki ülke arasında uzun süreli barış dönemi başlamıştır.³⁰⁴

³⁰² eş-Şafâkisî, II, 169; Dayf, IX, 140; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 130; Muştafâ, 62.

³⁰³ Dayf, IX, 140; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 131; Muştafâ, 73, 83.

³⁰⁴ Dayf, IX, 140; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 131-32; Muştafâ, 84-85.

1811 yılında Hammûde Paşa'ya karşı Yeniçeri isyanı patlak vermiştir. Bu isyan 3 veya 4 bin kişilik yeniçeri askerleri tarafından gerçekleştirilmiştir. İsyancılar, yönetimin tek bir ailede kalmasını kendi çıkarlarına aykırı bulmuş ve Huseynî Beyliğinin otoritesini reddederek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını ilan etmişlerdir. Amacı, Hammûde Bey'i iktidardan uzaklaştırmak ve Yeniçeriler arasından bir lider seçmek olan bu isyan her iki taraf için ağır kayıplara neden olan şiddetli çatışmalara sahne olmuştur.³⁰⁵

Hammûde Paşa, ülkeyi yaklaşık 32 yıl yönetmiş ve bu uzun süreçte Tunus'ta refah, güvenlik hissedilir derecede artış göstermiştir. Tarım, sanayi ve ticarete önemli gelişmeler yaşanmış, yabancı devletlerle yapıcı ilişkiler tesis edilmiştir. Bilhassa İspanya, Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri ile ticaret antlaşmalar yapılmıştır. Yine 1789 yılında Fransız Devrimi gerçekleşmiş, Napolyon Bonapart yönetiminde Fransa ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Diplomatik ilişkiler 1801 yılında Fransızların Mısır'ı işgal girişimiyle bir süreliğine askıya alınmıştır. Mısır ordusunun Fransızlara karşı elde ettiği zafer Arap-İslam kimliğinin güçlenmesine ve Arap dünyasında bir uyanışa yol açmıştır. Bu uyanışın bir parçası olarak Hammûde Bey'in yönetimi altında Tunus, milli kimliğini güçlendirmeye başlamış ve bağımsızlık yolunda önemli adımlar atmıştır. Bu kapsamda ilk adım olarak yerli halk, ordu ve yönetim kadrolarına dâhil edilmiştir. Bu olaylar Tunus'un modern çağa geçişinde kritik bir dönüm noktası oluşturmuş, ülkenin iç ve dış politikalarını şekillendirerek sonraki dönemlerde kimliğini ve bağımsızlığını pekiştirmiştir.³⁰⁶

Hammûde Paşa'nın 1814'te vefatı sonrası, beylik makamına kardeşi Osman Bey geçmiştir. Ancak politik deneyimsizliği ve Mahmut Bey'in entrikaları sonucu beyliği kısa sürmüştür. Mahmûd Bey görevi üstlenmesine rağmen yönetimi varisi oğlu Hüseyin idare etmiştir. Bey göreve gelir gelmez bazı yeniçeri askerleri isyan etse de isyanı bertaraf ederek otoritesini güçlendirmiştir. Ülke yönetiminde yüksek mevkilerde bulunan idarecileri görevlerinde tutarak istikrar sağlamaya çalışmış ancak bazı idarecilerin kıskançlık ve entrikaları nedeniyle öldürülmüştür. Onun döneminde 1820 de Osmanlı devletinin aracılığıyla Cezayir -Tunus arasında nihai barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile iki ülke arasındaki düşmanlık sona ermiş Tunus daha önce kaybettiği

³⁰⁵ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 132.

³⁰⁶ Dayf, IX, 140; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 132-133; Muştafâ, 67, 73, 75.

toprakların bir kısmını geri almıştır. Yine Yunanlılara karşı Osmanlı devletine askeri destek sağlamış ve dokuz savaş gemisinden oluşan filo göndermiştir.³⁰⁷

Mahmûd Bey döneminde başkent Tunus'ta kent dokusunu zenginleştiren çok sayıda dinî ve sosyal yapı inşa edilmiştir. Bu yapılar arasında 17 cami, 300 mescid, 20 medrese 115 ilkokulun yanı sıra zaviye, çeşme, tekke, hastane, kışla ve diğer topluma hizmet eden pek çok yapı bulunmaktadır. 1824 yılında vefatının ardından yerine varisi II. Hüseyin Bey geçmiştir.³⁰⁸

Hüseyin Bey yönetim süresi boyunca kararlılığı ve cesaretiyle ön plana çıkan bir Bey olarak tanınmıştır. İdarecilerini eğitimli ve yetenekli kişilerden seçmiş bu da onu başarılı kılmıştır. Navarin Savaşı'nda Rusya, İngiltere ve Fransa'nın desteklediği Yunanlılara karşı Mısır'la birlikte Osmanlı İmparatorluğunun saflarında yer almıştır. Yunanistan savaşın ardından bir süre sonra bağımsızlığını ilan etmiştir. Navarin Savaşı'ndan sonra Fransa 1830 yılında Cezayir'i işgal etmiştir. Bu süreçte Hüseyin Bey tarafsız bir politika izlemiş ve Cezayir'den gelen mültecilere sığınma imkânı sağlamıştır. Tunus'ta iktisadi ve askeri alanda pek çok reforma imza atmıştır. Bunlar arasında hasattan önce yapılan geleneksel tahıl ölçümünün kaldırılması ve öşür vergisinin getirilmesi ile Yeniçeri birliğinin lağvedilerek yerine batı tarzı üniformalı askeri birliklerin getirilmesi söylenebilir.³⁰⁹

Hüseyin Bey'in 1835'te vefatının ardından kardeşi Mustafa Bey göreve gelmiş ancak Beyliği kısa sürmüştür. O da abisi gibi ordunun modernleşmesine önem vermiştir.³¹⁰

Mustafa Bey'in vefatıyla yerine oğlu Ahmed geçmiştir. 1837 ile 1855 yılları arasında Tunus'ta hüküm süren Ahmed Bey, ülkenin modernleşme sürecine öncülük eden beylerden olmuştur. Osmanlı devleti Muşîr (Beylerbeyi) unvanıyla kendisini onurlandırmıştır. Beylik makamına geçince ilk olarak Tunus'un siyasi ve askeri yapısını güçlendirmek için önemli reformlar gerçekleştirmiştir. 1840 yılında Bardo'da ordunun modernizasyonu ve subay yetiştirme amacıyla ülkenin ilk modern Harbiye Okulunu açmıştır. Okulda Türk, İtalyan, İngiliz ve Fransız öğretici subaylar eğitim vermiştir.

³⁰⁷ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 133; Muştafâ, 92-96.

³⁰⁸ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 134.

³⁰⁹ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 134; Muştafâ, 96-97.

³¹⁰ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 135.

Bununla birlikte Arap dili ve dinî ilimlerin öğretilmesi içinde alanında uzman kişiler görev yapmıştır. Bunlar arasında Tunuslu şair Mahmud Kabadu, yazar Muhammed Tatvâni sayılabilir. Ayrıca Zeytûne Camiinde eğitimi yeniden düzenlemiş, Ahmedî Kütüphanesini kurarak kitapla donatmıştır. Denizcilik alanında da önemli reformlar yapmıştır. Fransa'dan satın alınan 12 firkateyn ile güçlü bir deniz donanma kuvveti oluşturmuş, Tunus'un denizlerdeki askeri gücünü artırmıştır. Donanma Halkulvâd ve Ğar Milh'te inşa edilen tersanelerle desteklenmiştir. Ülkenin mali yapısını güçlendirmeye yönelik adımlar atmış ancak bazı mali zorlukları da beraberinde getirmiştir. Yeni vergilerle bütçe açığını kapatmaya çalışsa da bu durum halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Onun belki de en çarpıcı reformu 1846 yılında köleliği kalıcı olarak kaldıran bir kararname yayınlamasıdır; bu karar, o dönemde İslam aleminde eşi benzeri görülmemiş bir adımdır ki Fransızların köleliği kaldırmasından iki yıl önce çıkarılmıştır. Dış politikada da aktif rol oynayan Ahmed Bey Fransa'ya yaptığı ziyaretle iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir. Kırım Savaşı sırasında ise Osmanlı'ya destek vererek büyük bir askeri birliği İstanbul'a sevk etmiştir.³¹¹

Ahmed Bey'in eğitim ve kalkınma alanlarındaki katkıları Tunus'un modernleşme sürecine önemli katkı sunmuştur. Zeytûne'deki eğitim sistemini düzenlemesi, çeşitli üretim atölyeleri ve altyapı projelerini hayata geçirmesi Tunus için önemli kazanımlardır. Onun 1855 yılındaki ölümü Tunus için büyük kayıp olmuş ancak mirası ve reformları ülkenin gelecekteki yönünü belirlemeye devam etmiştir.³¹²

Muhammed Bey yönetimi, Tunus'ta gerçekleşen siyasi ve sosyal yapının dönüşümü açısından dikkate değer bir dönemdir. Bu dönem askeri reformlar, iktisadi politikalar ve teknolojik yenilikler bağlamında değerlendirilebilir. Yönetimi altında devletin tüm yetkilileri görevlerine devam etmiştir. Öncelikle ordudaki asker sayısını azaltması ve “el-Mecbâ” adı verilen yeni bir vergi sistemi getirmesi, devlet bütçesindeki mali yükü azaltmıştır. Böylelikle devlet harcamalarını etkin bir şekilde kontrol altına alarak ekonomik dengenin sağlanmasında etkin bir rol oynamıştır. Ancak bu politika

³¹¹ ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 138-141; Muştafâ, 99.

³¹² ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 141; Muştafâ, 99; Ahmet Bey dönemi hakkında detaylı bilgi almak için bk. Ahmed İbnu Ebi'd-Điyâf, *İthâfu Ehli'z-Zemân bi Ahbâri Mulûki Tûnis ve 'Ahdi'l-Emân*, (thk. Lecne min Vizâreti's-Şuûni's-Şekâfiyye), Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1999, IV, 11.

toplumun genel vergi yükünü artırmış, bilhassa varlıklı sınıf üzerinde mali bir baskı oluşturmuştur.³¹³

Muhammed Bey döneminde hem iç hem dış politikada önemli adımlar atılmıştır. Bu adımlardan biri de Fransız ve İngiliz güçlerinin diplomatik ve askeri baskıları sonucunda 1857 yılında Ahdu'l-Emân'ın imzalanmasıdır. Bu antlaşma görünüşte inanç özgürlüğü ve genel haklarda eşitlik ilkelerini içeren, ayrıca dinî ve etnik çeşitliliğe sahip olan Tunus'un toplumsal barış ve istikrar açısından önemli anayasal düzenleme olarak görülse de aslında yabancılara imtiyazlarla doludur.³¹⁴

Yargı alanında gerçekleştirdiği reformlar ile şeri mahkemelerin yeniden düzenlemiş, Hanefi ve Maliki hukukçuların katılımıyla günlük karar alınan Şeri kurul oluşturmuştur. Ayrıca merkezi yönetim yetkilerini azaltarak yerel yönetim statüsünde şehir yönetimi ve altyapısını iyileştirme maksatlarıyla belediye ciliği tesis etmiştir. Ayrıca daha önce resmi yazıların basımında yaygın olarak kullanılan taşbaskı matbaa yerine modern matbaayı kurmuştur. Yine altyapının geliştirilmesi amacıyla Zağvân bölgesinden su getirme projesi geliştirilmiştir. Ancak bu proje Fransız konsolos ve mühendislerin etkisi altında gerçekleştiğinden maliyetler ülke ekonomisini etkileyecek şekilde yapılmıştır. Öyle ki bu durum Tunus ekonomisinin çöküşüne ve dış borçlanmalara sebep olmuş, işgale giden yolda sebep teşkil etmiştir.³¹⁵

Muhammed Bey 1859 yılında ölünce yerine kardeşi Muhammed Sâdık Bey geçmiştir. O da daha önce yapılan reform hareketlerini devam ettirmiştir. 1860 yılında Fransa İmparatoru Napolyon ile yaptığı görüşme reform hareketlerine ivme kazandırır da yakın çevresindeki tecrübesiz ve kişisel çıkar peşinde olan kişiler bu reform hareketlerinin önünde engel oluşturmuştur. Aslında bu durumda yine Bey'in kişisel çıkar odaklı yakın çevresine karşı takındığı olumlu tutumdan kaynaklanmıştır. Bu tutumu bilen bazı fırsatçılar, reform yanlıları ile Bey'in yakın çevresinde reform hareketlerini gerçekleştirebilecek kişiler arasında fitne çıkarmıştır. Bu olumsuzluklara rağmen Sâdık Bey 1861 yılında Tunus'un ilk anayasası olan Kânunu'd-Devle'yi ilan etmiştir. Yasayla

³¹³ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 141; Tarhûnî, I, 94-95.

³¹⁴ Ebi'd-Diyâf, IV, 231; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 141.

³¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebi'd-Diyâf, IV, 188; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 142.

ülkenin yönetim biçiminde köklü değişiklikler getirilerek yasama, yürütme ve yargı yeniden yapılandırılmıştır.³¹⁶

Sâdık Bey iktidara geldiğinde ilk iş olarak yetkilerini Mustafa Haznedâr'a devretmiştir. Haznedâr ve bazı devlet ricali ülkenin kötü gidişatını görünce kendi çıkarları için servetlerini artırma meyli göstermiştir. Bunun yanında israf ve lüksün artışı ülke ekonomisini altüst etmiştir. Bu durumdan kurtulmak ve devlet bütçesindeki açığı kapatmak için vergi artışları yapılmış ancak ülke genelindeki israftan dolayı çözüm olmamıştır. Aksine vergi artışları halkın bilhassa kabileler arasında isyanlara yol açmıştır. 1864 yılında bir grup isyancı Ali b. Ğızâhum öncülüğünde silahlanmış ve hükümetle çatışmıştır. İsyân vergilerin düşürülmesiyle yatışmıştır. Bu dönemde ülke sadece mali krizle boğuşmamış, 1865 yılında kolera 1867 yılında tifo gibi salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmış ve pek çok insan ölmüştür. Yaşam maliyetlerinin artışı buna bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık ülkenin birçok gelişmiş bölgesini harap etmiştir.³¹⁷

Tunus, 1863 ve 1865 yılları arasında artan dış borç nedeniyle ciddi bir mali krize sürüklenmiştir. İktisadi sıkıntılar ülkenin Avrupa devletlerinden bilhassa Fransa'dan yüksek faiz oranları ile aldığı iki ayrı borcun geri ödenememesiyle daha da ağırlaşmıştır. Bu krize müdahale etmek amacıyla 1869 yılında Hayrettin Paşa'nın başkanlığında Fransa, İtalya ve İngiltere'nin de olduğu uluslararası maliye komisyonu kurulmuştur. Dış güçlerin Tunus'un mali politikasına müdahalesi ülkenin ekonomik bağımsızlığı üzerinde uzun vadeli etkiler yaratmıştır.³¹⁸

Hayrettin Paşa sadece mali reformlarla sınırlı kalmamış, sağlık, tarım ve eğitim alanlarında da önemli yenilikler yaparak ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Sağlık alanında, başkentte bulaşıcı hastalıkların kontrolünü sağlamak amacıyla sağlık konseyi kurarak halk sağlığını iyileştirmeye yönelik adımlar atmıştır. Tarım sektöründe devlet hazinesine ait arazileri küçük çiftçilere dağıtarak zeytin ve hurma üretimini teşvik etmiş, bu sayede yerel tarımın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Eğitim alanında ise modern bilimlerin öğretildiği Sâdıkiyye Okulu kurmuş ve bu bağlamda Tunus'ta bilimsel ve akademik eğitime büyük bir ivme kazandırmıştır. Yine Zeytûne Camiinde eğitim

³¹⁶ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 142-143.

³¹⁷ Sâdık Bey dönemi hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmed İbnu Ebi'd-Diyâf, *İthâfu Ehli'z-Zemân bi Aḥbâri Mulûki Tûnis ve 'Aḥdi'l-Emân*, (thk. Lecne min Vizâreti's-Şuûni's-Şekâfiyye), Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1999, V, 12; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 142-143.

³¹⁸ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 143-144.

programlarını yeniden düzenlemiş ve caminin yanında Sâdıkiyye kütüphanesini kurarak bilgiye erişimi kolaylaştırmıştır.³¹⁹

Hayrettin paşanın yenilikçi çabaları, Mustafa b. İsmail gibi siyasi tecrübesizliğine rağmen yüksek mevkilere erişmiş idarecilerin direnciyle karşılaşmıştır. 1877 yılında Hayrettin Paşa istifa edince yerine Mustafa b. İsmail tayin edilmiş ve Tunus'un siyasi yapısında yeniden bir girdaba girilmiştir. Paşa'dan yoksun kalan Tunus, özellikle yabancı devletlerin müdahaleleri ve Avrupa'nın artan siyasi hırsları nedeniyle ciddi iç ve dış zorluklarla karşı karşıya kalmıştır.³²⁰

Tunus'un siyasi kaderinin belirlenmesinde 19. yüzyılın son çeyreğindeki uluslararası güç dinamikleri ve rekabetler belirleyici rol oynamıştır. Bu dönemde İngiltere, Almanya ve Fransa'nın Kuzey Afrika'da artan etkisi 1878 Berlin Konferansı sonrasında bölgesel nüfuz mücadelelerini körüklemiştir. Bu bağlamda Fransa ve İtalya arasındaki rekabet Tunus'un siyasi geleceğinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Mustafa b. İsmail'in her iki devlete karşı yürüttüğü diplomatik manevralar iki ülke arasındaki gerilimi artırmış, bu durum Tunus'a yönelik dış müdahalenin artmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Humir aşiretinin Cezayir topraklarına yaptığı saldırılar Fransız ordusunun Tunus'u işgal etmesi için bahane olmuştur. En nihayetinde Fransız General Breart'ın liderliğinde Bey üzerinde yapılan diplomatik baskılar 12 Mayıs 1881 yılında Kasr Said (Bardo) Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmış ve bu antlaşma Fransa'ya Tunus vilayetinin askeri, dış ve mali işlerini denetleme hakkını resmen vermiştir. Osmanlı imparatorluğu işgali ve antlaşmayı tanımayarak protesto etmiş ancak yeterli destek bulamayarak etkili bir karşılık verememiştir.³²¹

Sonuç olarak 19. yy. sonlarında Hüseyinî yönetimi dış siyasette zorluklarla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Osmanlı devletinin coğrafi olarak merkezden uzak konumu ve imparatorluğun zayıflığı sebebiyle zorunlu olarak Cezayir'e yeterli destek sağlayamamasına neden olmuştur. Bu durum Cezayir'i daha önceden işgal eden Fransa'nın bölgedeki hegemonyasını pekiştirmiştir. 1881 yılında bu hegemonya Fransa'nın Tunus'u işgaliyle doruğa ulaşmış ve Bardo Antlaşması ile Tunus resmi olarak

³¹⁹ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 144-145.

³²⁰ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 146; Tarhûnî, I, 95.

³²¹ Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881 de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyinî Ailesi", 559; Brunschwig, "Tûnis", 2485-86.

Fransız sömürüsü haline gelmiştir. Tarih literatüründe sıklıkla Fransız egemenliğinin koruyuculuk şeklinde tasvir edilmesine karşın, Tunus'un Fransızlar tarafından açıkça sömürüldüğü gerçeği inkâr edilemez bir durumdur.

Tunus'un Osmanlı İmparatorluğu dönemi (1574-1881) siyasi ve idari açıdan oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu dönemde Tunus, Osmanlı İmparatorluğunun egemenliği altında nominal olarak dış politika hususlarında İstanbul'a bağlı olmakla birlikte iç işlerinde geniş özerklikle yönetilmiştir. Tunus'taki bu yarı bağımsızlık durumu, yönetim yapısını şekillendiren temel bir unsurdur ve Tunus'u yöneten idarecilerin oynadığı rol, stratejik karar alma süreçlerinde merkezi bir etkiye sahiptir.

Huseynî ailesi Osmanlı himayesinde Tunus'un idaresinde merkezi bir konumda bulunmuştur. Bu aile Osmanlı Padişahları tarafından verilen çeşitli rütbe ve unvanlarla tanınmış ve yerel yönetimde etkin liderler olarak öne çıkmıştır. Ancak bu özerklik her zaman tam olarak uygulanamamış bazen sadece teorik bir bağlılık olarak sınırlı kalmıştır. Tunus 1881 yılında doğrudan Fransa'nın yönetimi (sömürüsü) altına girdiğinde Hüseyinîlerin yarı özerk yönetimi de sona ermiştir. 1957 yılına kadar Beylik sadece sembolik bir figür olarak kalmıştır. Bu dönemde Beyler Tunus'ta formel ve nominal hükümdar olarak varlıklarını sürdürmüşler, politik güç Fransız kolonyal yönetiminin elinde bulunmuştur. Beyler geleneksel ve törensel rollerini sürdürmelerine rağmen yönetimde söz sahibi olamamıştır. Bu nedenle 1881 ile 1957 yılları arasında Fransız sömürge dönemi boyunca Tunus'ta bulunan beyler hakkında Fransız sömürgeciliği bağlamında gerekirse bilgi verilmesi uygun olacaktır.

1.8. FRANSIZ SÖMÜRÜ DÖNEMİNDE TUNUS (1881-1956)

1.8.1. Fransız Sömürüsünün Tesisi ve Tunus Halkının Direnişi

Fransa'nın Kuzey Afrika'ya yönelik siyaseti 19. Yüzyılın başlarında başlamıştır. Büyüyen sanayi ve nüfusu için yeni pazarlar ve hammadde arayışına giren Fransa, zengin tarım arazileri ve stratejik konuma sahip Cezayir'in, Fransa tarafından ilgisini çekmiş, 1830 yılında ülkeyi işgal etmesiyle Kuzey Afrika'daki ilk somut adımını atmıştır. Bu işgalle birlikte Fransa, siyasi ve askerî açıdan zayıf gördüğü bölgede etkisini artırmış, Kuzey Afrika'da bir sömürge imparatorluğu oluşturma amacıyla siyasi kontrolünü genişletme çabasına girişmiştir. Fransa'nın gösterdiği bu çaba, Osmanlı

İmparatorluğunun 18. ve 19. yüzyıllarda yaşadığı sürekli güç kaybı, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde artan iç ve dış sorunlarla birlikte daha da artmış, belirgin bir hal almıştır. Bilhassa 1878 yılında Berlin Konferansının ardından İngiltere, İtalya, Almanya ve Fransa Kuzey Afrika üzerinde sömürgeci emellerini yoğunlaştırmıştır. Avrupa ülkelerinin sömürgeci politikaları bölgenin siyasi, iktisadi ve kültürel yapısını, özellikle kültürel kimliğini temelden etkilemiş ve uzun süreli etkiler bırakmıştır. Bu etkiler sadece Kuzey Afrika ile sınırlı kalmamış zamanla Afrika kıtasının neredeyse tamamına yayılmıştır.³²²

Fransa, Osmanlının zayıflığını fırsat bilerek Cezayir'in işgalinin ardından gözünü Akdeniz'deki bir diğer stratejik öneme ve zengin kaynaklara sahip Tunus'a dikmiştir. Berlin kongresinde Almanya başbakanı Bismarck Tunus'un işgalini teşvik etmiş ve İngiltere de buna destek vermiştir. 1881 yılında, kongreden üç yıl sonra, Fransızlar 30 bin askerle Cezayir sınırını koruma bahanesiyle Tunus topraklarını işgale başlamış Kef şehrinin ele geçirmiştir. Fransız donanması da Bizerte Limanı'na asker çıkarmış ve Kuzey bölgelerin işgali hızlandırılmıştır. Fransız General Breart, Bizerte'nin başarılı bir şekilde ele geçirilmesinin ardından ordusuyla Tunus'a doğru ilerlemiş ve herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır. 1881 yılında 12 Mayıs günü, Roustan tarafından hazırlanan antlaşma baskıyla Sadık Bey'e imzalatılmıştır. Bardo veya Kasru's-Sa'îd antlaşması olarak bilinen bu antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra İtalya ve İngiltere'nin itirazlarına karşın, Fransa'nın Tunus üzerindeki askeri, diplomatik ve mali kontrolünü resmi olarak tesis etmiştir. Antlaşma ayrıca Tunus'ta Fransız genel valisinin atanması ve idari işlerin yürütülmesi gibi yetkilerin Fransa idaresine verilmesini de içermiştir.³²³

Sözde himaye antlaşmasının ilk maddesine göre barış, dostluk, ticaret ve diğer tüm anlaşmalarının yenilenmesini ve onaylanmasını içermektedir. İkinci madde ise Fransız kuvvetlerine Tunus sınırlarını ve sahillerinde düzeni sağlamak ve güvenliği korumak amacıyla askeri müdahalede bulunma ve işgal yetkisi vermiştir. Bu madde görünürde güvenlik ve düzeni sağlama ideasına sahipken aslında Fransa'nın Tunus üzerindeki askeri ve siyasi nüfuzunu artırma yolunda atılmış bir adımdır. Altıncı maddede ise Fransa'nın Tunus'u yurtdışında konsolosları aracılığı ile temsil etmesini ve Tunus'un çıkarlarını korumasını, bunun karşılığında da Bey'in Fransız hükümetinin önceden bilgisi ve onayı

³²² Şâmir, 25; eş-Şerîf, 95; eş-Şâtır, III, 7.

³²³ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 359-60; eş-Şâtır, III, 17-18, 20-23.

olmadan başka bir devletle herhangi bir antlaşma yapmama taahhüdünü şart koşturmuş. Sadece bu maddelerle bile Fransa Tunus'un iç ve dış politika alanını kısıtlamış egemenliğine darbe vurmuştur. 75 yıl sürecek olan sömürü dönemi böylece başlamıştır.³²⁴

Fransa, Bardo Antlaşması'ndan iki yıl sonra, antlaşmanın aslında Tunus'un iç işlerine tam olarak müdahale hakkı sağlamadığını anlamış ve Bey'in de bu maddeleri kendi hükümet yetkisi kapsamında gördüğünü, ayrıca halkın antlaşmaya olan isyanına desteklediğini fark etmiştir. Bu durum, Fransa'nın Tunus'un iç işlerine daha geniş ve etkili bir şekilde müdahale etme hakkını sağlayacak başka bir antlaşma yapma arayışına itmiş ve fırsat kollamıştır. Ali Bey'in Beylik makamına geçmesinin ardından, Fransa bu durumu fırsatı olarak değerlendirmiş ve 1883 yılında 8 Haziran günü Marsa Antlaşması'nı imzalatmıştır. Bu antlaşmayla Tunus fiilen tam anlamıyla Fransa'nın boyunduruğuna girmiş ve Fransa, ülkenin idaresini tamamen eline almıştır. Bu antlaşmayla birlikte Bey'in yönetimi sembolik hale gelmiş, Fransız idareciler yetkileri ellerine almıştır.³²⁵

Fransa'nın, askeri ve siyasi gücünü kullanarak Bardo ve La Marsa sözleşmeleriyle Tunus'u işgal etmesi, himaye adı altında yönetimi ele geçirmesi halk tarafından tepkiyle karşılanmış, geniş çaplı bir ayaklanma ile karşılık vermesine neden olmuştur. Bey'e atırılan imzanın cebir ve baskıyla olduğunu öğrenen halk isyanın şiddetini artırmış, ülkenin dört bir yanına kademe kademe yayılmıştır. Tunus halkı Fransızların dayattığı sözde himayeyi kabul etmemiş ve silahlı direniş yolunu seçmiştir. Önce kabile kabile daha sonra koordineli olarak süren isyanlara karşı Fransa Tunus'a 50 bin yeni takviye birlik göndermiştir. Kayravân, Susa, Kâbes Kafsa ve Testûr'da binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan şiddetli çatışmalar yaşanmış, Fransa'nın yoğun kuşatmasından sonra Safâkes yerle bir edilmiştir. Güney bölgesi, Ali b. Halife'nin önderliğinde direnişini sürdürse de 1884 yılında şehit edilmiştir. Halkın direnişi 1887 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Müslüman ülkelerden, özellikle Osmanlı Devletinden beklenen yardımın gelmemesi Fransa'nın müdahalelerini sertleştirmiştir. Sert müdahalelere karşı Osmanlı uluslararası

³²⁴ Sâmîr, 27-28; eş-Şâtır, III, 21.

³²⁵ Sâmîr, 28-30; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 360; eş-Şâtır, III, 22.

düzeyde sadece protesto çağrısında bulunmuş fakat bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır. Fransa 1890 yılında Tunus'ta hâkimiyetini tesis etmiştir.³²⁶

Fransa, bir yandan halkın direnişini bastırmaya çalışırken öbür yandan idari, eğitim ve altyapı alanlarında planladığı reformları, ülkenin Fransız ekonomisi ve kültürüyle hızlı entegrasyonunu hedefleyerek tez elden ve tepkiye mahal vermeyecek şekilde uygulamaya sokmuştur. Bilhassa Tunus ekonomisi Fransızların lehine ve faydasına olacak biçimde yeniden yapılandırılmış, Kuzey Tunus'taki en verimli topraklar işletilerek tarımdan elde edilen ürünler kendi çıkarları doğrultusunda ihraç dılmıştır. Yine Kafsa bölgesinden çıkarılan fosfat madenleri çıkartılarak Fransız sanayisinin hammadde ihtiyacı karşılanmıştır. En önemlisi ise reformların bir sonucu olarak başlayan dejenerasyon ve asimilasyon, bir milletin sosyo-kültürel yapısında, etkisi hâlâ devam eden derin ve kalıcı izler bırakmıştır. Bu bağlamda sömürü, yerel Arap ve Berberî kültürel değerlerin erozyonunu artırmış ve Tunus halkı, Fransız kültürünün etkisi altında geleneksel Arap ve Berberî kültürel öğretilerini kısmen yitirmeye başlamıştır.³²⁷

Tunus'ta, Fransız sömürge yönetimi, iktisadi ve idari alanlarda yerel kaynakları ve üretimi önemli ölçüde kontrol altına almıştır. Bunu devlet kurumlarına derinlemesine nüfuz ederek sağlamıştır. 1914'lü yıllarda Tunus devlet kurumlarında çalışan Fransızların sayısı 20 binin üzerine çıkmış, buna karşın Tunuslu çalışan 5 bin civarında kalmıştır. Bu çalışanlar da genellikle alt düzey ve düşük gelir pozisyonlarında çalıştırılmıştır. Fransızların Tunus'a göçünü ve yerleşimini teşvik amacıyla Fransız memurların maaşlarında önemli artış yapılmıştır. Ayrıca yerel nüfusu Fransız vatandaşlığına geçmeye teşvik eden politikalar da izlenmiştir. Bu politikalar meyvesini vermiş bazı Tunuslular bilhassa kent bölgelerindeki elit, entelektüel, memur ve tüccar sınıfı sözde himayeden faydalanmayı umarak Fransız idaresiyle iş birliği yapmış, batı yaşam tarzını ve kültürünü benimseyerek Fransa'ya yakınlaşmıştır. Diğer yandan işçi, çiftçi, zanaatkar ve dinî kesim sömürüye direnmiş, adaletsizlikleri ve suiistimalleri eleştirerek toplumsal kimliklerine ve egemenliklerine sahip çıkmıştır.³²⁸

³²⁶ Ahmed el-Kaşşâb, *Târîh Tûnis el-Mu'âşır 1881-1956*, (çev. Hammâdi es-Sâhili), eş-Şeriketu't-Tûnisiyye, Tunus 1986, 40; Şâmir, 30; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 360; eş-Şâtır, 23-27.

³²⁷ eş-Şerîf, 99-104; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 360-361; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 160; eş-Şâtır, III, 48-50.

³²⁸ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 361.

Sömürü boyunca birçok direniş olmuştur, bunlar başlarda silahlı iken daha sonra modern çağın gerektirdiği şekilde devam etmiş, Fransız sömürgeciliğine karşı milliyetçi duygular her fırsatta dile getirilmiştir. Bu bağlamda 14 Kasım 1884'te Muhammed Abduh, Tunus'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretin ertesi günü şehrin ileri gelenleri Muhammed es-Senûsî liderliğinde başkentten Marsa'ya kadar büyük bir gösteri düzenlemiş ve bir heyet taleplerini Ali Bey'e iletmıştır. Bu protestolar ve talepler milliyetçilik hareketinin ve bağımsızlık mücadelesinin ilk adımı kabul edilebilir. Çünkü Fransız genel valisi protesto hareketini sözde himaye idaresine karşı tehdit olabileceğinden endişe ederek halkın tepkisini çeken kararları geri almış, Muhammed es-Senûsî'yi Kâbes'e sürgün etmiştir.³²⁹

Fransızların uyguladığı siyasi, iktisadi ve kültürel baskılar Tunus'ta milliyetçi ve bağımsızlık mücadelesinin kıvılcımlarını ateşlemiştir. Halkın özgürlük ve eşitlik talepleri, ülkenin siyasi liderleri ve aydınları arasında milliyetçi duygularla birleşmiş sömürüye karşı kitlesel direnişin temelini atmıştır. Bu süreçte daha organize ve etkili bir direnişin oluşması için gereken sosyal ve siyasal zemin hazırlanmıştır.

1.8.2. Ulusal Hareketler ve Bağımsızlık Mücadelesi

Tarihsel süreçte, ulusal hareketler ve bağımsızlık mücadeleleri, sömürgecilik ve dış baskılara karşı birer tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda birçok ulus ve toplum siyasi ve kültürel bağımsızlıklarını kazanmak adına mücadeleler yürütmüştür. Bu mücadelelerin odak noktası genellikle yerel değerlerin korunması ve milli kimliğin inşası olmuştur. Bu çerçevede Tunus'ta 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan bağımsızlık arayışı ve mücadeleleri dikkate değerdir.

Tunus halkı, Fransız işgali ve sömürsünü ilk günlerinden itibaren; bu yabancı egemenliği, onun getirdiği sosyo-ekonomik baskıları ve empoze etmeye çalıştığı kültürünü kabullenmemiş, tarihinin ve kültürel kimliğinin korunması yolunda sürekli küçük-büyük çapta direniş ve özgürlük mücadelesi sergilemiştir. Yıllarca süren Fransız sömürge idaresinin baskıcı yönetimi ve dış müdahalelerin gölgesindeki baskı ve engelleme politikalarıyla karşı karşıya kalınsa da bu baskı süreci Tunus'un ulusal bilincinin uyanışına ve kendi kaderlerini tayin etme arzularının güçlenerek ivme

³²⁹ et-Ṭâhir 'Abdullâh, *el-Hareketu'l-Vaṭaniyyetu't-Tûnisiyye: Ru'ye Şa'biyye Qavmiyye Cedide 1830-1956*, 2. bs., Dâru'l-Ma'ârif, Susa 1990, 32; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 160-161.

kazanmasına katkıda bulunmuştur. Fransız idaresi altında sunulan modern eğitim ve hukuk sistemlerinin Tunusluların kendi kültürel ve tarihi miraslarına daha sıkı sarılarak bağımsızlık yolunda organize bir halde hareket etmeleri de bunun göze çarpan önemli bir örneğidir.³³⁰

19. yüzyılın son çeyreğinde, Tunus'ta ulusal direniş ve kültürel hareketlerin zuhur etmesiyle, ülkenin bağımsızlık sürecinin temelleri atılmıştır. Bu hareketler Tunus'un tarihi seyrini hem bölge hem de global ölçekte belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bilhassa bu dönemde bağımsızlık için Ali Bûşûşe, Hayrullah b. Mustafa, Türk kökenli Avukat Ali Bâş Hânba ile el-Beşîr Safar'ın liderliğindeki Sâdıkiyye Okulu mezunları; bunları destekleyen Şeyh Sâlim Bû Hâcib'in başında olduğu Zeytûne Camii ıslahatçıları ve daha pek çok fikir adamı ve siyasi figür öncülük etmiştir. Bu öncü kişilerin çabalarına paralel olarak, Tunus ulusal direnişi sırasında gazeteler direnişin hedeflerini ve ideallerini halka aktararak önemli bir işlev görmüştür. Özellikle yayınlanan köşe yazıları, işgal altındaki halkın moralini yükselterek Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele ve dayanışma duygusunu körüklemiştir. *ez-Zehra* ve *el-Hâdıra* gazeteleri bu dönemde halkın sesi olan iki önemli gazetedir.³³¹

ez-Zehrâ gazetesi Abdurrahman es-Sendel'in 1886 yılında öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Talepkâr, eleştirel ve protestoya dayalı bir gazetecilik anlayışını benimseyen *ez-Zehra*, bu yaklaşımıyla okuyucular arasında hızla popüler olmuş ve onların ilerici ve yenilikçi fikirlere olan ilgisini artırmıştır. Bilhassa *el-Hâdıra* gazetesiyle kurduğu iş birliği *ez-Zehra*'nın etkisini artırmıştır. Diğer yandan *el-Hâdıra* gazetesini toplumun ulusal reform programlarını kabullenmesi için zihinsel bir ön hazırlık olarak desteklemiştir. Ayrıca Fransız sömürgeciliğinin amaçlarını ortaya çıkarma ve ifşa etme konusunda *el-Hâdıra* gazetesinin başaramadıklarını başarmıştır. Tunus halkının topraklarını yabancılara satmama konusunda bilinçlendirerek ülke topraklarını koruma güdüsünü geliştirmede önemli rol oynamıştır. Toplumun siyasi ve sosyal meselelerini Fransız idaresini sık sık eleştirerek gündeme getirmesinden dolayı gazetenin

³³⁰ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 360; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 160; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 649.

³³¹ el-Kaşşâb, 327-28; Halil Sâbât, *Vesâilu'l-İttişâl Neş'etuhâ ve Tetavvuruhâ*, Mektebetu'l-Enculû, Kahire 1991, 225; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 362; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 160-161; Komisyon, *el-Mevsû'atu't-Tûnisiyye*, Kartaca: Beytu'l-Hikme, I, 649-50.

yayınlanması yasaklanmıştır. Bu yasaklamalara rağmen ulusun sesini duyuran gazetecilik faaliyetleri 1888 ve 1907 yılları arasında birçok yeni gazeteyle zenginleşmiştir.³³²

el-Hâdıra gazetesi yukarıda adı geçen ıslahatçı grup tarafından 8 Ağustos 1888 çıkarılan bir gazetedir. Fransızlar başlangıçta Hâdıra grubunun faaliyetlerine sesini çıkarmamış bilakis bu gazeteyi çıkarmasına yardım etmiştir. *el-Hâdıra*, *ez-Zehra* gazetesinin aksine siyasi konulardan kaçınmış daha çok halkın bilinçlenmesi, eğitim ile kültürel gelişmelerin, ayrıca batı medeniyetinin gelişimine katkı sağlayan faktörlerin ülkede yaygınlaştırılması amacını gütmüştür. Özellikle eğitimin modernleştirilmesi ve Tunus'un yerel mallarının yabancı rekabetten korunması yönünde yapılan çağrılar, toplumsal farkındalığı artırarak önemli bir kamuoyu oluşumuna öncülük etmiştir. Fakat bu girişimler Zeytûne Camii muhafazakârlarının güçlü muhalefeti ile karşılaşmıştır.³³³

Muhalefetin sonucu olarak 1896 yılında “Halduniyye Cemiyeti” adıyla kültürel bir dernek kurulmuştur. Dernek tarih, coğrafya, matematik, fizik ve kimya alanlarında eğitim dili Arapça olan dersler ve konferanslar düzenlemiştir. Bu faaliyetlere genelde Zeytûne Camii öğrencileri katılmıştır. Yine dernek Arapça ve Fransızca zengin kitap ve dergilerle donatılan zengin bir kütüphane kurmuştur.³³⁴

1905 yılında ise Sâdıkiyye Okulunun eski öğrencileri tarafından Ali Bâş Hânba liderliğinde “Sâdıkiyye Okulu Eski Öğrenciler Derneği”ni kurmuştur. Bu dernek başlangıçta Fransız yazar ve düşünörlere yönelerek onları Fransızca konferanslar vermeye davet etmiştir. Sonraki süreçte ise Zeytûne âlimleri ve ıslahatçı düşönceleriyle tanınan fikir adamlarını desteklemiştir. Beşir Sfar'ın 1906 yılının mart ayında yaptığı konuşması sonrasında dernek, kültürel faaliyetlerini genişleterek daha geniş ve yenilikçi bir vizyona evirilmiştir. Tunusluların mülkiyet haklarını savunma, sanayiye geliştirme, mesleki ve tarımsal eğitim alanlarını geliştirme gibi yeni söylemleri benimseyerek halkı bilinçlendirmiştir. Derneğin temsilcileri düşöncelerini sadece ulusal arenada değil uluslararası arenada da ifade etmiştir. 1906 senesinde Marsilya'da sömürge konferansı ve

³³² el-Kaşşâb, 329; ‘Abdullâh, 33.

³³³ el-Kaşşâb, 328; ‘Abdullâh, 32-33; Komisyon, “el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye”, 362; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 161.

³³⁴ Komisyon, “el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye”, 362; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 161-162.

1908 yılında Paris'te düzenlenen Kuzey Afrika Konferansı'nda Tunus ulusunun haklarını dile getirmiştir.³³⁵

Sonuç olarak 1886 yılında *ez-Zehrâ* ve 1888 yılında *el-Hâdıra* gazetelerinin kuruluşu, Tunus'ta halkın sosyo-siyasi ve kültürel alanda bilinçlenmesine, aynı zamanda ulusal hareketlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Özellikle *el-Hâdıra* gazetesi; 1896 yılında Haldûniyye Cemiyeti'nin, ardından 1905 yılında Sâdıkiyye Okulu eski öğrencileri ve Tunus kulübü derneklerinin kurulmasına bir nevi yön vermiştir. Bu derneklerin faaliyetleri ve ülkedeki siyasi olayların bir neticesi olarak 1907 yılında Tunus Gençlik Hareketi ortaya çıkmıştır.

1.8.2.1. Genç Tunuslular Hareketi

Kökeni Bardo ve Marsa anlaşmalarına kadar dayanan bu hareket, bilhassa 1906-1912 yılları arasında Tunus'ta siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda faaliyet gösteren etkili gayri resmi ilk örgütlü hareket olarak bilinmektedir. Hareketin öncüleri, bu dönemde Mısır, Türkiye ve İran'daki benzer siyasal oluşumları gözlemleyerek ve bu oluşumlardan etkilenecek faaliyetlerini geliştirmiş, Fransız sömürge yönetimine karşı ülkenin bağımsızlık mücadelesi ve reformist hareketlerinde öncülük etmiştir. Ancak hareket, 19. yy. sonları ve 20. yy. başlarında aktif olsa da 1912 yılındaki tramvay olaylarından sonra dağılmıştır.³³⁶

Oluşum sürecine bakıldığında ne bir siyasi parti ne de bu adı taşıyan kültürel bir kurum olarak şekillenmiştir. Zaman içerisinde gelişen bir takım sosyo-politik koşullar, Fransızca bilen milliyetçi aydın kişilerin, Fransız idaresinin artan baskı ve müdahalelerine karşı Tunus halkının haklarını ve çıkarlarını savunmak üzere bir araya gelmelerine sebep olmuştur. Bu süreç Tunus milliyetçiliğinin yaygınlaşmasına, hareketin daha organize ve belirgin bir yapı kazanmasına yol açmıştır.³³⁷

Hareketi iki ayrı dönemde değerlendirmek mümkündür. İlk dönem, hareketin başlangıcından 1906 yılına kadar olan süreci kapsar; bu evre, hareketin sosyo-kültürel reformların uyumunu ön plana çıkaran oluşum ve olgunlaşma safhası olarak tanımlanabilir. Bu dönemde, hareketin Fransız sömürgeciliğine karşı olan mücadelesi,

³³⁵ el-Kaşşâb, 489-90; 'Abdullâh, 35-38; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162.

³³⁶ 'Abdullâh, 39; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 638.

³³⁷ 'Abdullâh, 39; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 638.

milli ve ulusal vicdanı tetiklemeye odaklanmıştır. Milli vicdan ise, vatan toprağı, milli kimlik ve dil ile dinî ve kültürel öğelerle tanımlanmıştır. Bu mealde aydın kişilerin ulusal bilinci, Fransız idareci, tüccar ve sömürge zihniyetine sahip kişilerin aşağılamalarının bir sonucu olarak şekillenmiştir denebilir. *el-Hâdıra* gazetesi de ulusal bilinci uyandırma doğrultusunda çıkarılmış ve hareketin mesajını halka ulaştırmada önemli bir araç olmuştur.³³⁸

İkinci dönem ise 1906'dan 1912'ye kadar olan süren bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde, hareketin temel ilkeleri belirlenerek ilan edilmiş ve bu ilkeler uğruna mücadele edilmiştir. Ayrıca hareket, bu dönemin başlarında 1907 yılında, tarım ve sanayinin modernleştirilmesi, vakıfların korunması, cizye vergisinin kaldırılması, eğitimin ücretsiz hale getirilmesi, Tunusluların idari görevlere atanmaları ve ülkenin yönetimine katılım haklarının tanınması çağrılarında bulunan Fransızca *Le Tunisien* isimli gazeteyi çıkarmıştır. Ali Bâş Hânba 1909 yılında gazetenin Arapça versiyonunu çıkarmış, editörlüğünü de Abdulazîz es-Se'âlibî üstlenmiştir. Böylelikle hareket es-Se'âlibî'nin etkisiyle batı etkisinden ayrılmış, gazete milliyetçi hareketin merkezi olmuştur.³³⁹

Hareket, Sâdıkiyye Okulu ve Zeytûne Camii gibi dönemin prestijli eğitim kurumlarının mezunları tarafından desteklenmiş, bilinçli ve aydın bireylerin katkılarıyla güçlenmiştir. Bu aydın bireyler, Tunus'un önde gelen düşünürü ve reformist lideri Hayrettin Paşa'nın başlattığı aydınlanma hareketinin izinden gitmiştir. Yine bu hareket Mahmud Kâbâdû gibi erken dönem modernleşme dönemi öncülerinin vizyonlarına dayanarak gelişmiştir. Reformist hareketin ilk öncüsü Beşîr Safar olup, onun ardından milli mücadele meşalesini Ali Bâş Hânbe devralmıştır. Abdulazîz Sealibî, Muhammed Bayram el-Hâmis, Muhammed Senûsî, Ahmed b. Ebî Diyâf, Sâlim Bûhâcîb, Ali Bûşûşa, Muhammed b. Hucâce, Muhammed Tahir b. Âşûr, Muhammed Naklî, Muhammed Şâkir ve Abdulcelîl Zâvûş gibi isimler de hareketin önemli aydınları arasındadır. Bu kişiler Tunus'un kültürel ve entelektüel mirasını şekillendirmede önemli roller üstlenmiştir.³⁴⁰

³³⁸ 'Abdullâh, 39; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 638-39.

³³⁹ 'Abdullâh, 39-41; Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 362; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 638-39.

³⁴⁰ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 362; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 638.

Hareketin ilk amacı, Tunus'un ulusal meselelerine odaklanmak iken, zamanla Arap ulusu ve ümmetçilik çerçevesinde genişleyerek İslam ulusunun meselelerine yönelmiştir. Bu bağlamda hareketin temelinde İslam birliği, Osmanlı halifeliğine koşulsuz bağlılık, din kardeşliği ve siyasi özgürlük gibi unsurlar bulunmaktadır.³⁴¹

Fransızlar, ilk zamanlarında hareketi, geçmişe bağlı kalanlar ile çağdaşlığı savunanlar arasında bir çatışma şeklinde tasvir ederek sabote etmiş bunda kısmen de olsa başarılı olmuştur. Özellikle Sâdikiyye Okulu eski öğrencileri ile Halduniye cemiyeti mensupları arasında ciddi fikir ve görüş ayrılıklarının olduğu halka lansa edilmiştir. Ancak Beşir Safar, Ali Bâş Hânbe ve diğer aydınlara, hakiki milli mücadelenin sadece çağdaşlaşmaya, çağdaş kültüre ve bilime yönelmek veya geçmişe sıkı sıkıya bağlı kalmak arasında bir tercih meselesi olmadığını belirterek asıl meselenin kişiliği ve kültürel kimliğin korunması ve savunulması olduğunu söylemiştir.³⁴²

Genç Tunuslular Hareketi için öncelik eğitim olmuştur. Çünkü eğitimin temelinde, bireylerin modern bilgi ve becerilere erişimin ötesinde, kendi kültürel ve tarihsel kökenlerini anlama ve bunlara bağlılık gösterme yükümlülüğü bulunmaktadır. Bu yaklaşım kültürel kimliğin ve kişisel özgünlüğün korunmasını merkeze almaktadır. Böylelikle eğitilmiş birey, bir toplumun çağdaşlaşma sürecinde bu iki unsuru dengeleyerek hem geçmişin mirasını muhafaza eder hem de geleceğe yönelik adaptasyonu kolaylaştırır. Dolayısıyla, eğitim, bireylerin ve toplulukların modernleşme sürecindeki kimliklerini ve değerlerini koruyarak, değişen dünya düzenine uyum sağlamalarını teşvik etmektedir. Bu sebeple hareket, eğitimi, sosyal sorunlara karşı etkili bir silah ve demokratik ilkeleri vatandaşların zihnine kazıma aracı olarak görmüş pek çok kültürel faaliyet düzenlemiştir.³⁴³

Tunus'ta 1909 ve 1910 yıllarında çeşitli çok yönlü toplumsal eylemler meydana gelmiştir. Genç Tunuslular hareketi, ülke genelinde düzenlenen eylem, protesto ve öğrenci hareketliliklerinde aktif rol almıştır. Bu eylemler arasında Yahudi vatandaşların yargıda ayrımcılığa uğraması sonucu ortaya çıkan kitlesel protestolar ve eğitim alanında yapılan reform talep eden öğrenci grevleri yer almaktadır. Grevler bilhassa 1910 yılında

³⁴¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 639.

³⁴² Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 639.

³⁴³ "Le «Parti» Réformiste Jeune Tunisien Et La Modernité", *Leaders*, <https://www.leaders.com.tn/> Erişim Tarihi: (23.08.2011).

Zeytûne Üniversitesinin öğrencileri tarafından arkaik eğitim sistemine ve reformlara kapalı öğretim görevlilerine karşı yapılmıştır. Bu eylemler farklı sosyalist grupların birleşmelerine neden olmuştur. İtalya'nın 1911 yılında Trablusgarp'ı işgali ve ez-Zellâc mezarlığının Fransızlar tarafından tren yolu yapılması için projelendirilmesi, Tunus halkının Fransız ve Avrupa karşıtlığı duygularını körükleyerek sömürge yönetimine karşı isyanını tetiklemiştir. Mezarlık çevresinde meydana gelen geniş çaplı halk isyanından Fransız askerleriyle halk arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış çok sayıda Tunuslu öldürülmüştür.³⁴⁴

9 Şubat 1912 yılında İtalyan uyruklu bir tramvay sürücüsünün Tunus'ta bir Müslüman çocuğu ezerek ölümüne sebep olması zaten gergin olan halk ve sömürgeci güçler arasındaki ilişkileri daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu olay, Trablusgarp'tan gelen haberler ve Zellâc mezarlığı olayları etkisindeki halk tarafından batılıların Müslümanlara olan düşmanlığının yeni bir göstergesi olarak algılanmış, Tunusluların Tramvay hizmetlerini boykot etmelerine yol açmıştır. Aynı zamanda Tunuslu işçiler yabancı çalışanlarla eşit haklara sahip olmayı ve aynı ücreti almayı talep etmiştir. Ancak bu talepleri gerçekleşmediği gibi “Gelişim Hareketi” öncüleri Fransız idaresine karşı komplo kurmakla suçlanmıştır. Fransız idaresi, Genç Tunusluların da aktif olarak yer aldığı halk ayaklanmalarına karşı olağanüstü hâl ilan etmiştir. İlk olarak ulusal gazetelerin yayınlarını durdurmuş, Genç Tunuslular hareketinin öncülerinden Ali Bâş Hânba, Abdulazîz es-Se‘âlibî, Hasan Kalâtî ve Muhammed Numan'ı tutuklayarak sürgün etmiştir.³⁴⁵

Genç Tunuslular hareketi 1912 yılında zirveye ulaşsa da önde gelen aktivistlerinin tutuklanıp sürgün edilmesi hareketin ivmesini kaybetmesine yol açmıştır. Fransızlar milliyetçi ve bağımsızlık hareketlerinin gelişimi baskılasa da hareketin diğer aydınları faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Tunus'taki milli mücadele hareketlerinde büyük ölçüde duraksama yaşanmıştır. Savaşın getirdiği zorluklar ve bölgede yaşanan karışıklıklar milliyetçi hareketlerin faaliyetlerini kısıtlamış, ancak özgürlük beklentilerini

³⁴⁴ el-Ğaşşâb, 694; ‘Abdullâh, 42-45; Komisyon, “el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye”, 362; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162-163; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 640-44.

³⁴⁵ el-Ğaşşâb, 694-395; ‘Abdullâh, 42-45; Komisyon, “el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye”, 362-63; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162-163; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 640-44.

de artırmıştır. Savaşının ardından yaşanan gelişmeler Tunus'un siyasi ve sosyal yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Amerika Birleşik Devletleri başkanı Woodrow Wilson'ın sömürge halklarına yönelik açıklaması ve bu açıklamada ulusların kendi kaderlerini belirleme haklarını vurgulaması, Tunuslu milliyetçiler arasında bağımsızlık mücadelesine yönelik özgürlük beklentilerini ve milli bilinci yeniden canlandırmıştır.

Wilson ilkeleri, Tunus'taki milliyetçi hareketlere etki ederek, Genç Tunuslular Hareketi ve diğer milliyetçi grupları hem ulusal hem de uluslararası düzeyde, Tunus'un bağımsızlık ve özgürlük taleplerini savunmak için parti kurmaya yönlendirmiştir. 1919 yılında Tunus partisi, 1920 yılında Dustûr (Tunus Liberal Anayasal Partisi) partisi kurulmuştur.³⁴⁶

Öte yandan yukarıdaki bilgiler ve kaynakları göz önüne alındığında, Genç Tunuslular hareketiyle Tunus, Kuzey Afrika'da 20. yy. başlarında modern bir temel üzerine inşa ve organize edilerek, milli ve siyasi hareket başlatan ilk ülkedir denebilir.

Sonuç olarak Genç Tunuslular Hareketi, ülke kaynaklarının Fransız ve diğer yabancı güçler tarafından sömürülmesini ve halkın yoksulluk ve cehalet içinde bırakılmasını tepkiyle karşılamış, tepkilerini de bazen kültürel faaliyetlerle bazen açık muhalefetleriyle, zaman zaman da halkla birleşerek protestolarla geniş bir yelpazede göstermiştir. Ulusal ve milli bilinçle hareket eden bu grup, dernek faaliyetleri, gazete ve dergi yazıları ulusal ve uluslararası düzeyde düzenlenen konferanslara katılarak ülke çıkarlarını savunmuş ve anlatmışlardır. Genç Tunuslular ve milliyetçi aydınlar başlangıçta belirledikleri tüm hedeflere ulaşamamış olsalar da Tunus'un siyasi ve sosyal tarihinde etkileri hâlâ hissedilmektedir. Bu tarihi dönem Tunus milliyetçiliğinin ve bağımsızlık hareketinin anlaşılması için temel bir referans noktası olarak kalmaya devam etmektedir.

1.8.2.2. 1914-1956 Sosyo-Siyasi Hareketler ve Bağımsızlık Mücadelesi

Tunus'ta bağımsızlık mücadelesinin temelleri, Fransız sömürgeciliğine karşı ortaya çıkan milliyetçi düşünceler ve ulusal hareketlerle 20. yy. başlarında atılmıştır. Bilhassa bu dönemde Genç Tunuslular hareketi Fransız sömürü yönetiminden hukuki, mali eşitlik ve basın özgürlüğü gibi konularda hak talep etmiştir. Fransız idaresi,

³⁴⁶ "Le «Parti» Réformiste Jeune Tunisien Et La Modernité" Erişim Tarihi: (23.08.2011).

1911'deki ez-Zellâc olayları ve 1912'deki tramvay boykotu sonrası milliyetçilik hareketlerini engellemiş ancak 1914 yılından sonra uluslararası alandaki siyasi değişimler, Tunus'ta yeni dönüşümlere yol açmıştır. Diğer taraftan İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali, Tunus'un Libya'ya olan desteğini güçlendirmiş, bu durum Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında milli bilincin gelişmesine katkı sağlamıştır.³⁴⁷

Tunus, 1914-1919 yılları arasında, yani Birinci Dünya Savaşı döneminde Fransa'ya büyük bir askeri ve iş gücü katkısı sağlamıştır. Bu dönemde Tunus'tan yaklaşık 80 bin asker savaş için, 30 bin kişi fabrika ve tarım işçisi olarak gönderilmiştir. Askerlerden yaklaşık 15 bin kişi hayatını kaybetmiş veya kaybolmuştur. 10 bin civarında asker yaralanmış veya sakat kalmıştır. Türk-Alman ittifakı ile hem Avrupa hem de Tunus-Libya sınırındaki cephelerde savaştırılan Tunuslu askerlerin Fransız askeri komutasına itaatsizlik etmesi ve kaçması teşvik amacıyla propaganda faaliyetleri yürütmüş ve birçok asker kaçırmıştır.³⁴⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Tunus'taki milliyetçi hareketler Türk-Alman yetkililerinden destek görmüştür. Ali Bâş Hânba İstanbul'da Kuzey Afrika'nın Kurtulması için *Lecne Tahrîri'l-Mağribi'l-Arabi* komitesini, kardeşi Muhammed Bâş Hânba İsviçre'nin Cenevre şehrinde *La Revue du Maghreb (Mecelletu'l-Mağrib)* isimli dergiyi kurmuştur. Muhammed Bâş, Avrupa'da Kuzey Afrikalı milliyetçilerin faaliyetlerini koordine etme görevini üstlenmiş ve sürgündeki Şekîb Arslan (1869-1946), Abdulazîz Çavuş (1876-1929), Hızır Hüseyin (1873-1958) gibi Arap aydınlarla iletişim kurmuştur. Ayrıca Abdülazîz es-Se'âlibî ve Fransa'daki Tunuslu öğrencilerle olan bağlantısını da sürdürmüştür. Bunlar arasında Fransa Kuzey Afrika Müslüman Öğrenciler Derneği (Cemiyyetu Talebeti Şimâl İfrîkiyâ bi-Fransâ) ilk başkanı Salem Şazeli (1896-1954) ve Yeni Serbest Anayasa Partisi (el-Hızbu'l-Hurri'd-Dustûri'l-Cedîd)nin kurucularından ve ilk başkanı Mahmud el-Matari (1897-1972) bulunmaktadır. Bu kişiler Tunus milliyetçiliğinin ve bağımsızlık hareketlerinin şekillenmesinde önemli görevler ve roller üstlenmiştir. Sâlih eş- Şerif ise Berlin'de Tunus ve Cezayir Bağımsızlık Komitesi (Lecne İstiklâl Tûnîs ve'l-Cezâir)'ni kurarak ve Hakîkatu'l-Cihâd (Cihad Gerçeği) ve

³⁴⁷ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 162-163; eş-Şâtır, III, 83.

³⁴⁸ el-Kaşşâb, 496; eş-Şâtır, III, 83.

Tunus ve Cezair (Tûnis ve'l- Cezayir) eserleriyle Kuzey Afrika'nın bağımsızlığı için destek vermiştir.³⁴⁹

Fransızlar, sürgündeki milli mücadele faaliyetlerine karşı casusluk, mal varlıklarının müsadere edilmesi gibi çeşitli yöntemler kullanarak bunları engellemeye çalışmıştır. Bunlara rağmen milliyetçiler Tunus ve Cezayir'in bağımsızlığını kazanmaları için mücadele etmeye devam etmiştir. Muhammed Bâş Hâmba Tunus ve Cezayir adına 1916 haziran ayında Lozan'da düzenlenen kongresine katılması bu çabanın bir parçasıdır. Ayrıca Muhammed Baş liderliğindeki Tunus-Cezayir Komitesi 1919 yılında Fransa'da yapılan Barış Konferansına bağımsızlık taleplerini içeren bir yazı göndermiştir. Yine 1919 yılında Wersay Konferansına Tunus-Cezayir ulusu adına yasal temsilciler gönderilmesi talebiyle Amerika Birleşik Devletleri başkanı Wilson'a bir telgraf göndermiştir. Milliyetçi aydınların yaptıkları bu faaliyetler Tunus-Cezayir uluslarının bağımsızlık arayışlarında seslerinin duyulmasına katkı sağlamıştır. Ancak Almanya'nın savaşta yenilmesi ve Osmanlı'nın dağılması, Tunus milliyetçi hareketlerini yeni bölgesel ve uluslararası siyasi gerçekliklere uyum sağlamaya itmiştir.³⁵⁰

Tunus'ta 1920-1934 yılları arasında milli hareketlerdeki gelişim birtakım olaylar sonucunda hız kazanmıştır. Wilson'ın halkların kendi ulusal kaderlerini tayin etme hakkını tanımlayan ilkeleri ve Bolşevik devrimi ile birlikte Moskova'da kurulan Komünist Enternasyonal akımın sömürge altında olan ülkelerdeki milli hareketlere desteği, Tunus milliyetçi aydınlar üzerinde etkili olmuştur. Diğer yandan savaşın Tunus'ta iş gücü eksikliği ve insan sermayesi kaybı, arazi istilaları, ülkedeki ithal ürünlerin artması geleneksel sanayinin durmasına ve küçük işletmeler ile zanaatkar kişilerin zarar görmesine yol açmıştır. Yine Fransızlara yönelik mali politika yasalarının çıkarılması halk arasında ayrımcılığa neden olmuştur. Bu olaylar milli hareketlere katılımı artırarak yeni oluşumların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.³⁵¹

Mart 1919 ile Ocak 1920 yılları arasında Tunus'ta sömürge politikasının artan baskılarına karşı Tunus Gençlik hareketinin öncüleri siyasi örgütlenmenin zorunluluk olduğunu dile getirmiş ve Tunus Partisi'nin oluşum süreci başlamıştır. Partinin temelleri,

³⁴⁹ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 163; eş-Şâtır, III, 83-84.

³⁵⁰ eş-Şâtır, III, 84.

³⁵¹ eş-Şâtır, III, 84.

başkentte düzenlenen ve halkın haklarını garanti altına alacak bir anayasanın gerekliliği vurgulayan toplantılarla atılmıştır. Parti, Abdulazîz es-Se‘âlibî, Ahmed Sâfî, Hasan Kılâtî ve diğer avukat, doktor ve gazeteci gibi aydın üyeler tarafından kurulmuştur. Parti Wilson ve Paris Barış Konferansı delegelerine Tunus halkının kendi kaderini tayin etme hakkının uygulanması talebini içeren bir memorandum göndermiştir. Ancak bu çabanın başarısız olması milliyetçilerin stratejilerini değiştirmelerini gerektirmiştir. Bunun üzerine Parti, es-Se‘âlibî ve Sekkâ’yı Fransız sol partilerin desteğini kazanmaları için Paris’e göndermiştir.³⁵²

Tunus Partisi adına Fransa’ya Nisan 1919 yılında gönderilen ilk elçi Ahmed Sekka’dır. Sekkâ, Fransız Sosyalist Partisiyle temas kurmuş ve Tunus meselesini ulusal meclise sunulmasını planlamıştır. es-Se‘âlibî’nin temmuz ayında Paris’e gitmesiyle bu diplomatik çabalar daha da güçlenmiştir.³⁵³

es-Se‘âlibî’nin Paris’te Ocak 1920 yılında La Tunisie Martyre (Tûnis eş-Şehîde) isimli bir kitap yazdığı ifade edilmiştir. Ancak bu kitap Tunus Partisi üyelerinin kolektif çabası sonucu ortaya çıkmış, es-Se‘âlibî’nin öncülüğünde, Ahmed Sekka’nın önemli katkılarıyla hazırlanmış bir çalışmadır. Bu eser, Tunus Partisinin siyasi programını detaylı bir şekilde özetlerken, Bordo Antlaşmasına dayanarak iç bağımsızlığın sağlanması ve yetkilerin ayrı bir üst meclis tarafından idare edilmesi gibi talepler içermektedir. Ayrıca Fransız sömürgeciliğinin Tunus halkına karşı işlediği suçları kapsamlı şekilde ele almıştır. Kitap sadece Tunus’ta değil Kuzey Afrika’nın genelinde bilhassa eğitimli kitle arasında büyük ilgi görmüştür.³⁵⁴

Şubat 1920’de es-Se‘âlibî, Tunus’ta bulunan arkadaşlarına bir mektup göndermiş, dönemin koşulları altında sömürü idaresini lağvetmenin mümkün olmadığını belirterek onlara siyasi bir parti kurmaları konusunda tavsiyede bulunmuştur. es-Se‘âlibî’nin düşünce çizgisinde olan halk ve Ali Kâhiye, Muhammed Nu‘mân, eş-Şâzelî Kustallî, es-Sâdık ez-Zumerlî, Hasen el-Kılâtî, Ahmed eş-Şâzelî Haznedâr gibi ülkenin ileri gelenleri onun Mart 1920 yılında Hür Anayasa Partisini kurmuştur. Bu süreçte parti taleplerini iletme görevini Ahmet es-Sâfî başkanlığındaki bir heyete vermiştir. 6 Haziran 1920 de

³⁵² ‘Abdullâh, 54; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 164; eş-Şâtır, III, 84.

³⁵³ eş-Şâtır, III, 84.

³⁵⁴ ‘Abdullâh, 54; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 164; eş-Şâtır, III, 84.

Paris'e giden heyet, 1857 yılında kabul edilen anayasayı yeniden oluşturmak, Tunus'un bağımsızlığını ve ülke kaynaklarının adil bir şekilde dağıtılmasını talep etmek amacıyla bu isteklerini Fransız hükümetine resmi olarak sunmuştur. Ayrıca Tunus halkının beklentilerini ve taleplerini uluslararası bir platformda dile getirmeye çalışmıştır. Tunus'ta da bir heyet kurularak dönemin Bey'i en-Nâsır ile La Marsa'da bir görüşme gerçekleştirilmiştir. 18 Haziran 1920 de yapılan bu görüşmede partinin Fransız idaresinden talep ettiği konular Bey'e bir dilekçeyle sunulmuştur. Talep edilen istekler ve *La Tunisie Martyre* kitabında verilen bilgiler Fransız otoriteleri tarafından tepkiyle karşılanmış 28 Temmuz 1920'de es-Se'âlibî Paris'te tutuklanmıştır. es-Se'âlibî'nin tutuklanması, Tunus'ta büyük halk hareketlerine neden olmuştur. Yapılan grevler ve geniş çaplı protestolar sonuç vermiş ve Fransa es-Se'âlibî'yi 1 Mayıs 1921 yılında serbest bırakmıştır.³⁵⁵

es-Se'âlibî, siyasi liderliğinin yansıra iktisadi, ictimai ve dinî alanlarda reformist düşünceye sahip önemli bir figürdür. Onun reform ideolojisi, Arap ülkeleri için uygun yasama ve kanun koyma kaynağının Arap-İslam mirası olduğu ve Arapların birleşmesi gereken tek bir ulus olduğu üzerine kurulmuştur. Ayrıca o kendi dönemi için, İslam dininin bitat, sapkınlık ve tarikatlardan arındırılması gerektiği düşüncesinde olmuştur. Zîra sömürgeci güçlerin dinî, milliyetçi hareketlere karşı bir araç olarak kullanmasından korkmuştur. Toplumu aydınlatma hedefi doğrultusunda halkla iletişim kurarak Arap kültür ve medeniyetinin doğru ve kesin bilgilerle öğretilmesini arzulamıştır. Bu amaçla en-Nahda matbaası ile *el-Fecr* dergisini kurmuştur.³⁵⁶

es-Se'âlibî'nin liderliğinde Hür Anayasa Partisi, Tunus'un siyasi, sosyal ve ekonomik haklarını savunma hedefiyle hareket etmiş ve bu doğrultuda faaliyetler yürütmüştür. Ülke çapında şubeler açarak Tunus halkını çeşitli gösterilere katılmaya teşvik etmiştir. Parti'nin önde gelenleri ulusal basını da canlandırmış, *el-Umme*, *Murşidu'l-Umme*, *es-Sevab* ve *el-Muşîr* gibi eski gazeteleri yeniden faaliyete sokmuş, *en-Nedim*, *Lisânu's-Şa'b*, *el-Vezir*, *el-İttihad* ve *el-Asru'l-Cedîd* gibi yeni gazeteler çıkarmıştır. Bu gazeteler Hür Anayasa Partisinin tezlerini ve ilkelerini ülke genelinde yayarak desteklemiş ve halkı bilinçlendirme çalışmaları yapmıştır. Yapılan çalışmalar

³⁵⁵ el-Kaşşâb, 504; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 164-165.

³⁵⁶ 'Abdullâh, 55.

kısmi reformlarla karşılık bulsa da parti yapılan reformları eleştirmiş ve yetersiz bulmuştur. Bu dönemde siyasi faaliyetlerin yanı sıra bağımsız bir sendika federasyonunun kurulmasıyla sendikal alanda da öncü bir deneyim yaşanmıştır. Bey Muhammed en-Nâsır partiye destek vermiş ve oğlu Muhammed el-Munsif partiye katılarak bağlılık yemini etmiştir.³⁵⁷

Tunus Bey'i Muhammed en-Nâsır, Fransa Cumhurbaşkanı'nın ülkeyi ziyaretini fırsat görmüş ve milliyetçi hareketlere desteğini açıklamıştır. Bunun üzerine milliyetçi hareketlerin büyüme tehlikesini göz önünde bulunduran Fransa reform kararı almıştır. Karar Fransız parlamentosunda milletvekillerce tartışılmış ve Fransız lehine olacak şekilde yapılması kararlaştırılmıştır. İlk olarak genel valiyi değiştirmiş ve Lucien Saint yapmıştır. Yeni vali sıkı yönetimi kaldırmış, birtakım reformlar yapmış ve Adalet Bakanlığını kurmuştur. Bu adımların amacı Tunus'taki Avrupa nüfusunu artırmak yani Fransa'nın kontrolünü artırmak olmuştur. Milli hareketin bazı üyeleri sömürü stratejisinin bir parçası olan bu reformlara aldanarak genel vali ile iş birliği yapmış ve Parti içinde bölünmeye yol açmıştır.³⁵⁸

Hür Anayasa Partisinden ayrılan bir grup Hasan el-Kalâtî liderliğinde 16 Nisan 1921 yılında Islah Partisini kurmuştur. Bu parti, sömürü yönetimiyle iş birliği yapmayı hedeflemiş, ancak bu yaklaşımıyla halk nezdinde geniş bir destek bulamamıştır. Fransız idaresi bütüncül milli bir cephenin oluşumunu önlemek amacıyla siyasi bölünmeyi teşvik etmiştir. Islah partisi, 1921 yılında *el-Burhan* isimli bir gazete çıkarmış, çalışma planlarını ve ilkelerini bu gazete vasıtasıyla yaymıştır. Ancak halk tarafından yeterince kabul görmediği ve desteklenmediği için 1928 yılında kendiliğinden dağılmıştır.³⁵⁹

Öte yandan, Hür Anayasa partisi, Tunus'un bağımsızlık mücadelesinde etkin bir rol oynamaya devam etmiştir. Fransız idaresi, partiyi uluslararası alanda zayıflatma çabası içinde olmuş, partiyi yabancı düşmanı ve ayrılıkçı olarak göstererek itibarını sarsmaya çalışmıştır. 1924 yılının sonlarına doğru, Fransız valisi partiyi feshetmeyi düşünmüş ancak bu radikal adımın partiyi güçlendirebileceği ve halk desteğini artırabileceği

³⁵⁷ 'Abdullâh, 55-56; eş-Şâtır, III, 88.

³⁵⁸ 'Abdullâh, 55-56; eş-Şâtır, III, 88.

³⁵⁹ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisîyye", 363; 'Ali el-Mahcûbî, *Cuzûru'l-Hareketi'l-Vaṭaniyyeti't-Tûnisîyye 1904-1934*, (çev. 'Abdulhamîd eş-Şâbbî), Beytu'l-Hikme, Tunus 1999, 297; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 165; eş-Şâtır, III, 90.

endişesiyle bu düşünceden vazgeçmiştir. Bununla birlikte 1925 yılında ve 1926 yılı başlarında basın üzerinde ve genel özgürlükler alanında sınırlamalar getirerek siyasi faaliyetleri kısıtlamıştır. Bu önlemler, partinin faaliyetlerini kısıtlasa da tamamen sonlandırmayı başaramamıştır. Hür Anayasa Partisi Fransız idaresinin bu tür engellemelerine rağmen Tunus'un bağımsızlık mücadelesinde önemli bir güç olarak varlığını sürdürmüştür.³⁶⁰

1922'deki reformların ardından Hür Anayasa partisinde Muhammed Şenîk, et-Ṭahir b. Ammar, et-Ṭahir et-Tûkâbrî ve es-Sâdık en-Neyfer gibi önde gelen isimlerin ayrılması halk tarafından partinin desteklenmesini etkilemiştir. Partinin mali açıdan kaynakları azalmış ve faaliyetleri durağanlaşmıştır. es-Se'âlibî parti içinde birliği sağlamaya çalışsa da etkisi azaldığı için parti içinde artan fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıkları çözme konusunda başarısız olmuştur. Öyle ki parti *el-İttihat* gazetesini basacak fonu bulamamış el-Marsa'da bulunan şubesini de kapatmak zorunda kalmıştır. Bu durumlar partinin propaganda faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Muhafız basının es-Se'âlibî'ye yönelik eleştirel saldırıları Genel Vali Saint'in planlarının gerçekleşmesine ve es-Se'âlibî Tunus'a 1937 yılında geri dönmek üzere 26 Temmuz 1923 yılında Tunus'tan ayrılarak doğuya gitmesine neden olmuştur. Tunus'ta yürüttüğü Arap milliyetçiliğini Mısır, Bağdat ve Filistin ülkelerin de devam ettirmiş ve 1923 yılında Kudüs'te icra edilen İslam Konferansına katılmıştır. Parti Ahmed es-Sâfî liderliğinde Zeytûne Üniversitesi'ndeki ulema ve Muhyiddin el-Kalîbî, Ahmed Tefvik el-Medeni, Tahir el-Haddâd ve Ahmed Derî gibi aydın kişiler tarafından faaliyetlerine devam etse de uzun bir süre durağanlaşmıştır. Bunu sebebi milliyetçi hareketlerin faaliyetlerini kısıtlamak amacıyla 1926-1928 yılları arasında siyasi ve basın özgürlüklerini kısıtlayan birtakım yasaların çıkmasıdır. Çıkan yasalar gereği siyasi ve sendikal toplantılar ile Fransız idaresi ve eylemlerinin eleştirilmesi yasaklanmıştır. Gazete yayını sömürü idaresinin kararına bağlı hale gelmiştir.³⁶¹

es-Se'âlibî'nin Tunus'tan ayrılışından sonra milliyetçi hareketlerde yaşanan durgunluk, Fransa'dan ülkeye dönen partinin genç üyelerini harekete geçirmiştir. Bu gençler 1928 yılında *Savtu't-Tûnisî* adında bir gazete kurarak aktif bir tutum sergilemiştir.

³⁶⁰ eş-Şerîf, 117-18; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 166.

³⁶¹ eş-Şâtîr, III, 90-91.

Gazete Hayrullah Şâzeli tarafından yönetilmiş, babası Hayrullah b. Mustafa redaksiyon konusunda destek sağlamıştır. Gazete 1929 yılında *el-‘Amelu’t-Tûnisî* ismiyle yeni bir döneme girmiştir. Her iki gazete de Arapça gazetelerin yasaklanması ve mevcut gazetelerin ulusal siyasi meselelere girmesinin engellenmesi nedeniyle Fransızca yayınlanmıştır. *Savtu’t-Tûnisî* gazetesi özellikle Hür Anayasa partisinin genç üyeleri arasında popüler olmuş ve cesur yazılarıyla dikkat çekmiştir.³⁶²

1929 yılında Fransız Sömürge idaresi tarafından, yaklaşık yarım asırlık işgalin kutlaması olarak dünya çapında Hristiyan din adamlarının da iştirak ettiği bir *Efkaristiya Konferansı* düzenlenmiştir. Haçlı zihniyeti ile düzenlenen konferansta, Fransız Sömürü idaresi ile Hristiyan din adamları, işgalin normal olduğunu aksine Tunuslular ve Arap milletin Roma topraklarını işgal ettiği iddiasında bulunmuşlardır. Suçlamalar ve iddialar, bilhassa Zeytûne’nin âlim ve öğrencileri ile milliyetçi aydınlar tarafından şiddetle eleştirilmiş, çürütülmüştür. Ayrıca Haçlı kıyafeti giymiş Hristiyan gençlerin katıldığı gösteri yürüyüşü yapılmış, Tunuslular bu duruma tepki göstermiştir. Bizerte ve Tunus’ta liman işçileri greve gitmiş Zeytûne ve Sâdıkiyye Okulu öğrencileri de bu greve destek olmuştur.³⁶³

1932 yılında Tunus vatandaşlarının Fransız vatandaşlığına geçişini teşvik eden yasalar büyük tartışmalara sebep olmuştur. *el-‘Amelu’t-Tûnisî* gazetesinde çalışan ayrıca Hür Anayasa Partisini destekleyen Mahmûd el-Maâtârî, Tahir Safer ve el-Habîb Bûrkîba (d.1901-3/ö.2000) gibi bir grup aydın tarafından yasalara karşı çıkmıştır. Zîra Tahir Safer liderliğindeki bu aydın grup yasaların Arap-Tunus kimliğinin Fransızlaştırılması ve Hristiyanlaştırılmasına yönelik olduğunu savunmuştur. Tahir Safer liderliğinde Tunus’taki halk, Fransız vatandaşlığına geçenlerin İslamî mezarlıklara gömülmesini engellemek için harekete geçmiş, Tunus mezarlıklarını işgal etmiştir. Bu süreçte Fransız vatandaşlığına geçen kişilerden bazıları ölmüş, Şeyh İdris’in fetvasıyla halk bunların atalarının mezarlarına gömülmesine mâni olmuştur. Tunus başta olmak üzere Munastîr, Tubalba, Bizerte, Mekenîn, Kasru Hilâl bölgelerinde kanlı olaylar yaşanmış, birçok milliyetçi öldürülmüştür. Olaylar 1936 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte *el-‘Amelu’t-Tûnisî* gazetesinden bağımsız bir gazete kurmak isteyen Tahir Safer ve Mahmut

³⁶² ‘Abdullâh, 57-58; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 167.

³⁶³ ‘Abdullâh, 57-58; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 654.

el-Matarî grubu güçlenmiş ve 1 Kasım 1932 yılından itibaren yayınlanan Fransızca *el-‘Amel* adında bir gazete kurulmuştur. Gazetenin yönetimi ve imtiyazı el-Habîb Bûrkîba’ya verilmiştir.³⁶⁴

Tunus bu dönemde ekonomik krizler ve kuraklık sonucunda sosyo-iktisadi anlamda bir bunalım yaşamıştır. 1921 yılında yaklaşık 1.9 milyon olan nüfus 1936 yılında yaklaşık 2.4 milyona yükselmiştir. Bu artış işsizliğin yaygınlaşması, kaynaklar ile nüfus arasındaki dengesizlik, dilencilik ve kıtlığın artması gibi sosyal sorunları beraberinde getirmiştir. Tunus’un çevresinde gecekondulu mahallelerinin büyümesi bu dönemdeki krizin somut bir göstergesidir. *el-‘Amel* gazetesi 1933 yılından itibaren sosyo-iktisadi sorunlara dikkat çekmek için özel bir köşe ayırmıştır. Bu süreçte *Efkaristiya Konferansı*’nın maliyetlerinin (330 milyon frank) ulusal bütçeden karşılanması, mevcut iktisadi zorlukları daha da ağırlaştırmıştır. Ancak bu durum, aynı zamanda milliyetçi duyguların yeniden canlanmasına, Hür Anayasa Partisinin yeniden faal duruma gelmesine ve 12-13 Mayıs 1933 yılında bir kongrenin düzenlenmesine zemin hazırlamıştır. *el-‘Amel* gazetesi grubu da bu süreçte partiye katılmış, Tahir Safar, Mahmûd el-Matırî, el-Bahri Kîka, el-Habîb Bûrkîba ile kardeşi Muhammed Bûrkîba parti yönetim komitesine seçilmiştir.³⁶⁵

Ancak parti içinde *el-‘Amel* gazetesi grubu genç üyeler ile komite arasında fikir ayrılıkları ve parti liderliği konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, taraflar bu konuda mücadele etmiştir. Bunun da ötesinde el-Bahri Kîka gizli yapılan kongreyi ve içeriğini ifşa etmiş, partiden ihraç edilmiştir. 16 Aralık 1934 yılında genç üyeler Kîka’nın partiden ihraç edilmesiyle partiden istifa etmiş, Hilal Sarayında bir kongre düzenlemiş Yeni Anayasa Partisinin temellerini atmışlardır. Partinin başkanı Mahmûd el-Matırî, genel sekreter el-Habîb Bûrkîba olmuştur. Bu parti sendikal hareketleri destekleyerek işçi sınıfını kazanmayı ve geniş halk kitlelerini tarafına çekmeyi hedeflemiştir. Diğer milliyetçi hareketler gibi bu parti de ülke bağımsızlığı için gösteriler ve grevler düzenlemiştir. Aynı zamanda Fransız sömürü idaresiyle müzakerelerde de bulunmuştur.³⁶⁶

³⁶⁴ ‘Abdullâh, 58; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 654-55; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 167-168; eş-Şâtır, III, 99.

³⁶⁵ ‘Abdullâh, 58; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 654-55; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 167-168; eş-Şâtır, III, 96-97.

³⁶⁶ ‘Abdullâh, 61-62; ‘Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 167-168; eş-Şâtır, III, 103.

Partinin faaliyetleri Fransız idaresi tarafından yakından takip edilmiş Genel Vali Pierre Oton Tunus'taki Fransız varlığına karşı tehdit oluşturduğu düşüncesiyle partinin önde gelenlerinden bazılarını 3 Eylül 1934 tutuklayarak Güney Tunus'a göndermiştir. Tutuklama haberinin yayılması ülke genelinde iki yıl süren protestolara neden olmuş bu da siyasi gerginliği artırmıştır. 1936 yılında Fransız idaresi bir takım siyasi değişiklikler yaparak tutuklulukları serbest bırakmıştır. Yeni parti 1937 yılının sonlarında ikinci ulusal kongresini yapmış ve kongrede Fransız sömürüsüne karşı milli mücadeleye devam kararı alınmıştır. Kararın etkisiyle 1938 yılında ülke genelinde bilhassa başkent Tunus'ta kanlı çatışmalar yaşanmış, onlarca kişi hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar üzerine sömürge idaresi sıkı yönetim ilan etmiş, partinin üyeleri ve milli mücadeleye destek olan pek çok kişi tutuklanmıştır. Bu mücadele Habîb Şamir liderliğinde gizli olarak yürütülmüştür. Ancak direniş hareketleri broşür dağıtımı, sokak gösterileri ve sabotaj eylemleri olarak devam ettirilmiştir. 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması 1940 yılında Fransa'nın savaşta yenilmesi Tunus'un bağımsızlık mücadelesi tarihinde yeni bir yöne evrilmiştir.³⁶⁷

İkinci Dünya Savaşı döneminde, Tunus'ta Millî mücadele hareketleri bilhassa 1942-1945 yılları arasında önemli bir ivme kazanmıştır. Ahmed Bey'in ölümünden sonra Bey olan Muhammed Munsif'in 19 Haziran 1942 yılında tahta çıkmasıyla canlanmıştır. Munsif Bey, Fransa hükümetinden Tunus'a özgü bir yasama meclisinin kurulması ve yerel bir hükümetin oluşturulması gibi siyasi reformlar talep etmiştir. Aynı yıl kasım ayında savaşın seyri açısından kritik bir gelişme yaşanmış ve Mihver İttifak güçleri Tunus'a inmiştir. Bu durum Tunus'un doğrudan savaşın bir parçası haline gelmesine yol açmıştır. Munsif Bey ülkesinin tarafsız olduğunu belirterek Mihver İttifak güçleriyle iş birliği yapmayı reddetmiştir.³⁶⁸

1943 yılının başlarında Munsif Beyin çabaları sonuç vermiş Tunus'ta yeni bir hükümetin kurulmasını sağlamıştır. Bu hükümet iki partinin temsilcileri ve ülkenin ileri gelenlerinden oluşturulmuş, Fransız sömürge idaresinden bağımsız hareket etmiştir. Bu dönemde Yeni Anayasa Partisinin faaliyetleri de önem kazanmıştır. Habib Samir liderliğindeki parti yeniden örgütlenerek *İfrîkiyâ el-Fetât* (Genç Afrika) isimli bir gazete

³⁶⁷ 'Abdullâh, 65-66; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 168-169; eş-Şâtır, III, 104-5.

³⁶⁸ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 169-170; eş-Şâtır, III, 115; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 656.

çıkarmıştır. Gazete sayesinde hapishanelerdeki birçok milliyetçi serbest bırakılmıştır. Dünya savaşının etkileriyle mücadele etmek için çeşitli yardım ve destek organizasyonları kurulmuştur. Fransa'da Saint-Nicolas Kalesinde hapiste olan el-Habîb Bûrkîba da Nisan 1943'te serbest bırakılmış ve Tunus'a gelerek ulusal mücadeleye güç katmıştır.³⁶⁹

7 Mayıs 1943'te müttefik güçler Tunus'a girmiş ve Mihver ittifakını yenilgiye uğratmıştır. Müttefik devletler ile yapılan savaşlarda pek çok Tunuslu öldürülmüş, ülke bir kez daha kaosa sürüklenmiştir. Fransız sömürü valisi, Munsif Bey'i Mihver İttifakıyla iş birliği yaptığı gerekçesiyle tahttan indirmiş, önce Cezayir'e ardından Fransa'ya sürgün etmiş, Bey burada 1948 yılında vefat etmiştir. Aynı suçlamayla milliyetçi hareketlere mensup çok sayıda kişi idam edilmiştir. Fransız sömürü idaresi milli mücadele hareketlerini bu dönemde yeniden baskılamış ancak ABD konsolosunun müdahalesi ile bazı takibatlar sona ermiştir.³⁷⁰

Dünya Savaşı sonrası dönemde, 1945 yılında Yeni Anayasa Partisi ve diğer milliyetçi gruplar Munsif Bey'in tahta dönüşünü ve Tunus'un bağımsızlığı için özerklik talebini yinelemişlerdir. Bazı parti üyeleri ve Bûrkîba, Tunus'un içinde bulunduğu durumu Arap ülkelerine anlatmak amacıyla, bu dönemde kurulan Arap Birliği komisyonlarına katılmak üzere Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de Kuzey Afrika komisyonunda faaliyet göstererek Tunus'un bağımsızlığı için çalışmıştır.³⁷¹

Yeni Parti 1946 yılından itibaren sosyo-siyasi taleplerin bütünleştiği yeni ulusal meslek örgütleri oluşturarak toplumsal tabanını genişletme stratejisi izlemiştir. Bu çerçevede Ferhâd Haşşâd liderliğinde Tunus Genel İşçi Sendikası kurulmuştur. Ayrıca Ticaret Sendikası gibi önemli sivil toplum kuruluşlarının kurulmasıyla milli mücadelelinin çeşitlenmesine ve güçlenmesine önemli katkı sağlanmıştır. Eski ve Yeni Dustur partisi ile çeşitli meslek gurupları birlikte Milli bir cephe oluşturmuş, bağımsızlık taleplerini daha da güçlendirmiştir. 1946 yılında Ramazan ayının 27. Gecesi, Kadir Gecesinde düzenlenen ulusal genel bir kongrede tüm milliyetçi akımlar bir araya gelerek Munsif Bey'in tahta geri dönmesi ve tam bağımsızlık talepleri tekrarlanmıştır. Kongrenin

³⁶⁹ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 169; eş-Şâtır, III, 115; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 656.

³⁷⁰ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 170; eş-Şâtır, III, 116; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 656.

³⁷¹ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 364; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 170; eş-Şâtır, III, 117-18; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 657-58.

polis tarafından basılması ve katılımcıların tutuklanması ülke genelinde yeni bir kaosun çıkmasına ayrıca toplumsal dayanışmanın daha da güçlenmesine yol açmıştır. Ferhâd Haşşâd, Bûrkîba'nın yokluğunda Yeni Parti genel sekreteri Sâlih b. Yusuf'la hareket etmiş, birlikte sendikal faaliyetleri genişletmişlerdir. Kafsa ve Sıfaks'ta İşçi sendikası üyeleri 1947 yılında grev düzenlemiş ve bu grevlerde çok sayıda insan öldürülmüştür.³⁷²

1949 yılında el-Habîb Bûrkîba önderliğinde, Muhammed Şenik başkanlığında kurulan Tunus hükümeti, ülkenin iç bağımsızlığını elde etmek amacıyla Fransız idaresi ile diplomatik müzakerelere başlamıştır. 8 Şubat 1951 yılında yapılan müzakerelerin ardından açıklanan reformlar yetersiz bulunmuştur. Aynı yılın Ekim ayında Paris'te yapılan müzakerelerde Tunus delegasyonu Muhammed Şenik, ülkenin derhal iç bağımsızlığını talep etmiştir. Ancak Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın çifte egemenlik ilkesine dayanan yanıtı, milliyetçilerin umutlarını boşa çıkarmıştır.³⁷³

Tunus 1952-1954 yılları arasında bağımsızlık mücadelesinin en kritik evrelerinden birini yaşamıştır. 18 Ocak 1952 yılında Tunus hükümeti Birleşmiş Milletler'e Fransız hükümetini şikâyet etmiştir. Aynı gün Fransız Valisi De Hautecloque partinin kongresini engellemiş, Parti lideri el-Habîb Bûrkîba ve parti müdürü el-Muncî Selim ve bazı parti üyeleri ile komünistleri tutuklamıştır. Ülkede siyasi gerilim yeniden tırmanmış ve halk sokaklara inmiştir. Tunus Genel İşçi Sendikası genel grev ilan etmiş, ülke genelinde dükkânlar kepenk indirmiş, protestolar ve eylemler gerçekleşmiştir. Polis ve ordunun sokağa inmesiyle birçok kişi öldürülmüştür. Yine aynı gün yasak kararlarına rağmen parti Hadi Şakir liderliğinde gizli bir kongre düzenlemiş ve sömürü düzene karşı Tunus'un tam bağımsızlığı için bir liste hazırlamıştır.³⁷⁴

Bu dönemde milliyetçi hareketlerin direniş şekli çeşitli biçimlerde kendini göstermiştir. Gösteri, grev ve çatışma eylemleri şeklinde ortaya çıkan direniş, zamanla sabotaj ve suikast eylemlerine evrilmiştir. Daha sonra ise gerilla savaşı ve silahlı mücadeleye dönüşmüştür. Fransız sömürsü bu eylemlere karşı Albay De Lapeyronie liderliğinde *el-Yedu'l-Hamrâ* isimli terör örgütü ile karşılık vermiştir. Bu örgüt 5 Aralık

³⁷² Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 364-65; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 171; eş-Şâtır, III, 118-19; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 656-57.

³⁷³ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 365; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 172; eş-Şâtır, III, 121-24; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 658.

³⁷⁴ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 365; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 172-173; eş-Şâtır, III, 145-47; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 658.

1952 yılında Ferhat Haşad'ı, 13 Eylül 1953 yılında Hadi Şakir'i ve çok sayıda milliyetçiyi öldürmüştür. Diğer taraftan Fransız idaresi Muhammed Şenik hükümetini fesih etmiş, yerine Selahaddin el-Bekkûş hükümetini kurmuştur.³⁷⁵

1953 yılında Fransa, olayların büyümesi üzerine Tunus valisi olarak Pierre Voizard'ı tayin etmiştir. Yeni valinin politikaları, durumu yatıştırmaya yönelik olsa da Tunus'ta silahlı direniş ülkenin her bölgesinde devam etmiştir.³⁷⁶

18 Haziran 1954 yılında özgürlükçü fikirleriyle tanınan Pierre Mendes France Fransa başbakanı olmuştur. 31 Temmuz 1954 yılında Tunus'a gelmiş, Kartaca Sarayı'nda Emin Bey'e hitaben bir konuşma yapmış ve Tunus devletinin iç bağımsızlığını resmi olarak tanıdığını ilan etmiştir. Onu buna iten sebep olarak Fransa'nın Vietnam (Çinhindi) savaşında yenilmesi, ayrıca Birleşmiş Milletler'in Tunus'a yönelik tutumunun değişmesi gösterilebilir.³⁷⁷

1955-1956 yıllarında Tunus iç bağımsızlıktan tam bağımsızlığa geçiş sürecini yaşamıştır. Bu süreçte Yeni Anayasa Partisi üyelerinin de olduğu bir hükümet kurulmuştur. 3 Haziran 1955 yılında Tunus'un iç bağımsızlığı uzun müzakereler sonucunda antlaşma yapılarak imzalanmıştır. Ancak bu tarihi gelişmelere rağmen Yeni Anayasa Partisi içinde fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Eylül 1955 yılında parti genel sekreteri Sâlih b. Yusuf Tunus-Fransız anlaşmasını eleştirerek halkı mücadeleye devam etmeye çağırmıştır. 15 Kasım 1955 yılında Safâkes'te yapılan ulusal kongrede Sâlih Yusuf'a destek veren birçok parti üyesi partiden ayrılmıştır. Bu durum partideki çatışmaların şiddetlenmesine ve neredeyse iç savaşa dönüşmesine yol açmıştır.³⁷⁸

Ocak 1956 yılında Tunus'un bağımsızlık talepleri Fransa'daki sol partilerin seçim zaferiyle birlikte yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde Tunus-Fransa antlaşmalarının maddeleri gözden geçirilmiş ve Fransız hükümetiyle yeni müzakereler yapılmıştır. Sonuç olarak 1956 yılı Şubat ayının sonlarında Paris'te yapılan müzakereler 20 Mart 1956'da imzalanan protokolle sonuçlanmıştır. Bu protokol 12 Mayıs 1956 yılında imzalanan sömürü idaresi antlaşmasının iptalini ve Tunus'un bağımsızlığını resmen ilan etmiştir.³⁷⁹

³⁷⁵ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 365; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 173; eş-Şâtır, III, 148-50.

³⁷⁶ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 173.

³⁷⁷ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 365; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 173-174; eş-Şâtır, III, 166.

³⁷⁸ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 365; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 174; eş-Şâtır, III, 171-73.

³⁷⁹ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 365; 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 174; eş-Şâtır, III, 174.

Sonuç olarak 1881 yılında Fransız işgaliyle Tunus'ta yeni bir dönem başlamış, Hüseyinî Hanedanlığı'nın politik gücü önemli ölçüde azalmış ve kolonyal sistem bağımsızlığa kadar sürmüştür. Bu dönemde Hüseyinî Beyliği sembolik bir iktidar figürüne dönüşürken, siyasi ve idari yetki Fransız sömürge yönetimine geçmiştir. Fransız işgali, Tunus toplumunun yapısını ve Tunus'un ulusal kimlik algısını köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Ülkenin sosyoekonomik ve kültürel yapısında, idari, eğitim ve hukuk sistemlerinde köklü değişimlere neden olmuştur. Ayrıca bu dönem, sömürge ve yerel yönetimler arasındaki etkileşimlerin yansısı ulusal bağımsızlık mücadelesi için zemin hazırlayan sosyo-politik pek çok olaya ve değişime tanık olmuştur.

20 yy. ortalarında Hüseyinî Beyleri, Tunus'un bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynamıştır. Beyler, Tunus'un millî mücadele hareketlerini, Fransa idaresinin siyasi baskılarına rağmen; 1934 yılında Tunus Milli Partisinin kurulmasını, 1946 yılında Tunus'un iç özerklik talebini, 1952'de Fransa'nın bölme planlarının reddedilmesini desteklemiştir. 1954 yılında Bey Muhammed el-Emîn Tunus'un bağımsızlığını tanıyan Fransa-Tunus antlaşmasını imzalamıştır.

1956 yılında Tunus'un tam bağımsızlığının kazanılmasıyla Hüseyinî Hanedanlığı son bulmuş, Bey tahttan indirilmiş ve 1957 yılında Tunus Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

1.9. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE TUNUS (1956-...)

Tunus, Fransız sömürgeciliğine karşı verilen uzun ve zorlu milli mücadelenin ardından 20 Mart 1956 yılında bağımsızlığını kazanarak tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Ali Bâş Hânba, el-Beşîr Safar ve es-Se'âlibî gibi öncülerin başlattığı milli mücadele, Genç Tunuslular Hareketi mensupları tarafından devam ettirilmiş, Dustûr ve yeni Dustûr Partilerinin kurulmasıyla daha da güçlenmiştir. Bu süreç, el-Habîb Bûrkîba'nın liderliğindeki milliyetçi hareketlerin başarısıyla sonuçlanmış ve Tunus bağımsızlığını kazanmıştır.

Tunus'un Bağımsızlık sonrası dönemi iki liderin yönetimi altında şekillenmiştir. Ülkeyi 1956-1987 yılları arasında el-Habîb Bûrkîba, 1987-2011 arasında ardından Zeynel Abidin b. Ali yönetmiştir.

1.9.1. el-Habîb Bûrkîba Dönemi (1956-1987)

Tunus 1956 ile 1987 yılları arasında tarihsel bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönem, modern Tunus ulusal devletinin şekillenmesi ve toplumun yeni bir yapıya bürünmesi açısından önem taşımaktadır. Tunus'un bu süreçte yaşadığı köklü değişimler, ülkenin tüm kurumsal yapısını ve toplumsal ilişkilerini etkilemiştir. Siyasi yapıda, iktisadi politikalarda, toplumsal normlarda ve uluslararası ilişkilerde yaşanan dönüşümlerin ülke üzerinde uzun vadeli etkileri olmuştur.³⁸⁰

1955 yılında el-Habîb Bûrkîba'nın çabaları sonucunda, o dönemde son Hüseyinî Bey'i olan Emin Bey bir "Ulusal Kurucu Meclis" oluşturulmasını öneren bir karar metni yayımlamıştır. Meclis, tam bağımsızlığın ilanından beş gün sonra yapılan seçimle kurulmuştur. Yapılan seçimde Yeni Hür Anayasa Partisi liderliğindeki "Ulusal Cephe" başarı elde etmiştir. 8 Nisan 1956 yılında ilk toplantısını yapan kurucu meclis, el-Habîb Bûrkîba'yı ilk başkan olarak seçmiştir. Bûrkîba 14 Nisanda ulusal hükümetin ilk başkanı olmuş, Celîl Fâris de kurucu meclisin başkanlığına seçilmiştir. Meclis, anayasayı oluşturma aşamasında iken 25 Temmuz'da 1957 yılında önemli bir adım atarak monarşiyi kaldırıp cumhuriyeti ilan etmiştir. Bu süreçte Bûrkîba bağımsız Tunus devletinin ilk Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Yaklaşık iki yıl süren çalışmaların ardından, 1 Haziran 1959 yılında, Tunus'un sosyo-kültürel özelliklerini modern ilke anlayışıyla bütünleştirerek devletin yasama ve yürütme yetkisi ile idari yapısında köklü değişiklikler getiren Tunus Anayasası yürürlüğe girmiştir.³⁸¹

1957-1964 yılları Tunus devletinin kurulması ve modernleşme süreci açısından önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemde 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk yarısında oluşan milliyetçi ve reformist talepler somut bir şekilde ortaya çıkmıştır. 1956 yılı Tunus'un Fransa'dan tam bağımsızlığını kazandığı ve milli hareketin Yeni Hür Anayasa Partisi çatısı altında siyasi bir güç olarak ortaya çıktığı bir yıldır. Tunus bağımsızlığını ilan etse de bu dönemde Fransız etkisi özellikle Bizerte gibi stratejik bölgelerde ve ülkenin verimli tarım alanlarında askeri ve iktisadi varlık olarak devam etmiştir. Buna rağmen bu dönemde Tunus hükümeti ulusal egemenliğini pekiştirmek ve ekonomik yapısını geliştirmek adına adımlar atmıştır. Hükümet, askeri ve iktisadi

³⁸⁰ eş-Şâtîr, III, 179.

³⁸¹ eş-Şâtîr, III, 181.

alanlardaki bağımsızlığını güçlendirmek için insan kaynağı çeşitliliğini zenginleştirmek için eğitim alanında yeni reformlar geliştirmiştir. Yine üretim yapılarını modernize ederek doğal rezervleri ülke ekonomisine kazandırma çabası içerisinde olmuştur.³⁸²

Tunus'un bağımsızlığını takiben yaşanan dönüşüm süreci ülkenin iç politik istikrarını ve ulusal birliğini güçlendiren bir zaman dilimidir. Ülkede bağımsızlığın ardından başlayan “Tunuslulaştırma” ile ülkenin yönetim mekanizmalarında önemli değişikliklere gidilmiş, iç ve dış güvenlik ile yargı alanlarında kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. İdari yapıda valiler ve kaymakamlar gibi kritik yönetim pozisyonlarındaki Fransız idarecilerin yerini Tunuslu idareciler almıştır. Bu zaman diliminde dinî reformlar dışında idari ve sosyal reformların ciddi bir direnişle karşılaşmadan ilerlemesi Tunus halkının genel kabulünü ve değişikliklerin başarısını göstermektedir.³⁸³

Tunuslulaştırma süreci önemli engellemeler olmadan gerçekleşse de Bûrkîba hükümetinin 1956 Tunus'taki Fransız askeri varlığını sona erdirmeye talebi Tunus-Fransa arasındaki ilişkileri germiş, Yeni Hür Anayasa Partisi öncülüğünde 1963 yılına kadar çeşitli direniş eylemleri ve çatışmalar yaşanmıştır. Bilhassa 1958 ve 1961 yıllarında Güney Tunus ve Bizerte bölgelerinde şiddetli çatışmalar meydana gelmiş, bu çatışmalarda pek çok Tunuslu katledilmiştir. 1963 yılında Fransız askerleri Tunus topraklarından tamamen çekilmiştir. Bu çekilmeyle birlikte Tunus hem idari hem de askeri alanda tam bir egemenlik sağlamıştır.³⁸⁴

Tunus'un iktisadi bağımsızlığı yani sömürge ekonomisinden bağımsız bir ekonomiye geçişi hemen mümkün olmamıştır. Hükümet, iktisadi bağımsızlık sürecini Fransa'dan sadece ekonomik ilişkiler bağlamında tamamen ayrılmadan gerçekleştirmeye çalışmıştır. 19 Eylül 1958'de Tunus Merkez Bankasının kurulması, 18 Ekim'de ise Tunus ulusal para birimi olan dinarın tedavüle sokulması ulusal ekonominin temellerini atmada kayda değer adımlardır. Bu adımların en önemlisi Fransız idaresinin sömürü döneminde gasp ettiği 800 bin hektarlık tarım arazisinin kamulaştırılarak hazineye devredilmesi ve millileştirilmesidir. Bu adımlar Tunus'un Fransa'ya olan ekonomik bağımlılığını azaltma

³⁸² eş-Şâtır, III, 179-81.

³⁸³ eş-Şâtır, III, 181.

³⁸⁴ eş-Şâtır, III, 181-82.

yolunda kritik öneme sahip olup ülkenin kendi kaynakları üzerindeki kontrolünü güçlendirerek ekonomik bağımsızlığını pekiştirmiştir.³⁸⁵

Tunus hükümeti, iktisadi gelişmelerin dışında sosyo-kültürel alanlarda da dengeli politikalar yürüterek çağın ruhuna uygun birçok reform çıkarmıştır. Bu reformlar arasında en dikkat çekici olanı 13 Ağustos 1956 yılında çıkarılan Mecelletu'l-Ahvâli'sh-Şahsiyye (Kişisel Statü Yasası)'dır. Yasa, ülke içinde İslamî kesim tarafından eleştirilse de bu dönem için Arap dünyasında en ilerici yasal düzenlemelerinden biri olarak kabul edilebilir. Çünkü bu yasa, bazı Arap ülkelerinde kadınlara tanınmayan hakları tanıyarak onların sosyal ve hukuki statülerini önemli ölçüde güçlendirip geliştirmiştir. Yasa, çok eşliliği yasaklama, kadınlara boşanma süreçlerinde eşit haklar tanıma ve kızlarda evlilik için asgari yaşın 17 olması gibi bir dizi düzenleme içermektedir. Ayrıca yasayla kadınların toplumsal entegrasyonu sağlanmış ve onlara 14 Mart 1957 yılından itibaren seçme ve seçilme hakkı verilmiştir.³⁸⁶

Bağımsızlık sonrası Tunus'ta eğitim sistemi de kapsamlı reformlarla yeniden şekillendirilmiştir. Hükümet, toplumun modernleşmesini sağlam bir eğitim üzerine inşa etmeyi hedeflemiş, bu bağlamda 4 Kasım 1958'de Mahmûd el-Mes'adî'nin adıyla anılan eğitim yasasını çıkarmıştır. Yasa, her Tunusluya erişilebilir, ücretsiz, modern ve birleşik bir eğitim sistemi sağlamış ve ülke genelinde on yıl içerisinde öğrenci sayısını on kat artırmıştır.³⁸⁷

Eğitim alanında gerçekleştirilen yaygınlaştırma politikası ve kültürel modernizasyon projesi, tarihsel birikime dayanan ve çeşitli dış etkileri bünyesinde barındıran “Tunus Ulusu” ideolojisini pekiştirmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte devletin resmi dinî İslam olarak kabul edilmiş ve İslam dinî modern düşüncelerle uyumlu bir yapıya büründürülmüştür. Devlet, ictihad yetkisini üstlenerek, geleneksel dinî otoritelerin etkisini sınırlandırmış ve dinî kurumların yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda tarikatlara ve zaviyelere yönelik düzenlemelerle modern, rasyonel ve açık fikirli değerlerin yayılması desteklenmiş, mistik ve geçmişe dönük düşüncelere karşı bir duruş sergilenmiştir. Ayrıca 1956 ve 1957 yıllarında çıkarılan yasalarla vakıflar devlet mülkiyetine geçirilmiş, özel vakıflar ile zaviye vakıfları iptal edilmiştir. Tüm bu

³⁸⁵ eş-Şâtır, III, 182-83.

³⁸⁶ eş-Şâtır, III, 184.

³⁸⁷ eş-Şâtır, III, 184.

girişimler, Tunus'un dinî ve kültürel yapısında derin ve kalıcı değişimlerin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.³⁸⁸

Tunus, 1956 yılında bağımsızlığını kazanana kadar Fransız sömürü yönetimi altında çeşitli siyasi ve politik baskılara maruz kalmıştır. Sömürü sürecinde bağımsız bir devlet olma yolunda sürdürülen milli mücadele hareketleri nedeniyle ülkede mevcut olan sosyo-politik çelişkiler ve problemler arka planda kalmıştır. Ancak bağımsızlıkla birlikte baskılar sona ermiş gelenekçi grup ile modern grup arasındaki bu çelişkiler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bağımsızlığın ardından ulusal politikaların batı yönlü belirlenmesi geleneksel değerleri savunan kesim tarafından kabul görmemiş, zaman zaman şiddet eğilimli muhalefetle karşılık bulmuştur. Yüksek Şeri Mahkemesinin 27 Eylül 1956 yılında Kişisel Statü Kanununa verdiği bir fetva da bazı toplumsal tepkilere neden olmuş ve bunun sonucunda bazı üyeler istifa etmiştir. Muhalefet kanadı "Yusufiyye" hareketi etrafında toplanıp fikirlerini batı tarzı modernleşmeye karşı meydan okumuştur.³⁸⁹

Tunus, 1960'ların başından itibaren siyasi, iktisadi ve sosyal alanda ülkenin toplumsal yapısını etkileyen önemli değişikliklere şahit olmuştur. Bûrkîba, Ahmed b. Salâh tarafından hazırlanan ve Yeni Hür Anayasa Partisi Siyasi bürosu tarafından onaylanan on yıllık iktisadi kalkınma raporunu kabul etmiştir. Belirli aralıklarla uygulamaya sokulan kalkınma planı, iktisadi sömürgeciliği sona erdirmeye, yaşam standartlarını yükseltme ve kendi kendine yeten bir ülke oluşturmayı hedeflemiştir.³⁹⁰ Ancak kolektivist iktisadi politikaların uygulanması, tarım ve ticaret alanlarında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bûrkîba, başarısızlıklardan Planlama, Maliye ve Ekonomi Bakanı Ahmed b. Sâlih'i sorumlu tutarak 1969 yılında görevden almıştır.³⁹¹

17 Şubat 1961 yılının Ramazan ayında, Bûrkîba'nın oruç tutulmaması yönündeki çağrısı, Kayravân'da muhalifler tarafından protesto edilmiştir. Bu olay, bağımsız Tunus devletine karşı yapılan ilk protestodur. Ancak muhalif kanat sadece bu protestoyla sınırlı kalmamış, Arap-İslam kültürünün marjinalleştirilmesi, Zeytûne Üniversitesinin

³⁸⁸ eş-Şâtır, III, 184-85.

³⁸⁹ eş-Şâtır, III, 185.

³⁹⁰ eş-Şâtır, III, 187.

³⁹¹ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 366.

kapatılması ve sosyo-ekonomik şartların iyileştirilmemesi gibi nedenlerle 24 Aralık 1962'de hükümete darbe girişiminde bulunmuştur.³⁹²

23 Mart 1962 yılında, Yeni Hür Anayasa Partisi sosyalizmi benimseme kararı alarak Tunus'un yönetim biçiminde köklü bir değişime gitmiştir. Sosyalizmin benimsenmesi, 1962 yılındaki darbe girişiminin doğrudan bir sonucu olarak görülmüş ve bu, 2 Mart 1963 yılında partinin milli şura toplantısında tek parti sistemine geçilmesine neden olmuştur. Tek partili yönetim sistemi kararının alınması, siyasi çeşitliliğin kısıtlanmasına ve devlet kontrolünün daha da merkezileşmesine yol açmış, böylece baskıcı bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır. 1964 yılında Bizerte'de gerçekleştirilen partinin yedinci kongresinde parti, ismini el-Hizbu'l-İştirâki'd-Dustûrî (Sosyalist Anayasa Partisi) olarak değiştirmiştir. Aynı zamanda kalkınma planı çerçevesinde Tunus ekonomisinin yeniden yapılandırılmasına yönelik karar alınmıştır. Bu karar ekonomiyi kamu, özel ve ortak sektörleri kapsayacak şekilde düzenlemeyi öngörmüştür.³⁹³

Bûrkîba, yönetimi altında geniş yetkilerle donatılmış güçlü bir merkezi otorite kurmuştur. O, muhalif siyasetçiler ve basın üzerinde sıkı kontrol mekanizmaları oluşturmuş, halkın ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini önemli ölçüde sınırlandırmıştır. 1975 yılında kendisinin ömür boyu cumhurbaşkanı olmasını sağlayacak şekilde anayasanın ilgili maddesinin değiştirilmesini sağlamıştır. Öyle ki kendi kişisel kültürünü oluşturarak ulusal marşta bile adının geçmesini sağlamıştır. Ancak ulusal marş daha sonra değiştirilmiştir.³⁹⁴

Sosyalist Anayasa Partisi tarafından benimsenen politikalar, İkinci Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa'da görülen totaliter rejimlerle paralellik göstermektedir. Bu politikalar, Bûrkîba hükümeti döneminde, özel sektörün işleyiş ve genişleme alanlarını önemli ölçüde kısıtlamıştır. Buna karşın tarım, enerji ve ulaşım sektörlerinde yeni tesisler kurulmuş, eğitim ve sağlık alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak tarım ve sanayi sektörlerinde beklenen gelişmeler tam anlamıyla sağlanamamış, ülkede işsizlik sorunu devam etmiştir.³⁹⁵

³⁹² eş-Şâtır, 185.

³⁹³ eş-Şâtır, III, 186-87.

³⁹⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 365.

³⁹⁵ eş-Şâtır, III, 188.

Bûrkîba'nın Tunus'u tek parti sistemi altında yönetmesi ve serbest piyasa ekonomi politikalarını uygulaması ve geniş yetkilerle donatılmış merkezi bir otorite oluşturmaları hem siyasi krizlere hem de iktisadi ve sosyal sarsıntılara yol açmıştır. Yaklaşık yirmi beş yıllık süreçte, Bûrkîba'nın liderliğindeki Sosyalist Anayasa Partisi'nin aldığı kararlar sonucunda parti ve devlet yapıları iç içe geçmiş, parti temsilcileri aynı zamanda devletin temsilcileri olarak atanmış ve devlet kurumları ile parti organları arasındaki sınırlar ortadan kaldırılmıştır.³⁹⁶

Tunus'ta sosyalizm kapsamında hazırlanan iktisadi politikalar, bağımsız ve kendi kendine yeten bir kalkınma sağlayamamıştır. Ekonomik bağımlılık, Fransa'dan kurtulma sürecinde azalmak yerine, Amerika Birleşik Devletleri ile güçlenen ekonomik bağlar nedeniyle devam etmiştir. Siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlar Tunus'ta hükümete karşı halk öfkesinin artmasına yol açmıştır.³⁹⁷

1960-1970 döneminde ekonomi alanındaki politikalar, Tunus'ta tüm sektörleri kapsayan ve esas olarak tarım ve ticarete iş birliğine dayanan geniş çaplı bir planlama çerçevesinde uygulanmıştır. Bu kapsamda hükümet ülkenin altyapısını ve ekonomik kapasitesini güçlendirmek amacıyla önemli adımlar atmıştır. Bilhassa enerji ve ulaşım sektörlerine yapılan yatırımlar dikkat çekicidir. Hükümet enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli barajlar inşa ederek elektrik üretim kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır. Bu barajlar aynı zamanda sulama imkânlarını genişleterek tarım arazilerinin sulanabilir alanlarını çoğaltmıştır. Ayrıca ulaşım altyapısını geliştirmek için yol yapım projelerine önemli yatırımlar yapmış, böylece hem iç hem de dış ticaretin kolaylaştırılmasını sağlamıştır.³⁹⁸

Yine 1960-1970 dönemi sanayileşme öğrenme dönemi olarak da tanımlanmış ve ticarete Fransız egemenliğinin azaltılması ve müşteri çeşitliliğinin artırılması hedeflenmiştir. Hükümet, Kâbes ve Safâkes bölgelerinde ağır sanayi için yeni fabrikalar kurarak sanayileşme sürecini hızlandırmıştır. Kurulan fabrikalar özellikle enerji, ulaşım ve eğitim gibi temel sektörlerin gelişimine finansal katkı sağlamıştır. Yapılan yatırımların yaklaşık %45'i yurtdışı kaynaklarıyla finanse edilmiştir. Tabii olarak dış borçlanma oranı buna bağlı olarak artmıştır. Gayri safi yurtiçi hasılanın %23'ü yatırımlara ayrılmasına

³⁹⁶ eş-Şâtır, III, 189.

³⁹⁷ eş-Şâtır, III, 189-90.

³⁹⁸ eş-Şâtır, III, 186-88.

rağmen tarım sektöründeki durgunluk ve katma değerin gelişmemesi, sanayileşme politikasının ihracatta ham madde ve yarı işlenmiş mal oranını artırması gibi sorunlar yaşanmıştır. İşsizlik problemi çözülemediği için hükümet Batı Avrupa'ya bilhassa Almanya ve Fransa ile Libya'ya göç kapılarını açmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde eğitimden yararlanan kişi sayısı 450 binden 1,2 milyona yükselmiş, nüfusun yarısından fazlası ücretsiz sağlık hizmetlerine erişim sağlamıştır. Ayrıca sosyal yardım alan kişi sayısı artış göstermiştir.³⁹⁹

1970 ile 1980 yılları arasında Tunus, Cumhurbaşkanı Bûrkîba'nın anayasal değişikliklere yönelik adımlar atması ve Hadi Nuvîra'nın başbakan olarak atanması ile siyasi ve ekonomik açıdan yeni bir sürece girmiştir. Bu süreçte Nuvîra yönetiminde, liberal ekonomi politikalarına geçiş yapılmış, özel sektöre daha fazla önem gösterilerek büyüme teşvik edilmiştir. İnşaat malzemesi başta olmak üzere sanayi yatırımları artmış, yabancı yatırımları teşvik eden yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca tarım sektöründe yapısal değişikliklere gidilerek toprak dağılımı ve kullanımı yeniden düzenlenmiş, özel mülkiyet ve devlet arazilerinin yanı sıra karşılıklı yardımlaşma arazileri belirlenmiştir.⁴⁰⁰

Yetmişli yıllar Tunus'ta hem eğitim hem de işçi hareketleri açısından siyasi ve toplumsal hareketliliğin yoğun olduğu bir dönemdir. Siyasi alanda, tek partili sisteme olan bağlılık devam etmiş ve genel özgürlüklere kısıtlamalar devam etmiştir. Bu durum çeşitli siyasi ve sosyal gruplar arasında çatışmalara neden olmuştur. Bu dönem siyasi yargılamaların arttığı ve hükümet politikalarına karşı geniş çaplı muhalefetin ortaya çıktığı dönem olmuştur. Çünkü kültür ve eğitim alanlarına ikincil derecede önem atfedilmesi, toplumda dinî değerlere dayalı bir muhalefet hareketinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Sosyal alanda ise liberal ekonomi politikaları nedeniyle bölgesel eşitsizlikler artmış, kırsal alanlardaki düşük ücretler ve işsizlik yurt dışına göçü artırmıştır.⁴⁰¹

Hadi Nuvîra hükümetinin liberalleşmeye dayalı iktisadi politikaları da ülkedeki istikrarsızlığı önlemede yetersiz kalmış ve bilhassa eğitilmiş gençler arasındaki işsizlik oranı artmıştır. Buna bağlı olarak 1978 yılı başlarında Tunus Genel İşçi Sendikası ülke genelinde grev ilan etmiştir. Bu grev başkent sokaklarında güvenlik güçleri, ordu ve halk

³⁹⁹ eş-Şâtır, III, 187-90.

⁴⁰⁰ eş-Şâtır, III, 191-92.

⁴⁰¹ eş-Şâtır, III, 193-96.

arasında şiddetli çatışmalara neden olmuştur. Çatışmalar ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanmış, hükümet olağanüstü hâl ilan etmiş ve sendika liderlerini tutuklamıştır.⁴⁰²

Tek parti yönetimi 1970'lerin sonlarına doğru Tunus'ta meydana gelen siyasi dönüşümlere ayak uyduramamıştır. Bu dönemde yönetim sadece kısa vadeli çözümler sunarak ve anlık kararlar alarak siyasi gelişmeleri yönetmeye çalışmıştır. Ancak bu yaklaşım ülkedeki istikrarsızlığı daha da artırmıştır. 1978 olayları sıcaklığını korurken 1980 yılında Kafsa bölgesinde ayaklanmalar çıkmıştır. Bu ayaklanmalar milliyetçi eğilimlere sahip ve yabancı desteği alan Tunuslu göçmenler tarafından organize edilmiştir. Olaylar ülke genelinde kaos ortamına yol açarken sağlık sorunları yaşayan Hadi Nuvîra'nın siyasetten çekilmesine de sebep olmuştur. Kafsa olayları geçici politika ve çözümlerin yeniden değerlendirilmesini ve daha radikal değişikliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır.⁴⁰³

Eğitim Bakanı olan Muhammed Mizâlî, 1980 yılında başbakanlık görevine getirilmiştir. Bûrkîba, Mizâlî'nin felsefe ve edebiyat eğitimi ile retorik yeteneklerini, Nuvîra'nın teknik ve kuru konuşma tarzı ile hukuk ve ekonomi eğitimi karşısında üstün görerek halk ile devlet arasındaki kopukluğu gidermeyi hedeflemiştir. Mizâlî bağımsızlık sonrası dönemde *Fikr* dergisindeki makaleleri ve Sosyalist Anayasa Partisinde demokrasiyi savunarak Araplaştırmayı desteklemiş, Tunus'un kültürel yönünü şekillendirmek için çalışmalar yapmıştır. Ancak bu dönemde ülkenin çoğulculuk, modernlik ve ilerlemeye doğru geçiş yapacağına dair umutlar yaşanan hayal kırıklıkları nedeniyle hızla sona ermiştir.⁴⁰⁴ Zîra Mizâlî hükümeti, görevi devraldığında daha önce biriken çeşitli sosyal ve ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. İşçi sendikalarının dağılması, tutuklanan sendika üyeleri, üniversitelerde sürekli hale gelen öğrenci grevlerinin ortaöğretime sıçraması ve siyasi ortamdaki huzursuzluklar... Bunlar toplumun genelinde yıllardır biriken gerilimlerin bir göstergesidir. Hükümet, bu sorunlara karşı yeni reformlar yapmak yerine sadece geçici ve yüzeysel çözümler sunmuş, politik halefiyet mücadelesine odaklanmıştır.⁴⁰⁵

⁴⁰² eş-Şâtır, III, 195-96.

⁴⁰³ eş-Şâtır, III, 196.

⁴⁰⁴ eş-Şâtır, III, 196-97.

⁴⁰⁵ eş-Şâtır, III, 199.

Mizâlî sosyo-siyasi krizleri çözmek için politik açılımı desteklemiş, tutukluları serbest bırakmıştır. Hükümet, ülkede siyasi ve İslamî eğilimli liderlerin yargılamalarının ardından çok partili sistem ve fikri çoğulculuğa geçişe izin vermiştir. Ancak aynı yılın Kasım ayında yapılan seçimlerde, sonuçların tahrif edilmesiyle çok partili sistem anlamsız hale gelmiştir. 1959 seçimlerinin ardından gerçekleşen ilk çok partili seçim sürecinin manipülasyonu, genel bir hayal kırıklığı ve umutsuzluk atmosferi yaratmıştır. Bu durum Mizâlî'nin önerdiği açılım politikalarının başarısızlığının samut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yine seçim sonuçları, dönemin siyasi yapısında politik istikrarsızlığı ve belirsizliği beraberinde getirerek, sonraki dönemlerdeki siyasi gelişmeler açısından çeşitli senaryoların mümkün olduğu bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir.⁴⁰⁶

Mizâlî, ekonomik konulara ilgisizliği ve yetersiz yönetimi ile tanınmıştır. 1982-83 yıllarında cumhurbaşkanı olma arzusu ile gerçekleştirdiği yüksek oranlı maaş artışları, ekonominin genel büyüme oranını aşan tüketim artışına sebep olmuştur. 1983 yılında petrol fiyatlarının düşmesi ülke ekonomisini daha da kötüleştirmiştir. Hükümet, iktisadi reform yapma koşuluyla Uluslararası Para Fonu (IMF)'undan kredi temin etse de ekonomik kriz devam etmiştir. 1983 yılı sonlarında, hükümetin temel gıda maddelerinin fiyatlarını artırması zaten kötü olan sosyal ve ekonomik durumu daha da kötüleştirmiştir. Alınan karara karşı Tunus genelinde bilhassa büyükşehirlerin yoksul mahallerinde geniş çaplı protestolar yapılmıştır. Halk ile güvenlik güçleriyle çatışmalar yaşanmış, isyanlar ordu müdahaleleriyle bastırılmış, olağanüstü hâl ve sokağa çıkma yasakları ilan edilmiştir.⁴⁰⁷

Dinî hareketlerin -İslamî Yöneliş Hareketi- ve aşırı sol grupların etkisiyle hem üniversitelerde hem de Habîb 'Âşûr liderliğindeki işçi hareketinde grevler artmıştır. 'Âşûr'un kışkırtmalarıyla harekete geçen sol mecra, halefiyet mücadelesinin etkisi altında işçi hareketinin gücünü kullanarak bu mücadeleyi yönlendirmek istemiştir. Sadece grevler düzenlemekle kalmamış işçi partisi kurma tehdidiyle eylemlerini daha da ilerletmiştir. Ancak Mizâlî, 'Âşûr ile Tunus genel işçi sendikasına karşı savaş ilan etmiş,

⁴⁰⁶ eş-Şâtır, III, 196.

⁴⁰⁷ Komisyon, "el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye", 367; eş-Şâtır, III, 197-98; Pierre Houpert, "Le 29 Décembre 1983, Les Émeutes Du Pain Embrasent La Tunisie", *Jeune Afrique*, 19.12.2016, <https://www.jeuneafrique.com/> Erişim Tarihi: (05.02.2021).

1985 yılında sendikayı bölmüş ve sendikacıları görevden alıp tutuklamıştır. Bu durum 1985-86 yıllarında ekonomik dengesizliklere ve genel krize neden olmuş Mizâlî görevden alınarak yerine Raşîd Safer getirilmiştir.⁴⁰⁸

Bûrkîba yönetimindeki keyfi kararlar dönemin siyasi yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. 1967'den 1987 yılına kadar Tunus, yaşanan sosyo-iktisadi krizlerin yanında siyasi mücadelelerle de ön plana çıkmıştır. Bûrkîba'nın sağlık sorunları, yönetim yeteneğinin azalmasına, tek partili sistemin de ülkeyi yönetmek isteyenler arasında halefiyet ve varislik mücadelelerini artırmıştır. Bunda 1976 yıllarında anayasanın 57. Maddesinde yapılan değişikliğin etkisi muhakkaktır. Zîra bu değişik Başbakanın, Cumhurbaşkanı'nın vekili olmasını saylanmış bu da siyasi güç mücadelelerinin alevlenmesine neden olmuştur. Öyle ki bu dönemde bazen atanan bir bakan iki gün sonra görevden azledilmiştir. Kamuoyunda her pazartesi günü yapılan bakanlık değişiklikleri "Pazartesi Serisi" olarak yaygınlaşmıştır.⁴⁰⁹

Bûrkîba, bağımsızlığın ardından devletin itibarını kendi iktidarını sağlamlaştırmaktan daha az önemsemiştir. Bûrkîba ve yakın siyasi çevresi Sosyalist Anayasa Partisi liderliğinde, otuz yıl boyunca Tunus siyasetine ve sivil toplumuna egemen olmuştur. Bu süreçte hükümet, ülkenin siyasi ve sivil alanlarını kontrol altında tutarak, muhalefeti ve alternatif siyasi sesleri etkisiz hale getirmiştir. Bu durum, halefiyet mücadelelerine ve iç çekişmelere yol açmış, Tunus'un karşı karşıya olduğu asıl meselelerin göz ardı edilmesine neden olmuştur.⁴¹⁰

1987 yılında Zeynel Abidin b. Ali'nin iç işleri bakanı olarak atanması ülkedeki siyasi krizleri ve karışıklıklara bir çözüm getireceği umudunu taşımıştır. Ancak Bin Ali 7 Kasım 1987 yılında Bûrkîba'nın sağlık durumunun kötüleşmesi ve yönetim yeteneğinin azalması gerekçesiyle, kanunsuz bir darbeyle onu görevden alarak Cumhurbaşkanı olmuştur. "Tıbbî Darbe" olarak da bilinen bu olay Bûrkîba'nın sağlık durumunu devlet başkanlığı görevini sürdüremeyecek kadar kötü olarak rapor edilmiş ve Tunus anayasasının 57. Maddesine dayandırılmıştır. Yine Bin Ali'nin yönetime geçişi,

⁴⁰⁸ eş-Şâtır, III, 197-99.

⁴⁰⁹ eş-Şâtır, III, 200-201.

⁴¹⁰ eş-Şâtır, III, 200-201.

radikaller tarafından devletin ele geçirilme planlarını ve girişimlerini engellemek ve Tunus'un istikrarını koruma amacı güderek gerçekleşmiştir.⁴¹¹

1.9.2. Zeynel Abidin b. Ali (1987-2011)

Zeynel Abidin b. Ali Tunus'ta 1987 yılında Cumhurbaşkanı olarak iktidara gelmesiyle birlikte ülkenin siyasi yapısında önemli değişikliklere imza atmıştır. Cumhurbaşkanı olmadan önce askeri ve politik geçmişiyle tanınan Zeynel Abidin Tunus'un iç güvenliği ve savunma alanlarında önemli görevler üstlenmiş dış politikada etkili olmuştur.

Bin Ali, yönetimi süresince insan hakları ihlalleri ve siyasi baskılar artmış bu durum 2011 yılında Yasemin Devrimine kadar devam etmiştir.

⁴¹¹ eş-Şâtır, III, 202-3.

İKİNCİ BÖLÜM

TUNUS'TA EDEBÎ VE KÜLTÜREL HAYATIN GELİŞMESİNE ETKİSİ OLAN FAKTÖRLER

2.1. TUNUS'TA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI

Tunus'un eğitim tarihi 32 yüzyıl öncesine dayanan köklü bir geçmişe sahiptir. Bu süre zarfında antik çağlardan itibaren Akdeniz kıyılarında gelişmiş birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, zaman içinde bölgenin kültür merkezlerinden olmuştur. Fenikeliler tarafından geliştirilen alfabenin bölgede yayılmasıyla başlayan süreç Akdeniz'de Sami toplumu arasında benimsenip gelişmiştir. Roma, Bizans, İslam ve Türk etkisi altında birçok eğitim sistemi bölgede varlığını göstermiştir. Özellikle İslam'ın yayılmasıyla Arap İslam ve Türk İslam medeniyeti etkisi altında dinî ve pozitif öğretilerle muazzam bir dönem yaşanmıştır. Sömürü döneminde Fransız etkisinde sürdürülen eğitim sistemi batı tarzına yönelmiş, bu da Tunus eğitim tarihinde bir başka dönüşüm noktası olmuştur.⁴¹²

Tunus'un, Pön-Kartaca, Roma ve Bizans medeniyetlerinden elde ettiği kültürel zenginlik, Arap-İslam Medeniyetinin bölgede yayılmasıyla yeni bir boyut kazanmış ve bereketlenmiştir. Bu dönüşüm, 647 yılından itibaren İslamî fetih hareketleriyle başlamış ve 670 yılında Kayravân şehrinin kuruluşu ile pekişmiştir. İslam'ın bölgede yayılması ve Berberîlerin İslam dinine girmesi, ayrıca artan Arap göçleri bölgenin sosyo-kültürel yapısını tamamen değiştirmiştir. Bölgenin İslamlaşması ve Araplaştırılması için hâkimiyet kurulan ve güvenliği sağlanan yerlerde cami, kuttâb ve ribatlar tesis edilmiştir. Bu müesseselerde Kur'ân ve Arapça öğretimi başta olmak üzere İslamî öğretiler okutulmuştur. Kayravân'daki Ukbe b. Nâfi' Camii ile Tunus Zeytûne Camii bu dönemin dinî ve kültürel yapıları olarak öne çıkmıştır. Ukbe b. Nâfi' Camii'nde ilk ders halkaları

⁴¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Muhtâr el-'Ayyâşî, *fî Târîhi'l-Medreseti't-Tûnisiyye: Hulâsa 32 Kânen mine'l-Kitâbeti ve'l-Ma'rîfeti ve't-Ta'lîm (1101 K.M/2007 M.)*, Merkezu'n-Neşri'l-Câmi'î, Tunus 2012.

İkrime Mevla Abdullah b. Abbas ve Yahya b. Ömer el-Kenani gibi bazı tabiin büyükleri tarafından yapılmıştır.⁴¹³

Tunus'taki eğitim ve eğitim kurumları, 800 yılından 1875 yılına dek, İslam hanedanlıkları ve devletlerinin egemenliği altında yaklaşık 1075 yıllık dönemde, zengin ve çok yönlü olarak gelişmiştir. Bu uzun süreçte eğitim bilhassa Ağlebî, Hafsî, Osmanlı egemenliğinde Beyler dönemlerinde, şehir ve köylerde cami, kuttâb, medrese, zaviye, kütüphane özel kurulmuş ilmi ve kültürel kurumlarda verilmiştir.

Ağlebî döneminde Rakkâde şehrinde kurulan Beytu'l-Hikme, dönemin en önemli eğitim ve bilim müesseselerinden biri olmuştur. Bu müessesede astronomi, tıp ve diğer bilim dallarında eğitim verilmiştir. Ayrıca Abbâsîye Sarayı'ndaki kütüphane ile Âli Sahnûn, Âli Cezzâr gibi önde gelen âlimlerin özel kütüphaneleri bilgi ve kültürün yayılmasında önemlidir. Ukbe b. Nâfi Camii ve kütüphanesi ile Tunus Zeytûne Camii her dönemde bilgi ve öğrenim merkezi olarak işlevini devam ettirmiştir.⁴¹⁴

Hafsîler döneminde Tunus'ta eğitim ve kültür alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Hafsî emirlerinin sağladığı destek sayesinde gelişen eğitim kurumları, Tunus'un bilim ve kültür merkezi olarak yükselmesine katkı sağlamıştır. Tunus, bu dönemde Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinden gelen öğrenciler için cazibe merkezi olmuştur. Ülkedeki ilk medreseler bu dönemde açılmış ve eğitim ilk kez cami, Kuttâb, kütüphane ve zaviyelerin dışında, medreselerde verilmiştir. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Abdolvâhid el-Hafsî'nin 634 (1235) yılında Zeytûne Camii'sinin yanına yaptırdığı eş-Şemmâ'îyye Medresesi Kuzey Afrika'da kurulan ilk medrese olma özelliğini taşımaktadır. el-Câsûsiyye, et-Tevfikiyye, el-Mağribiyye ve el-Mercâniyye de bu dönemde kurulan önemli medreselerdir. Ayrıca Kasba Camii hizasında bulunan Medrasetu's-Sultân okulunda emir, vezir ve ileri gelenlerin çocukları için eğitim verilmiştir.⁴¹⁵

Osmanlı egemenliğinde, Murâdî ve Hüseyinî Beyleri önceki dönemlerden kalan eğitim kurumlarını restore etmiş ve birçok yeni öğretim kurumu inşa etmişlerdir. el-

⁴¹³ el-‘Ayyâşî, 63-64.

⁴¹⁴ el-‘Ayyâşî, 85, 91.

⁴¹⁵ el-‘Ayyâşî, 147-155.

Yûsufiyye, el-Murâdiyye ve el-Âşûriyye medreseleri Muradiler döneminin öne çıkan önemli medreseleridir.⁴¹⁶

Hüseynî Beyleri, Tunus'un eğitim politikasını, yenilikçi ve kapsamlı reformlarla yeniden şekillendirmiştir. Bu reformlar, medrese eğitiminin temellerini sağlamlaştırmakla kalmamış aynı zamanda modern eğitim anlayışını da desteklemiştir. Yeni müfredat programları ve öğretim metodolojilerinin geliştirilmesiyle, eğitim ve öğretimde çeşitlilik ile kapsayıcılık artırılmış, böylece Tunus'un eğitim sistemi hem geleneksel hem de yenilikçi öğretim yaklaşımlarını bütünleştiren bir yapıya kavuşmuştur.⁴¹⁷

Hammûde Paşa döneminde ülke idaresinde yapılan reformlar eğitime de yansımış, âlim ve bilim insanları desteklenmiştir. Ahmed Bey döneminde ise modern eğitimin ilk adımları Bardo'da askeri bir okulun kurulmasıyla atılmıştır. Okul, mühendislik ve haritacılık gibi teknik disiplinlerin yanı sıra, Fransızca ve Arapça eğitimi de sunarak 1867 yılında kapanana dek dönemin ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Bardo okulunun ardından, Sadık Bey döneminde Hayrettin Paşa sivil alanda yeni eğitim reformlarını hayata geçirmiş ve 1875 yılında Sâdıkiyye Okulunu kurmuştur. Fransız sömürüsüne kadar eğitim daha çok Kuttâb ve Zeytûne'ye bağlı medreselerde verilmiştir. en-Nahle, el-Huseyniyye, el-Câmiu'l-Cedîd es-Sûmia, el-Bâşeviyye ve es-Suleymâniyye Hüseynî döneminde öne çıkan önemli medreselerdir...⁴¹⁸

Hüseynîler döneminde, bilhassa Hayrettin Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen eğitim reformları, Fransız sömürüsünde batı tarzına reform edilse de bağımsızlığın ardından milli kimlik çerçevesinde yeniden şekillenmiş, günümüze kadar geliştirilerek devam etmiştir.

2.1.1. Fransız Sömürü Döneminde Eğitim

Tunus, Fransız işgali öncesinde, kendi sosyo-kültürel yapısına uygun gelişmiş bir eğitim sistemine sahipti. Bu sistem, Beyler tarafından gerekli görüldüğünde güncellenmiştir. Ancak işgalle birlikte ülkenin idari yapısı eğitim de dâhil Fransızların kontrolüne geçmiştir. Fransız idaresi tarafından uygulanan eğitim politikaları sömürge

⁴¹⁶ el-‘Ayyâşî, 179-180.

⁴¹⁷ el-‘Ayyâşî, 180-181.

⁴¹⁸ el-‘Ayyâşî, 180-184.

döneminin siyasi ve ekonomik koşulları altında şekillendirilmiş, sömürgecilerin hedefleri ve çıkarları doğrultusunda yapılandırılmıştır.⁴¹⁹

Fransa, Tunus üzerindeki nüfuzunu pekiştirmek amacıyla eğitim alanında stratejik kararlar almayı planlamıştır. İşgalin ilk yıllarında Jules Ferry ve Jules Jusserand gibi dönemim önde gelen politik figürleri eğitim politikasının oluşturulmasında çaba sarfetmiştir. J. Ferry Tunus'ta kurulacak okullar hem dinî hassasiyetleri göz önünde bulundurarak hem de Fransız kültürünü ve dilini teşvik ederek eğitim sistemi oluşturmanın yollarını aramıştır. J. Ferry'nin yaklaşımı, mevcut eğitim sistemini koruyarak ve geleneksel eğitim sistemine dokunmadan Fransızcanın yayılmasını ve Fransız kültürel etkisinin artmasını hedeflemiştir. Hatta bunun için Müslüman nüfusa yönelik özel eğitim kurumları kurma fikrini desteklemiştir. Ayrıca, Ferry, laik eğitim kurumları kurarak ve buralarda özellikle muhasebe, ticaret ve kamu yönetimi alanlarında eğitim vererek Tunus'ta Fransızlaşan bir sınıf oluşturmak istemiştir. Jusserand ise eğitimi çıkarları için kullanarak Fransız dilini ve kültürünü empoze etmeyi bununla Tunuslu Arapları Fransızlaştırmayı amaçlamış ve 1882 yılında "Tunuslu Arapları, mümkün olan en iyi şekilde, kültürel olarak kendimize benzetmenin yolu, onlara dilimizi öğretmektir. Konu hakkında bilgi sahibi olanların görüşü de bu yöndedir. Bu asimilasyonu gerçekleştirmek için dine güvenemeyiz, onlar asla Hristiyanlığa dönüş yapmayacaklar. Ancak dilimizi öğrendikçe, Avrupalı fikirler onlar için kaçınılmaz olarak açığa çıkacaktır, tecrübe bunu yeterince göstermiştir" diyerek niyetini ortaya koymuştur. İki politikacının bu yaklaşımları Fransa'nın işgal ettiği Cezayir, Tunus ve diğer bölgelerdeki sömürü politikasının temel özelliklerinden olan Medenileştirme Misyonu (Mission Civilisatrice)'nu yansıtmaktadır.⁴²⁰

Fransız sömürü idaresinin Tunus'taki eğitim politikası, 6 Mayıs 1883 yılında Genel Eğitim İdaresinin kurulmasıyla başlamıştır. Sömürü öncesinde yirmiye yakın Fransız özel okulu kamu eğitim kurumlarına dâhil edilmiş ve denetim altına alınmıştır. 1884 yılında Eylül ayında başlayan eğitim-öğretim dönemiyle Franco-Arap olarak bilinen Fransız-Arap okulları Tunus'un birçok şehrinde açılmış, 1900 yılına kadar ülke genelinde nüfus oranına göre yetersiz kalsa da yaygınlaşmıştır. Öğretmen yetiştirmek için kurulan

⁴¹⁹ el-‘Ayyâşî, 223.

⁴²⁰ el-‘Ayyâşî, 223; Noureddine Sraïeb, "L'idéologie de L'école en Tunisie Coloniale (1881-1945)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, cilt: 68, sayı: 1, (1993), 240-41.

Medrasetu'l-'Alevî (1884), teknik ve mesleki eğitim için kurulan el-Medrasetu'l-Miheniyye bi Tûnis (1898) ve kız öğrencilerin eğitimi için kurulan Medrasetu'l-Fetayât el-Muslimât (1900) öne çıkan bazı okullardır. Ülkedeki bu ve diğer tüm okullar Fransa ve dünya genelindeki Fransız liseleriyle benzer eğitim sistemini benimsemiştir. Bazı okullar zaman içerisinde çeşitli isim değişiklikleri ve yapısal dönüşümler yaşayarak, Tunus eğitim sistemine katkıda bulunmuştur. Okullar Tunus, Susa, Safâkes ve Kayravân gibi büyük şehirlerde bazı esnaf ve tüccar aileler arasında ilgi görmüş, güney ve iç kesimlerdeki halk fazla ilgi göstermemiştir.⁴²¹

Okullarda Fransız eğitimi, Fransa'da veya Tunus'ta Fransızca eğitim görmüş öğretmenler tarafından verilirken, Arapça eğitim Zeytûne ve Kuttâb okullarından gelen müeddibîn ve müderrisîn tarafından verilmiştir. Müeddibîn yetiştirme amacıyla 1894 yılında daha sonra el-Medrasetu't-Te'dîbiyye olarak isimlendirilen el-Medrasetu'l-Usfûriyye Okulu kurulmuştur. Burada beş yıllık eğitime tabi tutulan öğretmen adayları Kur'ân, Arapça, temel hukuk, aritmetik, Tunus tarihi ve coğrafyası ile Fransızcanın temellerini öğrenmiştir. Okulun kurulmasıyla Tunus'ta çok dilli eğitim modeli başlamış hem Fransızca hem de Arapça bilen iki dilli öğretmenler yetiştirilerek sömürge idaresinin amaçları gerçekleştirilmiştir.⁴²²

Fransız Sömürge İdaresi tarafından uygulanan eğitim-öğretim programı, sömürgecilik faaliyetlerini meşrulaştırma potansiyeline sahiptir. Bu program, modern ve laik bir eğitim sistemi inşa ederek, Fransız yönetimi ile yerel halk arasında güven temelli bir ilişki kurmayı hedeflemiştir. Başlangıçta Fransız yetkililer, Tunus'taki geleneksel eğitim sistemini reforme etmekten çekinmiş ancak zamanla yeni eğitim anlayışı misyonerlik ve kilise eğitimine alternatif olarak Tunuslu bazı aileler arasında kabul görmüştür. Okullarda okuyan Tunuslu Müslüman öğrenci sayısı 1885 yılında 738 iken 1891 yılında %235 artarak 2471'e yükselmiştir.⁴²³

Fransız sömürüyle birlikte Tunus toplumunun entelektüel ve sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen değişimler, modern eğitime olan ihtiyacı artırmıştır. 19. yy. sonları ile 20 yy. başlarında Tunus'ta milli mücadele hareketinin liderleri -liderlerin bazıları

⁴²¹ el-'Ayyâşî, 223-224; Barbara Degorge, "The Modernization of Education: A Case Study of Tunisia and Morocco", *The European Legacy*, cilt: 7, (2002), 580-81.

⁴²² el-'Ayyâşî, 259; Sraïeb, 243-244.

⁴²³ el-'Ayyâşî, 224-225.

Fransız-Arap okullarında okumuştur- hem Fransız sömürsünden kurtulma hem de modern çağın getirdiği düşünce biçimi ve özgür eleştirel düşünceyi teşvik etme arzusu ile modern eğitimin yaygınlaşması için çaba göstermiştir. Ancak sömürü idaresinin politikası, modern eğitimin uzun vadede Fransız varlığına tehdit oluşturabileceği endişesiyle yeniden şekillenmiştir. Çünkü Fransız eğitim modeli özgür eleştirel düşünceyi savunmaktadır. Bu sebeple aralarında Victor de Carnieres'in de olduğu bazı Fransız idareciler Tunus halkının sadece mesleki ve teknik eğitimle yetinmesi gerektiğini savunarak geniş ve liberal bir eğitim sisteminin ülkede yayılmasına karşı çıkmıştır. Karşı çıkışın sonucu olarak 1889 ve 1900 yıllarında Karkana, Hâma, Kabis, Susa, Nefta ve Tuzer başta olmak üzere ülkedeki birçok Fransız-Arap okulu kapatılmıştır. 1897'den 1903'e kadar, Avrupa tarzı okullarda eğitim alan gençlerin sayısı 4656'dan 2927'ye gerilemiştir. Sonraki süreçte, Fransız idaresi sadece Avrupalı ve Yahudi toplulukların kültürel entegrasyonunu desteklemek ve yeni gelen Fransız göçmenlerin çocuklarına eğitim hizmeti sunmak üzere eğitim politikalarını yeniden düzenlemiştir.⁴²⁴

20. yy. başından itibaren Fransız idarecilerinin eğitim politikaları, modern eğitim sisteminin ülkede yayılmasını sınırlamakla kalmamış aynı zamanda geleneksel eğitim veren Zeytûne Okulunun yeniden yapılandırılmasını da engellemiştir. Sömürgeciler Zeytûne kurumunu tarihin kenarında tutmak için ülkedeki muhafazakarlara desteklemiştir. 1908 yılında Paris'te düzenlenen Kuzey Afrika Sömürü konferansında Victor de Carnier Fransız-Arap okullarının varlığını kınamış, böyle okulların ülkede olmaması gerektiğini savunmuştur. Marsilya ve Paris'te düzenlenen sömürü konferanslarının ardından Fransız idaresi eğitim politikasını sömürüye katkı sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Yeni eğitim sisteminin içeriği, kentsel ve kırsal bölgelerdeki işgücü piyasasının taleplerine uyum sağlamak amacıyla tasarlanmıştır. Meslekileştirilmiş ilköğretim modeliyle tasarlanan politikalar yerel tarımsal ve zanaatkar iş gücü oluşturarak Fransız sömürsüne hizmet etmiş, okullardaki eğitim, Fransızca alfabe ve bazı temel mesleki bilgilerle sınırlı kalmıştır.⁴²⁵

Birinci Dünya Savaşı sonrasında sömürüye katkı sağlayacak şekilde Müslüman çocuklara tarımsal mesleki eğitim verilmesi yönünde yeniden şekillenmiş, halkın eğitim

⁴²⁴ el- 'Ayyâşî, 225-26; Degorge, 583.

⁴²⁵ el- 'Ayyâşî, 226-227.

olanaklarına erişimi birtakım sınavlar ve yaş sınırlarıyla daha da kısıtlanmıştır. Sömürge basını bu süreçte yerel halkın eğitime erişiminin azaltılmasına yönelik kampanyalar yürütmüştür. 1920'den sonra okullara girmek için sınavlar yapılmış ve getirilen yaş sınırı sebebiyle ortaöğretim okullarına sınırlı sayıda Tunuslu öğrenci alınmıştır. Atılan adımlar belirli bir dönem işe yaramış ve yirmi öğrenci lise diplomasına aday olabilmıştır. Sadîkî okulunda ise bu sayı 15 olarak belirlenmiştir.⁴²⁶

İkinci Dünya Savaşından sonra Tunus'ta eğitimin genişletilmesine yönelik ulusal talepler artmıştır. Bu dönemde Müslüman öğrenciler için kırsal bölgelerde ve şehir merkezlerinde Fransız Arap ilkokulları açılmıştır. Ancak bu okullardan alınan ilköğretim diplomasının değeri, Fransız ilköğretim diploması *Cerđificat D'études Primaires* (CEP) ile kıyaslandığında daha düşük bir seviyede kalmıştır.⁴²⁷

Fransız sömürü idaresinin 20. yy. başından bağımsızlığa kadar ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde tasarladığı eğitim politikaları, bir taraftan Tunus halkının eğitim ve gelecek umutlarını önemli ölçüde etkileyerek onların entelektüel yükselişini engellemiş, diğer taraftan ülkedeki Avrupalı unsurların sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki üstünlüğünü desteklemiştir. Yine bu politikalar, milli mücadele hareketleriyle gelişen ulusal bilinci baskı altında tutmuştur.

Ancak, Fransız idaresinin 20. yy. ilk yarısında Tunus halkına yaşattığı tüm olumsuzluklara rağmen sömürgeye karşı milli mücadele ruhu daha da güçlenmiş, eğitim-öğretim milli kültür çerçevesinde gelişim göstermiştir.

2.1.2. Modern Eğitim Meselesi

Tunus'ta Modern eğitim hareketi 19. yy. sonlarında milliyetçi hareketlerle birlikte belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde Genç Tunuslular Hareketinin önde gelen temsilcileri toplumun sosyal gelişiminde eğitimin temel bir rol oynadığı inancıyla, halk arasında modern eğitimin yayılmasını talep etmiştir. Bu talepler, Tunus'u yöneten Fransız idareciler ve ülkedeki Avrupa vatandaşları ile kurulan doğrudan temasın bir sonucu olarak belirmiş, yeni sosyal ve milli akımların ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum

⁴²⁶ el-‘Ayyâşî, 227-228.

⁴²⁷ el-‘Ayyâşî, 230.

eğitim yoluyla toplumsal ve milli dönüşümü hedefleyen derin ve güçlü bir isteğin belirgin bir ifadesi haline gelmiştir.⁴²⁸

Tunuslu idarecilerin ve aydınların modern eğitime olan ilgisi 1800lü yıllardan itibaren kendini göstermiştir. Daha öncede belirtildiği üzere, ülkede batı tarzı modern eğitimin ilk örneği 1840 yılında Bardo’da kurulan askeri okulla somut bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ayrıca modern eğitimin getirdiği sosyal ve milli kurtuluşa dair beklentiler büyük ölçüde Aydınlanma Çağı fikirlerinden beslenmiştir. Bu fikirler Tunus’ta genç ve yenilikçi akım arasında hızla yayılmış, böylece modern eğitim, yerel halkın toplumsal statüsünü yükseltme ve daha iyi bir geleceğe ulaşma yolunda kaçınılmaz bir araç haline gelmiştir. Bilhassa Tunus halkının sömürgeci kapitalist sistemin nefret verici tahakkümüyle yüzleştiği dönemde toplumsal yapıda yaşanan belirsizlik ve değişimler ülkedeki eğitim ihtiyacını daha da pekiştirmiştir. Tunus’taki eğitim talebi sadece bilgi, beceri ve modernleşme arzusuyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ulusal ve kültürel kimliğin yeniden inşası ile bağımsızlık arayışının bir parçası olarak görülmüştür.⁴²⁹

Genç Tunuslular, Tunus toplumunun maddi ve manevi durumlarını iyileştirme arzusuyla modern eğitim talebini her fırsatta yinelemiştir. Onlar, Tunus’ta sosyal ve iktisadi gerilemeyi durdurmak ve ülkeyi saran yoksulluğa karşı koymak için “Cahillikle Mücadele” kampanyası başlatarak toplumdaki cahilliği azaltmayı hedeflemiştir. Bu kampanya *Le Tunisien* gazetesinin ilk sayısının yayımlanmasıyla başlamış ve gazetenin bölümleri bu amaca adanmıştır. Abdulcelil ez-Zevvâş gibi hareketin önde gelen isimleri, halkın arzu ettiği eğitim türünü gazete yoluyla dile getirmiştir.⁴³⁰

Modern eğitim, Genç Tunuslular tarafından kültürel ve teknolojik geri kalmışlığa karşı araç olarak değerlendirilmiştir. Sanayi kapitalizminin geleneksel yerel üretim yöntemlerini geride bırakması karşısında Tunuslu reformistler için bu eğitim anlayışı karşılaşılan zorluklara karşı en uygun çözüm olarak görülmüştür. Aydın kesim, modern zamanların gerektirdiği yeni şartlara uyum sağlamanın önemini basın yoluyla halka anlatmış ve bu doğrultuda hareket etmiştir.⁴³¹

⁴²⁸ el-‘Ayyâşî, 249.

⁴²⁹ el-‘Ayyâşî, 249.

⁴³⁰ el-‘Ayyâşî, 249-250.

⁴³¹ el-‘Ayyâşî, 252.

Tunus'ta gelişen sanayi üretimine karşı geleneksel sanayi gerilemiş, bu da ülke genelinde yaşam şartlarının zorlaşmasına ve yoksulluğun artmasına yol açmıştır. Tunus halkının önemli bir kesimi sosyal ve ekonomik dışlanma tehdidi altındaki çocuklarının geleceğini güvence altına almanın yolu olarak modern eğitime yönelmiştir. Bu sayede eğitilmiş bireyler kamu ve özel sektörde iş imkânına sahip olmanın yanı sıra elde ettikleri bilgi ve becerilerle toplumsal dönüşümü destekleyerek hem kendi yaşam standartlarını yükseltme hem de ülke gelişimine katkı sağlama yolunda önemli adım atmıştır.⁴³²

Modern eğitimin genişletilmesine yönelik talep bilhassa geleneksel eğitim kurumlarının modernizasyonu ve eğitim-öğretimde Arapçaya özel bir önem atfetmek suretiyle öne çıkmıştır. Bu talep ulusal hareketin bağımsızlık sürecine kadar süregelmiştir, istenmiştir. Gazetelerde, konferanslarda ve yerel siyasi etkinliklerde gündemde tutulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında daha belirgin hale gelmiştir. 1920 yılında Fransa'da yayımlanan *La Tunisie Martyre* isimli eserde altı ana başlığın ikinci maddesinde ana dilde eğitimin gerekliliği ele alınmıştır. Yine Hür Anayasa Partisi de Tunuslu erkek çocuklar için ilköğretim eğitiminin zorunlu ve Arapça olmasını, ortaöğretim düzeyinde ise Fransızcanın zorunlu olmasını istemiştir.⁴³³

1921 yılında Paris'te Tunus sorunu hakkında yapılan görüşmede Tunus'un eğitim durumu hakkında bilgi verilmiştir. Verilen bilgilere göre bu dönemde kamu okullarındaki öğrenci sayısı Müslüman nüfusun %5'ini temsil eden on bin olduğu belirtilmiştir. Ayrıca rapora göre 100 bin çocuğun eğitimden mahrum olduğu, sömürü idaresinin kamusal fonları altyapı çalışmalarına harcadığı da belirtilmiştir.⁴³⁴

Tunus milli hareketinin modern eğitim konusundaki yaklaşımını temsil eden Abdulcelîl ez-Zevvâş 1930'ların başında eğitimi, günlük temel ihtiyaçların ardından Tunus halkının en önemli ihtiyacı olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda Tunus'taki siyasi partiler, sendikalar ile diğer kurum ve teşkilatlar bilhassa eğitim sendikaları ülkede eğitimin yaygınlaştırılması için çaba harcamıştır. 1944 yılında Tunuslu öğretmenler sendikası konferansında bu konu teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır.⁴³⁵

⁴³² el-‘Ayyâşî, 252.

⁴³³ el-‘Ayyâşî, 252-253.

⁴³⁴ el-‘Ayyâşî, 253-254.

⁴³⁵ el-‘Ayyâşî, 254-255.

1930'ların başından itibaren Fransız üniversitelerinde eğitim görmüş bir grup gencin Tunus'a dönmesiyle milli mücadele hareketindeki ivme eğitime de yansımış sömürü idaresine bu konuda baskılar artmıştır. Bu dönemde sosyal, ekonomik, siyasi ve eğitim alanlarında sömürü politikasına yönelik eleştiri içeren gazete ve yayınların sayısı artmıştır. Özellikle Tunuslular için eğitimin hayati önemi, üretim araçlarının geliştirilmesi, kapitalizmin etkilerinden korunma, yaşam standartlarının yükseltilmesi ve toplumsal kalkınma gibi temalar basında sıkça işlenmiştir.⁴³⁶

Milliyetçi hareketler, eğitimin ideolojik ve siyasi rolünü ön plana çıkararak basın yoluyla halkın duygularını canlı tutmuştur. Arapçanın eğitim dili olarak benimsenmesi ve dinî değerler, milli hareket içindeki birlik ve seferberliği pekiştiren unsurlar olmuştur. İkinci Dünya Savaşının sonlarında kadın hareketlerinin de bağımsızlık mücadelesinde aktif rol üstlenmeleri, bilhassa eğitim ve Arapçalaştırma konularında sömürgeci otoriteye karşı çaba göstermesi dikkate değerdir. Düzenledikleri protestolara ek onlarca telgraf ve dilekçeyle taleplerini iletmiştir.⁴³⁷

Sonuç olarak Fransız sömürü dönemi boyunca Tunus'taki eğitim sistemi, geleneksel ve Fransız eğitim kurumları vasıtasıyla sağlanmış ve bu dönemde eğitim politikalarında önemli değişimler göstermiştir. Fransız sömürü idaresi 20. yy. başlarına kadar modern eğitim yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. Ancak zamanla Fransız idaresinin tutumu değişmiş ve modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasını kısıtlamıştır. Bu durum geleneksel eğitim kurumları olan küttabların kamu eğitim okullarının seviyesine ulaşamaması ve ülkedeki çocukların eğitim haklarına tam erişememesi şeklinde kendini göstermiş, bu da genç nesillerin kaliteli eğitim fırsatlarından mahrum kalmasına yol açmıştır. Geleneksel eğitim kurumlarındaki eksiklikler, zaman içinde bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Tunus halkının geniş kesimi için hâlâ önemli bir eğitim kaynağı olmaya devam etmiştir. Millî mücadele hareketlerinin faaliyetleri ile birlikte eğitimin modernleşmesine olan ilgi artmıştır. Sömürü baskısına rağmen küttablara yönelik reformlar yapılmış, geleneksel eğitimin yanında modern derslerin verilmesi yönünde adımlar atılmıştır.

⁴³⁶ el- 'Ayyâşî, 256.

⁴³⁷ el- 'Ayyâşî, 257.

2.1.3. Bağımsızlık Sonrası Eğitim

Tunus, yarım asırdan fazla süren milli mücadelesinin ardından kazandığı bağımsızlık ile birlikte eğitim sisteminde de köklü bir dönüşüm yaşamıştır. Bağımsızlık sonrası Bûrkîba başkanlığındaki Tunus hükümeti, modern eğitim sistemi inşa etme hedefi doğrultusunda önemli kanunlar çıkarmıştır. Bu kanunlar ülkenin sosyo-ekonomik gelişiminde önemli rol oynamış, yeni nesiller için kaliteli ve sağlam bir eğitimin temelini oluşturmayı amaçlamıştır.⁴³⁸

Tunus Hükümeti, 1956 yılından günümüze dek modern bir eğitim sistemi oluşturma hedefiyle önemli değişimler uygulamış ve bu süreci, ilköğretimden yüksek öğretime kadar geniş bir yelpazede yayılan köklü reformlarla desteklemiştir. Reformlar, okul programları ve içerikleri dönemin ihtiyaçları doğrultusunda kapsamlı bir şekilde yeniden düzenlenmiş, yeni eğitim modelinde yerel değerlerin ve geleneklerin de olduğu modern bir eğitim yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda reformlar, uluslararası standartlara uyum sağlama, eğitim kalitesini artırma ve toplumsal gelişime katkıda bulunma çabalarını yansıtmaktadır. Ayrıca okulların, altyapısını geliştirme, eğitimlerin niteliğini artırma ve öğrencilere daha geniş fırsatlar sunmak için önemli ilerleme kaydetmiştir.⁴³⁹

Tunus'ta eğitim yasası çıkarılmadan önce ilk olarak 1955-1957 yılları arasında Fransız-Arap okullarının Tunuslulaştırılması ve Kuttâb okullarının ilkokullara dönüştürülmesi gibi adımlar atılmıştır. Milli Eğitim Bakanı Mahmûd Mes'adî 1958 yılında ülkenin ilk eğitim yasasını yürürlüğe sokmuştur. Yasa, eğitimin kalitesini ve erişebilirliğini artırma, sömürge dönemi eğitim sisteminden kaynaklanan eksiklikleri giderme ve eğitimi yaygınlaştırma ilkesi ile gerçekleştirilmiştir. Yeni eğitim sistemi evrensel değerlere açık, kökleri Arap-İslam medeniyetine dayandırılarak hazırlanmış, modern eğitim kurumlarının genişletilmesi aracılığı ile de çağdaş düşüncenin ülke genelinde yaygınlaşması hedeflenmiştir.⁴⁴⁰

⁴³⁸ el-‘Ayyâşî, 285-86.

⁴³⁹ el-‘Ayyâşî, 285-286.

⁴⁴⁰ el-‘Ayyâşî, 286-288.

Genç Tunus hükümetinin hazırladığı eğitim reformunun esas gayesi, eğitimi Tunuslulaştırmak ve eğitimi birleştirerek ülkede okuryazarlık oranını yükseltmektir. Bu kapsamda eğitim, ülkenin ihtiyaçlarına uygun hale getirilerek ulusal bir karakter kazandırılmış ve hem yatay hem de dikey olarak yaygınlaştırılmıştır.⁴⁴¹

1958 yılında yürürlüğe giren eğitim yasası ile ilkokul, ortaokul, teknik ve hazırlık eğitimi programları tüm devlet okullarında birleştirilmiştir. Birleştirme süreci eğitimdeki karışıklığı önlemek için kademeli olarak yapılmıştır. Teknik eğitim programlarının birleştirilmesi 1960 yılında, ortaöğretim eğitim programlarının birleştirilmesi ise 1963-64 yıllarında tamamlanmıştır. Ayrıca yasa ile eğitim programlarına Arap-İslam kültürü ve tarihini yansıtan bir içerik dâhil edilmiştir. Tarih ve coğrafya derslerinde yapılan müfredat değişiklikleri öğrencilere vatandaşlık bilinci kazandırmayı ve onların kültürel kimliklerini güçlendirerek hem yerel hem de geniş Arap-İslam dünyasının kültürel ve tarihsel yönlerini öğretmeye yönelik hazırlanmıştır. Yapılan değişiklikler, Tunus'un İslam dünyası ve Kuzey Afrika Arap toplumu ile olan bağlarını güçlendirmeyi ve öğrencilerin bu kültürel mirasla olan bağlarını pekiştirmeyi amaçlamaktadır. Arapça, eğitimde ana dil olarak eski işlevini yeniden kazanmış, bilhassa ilkokullarda eğitim ve kültürel faaliyetlerin temel dili olarak kullanılmıştır. İlk ve ikinci sınıflarda tüm derslerde öğretim dili olarak tercih edilen Arapça sonraki yıllarda da eğitimin öncelikli dili olarak kalmıştır.⁴⁴²

Reformların uygulanmaya konulmasının ardından Millî Eğitim Bakanlığına bağlı müsteşarlık, eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu ders kitaplarını sağlama sorumluluğunu üstlenmiştir. Kitaplar alanında uzman pedagog gözetiminde hazırlanmıştır. 1960'ların başında eğitim materyallerinin hazırlanmasına yönelik yeni komisyonlar kurulmuş, tamamen yerel uzmanlarca hazırlanan ilk ders kitaplarının yayınlanması sağlanmıştır. İlkokul öğrencileri okuma kitapları, birinci sınıf öğrencileri için dilbilgisi ve matematik kitapları, ikinci sınıflar için doğa bilimleri ve tarih kitapları ve ortaokul dördüncü sınıf öğrenciler için edebî metinler bu dönemin ilk ders ürünleri olmuştur. Eğitim öğretim yöntemlerinde yenilikler gerçekleştirilerek görsel-işitsel materyallerinin kullanımı yaygınlaştırılmış, bu da özel donanımlı sınıfların tasarlanmasını zorunlu kılmıştır.

⁴⁴¹ el-‘Ayyâşî, 287-288.

⁴⁴² el-‘Ayyâşî, 287-289.

Eğitimdeki bu gelişmeleri desteklemek ve daha ileriye taşımak için 1967-68 öğretim yılında Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde pedagojik işler birimi kurulmuştur. Bu birim eğitim sisteminin genel performansını artırmak ve sürekli iyileştirmeler yapmakla görevlendirilmiştir.⁴⁴³

1970'lere kadar Tunus'ta eğitim zorunlu olmamasına rağmen 1959 yılında başlatılan 10 yıllık ulusal eğitim politikaları sayesinde kademeli olarak yaygınlaştırılmıştır. Politikalar, eğitim sisteminin altyapısını geliştirme ve daha fazla bölgeye erişim sağlama amacı gütmüş okulların sayısında önemli artış yaşanmıştır. 1964-65 eğitim öğretim döneminde 132 yeni okul inşa edilmiştir. Aynı dönemde 11 yeni enstitü binden fazla yeni derslik ve laboratuvar eklenmiştir. Eğitim kurumları inşa edilmiş ancak yetkin eğitimcilerin sağlanması zaman almıştır. Bunun için bu süreçte öğretmen yetiştirme okulları açılmış, ortaöğretimdeki öğretmen eksikliği de Zeytûne okulundan mezun olanlar ile karşılanmıştır. 70'lerin sonunda öğretim kadrosunun %80'nini Tunuslu öğretmenler oluşturmuştur. Bilim ve teknik derslerde ise eksiklikler devam etmiştir.⁴⁴⁴

Eğitime ayrılan bütçe ulusal önceliklerle uyumlu olarak desteklenmiş ve devlet bütçesinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. 1966 yılında eğitime ayrılan bütçe %24,3'e 1970 yılında %20'sini, 1974-89 yılları arasında ortalama %21,36 olması bu alana verilen önemi göstermektedir. Eğitime ayrılan fonların artışı, ulusal ekonominin gelişimini ve eğitimin toplumun tüm kesimleri arasında yayılmasına yönelik politikalarla paralel olarak devam etmiştir.⁴⁴⁵

1976 yılında, eğitimi iş gücü piyasasına bağlama ve okul terkinin aza indirme amacıyla mesleki eğitim programı hazırlanmıştır. Bu programlar bölgesel ihtiyaçlara göre düzenlenmiş, beşinci ve altıncı sınıflarda haftalık iki saat olarak uygulanmıştır.⁴⁴⁶

Eğitim programları 1976 yılından itibaren daha pratik ve uygulamalı bir yöne kaymış ve akademik nitelik hafifletirilmiştir. Edebiyat, sosyal ve beşerî bilimlerin alanlarındaki bazı derslerin içerikleri Arap-İslam ülküsü bağlamında zenginleştirilmiştir. Yine bu dönemde Arapça eğitimdeki önemi artmış ve Fransızcanın ilköğretim dördüncü

⁴⁴³ el-‘Ayyâşî, 289-293.

⁴⁴⁴ el-‘Ayyâşî, 295-297.

⁴⁴⁵ el-‘Ayyâşî, 294, 325-326.

⁴⁴⁶ el-‘Ayyâşî, 323.

sınıftan itibaren ikinci yabancı dil, Bakalorya’da seçmeli yabancı dil olarak belirlenmiştir. Bunun sonucunda hem Arapça hem de Fransızca dil becerilerinde düşüş yaşanmıştır.⁴⁴⁷

Tunus’ta 1988 yılına kadar eğitim sisteminde bazı değişiklikler ve iyileştirmeler yapılmış olsa da tam anlamıyla bir yasal çerçeve oluşturulamamıştır. Mes’adî döneminden sonra eğitimde daha çok eğitimin içeriği ve kalitesi üzerine çalışmalar yürütülmüştür. Siziya ve Bakalorya sınavlarının standartları korunarak eğitim verimliliği artırılmış, bilim ve teknik dallara yönelik teşvikler başlamıştır. Eğitim altyapı bu dönemde önemli ölçüde gelişmiş, bu durum öğrencilerin eğitim fırsatı artmıştır. İlköğretimde ders saatleri artırılmış ve ortaöğretimde eğitim süresi uzatılmıştır.⁴⁴⁸

1980 yılların başından itibaren eğitim sisteminin sorunlarını ele alma ve çözüm yollarını araştırmak için geniş kapsamlı ulusal danışma yoluyla üniversite ve lise öğretmenlerinden oluşan komiteler kurularak çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaların temelini temel okul sistemi, ortaöğretime geçiş düzenlemeleri, ortak temel eğitim süresi ve Bakalorya diplomalarının çeşitlendirilmesi oluşturmuştur. 1988 yılında Tunus Eğitim Bakanlığı eğitim sistemini yeniden yapılandırma kararı almıştır. 1958 yılı ve sonraki süreçte yapılan reformlar gözden geçirilmiş eğitim sistemi toplumsal ihtiyaçlara ve global yeniliklere uyum sağlayacak şekilde 1991 yılındaki yasa ile güncellenmiştir. Eğitimde çeşitlilik ve niteliği artırma amacını taşıyan reformlar 2002 yılına kadarki dönemde sürekli olarak geliştirilmiştir. Bu sayede eğitim sistemi toplumun ihtiyaçlarına ve hedeflerine daha uygun hale getirilmiştir.⁴⁴⁹

1991 eğitim reformu, eğitimin yapısını yeniden şekillendirmiştir. İlkokul eğitimi 6 yaş olarak belirlenmiş ve çocukların kişisel yeteneklerini ve temel bilgi seviyesini geliştirmeyi hedefleyen temel eğitim olarak yeniden tanımlanmıştır. Eğitimin süresi ilkokulda 6, ortaokulda (İdadi) 3 yıl olmak üzere 9 yıllık eğitim iki aşamaya bölünmüştür. Ortaöğretim süresi dört yıla indirilerek sınıf yoğunlukları azaltılmıştır. Bazı öğretmenlerin haftalık çalışma saatleri düşürülerek eğitim-öğretim koşullarının iyileştirilmesine ve gerekli eğitim materyallerinin sağlanmasına öncelik verilmiştir. 1992 tarihli genelge ile 9 yıllık temel eğitim zorunlu hale getirilmiştir.⁴⁵⁰ Eğitimin zorunlu

⁴⁴⁷ el-‘Ayyâşî, 324.

⁴⁴⁸ el-‘Ayyâşî, 321-324.

⁴⁴⁹ el-‘Ayyâşî, 331-333.

⁴⁵⁰ el-‘Ayyâşî, 333-334.

olmasıyla okullaşma oranlarında niceliksel artış yaşanmış; öğrenci sayısı zorunluluğa bağlı olarak artmış, ortaöğretim, lise ve enstitü eğitim kurumlarının sayısı 1990'dan 2000 yılına kadar 546'dan 985'e çıkmıştır. Bununla birlikte eğitimin kalitesi ve eğitim kurumlarının performansı tartışılır olmuştur. Bu bağlamda sürekli değişen bir dünyada eğitim sistemini güncel tutmak ve toplumsal dönüşümleri takip etmek amacıyla *Geleceğin Okul Projesi* gibi yenilikçi girişimler hayata geçirilmiştir.⁴⁵¹

58 reformundan 30 yıl sonra Tunus eğitim tarihinde milat olarak kabul edilen 91 yasası, eğitim sisteminin yapısal ve kurumsal çerçevesini yeniden tanımlamış, eğitimde kalite ve erişebilirliği artırarak öğrencilerin ihtiyaçlarına daha etkin yanıt vermek için tasarlanmıştır. Ne var ki reformun ilk dönütleri umut verici olmamıştır. Yüksek oranlardaki okul başarısızlıkları ve eğitime erken yaşlarda son verilmesi gibi sorunlar devam etmiştir. Sorunların çözümü için daha önceki döneme benzer bir yaklaşımla ulusal komite oluşturulmuştur. 98-99 yıllarında iki yıl süren komite çalışmaları çeşitli öneriler ortaya koymuştur. Öneriler, öğrencilere pratik yaşam becerileri kazandırmayı ve eğitim kurumlarının verimliliğini artırmayı amaçlayan programlar içermiştir.⁴⁵²

20. yy. sonlarında Tunus'un eğitim alanındaki yolculuğu UNESCO'nun "Herkes İçin Eğitim" (EFA) sloganıyla devam etse de istenilen ve hedeflenen başarıya ulaşılamamıştır. Bu amaçla 2002-2007 yılları arasında eğitimin yeniden yapılandırılması için beş yıllık gelişim planı hayata geçirilmiştir. Yeni programın hedefi öğrencileri sadece bilgiyle donatmak yerine, sosyal ve kültürel etkileşimde aktif rol alacak iletişimi güçlü, ekonomik çevreye uyumlu bireyler yetiştirmek olmuştur. Çabaların sonucunda 16 yaşından küçük çocukların okullaşma oranını %90'ın üzerine çıkılmış, 12-18 yaş aralığındaki çocuklar içinse bu oran yaklaşık %80 seviyesine ulaşmıştır.⁴⁵³

Eğitimde teknolojinin kullanımı da yeni eğitim programının bir parçası olmuştur. Bilgisayar laboratuvarları, internet erişimi ve çoklu ortam teknolojileri çeşitli eğitim kurumlarında yaygınlaştırılmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ders müfredatlarına entegrasyonu ve yeni eğitim portallarının geliştirilmesi gibi adımlar atılmıştır.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ el-‘Ayyâşî, 337.

⁴⁵² el-‘Ayyâşî, 338.

⁴⁵³ el-‘Ayyâşî, 339-340.

⁴⁵⁴ el-‘Ayyâşî, 341-342.

Sonuç olarak bağımsızlığını kazandıktan sonra Tunus, eğitim sistemini geliştirmek için önemli adımlar atmıştır. 1958, 1991 ve 2002 yıllarında gerçekleştirilen eğitim reform ve planlamaları, Tunus'un eğitim sisteminde önemli değişimler getirmiştir. Bu reformlar ile ilköğretimden yükseköğretim düzeyine kadar eğitimde nicel olarak önemli kazanımlar elde edilmiştir. Uygulanan değerlendirme sistemleri beklenen seviyede olmasa da eğitimin sürdürülebilirliğinde olumlu katkı sunmuştur. Bu dönemin öne çıkan başarılarından biri Zeytûne okulunun kamu eğitim sistemine entegre edilmesidir.

2.1.4. Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Eğitim Kurumları

Eğitim kurumları, her ulusun sosyal ve kültürel gelişimde merkezi bir öneme sahiptir ve bu kurumlar, nesiller boyu değerli bilgileri ve kültürel mirası aktararak toplumların ilerlemesine katkıda bulunurlar. Özellikle tarihi süreç içinde toplumun sosyo-kültürel evrimini anlamak için önemli birer kaynaktır. Tunus'ta Fransız sömürsü öncesinde dinî ve bilimsel eğitim kurumları, ülkenin kültürel ve medeni gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu kurumlar eğitimin çeşitli aşamalarını kapsayarak geniş bir öğrenci kitlesine hizmet vermiş ve İbnu'l-Cezzâr, İbn Rüşd ve İbn Haldun gibi birçok âlim ve düşünür yetiştirmiştir.

19 yy. ortalarında yaşanan siyasi gelişmeler Tunus'un kültürel ve eğitimsel dönüşüm sürecine girmesine neden olmuştur. Ahmed Bey'in idaresi altında gerçekleştirilen reformlar eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Fransız sömürü dönemi ve bağımsızlık sonrası dönemde Tunus'ta yapılan eğitim reformları sonucunda ülkede bağımsızlığa kadar geleneksel ve batı tarzı eğitim sistemi paralel olarak işlev görmüş her iki sistem de hedefler doğrultusunda gelişimini sürdürmüştür. Bağımsızlık sonrası eğitim, çıkarılan eğitim yasalarıyla düzenli ve kapsamlı bir yapıya kavuşmuştur.

2.1.4.1. Geleneksel Eğitim Kurumları

Tunus'ta geleneksel eğitim sistemi, ülkenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından zaman içerisinde öncelikle İslamî ilkelere ve değerlere dayalı bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu yaklaşım Kur'ân-ı Kerîm, Hadis ve Fıkıh gibi temel İslamî öğretilerin yanı sıra ahlaki ve manevi değerlerin öğrencilere aktarılmasına da büyük önem vermiştir. Bu eğitim, aynı zamanda sosyal ve kültürel normların

korunmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına katkıda bulunurken Tunus toplumunun tarihsel ve kültürel kimliğinin sürdürülmesinde de önemli rol oynamıştır. Tunus'taki geleneksel eğitim zamanla gelişme göstermiş sadece dinî konularla yetinmeyip aynı zamanda tarih, coğrafya, edebiyat ve felsefe gibi çeşitli disiplinleri de kapsamıştır.

Tunus'ta geleneksel eğitimin temeli, İslamî fetihlerin ardından Kayravân Camii'nde atılmıştır. Daha öncede zikredildiği üzere burada bazı sahabeler tarafından ders halkalarında İslamî dersler yapılmıştır. Zeytûne Camiinin kuruluşu bu eğitim hareketini daha da ileri taşımıştır.

Geleneksel eğitim sistemi Zeytûne Camii ve ona bağlı medreselerin yanı sıra, ülkenin dört bir yanındaki camiler ve Kuttâblarda devam ettirilmiştir.

Camiler/Mescidler

Camiler ve mescidler, İslam kültürü ve tarihi açısından sadece ibadet yeri olmaktan öte toplumsal ve kültürel merkezler olarak da önem taşımaktadır. İslam medeniyetinin altın çağlarında bu ibadethaneler eğitim, bilim ve kültürel etkileşimin merkezi haline gelmiştir. Sahip oldukları kütüphaneler ile fıkıh, hadis, tefsir gibi İslamî disiplinlerin yanı sıra dil, edebiyat, felsefe, matematik ve tıp gibi birçok bilim dalında bilginin yayılmasında önemli katkı sunmuştur.⁴⁵⁵

Tunus'ta 2020 yılı istatistiklerine göre Tunus Din İşlerine bağlı 4833 cami ve 1296 mescid bulunmaktadır. Bu dinî yapıların çoğu 20. yy. içerisinde inşa edilmiş olup bunların içerisinde Tunus'ta hüküm süren hanedanlık ve devletler döneminde inşa edilen birçok cami ve mescid de hâlâ aktif olarak ibadete açık vaziyettedir.⁴⁵⁶

Başkent Tunus başta olmak üzere Tunus'un diğer şehirlerinde bulunan Ulucamiler ile Sîdî Mahrez (Tunus), Sîdî el-Lahmi ve Yusuf Dayı Cami (Safâkes), İbn Hayrûn Mescidi (Kayravân) ve Sahabe Ebû Lubâbe el-Ensârî Camii (Kabis) ülkede öne çıkan ibadetgahlardır. Bunların en ünlüleri Kayravân'daki Ukbe b. Nafi ile Tunus'taki Zeytûne

⁴⁵⁵ el-‘Ayyâşî, 69; Muhammed b. Aḥmed el-Emrânî, “et-Ta‘lîm fî'l-Mesâcid: Eşkâluhu ve Essesehu't-Ta‘lîmiyye ve Mebâdiuhu ve Ehdâfuhu't-Terbeviyye”, *Da'vetu'l-Haqq*, sayı 355-356, (2000), <https://www.habous.gov.ma> Erişim Tarihi: 17.05.2021.

⁴⁵⁶ “İḥşâiyyât”, *Vizâratu's-Suûni'd-Dîniyye*, <http://www.affaires-religieuses.tn/> Erişim Tarihi: (04.02.2021).

Camileri'dir. Özellikle Zeytûne Camii ve bağlı olduğu medreselerde tefsir, fıkıh, hadis, dil ve nahiv dersleri bağımsızlık dönemine kadar geleneksel olarak öğretilmiştir.⁴⁵⁷

Cami ve mescidlerin 1956 yılı itibariyle Tunus Din İşleri Başkanlığına bağlanması ile görev ve sorumlulukları değişmiştir. Ancak Zeytûne ve Ukbe b. Nafi camileri ile ülkenin diğer şehirleri ve bölgelerindeki büyük ve tarihi öneme sahip bazı camilerde kürsülerden veya halka ders şeklinde Kur'ânı Kerîm kıraati ve ilmi başta olmak üzere, tefsir, fıkıh, hadis ve akaid gibi disiplinlerde, bölgenin önde gelen âlim ve hocaları tarafından dersler yapıldığı görülmüştür.⁴⁵⁸

Kuttâblar

Kuttâb, İslam'ın eğitim tarihinde varlığını en uzun sürdüren eğitim müessesesidir. İslam'ın gelmesiyle ilme verilen değer artmış, müslümanlar İslam dinini öğrenmek için eğitime önem göstermiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde, camiler sadece ibadetlerin ifa edildiği mekânlar olmanın ötesinde, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de merkezi olarak işlev görmüştür. Bu dönemde camiler bilhassa çocukların temel eğitimi için önemli rol üstlenmiştir; buralarda okuma, yazma ve temel dinî bilgilerin öğretimi gerçekleştirilmiştir. Ancak çocukların cami içerisindeki olumsuz davranışları, temizlik sorunları ve gürültü gibi sebeplerle camilerdeki bu eğitim süreklilik kazanamamış, zamanla çocukların eğitim ihtiyaçlarının daha etkin karşılanması için Kuttâblar ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeyle birlikte camiler sadece ibadet ve yetişkinlerin dinî eğitimi için kullanılan mekânlar olarak benimsenmiştir.⁴⁵⁹

Kuttâblar, İslam'ın erken dönemlerinde İslam dinin yayıldığı bölgelerde camilere yakın yerlerde inşa edilmiştir. 7. ve 8. yüzyıllarda gerçekleşen İslamî fetihlerle birlikte bu eğitim kurumlarının sayısı Basra, Kufe, Fustat, Şam ve Halep gibi büyük şehirlerde önemli ölçüde artmıştır.⁴⁶⁰

İslam'ın 647 yılından itibaren Tunus'ta yayılmaya başlamasıyla birlikte, Kuttâblar Tunus ve Kuzey Afrika'nın fethedilen bölgelerinde de yaygınlaşmıştır. Bölgede kurulan

⁴⁵⁷ “Câmi ‘u’z-Zeytûne”, *Vizâratu ‘ş-Şuûni ‘d-Dîniyye*, <http://www.affaires-religieuses.tn/> Erişim Tarihi: (04.02.2021).

⁴⁵⁸ “Lemha Târihiyye ‘ani’t-Tanzîmi ‘l-İdârî li ‘ş-Şuûni ‘d-Dîniyye fi ‘l-Bilâdi ‘t-Tûnisîyye”, *Vizâratu ‘ş-Şuûni ‘d-Dîniyye* <http://www.affaires-religieuses.tn/> Erişim Tarihi: (04.02.2021).

⁴⁵⁹ el-‘Ayyâsi, 73-74; Fâtıma Hâfız, “el-Ketâtîb: ‘Ulâ ‘l-Ma‘âhidi ‘t-Terbeviyye fi ‘l-Ḥadâratî ‘l-İslâmiyye”, *İslâm ‘Ünlâyn*, <https://islamonline.net> Erişim Tarihi: (25.04.2022).

⁴⁶⁰ Hâfız, “el-Ketâtîb” Erişim Tarihi: (25.04.2022).

ilk Kuttâblarda dersleri Tunus’a fetih hareketleriyle gelen bazı sahabeler; sonraki dönemlerde tabiinin ve yetiştirdikleri ulama vermiştir. Kuttâblarda yürütülen eğitim-öğretim programının yapısı ise esasen İslam dîninin öğretileri üzerine inşa edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’in öğretilmesi ve ezberletilmesi programın en önemli önceliği olmuştur. Ayrıca hadis, basit fıkhi meseleler ile namaz ve çeşitli kıraatler (Afrika’da Nafi Kıraati), yazı yazma, dilbilgisi gibi konular da programın bir parçasını oluşturmuştur. Eğitim programında dinî bilgi ve uygulamaların yanı sıra dünyevi bilgileri de kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Hat, vaaz, hesap, Arap takvimi sistemi, dil ve şiir gibi dersler de programda yer almıştır. Ancak bu dersler zorunlu olmayıp çocukların ve ebeveynlerin ilgi ve tercihlerine bağlı olarak öğretilmiştir. Tunus’ta yüzyıllar boyunca Ağlebî, Fâtîmî, Sanhâce ve Osmanlı dönemlerinde geleneksel yapısını ve işleyişini korumuştur.⁴⁶¹

19. yy. başından itibaren ülkede yaşanan sosyal ve iktisadi krizlerin sonucu olarak kuttâb müesseseleri maddi sıkıntılar, altyapı zayıflığı ve müderrislerin sınırlı yetkinliği gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Daha çok maddi sıkıntılar sebebiyle yoksul birçok aile, çocuklarını Kuttâb eğitiminden ziyade zanaatlara yönlendirmiştir. 1875 tarihli bir raporda insanların “Kur’ânı okuduğunu ve zanaat öğrendiğini ancak zanaata olan ilgilerinin Kur’ân’dan daha fazla olduğu” belirtilmiştir.⁴⁶²

Hayrettin Paşa 1876 yılında Kuttâb okullarını yeniden yapılandırmıştır. Yapılan reformla Kuttâb müderrislerinin görevlendirilme kriterleri belirli şartlara bağlanmış ve atanması hükümetin onayıyla gerçekleşmiştir. Müderrislerin takibatını yapmak ve Kuttâb okullarını düzenli olarak denetlemek için her bölgede, şehir ve kasabalarda komiteler oluşturulmuştur. Karar doğrultusunda Maarif Bakanlığı’nın temellerini oluşturan İdâratu’l-Ulûm ve’l-Ma’ârif kurumunun yapısı oluşturulmaya başlanmıştır. Ülkedeki tüm eğitim kurumlarının denetlenmesi bu kurum vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Fransızların Tunus’u işgal etmesiyle kurum yeniden düzenlenmiş ve Kamu Eğitimi İdaresi (Direction de l’Instruction Publique) adını almıştır.⁴⁶³

Fransız eğitim idaresi, kuttâb okullarının yönetimi, müderris ve müeddib görevlendirmesine müdahale ederek okulların geleneksel otonomisini azaltmıştır. Sadece

⁴⁶¹ el-‘Ayyâşî, 74-77.

⁴⁶² el-‘Ayyâşî, 219.

⁴⁶³ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 521-22.

bu müdahale ile kalmamış okullara modern eğitim anlayışını ve eğitim yöntemlerini entegre etmiştir. Bu süreçte Arapça okuma yazma ve Kur'ân-ı Kerîm eğitiminin yanında Fransızca, matematik, fen bilimleri ve sosyal bilimler derslerinin müfredatı kuttâb okullarına dâhil edilmiştir. Bununla Fransızlar, geleneksel İslamî eğitim anlayışını dönüştürmeyi, Tunus gençliğine daha geniş bir perspektif sunmaya çalışmıştır. Ancak Fransızların yaklaşımı aynı zamanda yerel kültür ve geleneklere karşı baskı ve yabancılaşma olarak algılanmıştır.⁴⁶⁴

Tunus'ta vakıflar idaresinin yardımı ve Tunus gençlik hareketinin öncüleri tarafından kamu okulları tarzında ilk nitelikli kuttâb okulu 1907 yılında kurulmuştur. 1908 yılında Safâkes'te Tehzîbiyye, 1910 yılında Kayravân'da el-Feth Okulu açılmış, okulların sayısı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sayıları 10'a ulaşmıştır. Okullar 1920 yılına dek kendi kaynakları ile işlerini sürdürmeye çalışmıştır. Tunuslu idarecilerin Kamu Eğitim İdaresine baskısı ile bu okullara maddi destek sağlanmaya başlamıştır. Destekle birlikte okullar Fransız-Arap okullarıyla rekabet edebilecek düzeye gelmiş ve öğrenci sayılarında artış görülmüştür.⁴⁶⁵

Çağdaş Kur'ân okullarının başarısı Tunus'un sömürge döneminde eğitim politikalarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Bu okullar Fransız Arap okullarına alternatif bir model sunmuştur. Kamu eğitim idaresinin okullara karşı tutumu zamanla daha katı bir hale gelmiş ve yeni okulların açılması üzerindeki kontrollerini artırmıştır. Okullar erkek öğrencilere yönelik olarak eğitim sunmuş kız öğrencilerin eğitimine yönelik eksiklikler devam etmiştir.⁴⁶⁶

1930 yılında çağdaş kuran okulları (kuttâb) Kamu Eğitim İdaresini rahatsız etmiş bu kurumların daha fazla yayılmasını engellemek için çeşitli bahanelerle yeni açma talepleri reddedilmiştir. Bu dönemde okullar mali zorluklarla karşı karşıya kalmış kamu eğitim idaresi sadece dersleri denetlemekle yetinmiştir. 1943 yılında Kamu Eğitim İdaresi mali zorluk yaşayan okulların sadece öğretmen maaşlarını ödemeyi üstlenmiştir. 1944 yılında okulların nihai statüsünü belirleyen yeni düzenlemeler yapılmış, bu durum 1957-

⁴⁶⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 523.

⁴⁶⁵ el- 'Ayyâşî, 264.

⁴⁶⁶ el- 'Ayyâşî, 265.

58 öğretim yılına kadar devam etmiş ve bu dönemde okullar kamulaştırılarak kamu eğitim sistemine entegre edilmiştir.⁴⁶⁷

el-Habîb Bûrkîba döneminde uygulanan batı metodolojisi ülkenin öz kültürüne yabancılaşmasını, geleneksel dinî eğitim veren kurumları modern devlet yapısına uyumsuz görerek bu kurumların ihmal edilmesine yol açmıştır. Bu dönemde kuttâb okulları göz ardı edilmiş modernleşme politikaları çerçevesinde daha da marjinalleştirilmiştir. Fransız idaresi döneminde bile itibar gören kuttâblar Bûrkîba döneminde arka plana itilmiştir.⁴⁶⁸ Çünkü Fransız işgalinden önce yaklaşık bin Kuttâb'ın olduğu kayıtlara geçmişken bu sayının 1897 yılında 1427'ye, 1948 yılında ise 1794 sayıya ulaştığı bilinmektedir.⁴⁶⁹ Ancak kaynaklarda kuttâblarla ilgili bağımsızlıktan 2002 yılına kadar kayda değer herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Tunus hükümeti ve Din İşleri Bakanlığı, Eğitim ve Sağlık Bakanlıklarının da katkılarıyla 2002 yılından itibaren Kuttâb okullarını yeniden canlandırmak için adımlar atılmıştır. Atılan adımlar çerçevesinde ilk olarak gayri resmi kuttâblar kapatılmış, Din İşlerine bağlı kuttâb okulları yeniden düzenlenmiş ve öğretim programları değiştirilmiştir. Eğitim-öğretim programlarının sürekli geliştirilmesi için 2007 yılında bir komite kurulmuştur. Yine Bakanlık 2008 yılında yeni inşa edilecek ibadetlerin temel unsurlarından biri olması gerektiğine dair bir bildiri yayınlamıştır. Yapılan çalışmalar meyvesini vermiş, 2009 yılında 1186 olan kuttâb sayısı, Din İşleri Bakanlığı verilerine göre bugün 1612'ye yükselmiş, müeddib sayısı 1532'ye ulaşmış ve öğrenci sayısı da 33838'e çıkmıştır.⁴⁷⁰

Kuttâb okullarındaki sınıflar ilkokul düzeyindeki sınıflara benzer şekilde düzenlenmiş, çocukların sandalyelerde oturarak ders işlemelerine olanak tanınmıştır. Bu uygulama diğer İslam ülkelerindeki Kur'ân okullarından farklılık göstermektedir. Öğrencilerin üniforma giymesi de yeni düzenin bir parçası olmuştur.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ el- 'Ayyâşî, 265-266.

⁴⁶⁸ Munîr es-Suveysî, "et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra'z-Zukûr li't-Te'allumi fi' l-Ketâtîb' Me'a 'Avdetin Kaviyyetin li'l-Medârisi'l-Kur'âniyye", *el-Hudhud*, 28.07.2010, <https://www.hdhod.com> Erişim Tarihi: 20.02.2021.

⁴⁶⁹ el- 'Ayyâşî, 262; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 521.

⁴⁷⁰ es-Suveysî, "et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra'z-Zukûr"; "el-Ketâtîb", *el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye: Bevvâbe Vizâreti's-Suûni'd-Dîniyye*, <http://www.affaires-religieuses.tn/> Erişim Tarihi: (16.10.2022).

⁴⁷¹ es-Suveysî, "et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra'z-Zukûr" Erişim Tarihi: (16.10.2022).

Kuttâb'lardaki eğitim-öğretim programına Kur'ân, Hadis ve Arapçanın temel ilkeleri başta olmak üzere çocukların yaşlarına uygun farklı etkinlikler konmuştur. Bunlar arasında bilgisayar, yazı, resim, spor, sözlü ifade, ezber, şiir ve şarkılar yer almaktadır. Ayrıca selamlaşma, hoşgörü, vatanseverlik, başkalarına yardım, iş birliği, temizlik, çevreyi koruma, yemek adabı, sadakat, dürüstlük, ebeveynlere saygı ve trafik kurallarına uyum gibi topluma hizmet alanları ders müfredatlarında yer almıştır.⁴⁷²

Kuttâb okullarında 1942 yılında çıkarılan bir yasayla kız öğrencilerin okuması yasaklanmış, ancak bu yasa 1980 yılında iptal edilmiştir. 2002 yılından itibaren kadın müeddibeler de bu okullarda çalışmaya başlamış, 2009'da müeddibe sayısı yaklaşık 400'e ulaşmıştır. Kuttâblarda görevlendirilen öğretmenler Zeytûne İslam Üniversitesi'nden mezuniyetlerini takiben, öğretmenlik formasyon eğitimini ve bilişim derslerini tamamlayanlar arasından atanmaktadır.⁴⁷³

2023'te Tunus Resmî gazetesindeki güncel karara göre 4 ve 5 yaşlarındaki çocukların kuttâba gidebileceği, dört yaşından küçük çocukların gitmesinin yasak olduğu belirtilmiştir. Bakanlık eğitim programını ve eğitim faaliyetlerinin uygulanabilirliğini ülke genelinde din işleri müfettişleri ve gözlemciler vasıtasıyla takip etmektedir.⁴⁷⁴

2.1.4.2. Modern Eğitim Kurumları

Tunus'ta daha önce de zikredildiği üzere modern anlamda ilk eğitim kurumlarının temelleri 19. yy. ortalarında Ahmed Bey'in öncülüğünde atılmıştır. Bu dönemde Bardo Askeri Okulunun kurulması ve Zeytûne Okulunun reforme edilmesiyle ülkenin eğitim yapısındaki dönüşüm başlamıştır. Sadık Bey döneminde Hayrettin Paşa'nın çabalarıyla 1875 yılında eğitim sistemi batı tarzı örnek alınarak ilköğretim, ortaöğretim ve yüksekokul olarak yeniden yapılandırılmıştır. Zeytûne Okulunda dinî eğitimin yanında matematik, mimari, felsefe, hukuk, edebiyat ve topografya gibi dersler eklenmiştir. Hayrettin Paşa bu reformla yetinmeyip bilimsel yönü ağır basan Sadikiyye Okulunu kurmuştur.⁴⁷⁵

⁴⁷² es-Suveysî, "et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra'z-Zukûr" Erişim Tarihi: (16.10.2022).

⁴⁷³ es-Suveysî, "et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra'z-Zukûr" Erişim Tarihi: (16.10.2022).

⁴⁷⁴ es-Suveysî, "et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra'z-Zukûr" Erişim Tarihi: (16.10.2022); "Tefâsîl Karar Vizâratî'sh-Shuûni'd-Dîniyye Havle Tanzîmi'l-Ketâtîb fî Tûnis", *Tûnis Ultra*, 27.09.2023, <https://ultratunisia.ultrasawt.com/> Erişim Tarihi: 02.03.2024.

⁴⁷⁵ el-'Ayyâşî, 206-207.

Bağımsızlığın ardından eğitime ayrı bir önem verilmiş ve günümüze dek belirli periyotlarda eğitim reformları yapılmıştır. Reformlar, nicel açıdan Tunus eğitim sisteminin gelişmesine katkı sağlasa da sistemin niteliksel yönleri eğitim uzmanlarınca hâlâ tartışılmaktadır.

Tunus'ta dokuz yıllık temel eğitim ilk olarak 1992 tarihli yasayla zorunlu hale getirilmiştir. 2014 yasasında eğitimin 16 yaşına kadar her birey için zorunlu olduğu ve 16 yaşına kadar tüm kademelerde ücretsiz; 2016 yasasında ise 5-16 yaş arasında zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bu eğitim sistemi; 5-6 yaş okulöncesi eğitim (anaokulu) dâhil olmak üzere 6-12 yaş arası çocuklar için altı yıl süren ilköğretim, 12-15 yaş arası çocuklar için ilköğretimin ikinci aşaması olan üç yıl ortaokul (merhale i'dâdiyye) olarak kademelendirilmiştir. Öğrenciler, dokuz yılın ardından ulusal düzeyde yapılan sınavla eğitimlerini tamamlamakta ve temel eğitim bitirme diplomasını almaktadır. Dokuz yıllık eğitim Arapça dili ile yapılmaktadır.⁴⁷⁶

Lise eğitimi Tunus'ta zorunlu olmayıp dört yıl sürmektedir. Dokuz yıllık eğitimini tamamlayan öğrenciler liselere kayıt hakkı kazanmış olur. Dört yıllık eğitimin ardından ülke genelinde üniversite sınavları yapılmaktadır. Öğrenciler bilgi beceri ve yetenekleri doğrultusunda lise ve üniversitelerde eğitim görmektedir.⁴⁷⁷

Okulöncesi (Anaokulu)

Tunus'ta okul öncesi eğitim yaklaşık 135 yıllık tarihi bir geçmişe sahiptir. 1886 yılında eğitim-öğretim yönetmeliğinde okullar; anaokulları (3 yaş), çocuk okulları (4-6 yaş) ilkokul (5 yaş üstü) ve yüksek ilkokul olarak belirlenmiştir. 1958 ve 91 eğitim yasalarında ilkokul öncesi hazırlık aşaması için kısa bir anaokulu eğitimi yapılabileceği belirtilmiştir. 2002 yılındaki eğitim yasasıyla okulöncesi eğitim zorunlu olmamakla

⁴⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. “Menâhîcu’s-Seneti’t-Taḥdîriyye”, el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisîyye Vizâratu’t-Terbiyye İdâra Bîdâğûciyâ ve Muvâsafât el-Marḥaletu’l-İbtidâiyya, t.y., 6; “Nizâmu’t-Ta’lîm”, Vizâratu’t-Ta’lîm, <https://tn.moe.gov.sa/> Erişim Tarihi: (14.03.2021); “Education System of Tunisia”, *Tunisia Education Guide*, <https://www.tunisiaeducation.info/> Erişim Tarihi: (15.03.2021); “The Higher Education System in Tunisia: National Report 2019”, MERIC-NET, 2019, 4-6, <http://www.meric-net.eu/> Erişim Tarihi: (15.03.2021).

⁴⁷⁷ “The Higher Education System in Tunisia”, 6, Erişim Tarihi: (15.03.2021).

birlikte temel eğitimin parçası haline getirilmiştir.⁴⁷⁸ 2016 yılındaki yasayla beş yaşından itibaren zorunlu olmuştur.⁴⁷⁹

Okulöncesi eğitim veren okulların sayısı 2001-2002 eğitim-öğretim döneminde 362, öğrenci sayısı 7667 olarak rapor edilmiştir. On yılın ardından 2012-13 yılı döneminde bu sayı 45 bini geçmiştir. Ülke genelinde okulların sayısı 2013-14 döneminde 2055'e ulaşmıştır. Bu dönemde kırsaldaki ilkokulların %58,7'sinde (1207 okulda), kent okullarının %41,3'ünde (848 okulda) bu eğitim verilmiştir.⁴⁸⁰

İlkokul

Fransız döneminde ilköğretim okullarındaki eğitim farklı sosyo-kültürel gruplara hitap eden çeşitli kurumlar tarafından yapılmıştır. Bu kurumlar arasında; cinsiyete göre ayrılmış veya karma Fransız okulları, Fransız-Arap okulları, Kuttâb, Avrupa vatandaşları ile Yahudiler için özel okullar, meslek okulları ve kıraathaneler yer almaktadır. Bu çeşitlilik, eğitim sisteminin bütünsel bir yapıdan ziyade, farklı ihtiyaç ve beklentilere yanıt vermiştir. İlköğretim derslerinin büyük bölümü Fransızca işlenirken, yerel dil ve içeriklere çok az yer verilmiştir. Haftalık ders saatlerinin büyük bir kısmı Fransızca eğitime ayrılırken ana dil ve kültüre sınırlı zaman ayrılmıştır.⁴⁸¹

Fransız işgalinin ardından Tunus'ta modern tarzda yirmi Hristiyan ve üç Yahudi olmak üzere 23 özel eğitim kurumunun faaliyet gösterdiği kaydedilmiştir. 1900 yılında okul sayısı 135 olmuş, bunlardan 12 tanesi özel eğitim statüsünde faaliyet göstermiştir. Sonraki on yılda okul sayısı 460'a ulaşmış ve bu okullarda 63359 öğrenci eğitim görmüştür. Bu öğrencilerin yaklaşık yarısı Müslüman olup ayrıca 32 misyoner okulunda 594 Müslüman kız öğrencinin eğitim gördüğü, yine Safâkes'te 20, Kur'ân okulunda yaklaşık 3820 öğrencinin eğitim gördüğü de belirtilmiştir.⁴⁸²

⁴⁷⁸ “et-Taqrîru'l-Vaṭanî Havle't-Terbiyye li Sene 2014”, el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu't-Terbiyye, 2014, 13, <http://www.education.gov.tn/> Erişim Tarihi: (15.03.2021); Hâdî Bûhûş, “et-Terbiyye Kâble'l-Medresiyye: es-Senetu't-Taḥḍîriyye ev Cuzûru't-Tefâvut ve 'Ademu Tekâfu'u'l-Furaş”, *el-Mudevvenetu'l-Bîdâğücüyye*, <https://akroutbouhouch.blogspot.com/> Erişim Tarihi: (16.03.2021).

⁴⁷⁹ “Menâhicu's-Seneti't-Taḥḍîriyye”, 6.

⁴⁸⁰ “et-Taqrîru'l-Vaṭanî Havle't-Terbiyye li Sene 2014”, 15-16, Erişim Tarihi: (15.03.2021).

⁴⁸¹ el-‘Ayyâşî, 281.

⁴⁸² Muḥammed Bûṭîbî, “et-Ta‘lîmu'l-‘Aşrî fi Tûnis Beyne'l-Vâki‘ ve't-Ṭumûh Hilâle'n-Nışfi'l-Evvel mine'l-Karni'l-‘İşrîn”, *Efkâr ve Âfâk*, cilt: 7, sayı: 2, (2020), 187-88.

Bağımsızlığın ardından eğitimde yapılan reformlar okul sayısını ve okullaşma oranını artırmıştır. 1959 yılında on yıllık eğitim planının uygulamaya konulmasıyla 1968-69 da 2151 ilköğretim okulunda okuyan öğrenci sayısı 844.994 olmuştur.⁴⁸³

1960'lı yılların sonlarında ilkokul son sınıflarda haftalık ders saatleri 25'ten 30 saate çıkarılmış, 1974-75 eğitim-öğretim yılında ise ilkokul birinci sınıf haftalık ders saati 15'ten 20'ye çıkarılmıştır. Ayrıca 1976 yılında mesleki eğitim için düzenlemeler yapılmış, beşinci ve altıncı sınıflarda haftada iki saat uygulama dersleri oluşturulmuştur. Yine ortaöğretime geçiş sınavında başarılı olamayan yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin mesleki gelişimlerine katkı sağlamak amacıyla meslek okulu ve atölye gibi uygulamalı pilot eğitim programları devreye alınmıştır.⁴⁸⁴

1978'den 1988 yılına kadar on yıllık süreçte 6-11 yaş arasındaki çocukların okula gitme oranı %67,31'den %89,4'e yükselmiştir. İlköğretimdeki kayıtlı öğrenci sayıları sürekli olarak artış göstermiş ve 1979-80 yılında 1.024.537'ye yükselmiştir.⁴⁸⁵

91 yasasıyla zorunlu hale gelen ilköğretim altı yıl olmuş, haftalık ders saatleri 20'den 22 buçuğa çıkarılmıştır. Zorunlu eğitime bağlı olarak 1992-93 eğitim-öğretim döneminde ilkokula giden öğrenci sayısı istatistiklere 1.432.112 olarak geçmiştir. 1960 yılından sonra uygulanan nüfus kontrol politikası sebebiyle 99-2000 döneminden itibaren ilköğretime giden öğrenci sayılarında düşüş başlamış ve aynı dönemde öğrenci sayısı 1.403.729'a, 2010 yılında 1.003.017'ye gerilemiştir. 2020-21 eğitim döneminde ise yeniden bir yükselme görülmüş ve sayı 1.202.667'e çıkmıştır.⁴⁸⁶

Ülkedeki öğrenci artışına bağlı olarak okul sayıları da artmıştır. 1988-89 eğitim öğretim döneminde ülkede ilköğretim okul sayısı 3605 iken 99-2000 döneminde 4456, 2010-11 döneminde 4518, 2020-21 döneminde 4582 olmuştur.⁴⁸⁷

⁴⁸³ el-‘Ayyâşî, 298.

⁴⁸⁴ el-‘Ayyâşî, 322-23.

⁴⁸⁵ el-‘Ayyâşî, 328-29.

⁴⁸⁶ el-‘Ayyâşî, 333-35; “et-Terbiye fi Erkâm”, el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye, 2020, 4, <http://www.education.gov.tn/> Erişim Tarihi: (20.03.2021); “el-Muḥaṭṭat’l-İstirâfîcî el-Kıtâ’i’t-Terbevî 2016-2020”, el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye, 6, <http://www.education.gov.tn/> Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁴⁸⁷ el-‘Ayyâşî, 328; “et-Takrîru’l-Vaṭanî Havle’t-Terbiyye li Sene 2014”, 26, Erişim Tarihi: (15.03.2021); “et-Terbiye fi Erkâm”, 4, Erişim Tarihi: (20.03.2021); “el-Muḥaṭṭat’l-İstirâfîcî el-Kıtâ’i’t-Terbevî 2016-2020”, 6, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

2023-24 eğitim dönemi Arapça dersleri bir ve ikinci sınıfta dokuz, üçüncü sınıftan altıncı sınıfa kadar altı, Fransızca dersleri ikinci sınıfta iki, üçüncü sınıftan altıncı sınıfa kadar sekiz, İngilizce dersleri ise dördüncü sınıfta bir, beş ve altıncı sınıfta ikişer saat olarak belirlenmiştir.⁴⁸⁸

Eğitim sistemine sürekli yapılan yatırımlar ile 1991 ve 2002'deki eğitim reformları sonrasında ilköğretimde okullaşma oranı 2000-2001 döneminde %97,2 olmuş, bu oran 2020-21 döneminde %99,2'ye çıkmıştır.⁴⁸⁹

Ortaokul

Tunus'ta ortaokul eğitimi dokuz yıllık zorunlu eğitim sisteminin ikinci aşaması olarak kademelendirilmiş üç yıllık süreçtir. Bu süreç, ilkökul eğitimini başarıyla tamamlayan öğrencilerin; Arapça ve en az iki yabancı dilde iletişim yetkinliklerini kazandırmak, ayrıca bilimsel, teknik, sanatsal ve sosyal alanlarda gerekli bilgi ve becerilerini daha da geliştirmeye yönelik kritik bir aşamadır. Bu yönüyle ortaokul eğitiminin amacı, Tunuslu öğrencilerin genel bilgi düzeylerini geliştirmek ve üç yıl süren eğitim sonrasında onları mesleki yaşama hazırlamaktır.⁴⁹⁰

Tunus'taki ortaokullar çeşitli türlerdeki eğitim kurumlarından oluşmaktadır. Geleneksel ortaokulların yanı sıra yetenekli öğrencilere yönelik olarak mesleki enstitülerden ilham alınarak 2008 yılında kurulan model ortaokullar (el-Medârisu'l-İ'dâdiyyetu'n-Nemûzeciyye) da bulunmaktadır. Bu okulların kurulması ve giriş sürecinde zorlu bir sınavın uygulanması, eğitim kalitesini artırma ve genç nesilleri daha iyi hazırlama yolunda atılmış önemli bir adımdır.⁴⁹¹

Model ortaokullarda eğitim alabilmek için belirli kriterler mevcuttur. İlk olarak, ilkökul aşamasında başarısız olmamak ve temel eğitim sınavlarını başarı ile tamamlamak esastır. Ayrıca bu aşamada öğrencilerin 13 yaş sınırını aşmamış olmaları gerekmektedir.

⁴⁸⁸ “Delîlu't-Tanzîmâtî'l-Bîdâgûciyye”, el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu't-Terbiyye, 5-7, <http://www.education.gov.tn/> Erişim Tarihi: (18.05.2023).

⁴⁸⁹ “et-Takrîru'l-Vaṭanî Havle't-Terbiyye li Sene 2014”, 25, Erişim Tarihi: (15.03.2021); “et-Terbiye fi Erḳâm”, 3, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁴⁹⁰ “el-Hakḳ fi't-Te'allum fi Tûnis”, el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu't-Terbiyye, 23-24, <http://www.education.gov.tn/> Erişim Tarihi: (18.03.2021); “Education System of Tunisia” Erişim Tarihi: (15.03.2021); “Nizâmu't-Ta'lim”, Erişim Tarihi: (14.03.2021).

⁴⁹¹ “el-Hakḳ fi't-Te'allum fi Tûnis”, 23-24, Erişim Tarihi: (18.03.2021); “et-Takrîru'l-Vaṭanî Havle't-Terbiyye li Sene 2014”, 71, Erişim Tarihi: (15.03.2021).

Bunun yanı sıra ülke çapında düzenlenen münazara sınavında başarı göstermeleri en önemli şarttır.⁴⁹² Ülkenin çeşitli bölgelerine yayılan her bir model okul ihtiyacına göre açılmıştır. Eğitim müfredatları normal ortaokullarla benzerdir, ancak fizik derslerinin Fransızca, bilgisayar derslerinin İngilizce olarak verilmesi gibi farklılıklar da vardır, bu da öğrencilerin erken yaşta yabancı dil becerilerini geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Ayrıca sanat eğitimi bu okullarda önemli yer tutar; görsel sanatlar, tiyatro ve müzik gibi çeşitli sanat dalları zorunlu seçmeli dersler arasında yer almaktadır.⁴⁹³

Model ortaokullarda öğrencilerin yüksek akademik standartlara ulaşmaları beklenmektedir. Bilhassa öğrenciler, Arapça, Fransızca ve matematik gibi derslerde yüksek başarı göstermelidir aksi takdirde başarısızlık kabul edilmeyip belirlenen akademik standardın altına düşme durumunda öğrencilerin normal ortaokullara nakilleri gerçekleştirilmektedir.⁴⁹⁴

Bağımsızlık döneminde 1957-58 yıllarında Tunus'ta ortaokullarda okuyan öğrenci sayısı 1230 olarak belirtilirken, aynı eğitim öğretim döneminde yirmi sekiz Zeytûne Ortaokulunda 8196 öğrencinin okuduğu, yine Tunus, Susa ve Safâkes şehirlerinin her birinde birer adet teknik ortaokulun bulunduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁵ 1959-60 eğitim-öğretim döneminde ortaokullarda okuyan öğrenci sayısı 7712 iken, eğitimde yapılan on yıllık planlama sonunda 1968-69 döneminde sayı 36293'e yükselmiştir.⁴⁹⁶ Güncel verilere göre 2020-21 eğitim döneminde 17833 sınıfta 522332 ortaokul öğrencisi eğitim görmüştür.⁴⁹⁷

1958-59 yıllarındaki bir bilgiye göre ülkede ortaokul ve lise sayısı 63 iken, 1990 yılında 546, 2000'li yıllarda ise 985'e çıkmıştır.⁴⁹⁸ Bu sayı 2020-21 döneminde 1448

⁴⁹² “Munâzaratu'd-Duḥûl ile'l-Medârisi'l-İ'dâdiyye en-Nemûzeciyye”, *el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu't-Terbiyye*, <https://six.education.tn/> Erişim Tarihi: (17.03.2021); “et-Tescîl 'an Bu'd”, *el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu't-Terbiyye*, <https://inscription.education.tn/> Erişim Tarihi: (17.03.2021).

⁴⁹³ “el-Yevm Munâzaratu'd-Duḥûl İla'l-Medârisi'l-İ'dâdiyye en-Nemûzeciyye”, *eş-Şabâh*, <https://www.assabahnews.tn/> Erişim Tarihi: (17.03.2021); “Nizâmu'd-Dirâse fi'l-İ'dâdiyye en-Nemûzeciyye”, *Tevcih*, <https://www.tawjih.tn/> Erişim Tarihi: (17.03.2021).

⁴⁹⁴ “el-Yevm Munâzaratu'd-Duḥûl İla'l-Medârisi'l-İ'dâdiyye en-Nemûzeciyye” Erişim Tarihi: (17.03.2021).

⁴⁹⁵ Hâdî Bûhûş, “el-'Avdetu'l-Medrasiyyetu'l-Aḥîra Kable'l-İslâhi't-Terbevi li Sene 1958”, *el-Mudevvenetu'l-Bîdâgûciyye*, <https://akroutbouhouch.blogspot.com/> Erişim Tarihi: (19.03.2021).

⁴⁹⁶ İşlâhu't-Ta'lim ve't-Taḥtîti't-Terbevi, *İnbi'âşunâ't-Terbevi Munzu'l-İstiqlâl*, ed-Dîvânu't-Terbevi, Tunus 1963, 77.

⁴⁹⁷ “et-Terbiye fi Erḳâm”, 15, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁴⁹⁸ el-'Ayyâşî, 298, 337.

olmuştur.⁴⁹⁹ Ayrıca 2009’da on iki olan model ortaokul 2020’de 23’e çıkmıştır. 2013 yılında 90 meslek okulundan 88’i öğrencilere hem genel hem de teknik eğitim sunan teknik ortaokullara dönüştürülmüştür.⁵⁰⁰ 2020-21 döneminde 23 model ortaokulda 7163 öğrenci, 82 teknik ortaokul ise 9840 öğrenci eğitim görmüştür.⁵⁰¹

Üç yıllık eğitim sonrasında ülke genelinde münazara sınavları yapılmakta, öğrenciler başarıları doğrultusunda genel ve teknik liseler veya dengi enstitülere gitmektedir.

Lise Eğitimi

20. yy. ilk yarısında Fransız sömürü döneminde ilköğretimin aksine ortaöğretim düzeyinde Fransız Eğitim İdaresi tarafından belirgin şekilde kısıtlanmıştır. Eğitim imkânları sadece Fransız sömürge idaresinin öngördüğü Fransız kamu hizmetine fayda sağlayacak belirli bir kesim için tasarlanmıştır. Ortaöğretim okulları arasında, Fransız usulü ve müfredatıyla eğitim veren liseler ve enstitüler; Sadîkî ve Tûnisî tarzında çift dilli eğitim sunan Sadîkî Okulu ve Alevî Enstitüsü, ülkenin çeşitli bölgelerindeki Zeytûne Camiine bağlı okullar ve Haldûniyye gibi eğitim müesseseleri faaliyet göstermiştir.⁵⁰²

20. yy. ilk çeyreğinde Tunuslular için sunulan ortaöğretim fırsatları Fransız idaresi tarafından oldukça sınırlı ve yetersiz bırakılmıştır. Bu dönemde ülkede modern tarzda erkekler için Sâdikiyye, kızlar için Louise Rene Millet Lisesi öne çıkmaktadır. Arapça ve Fransızca dillerinde eğitim veren Louise lisesinde Arap Dili ve Edebiyatı, İslam Akaidi ve Hukuk dördüncü sınıftan itibaren diğer dil ve akademik disiplinlerde dersler okutulmuştur.⁵⁰³

1930 yılında sınırlı sayıda öğrenci kabul eden beş lise eğitim-öğretim faaliyeti göstermiştir. Bu okullarda toplam 705 öğrenci eğitim görmüştür. Milliyetçi hareketlerin baskıları neticesinde 1940’ların ortalarından itibaren öğrenci sayısı artmaya başlamış ve 1945 yılında liselerde okuyan öğrenci sayısı 827 iken, 1948’de 1730, 1953’te 6682 öğrenciye ulaşmıştır. 1953 yılında yaklaşık üç milyon nüfus içinde lise düzeyinde eğitim gören öğrencilerin oranının %0,223 olması sömürge yönetiminin eğitim politikalarındaki

⁴⁹⁹ “et-Terbiye fî Erkâm”, 15, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵⁰⁰ “el-Haḵk fî t-Te‘allum fî Tûnis”, 24, Erişim Tarihi: (18.03.2021).

⁵⁰¹ “et-Terbiye fî Erkâm”, 17-18, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵⁰² el-‘Ayyâşî, 282.

⁵⁰³ el-‘Ayyâşî, 238.

sınırlamalarını ve yerel halka yönelik eğitim olanaklarını kısıtladığını gözler önüne sermektedir.⁵⁰⁴

Ulusal mücadelelerin bir semeresi olarak 1955'ten itibaren lise ve enstitülerde önemli artış görülmüştür. 1955-56 dönemde 31095 olan öğrenci sayısı bağımsızlıktan itibaren ilköğretim ve ortaokullardaki artışa bağlı olarak her geçen yıl ziyadeleşmiş 1968-69'da 135947⁵⁰⁵ olan öğrenci sayısı 1979-80'da döneminde 241908⁵⁰⁶'e çıkmıştır. 1999-2000 yılında ortaokul ve lisede okuyan öğrenci sayısı 908248⁵⁰⁷ olarak belirtilmiştir. 2020-21 verilerine göre ülkede lisede okuyan öğrenci sayısı 458131'dir. Bu minvalde 1968-69 döneminde 121⁵⁰⁸ olan lise ve ortaokul sayısı 2020-21 döneminde 1448 olmuştur.⁵⁰⁹

Günümüz Tunus'unda *Lycées* olarak da ifade edilen lise eğitimi dört yıl olup iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama iki yıl sürerken, öğrenciler ortak bir müfredat takip etmektedir. İkinci aşamada öğrenciler fen, sanat, ekonomi ve yönetim, bilgisayar bilimi ve spor alanlarından birini seçmektedir. Fen bilimleri de fen, matematik ve teknik olarak üç kısma ayrılmaktadır. Kültür dersleri Arapça; fen bilimleri dersleri ise Fransızca yapılmaktadır.⁵¹⁰

Dört yıllık eğitimin sonunda öğrenciler, üniversiteye giriş için 1891 yılından itibaren Tunus'ta uygulanan bakalorya (Examen National du Baccalauré) sınavına girmektedir.⁵¹¹

Üniversite Eğitimi

Tunus'un yükseköğretim tarihine bakıldığında bu alanda geleneksel eğitim veren Kayravân ve Zeytûne ekolünün haricinde bilhassa bağımsızlığa kadar modern anlamda

⁵⁰⁴ el-'Ayyâşî, 284; Bûṭîbî, 190-191.

⁵⁰⁵ el-'Ayyâşî, 301.

⁵⁰⁶ el-'Ayyâşî, 330.

⁵⁰⁷ el-'Ayyâşî, 337.

⁵⁰⁸ el-'Ayyâşî, 327.

⁵⁰⁹ "et-Terbiye fî Erkâm", 15-16, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵¹⁰ "el-Muḥaṭṭat'îl-İstirâticî el-Kıṭâ'i't-Terbevî 2016-2020", 10, Erişim Tarihi: (20.03.2021); "The Higher Education System in Tunisia", 6, Erişim Tarihi: (15.03.2021).

⁵¹¹ Hâdî Bûḥûş, "Neş'e Ūlâ Bakâlûriyâ Devletü'l-İstiklâl 1957", *el-Mudevvenetu'l-Bidâgûciyye*, <https://akrouthouch.blogspot.com/> Erişim Tarihi: (19.03.2021).

kurumsal bir yapılanmanın olmadığı barızdır. Üniversite alanında eğitim almak isteyen öğrenciler -özellikle hukuk alanında- Cezayir ve Fransa'daki üniversitelere gitmiştir.⁵¹²

19 yy. son çeyreğinde üniversite eğitime alternatif olması için Beşir Safar'ın girişimleriyle 1896 yılında Haldûniyye cemiyeti kurulmuştur. İlköğretim ve lise eğitiminin olduğu kurum yükseköğretim alanında Arap edebiyatı, felsefe tarihi, matematik, mühendislik ve ekonomi alanlarında eğitim vermiştir. Bu dönemde 1898 yılında yükseköğretim alanında Fransız idaresinin kurduğu ve başlangıçta sadece Fransızların eğitime açık olan tarım okulu da bulunmaktadır. Okul bağımsızlık sonrasında Yüksek Tarım Enstitüsüne dönüştürülmüştür.⁵¹³

Milliyetçilerin ve genç Tunusluların çabaları ile 20. yy. başlarından itibaren yükseköğretim alanında da gelişmeler yaşanmıştır. 1911 yılında Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Okulu kurulmuştur. Ardından 1922'de, öğrencilerin Cezayir ve Fransa'daki üniversitelerde hukuk eğitimi almalarına zemin hazırlamak amacıyla Merkezu'd-Dirâsâti'l-Kânûniyye (Hukuk Araştırmaları Merkezi) kurulmuştur.⁵¹⁴

Bağımsızlık öncesinde kurulan en önemli yükseköğrenim kurumu 1945 yılında Ma'hedu'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ (Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsü)'dir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sorbonne Üniversitesi'nin bir şubesi olarak kurulmuş ve başkanlığını Paris akademisi başkanı Jean Roch üstlenmiştir. Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Okulu ve Hukuk Araştırmaları Merkezi de bu enstitüye bağlanmıştır. Çoğu öğretim üyesi Fransız olup az sayıda Tunuslu hoca yarı zamanlı görev yapmıştır. Tam zamanlı çalışan Arap Dili ve Edebiyatı alanında sadece Mahmûd Mes'adî'dir.⁵¹⁵

Bağımsızlık sonrasında Tunus'ta ilk yükseköğretim kurumu Dâru'l-Mu'allimi'l-'Ulyâ (Yüksek Öğretmen Okulu) 1956 yılında faaliyete başlamış, 1958 yılında resmi statü kazanmıştır. Okul, öğretmen yetiştirme amacına hizmet etmekle kalmayıp aynı zamanda ülkenin eğitim sistemini yeniden yapılandırma ve genç devletin ihtiyaçlarına uygun hale getirme çabasının bir parçası olarak önemlidir. 1957 yılının sonlarında okulun eğitim ve

⁵¹² Bûtîbî, 195-196.

⁵¹³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 541; Bûtîbî, 195-196; el-Ḥabîb ed-Dureydî, "Câmi'atu't-Tûnisiyye fî Zikrâhâ's-Sittîn (1958-2018) Eykûnetu'l-Ḥadâse ve Kâtîratu't-Tenvîr", *Leaders*, t.y., <https://ar.leaders.com.tn/>.

⁵¹⁴ ed-Dureydî, "Câmi'atu't-Tûnisiyye fî Zikrâhâ's-Sittîn (1958-2018)".

⁵¹⁵ ed-Dureydî, "Câmi'atu't-Tûnisiyye fî Zikrâhâ's-Sittîn (1958-2018)".

sınav sistemini değerlendirmek üzere Mısırlı edebiyatçı ve düşünür Taha Hüseyin Tunus'a davet edilmiştir. Bu ziyaret okulun eğitim-öğretim metodolojilerinin dış bir uzmanın gözünden incelenmesi için fırsat oluşturarak okulun akademik prestijini artırmıştır.⁵¹⁶

Yüksek Öğretmen Okulu, kurulduğu günden bu yana, sadece kurumsal yapıda değil, aynı zamanda pedagojik yöntemler ve müfredat alanlarında da değişen eğitim ihtiyaçlarına uyum sağlayarak belirli dönemlerde yapılandırılmıştır. Okul, bugün hâlâ farklı akademik disiplinlerde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir.⁵¹⁷

Yüksek Öğretmen Okulu'nun ardından 1960 yılında Tunus Üniversitesi kurulmuştur. Üniversite bünyesinde Fen Edebiyat, Hukuk, Ekonomi, Tıp ve Eczacılık fakülteleri tesis edilmiş, Tıp ve Eczacılık fakülteleri 1964 yılına kadar faaliyet gösterememiştir. Kuruluş aşamasında hoca eksiklikleri olsa da 60'ların sonlarından itibaren yurtiçi ve bilhassa yurtdışından birçok Tunuslu üniversitede görevlendirilmeye başlamıştır.⁵¹⁸

Tunus Üniversitesi 1986 yılında yapılandırılmış; önce Tunus, Bizerte, Cendûbe Nâbil, Kâf, Zağvan ve Aryâna'daki tüm yükseköğretim, araştırma ve enstitüler Tunus Üniversitesine bağlanmış daha sonra üniversite, Bilim Teknik ve Tıp, Hukuk, Ekonomi ve Yönetim, Edebiyat, Sanat ve Beşerî Bilimler olmak üzere üç üniversiteye ayrılmıştır. Bugün ülke fakülte, enstitü ve yüksekokulları kapsayan geniş bir yükseköğretim ağına sahiptir. 1986 yılından itibaren öğrenci artışına bağlı olarak ülkenin büyük şehirlerinde üniversitelerde artış yaşanmıştır.⁵¹⁹

Zeytûne Okulu, Tunus ve İslam âleminin en köklü eğitim kurumlarından. Kuruluşundan itibaren yükseköğretime denk eğitim de veren okul, 1956 yılından itibaren Zeytûne Üniversitesi adıyla Eğitim Bakanlığına bağlı yükseköğretim enstitüsü olarak faaliyetlerine devam etmiştir. 1961 yılında Tunus Üniversitesine İslamî İlimler Fakültesi (Kulliyetu's-Şerî'a ve Usulî'd-Dîn) ismiyle bağlanmış, 1987 yılında ise çıkan yasayla

⁵¹⁶ Hâdî Bûhûş, "Târîh Mücez li Dâri'l-Mu'allimîn el-'Ulyâ: el-Cuz'u'l-Evvel", *el-Mudevvenetu'l-Bidâğuciyye*, <https://akrouthbouhouch.blogspot.com/> Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵¹⁷ "École Normale Supérieure de Tunis", <https://ens.rnu.tn/> Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵¹⁸ el-'Ayyâşî, 318; Muncî Suleymânî, *el-Fâ'ilûne's-Siyâsiyyûn ve Tahdîsu't-Ta'lim fi Tûnis 1956-1994*, Dâr Âfâk, Tunus 2015, 58-59; "Târîh", *Câmi'atu Tûnis*, <https://utunis.rnu.tn/> Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵¹⁹ "Târîh", *Câmi'atu Tûnis*, Erişim Tarihi: (20.03.2021).

Zeytûne Üniversitesi İslamî ilimler alanında eğitim veren müstakil bir üniversiteye dönüşmüştür.⁵²⁰

Üniversiteler 1976 yılına kadar Tunus Eğitim bakanlığına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. 12 Temmuz 1976 yılında ilk Yükseköğretim ve Bilimsel Araştırmalar kanunu yasalaşmış ve 1978’de Yükseköğretim ve Bilimsel Araştırma Bakanlığı kurulmuştur. Bu yapısal dönüşümle birlikte Tunus’ta yükseköğretim gelişmiş ve üniversite öğrenci sayısındaki artış devam etmiştir. Yükseköğretim kurumları, temel bilimlerden mühendislik ve sağlık bilimlerine kadar 13 kamu 73 özel üniversite olmak üzere geniş bir yelpazede eğitim faaliyetlerini devam ettirmektedir. 2020-21 eğitim öğretim verilerine göre Tunus’ta kamu üniversitelerinde 232614, özel üniversitelerde yaklaşık 37816 öğrenci eğitim görmektedir.⁵²¹

Yükseköğretim sistemi genel olarak Avrupa akademik standartlarına uyumlu bir yapıya sahiptir. Lisans üç yıl, yüksek lisans iki yıl, doktora üç ile beş yıl arası sürmektedir. Mühendislik iki yıl hazırlık ve üç yıl uzmanlık çalışmaları olmak üzere beş yıl, mimarlık iki yıl hazırlık ve dört yıl uzmanlık çalışmaları olmak üzere altı yıl; yine tıp, diş hekimliği, eczacılık ve veterinerlik eğitimleri de en az altı yıl sürmektedir.⁵²²

Sonuç olarak Tunus’taki eğitim sistemi tarihsel süreç içerisinde önemli dönüşümler geçirmiştir. İslam medeniyetinin coğrafyada yayılmasıyla İslamî gelenek üzerine, Fransız sömürüsünde ise batı tarzı eğitim modeliyle eğitimler verilmiştir. Bağımsızlığın ardından batı tarzı reform çalışmalarıyla bugünkü şeklini almıştır.

2.2. KÜTÜPHANELER

1956 Öncesi Dönem

Kartaca (Punik) döneminde, ticaretin ve kültürün merkezi olan Kartaca’da kütüphanelerin bulunduğu dair güçlü kanıtlar olmasa da Senato Kütüphanesi gibi bazı kütüphanelerin var olduğu; Roma dönemine gelindiğinde aynı coğrafyada yine

⁵²⁰ el-‘Ayyâşî, 318; “Nubze Târîhiyye”, *Câmi’atu’z-Zeytûne*, <http://www.uz.rnu.tn/> Erişim Tarihi: (20.03.2021).

⁵²¹ “et-Ta’lîmu’l-‘Âlî ve’l-Bahsu’l-‘İlmî bi’l-Erkâm”, el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisîyye Vizâratu’t-Ta’lîmî’l-‘Âlî ve’l-Bahsi’l-‘İlmî, 3, <http://www.mes.tn/> Erişim Tarihi: (28.05.2022); “el-Câmi’ât”, *el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisîyye Vizâratu’t-Ta’lîmî’l-‘Âlî ve’l-Bahsi’l-‘İlmî*, <http://www.mes.tn/> Erişim Tarihi: (21.03.2021); ed-Dureydî, “Câmi’atu’t-Tûnisîyye fî Zikrâhâ’s-Sittîn (1958-2018)”.

⁵²² “The Higher Education System in Tunisia”, 7, Erişim Tarihi: (15.03.2021).

kütüphanelerle ilgili bilgiler sınırlı olmakla birlikte Timgad Kütüphanesi gibi yapıların bulunmasının bu iki dönemde kütüphanelerin varlığına işaret ettiği ve arkeolojik bulgular neticesinde bu tür yapıların şehrin kültürel hayatında önemli bir yere sahip olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.⁵²³

Tunus'taki kamu kütüphanelerinin Kuzey Afrika'nın İslamiyet'le tanışmasının ardından Müslümanların bölgede kurdukları içerisi Kur'ân, hadis, fıkıh gibi dinî eserlerle dolu camiler vasıtasıyla ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu noktada Kayrevan ve Zeytûniye gibi camilerin kütüphaneleri önemli bir örnek teşkil etmiştir.⁵²⁴

Ağlebîler döneminde Tunus'ta kurulan Kayravân Camii Kütüphanesi, dinî, edebî ve dilbilimsel eserlerin bulunduğu zengin bir koleksiyona sahip en eski kütüphanedir. 1057 yılında Kayravân'ın yağmalanması sırasında Hilali Bedeviler tarafından talan edilen kütüphaneden geriye kalan eserler bugün Tunus Milli Kütüphanesinde korunma altına alınmıştır. Ayrıca Ağlebî emirlerinden III. Ziyâdetullah Rakkâde'de kurduğu, dönemin önde gelen uleması, hattatları ve müstensihlerinin buluşma yeri olan ve kısa sürede tercüme faaliyetlerinin de yoğun olduğu bir merkeze dönüşen Beytu'l-Hikme akademisi ve kütüphanesi de Tunus'un bilim ve kültür tarihinin zeminin oluşumunda ve gelişiminde önemli bir yer tutmuştur. İlk zamanlar emirler ve ileri gelenlerin bağışlarıyla oluşturulan kütüphane, Bağdat ve Şam'a seyahat eden elçiler vasıtasıyla da zenginleştirilmiştir. Bu dönemde kâğıt henüz ülkede yaygınlaşmadığı için buradaki koleksiyon ağırlıklı olarak parşömen üzerine yazılmış geneli dinî olmak üzere farklı disiplinlere de yer verildiği, Yunanca, Farsça ve Latin dillerinden tercüme edilmiş eserlerden oluşmuştur. Bu geniş ve zengin kütüphaneden yayılan bilgi, Orta Çağ'da zirveye ulaşmış, özellikle bilim, felsefe ve tıp alanlarındaki birçok eserin Latinceye çevrilmesi, bu çevirilerin Salerno, Bologna ve Napoli gibi Avrupa üniversitelerinde eğitim amaçlı kullanılmasına olanak sağlamıştır. İleride değinileceği üzere bugün Tunus Bilim, Edebiyat ve Sanat Akademisi-Beytu'l-Hikme de benzer amaç ve düsturla ülkede hizmet vermeye devam etmektedir. Bu kütüphane Fatımîlerin hâkimiyetiyle 909'da Halife el-Mehdî'nin kütüphanesine dâhil edilerek el-Mehdîye şehrine taşınmıştır. Halife el-Mehdî'nin kütüphanesi el-Muizz

⁵²³ Abdelaziz Abid, "Tunisia, Libraries In", *Encyclopedia of Library and Information Science: Toronto to Union of Soviet Socialist Republics*, (ed. Harold Lancour v.dğr.), Marcel Dekker, New York Basel 1981, XXXI, 204.

⁵²⁴ *el-Mektebâtü'l- 'Umûmiyye ve'l-Hittatu'l-Vaṭaniyye li't-Tergîb fi'l-Muṭâla'a*, Menşûrâtü'l-Merkezi'l-Vaṭanî, Tunus 1994, 7-9.

döneminde daha da genişletilerek Mısır'ın fethinden sonra Kahire'ye taşınmıştır. Kayravân Camii'nin Kütüphanesi Zîrîler döneminde özel koleksiyonlardan yapılan bağışlarla zenginleştirilmiş, bu dönemde parşömen üzerine yazılı eserler, özellikle Kur'ân koleksiyonları, Tunus Milli Kütüphanesinde koruma altına alınmıştır.⁵²⁵

15. yüzyılda Hafsîler dönemine gelindiğinde Ebû Fâris Abdulazîz tarafından Tunus'ta Zeytûniye Camii'nin merkezinde kurulan el-Abdeliyye Kütüphanesi, hocaların yanı sıra öğrencilere de hizmet veren halka açık kamu kütüphanesi olarak faaliyet gösteren dönemin önemli bir eğitim kurumu olarak öne çıkmaktadır. Ancak burası 16. yüzyılda V. Charles tarafından yağmalanmıştır. Bu dönemde özellikle camilerde kurulan çok sayıdaki medrese kütüphaneleri eğitimde önemli rol oynamıştır.⁵²⁶

19. yy.da beylikler döneminde Ahmed Bey'in adını taşıyan el-Ahmediye Kütüphanesi kurulmuştur. Yine bu dönemde vezir Hayrettin Paşa tarafından kütüphanelerle desteklenen pek çok yüksek eğitim kurumu inşa edilmiştir. 1838'de Ahmed Bey tarafından kurulan, askerî eğitim için kullanılacak Türkçe, Fransızca, Arapça eserler içeren Bardo Askeri Akademisi Kütüphanesi, Beytu'l-Bâşa Camii Kütüphanesi, 1875'te vezir Hayrettin Paşa tarafından kurulan Sâdıkiyye Medresesi Kütüphanesi, Haldûniyye Kütüphanesi, Halk Kütüphanesi gibi bağımsızlığa kadar Tunus başta olmak üzere Kayravân, Manastır, Sûsa, Binzert, Safâkes gibi şehirlerde çok sayıda kamu-özel kütüphaneler kurulmuş, bunların bazısı zamanla yok olmuş bazısı kapanmış yahut taşınmıştır. Ancak ekserisi ve onlardan geriye kalan eserler, bugün koleksiyon halinde Tunus Milli Kütüphanesinde koruma altına alınmıştır.⁵²⁷

1956 Sonrası Dönem

Bağımsızlık sonrasında yeni kurulan devlet 1962'ye kadar sağlık, ekonomi, altyapı, eğitim gibi alanlara yoğunlaşırken kütüphaneler, devletin öncelikli gündeminde yer almamış ve işlevlerine göre beş farklı kategoriye ayrılarak faaliyet göstermiştir. Bunların ilki, bugünkü Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyyeti't-Tûnisiyye (Tunus Milli Kütüphanesi)'ye dönüşen, 1962 öncesinde kurulan beş halk kütüphanesini yöneten Milli Kütüphanedir. İkincisi, çeşitli şehirlerdeki kültürel derneklere ait genellikle 200 ile 1000 kitap arasında

⁵²⁵ Abid, "Tunisia", 204-206.

⁵²⁶ Abid, "Tunisia", 206.

⁵²⁷ Abid, "Tunisia", 206; *el-Mektebâtu 'l-'Umûmiyye*, 7-8.

değişen koleksiyonlara sahip kültürel kütüphanelerdir. Bu kütüphaneler, derneklerin feshedilmesinin ardından yerel kamu kütüphanelerine dönüştürülmüştür. Üçüncüsü, Fransız işgali döneminde yerel belediyeler tarafından Fransız kültürünü yayma amacıyla kurulmuş belediye kütüphaneleridir. Dördüncüsü, ilki 1959'da açılan, çeşitli etkinliklerin de düzenlendiği çocuklar için kamu kütüphanesidir. Son olarak, 1957 ile 1962 yılları arasında Eğitim Bakanlığına bağlı devlet okulları bünyesinde faaliyet gösteren ve sürekli olarak başkentteki merkezi kütüphaneden kitap alan ve sayısı yüze yakın ödünç verme merkezleridir.⁵²⁸

Halkın eğitimi, bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi, sosyalleştirilerek eğlendirilmesi amaçlarıyla kitaplara ulaşması noktasında önemli bir rol oynayan kamu kütüphaneleri, bağımsızlık sonrası yapılan Tunus kalkınma projelerinde üzerinde durulan önemli konulardan biridir. Bu bağlamda 1962'de Kitâbetu't-Devle li'-Şuûni's-Sekâfiyye (Kültürel İşler Devlet Sekreterliği)'nin kurulmasının ardından 1963'te Sosyal Eğitim Hizmetleri bünyesinde oluşturulan kütüphaneler bölümü, ülke çapındaki nüfus yoğunluğu, okulların durumu ve belediyelerin kütüphane açma talepleri gibi kriterler üzerinde durarak kamu kütüphaneleri ağı kurma planını hayata geçirmiştir. Bu kriterler baz alınarak il, ilçe ve halk merkezlerinde yerinde okuma, ödünç verme, sadece evler için ödünç verme ve çocuklar için sadece yerinde hizmet verme amacıyla açılan kütüphanelere çok sayıda eser temin edilmiştir.⁵²⁹

Afrika kıtasında ilk olarak Tunus'ta kurulan, bilgi edinme imkânı ve hakkını şehir, kasaba, köy ve kırsal gibi yerleşim yerlerinde yaşayan tüm Tunuslulara sunmak amacıyla geliştirilen bu ağ sayesinde bağımsızlık sonrası dönemde, yerel yönetimler ve belediyeler gibi çeşitli kurumların da katkısıyla kültürel etkinlikler, okuma teşviki programları gibi projeler devam etmiştir. 1972'de başlayan dördüncü beş yıllık kalkınma planından itibaren modern standartlara ve kriterlere uygun olarak yeni kamu kütüphaneleri kurma programları geliştirilmiştir. 1977-1981 arası 5 yıllık plan kapsamında, sabit, gezici ve mobil kamu kütüphanelerinin devreye sokulmasını öngören çok sayıda projenin hayata geçirilmesiyle bu alanda önemli adımlar atılmıştır. 80'li yılların başında Tunus'ta yabancı kültür merkezlerine ait kütüphanelerin haricinde yetişkinlere ait 45, toplum merkezlerine ait 64, çocuklara ait 34, gençlik merkezlerine ait 5, belediye ödünç verme merkezlerine

⁵²⁸ *el-Mektebâtu'l- 'Umûmiyye*, 8-9.

⁵²⁹ *el-Mektebâtu'l- 'Umûmiyye*, 7-9.

ait 40, kitap taşıtlarına ait 1 tane olmak üzere toplamda yaklaşık 200 kamu kütüphanesi bulunduğu kaydedilmiştir. Bu kütüphaneler sayıca çok olsa da kaynak, personel azlığı ve niteliği, hizmet kalitesi gibi açılardan yetersiz görülmüştür. 1982’den 1992’ye kadar büyük bir gelişme göstererek kütüphane sayısı 261’e yükselmiş ve planın sonunda 300’ü aşması beklenen bir büyüme yaşanmıştır.⁵³⁰

Tunus’taki ilmî ortamının daha iyi idrak edilebilmesi için burada kütüphanelere kısaca değinmekte fayda vardır. Bu bağlamda ilk olarak “Genel Kütüphaneler” başlığı altında bugün Tunus’un hafızası niteliğinde olan Milli Kütüphane hakkında bilgi verildikten sonra şahıs, aile, vakıf, zaviye veya medreselerden miras, bağış, devir, satın alma gibi yollarla Milli Kütüphaneye aktarılan ve özellikle nadir-el yazmaları alanında onun temelini oluşturacak şekilde bugünkü haline gelmesinde ciddi kaynak sağlayan kütüphanelere değinilecektir. Akabinde bağımsızlık sonrasında geliştirilen ve sayısı artan halk kütüphaneleri, farklı sınıfların ihtiyacına yönelik kurulan özel kütüphaneler ve son olarak akademik kütüphanelere yer verilecektir.

2.2.1. Genel Kütüphaneler

1. Dâru’l-Kutubi’l-Vataniyyet-Tûnisiyye/Tunus Milli Kütüphanesi

Hafsî Sultan Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen’in 16. asrın başında Zeytûniye Camisine vakfettiği Abdeliyye Kütüphanesi (el-Mektebetu’l-‘Abdeliyye) ile birlikte I. Ahmed Bey’in 1840’da bu camide kurduğu ödünç verme hizmeti sunan, tarihçi Ahmed b. Ebi’d-Điyâf (ö. 1874)’ı görevli olarak atadığı Ahmediye Kütüphanesi (el-Mektebetu’l-Ahmediyye) Tunus Milli Kütüphanesinin Arapça el yazmaları koleksiyonunun önemli bir kısmını teşkil etmesi hasebiyle Milli Kütüphanenin alt yapısını oluşturmada bir dönüm noktası kabul edilmiştir.⁵³¹

1885 yılında III. Ali Bey döneminde yayınlanan bir kararname neticesinde Kültür Bakanlığına bağlı olarak el-Ma’hedu’l-Ulvî’de “Fransız Kütüphanesi” (Bibliothèque Française) adıyla kurulan Tunus Ulusal Kütüphanesine gelen ilk kitaplar, Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından gönderilen Tunus’taki eski Fransız konsolosu Charles Tissot’nun Kuzey Afrika arkeolojisi ve klasik antikçağ alanındaki eserlerden oluşan koleksiyonuna

⁵³⁰ Bu proje ve faaliyetler hakkında detaylı bilgi için bk. Abid, “Tunisia”, 208-9; *el-Mektebâtu’l-Umûmiyye*, 9-12.

⁵³¹ “Tağdîm”, *Dâru’l-Kutubi’l-Vataniyye*, <https://www.bibliotheque.nat.tn> Erişim Tarihi: (05.05.2021).

aittir.⁵³² 1906-1956 yılları arasında el-Mektebetu'l-Feransiyye ve el-Mektebetu's-Şa'biyye, 1956'da ise el-Mektebetu'l-Vataniyye diye adlandırılan kütüphanenin merkezi 1910'da Sûku'l-Attârîn'de iken 2005'te 9 Nisan Caddesindeki yeni yerine taşınmıştır.⁵³³

1956'da bağımsızlıkla birlikte ulusal kütüphane statüsüne yükseltelen kütüphanenin koleksiyonunda 1941 yılında yalnızca 800 el yazması bulunurken⁵³⁴ Delîl'e göre 1981 tarihinde 700 bin matbû Arapça, 2400 yabancı dillerde ve 2600 diğer türde eser varken⁵³⁵ 1994 yılındaki istatistiklere göre bu sayı 40.000 el yazmasına ulaşmıştır. Özellikle 7 Eylül 1967 tarihli Tunus'taki tüm cami, zaviye ve kütüphanelerdeki bütün el yazmalarının Tunus Milli Kütüphanesine toplanmasını öngören Cumhurbaşkanlığı kararının çıkmasının ardından bu artış yaşanmıştır. Bu kararın ilk maddesi, "Camilerde, zaviyelerde ve Tunus Devleti'nin çeşitli kütüphanelerinde bulunan tüm el yazmalarının Milli Kütüphaneye toplanacağı ve bu kütüphanenin bunları korumakla yükümlü olduğu" şeklindedir.⁵³⁶ Mevcut eserler konularına, müelliflerine, yazma eser fihristlerine göre arşivlenmiştir. Bu tarihte 87 uzman, 34 idareci ve 42 çalışanla hizmet vermesi bu kütüphanenin büyüklüğü hakkında yeterince bilgi vermektedir.⁵³⁷

Tunus Milli Kütüphanesi, her milli kütüphanede olduğu üzere, ulusal yazılı miras başta olmak üzere birçok farklı disiplin ve dildeki el yazmaları, matbû, görsel, elektronik vb. klasik-modern yayın ve materyalleri değerlendirdikten sonra satın alma, takas veya bağış gibi resmi yollarla toplayarak arşivlemek suretiyle kayıt altın alıp korumakta ve kontrollü bir şekilde erişime sunmaktadır. Bibliyografya, bilgi belge yönetimi çalışmaları, danışmanlık ve yönlendirme hizmetleri sunarak kütüphanecilik ve belge yönetimi alanında uzmanların yetiştirilmesine katkıda bulunan kurum, kültürel mirasın korunması ile ilgili mevzuatı yerine getirmekle birlikte arşivlerini güncelleyerek standartlarını geliştirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca Tunus kültürünün yayılması ve değerinin artırılmasına katkıda bulunmak amacıyla ulusal ve uluslararası düzeyde kültürel ve

⁵³² Abid, "Tunisia", 207-8; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727.

⁵³³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727; "Taḳdîm" Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵³⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727.

⁵³⁵ İdâratu't-Tevsîk, *Delîlu'l-Mektebât fi'l-Vaṭani'l-'Arabî*, el-Munazzametu'l-'Arabiyye li't-Terbiyye ve's-Şekâfe ve'l-'Ulûm, Tunus 1981, 49.

⁵³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727; "Taḳdîm" Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵³⁷ İdâratu't-Tevsîk, *Delîlu'l-Mektebât*, 49; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727; "Taḳdîm" Erişim Tarihi: (05.05.2021).

akademik kurumlarla iş birliğini güçlendirerek kültürel, bilimsel ve eğitimsel etkinlikler düzenlemek de yine bu kütüphanenin görevleri arasında yer almaktadır.⁵³⁸

1981’de ulusal düzeyde mevcut kitapların %35’ini, dergilerin %31’ini temsil eden kütüphanede 280 bin kitap, 9 dergi, 25 el yazması eser olduğu kaydedilmiştir.⁵³⁹ Bugün içerisinde iki milyona yakın kitap, 16 bin dergi koleksiyonu, 24 bin cilt yazma eser bulunan Tunus Milli Kütüphanesi’nin günümüze kadarki gelişiminin daha iyi anlaşılması noktasında aşağıdaki dönüm noktalarının seyrini bilmek faydalı olacaktır:

-1975’te çıkan Basın Yasası ile birlikte ulusal entelektüel ürünlerin depolanarak kayıt altına alınacağı resmi ana merkez haline gelmiştir.

-1976’da dergilerin, 1988’de kitapların uluslararası standartlara uygun numaralandırılması (ISBN) görevini üstlenmiştir.

-1992’de Mektebetu’l-Haldûniyye arşivi ve binası Milli Kütüphaneye bağlanmıştır.

-1994’te idari, mali düzeni, yetkileri ve yürütme yöntemlerine dair bir yazı yayınlanmıştır.

-2005’te bugünkü 9 Nisan Caddesi’ndeki yerine taşınmış ve idari bilgi sistemi/nizamu’l-malumat kurulmuştur.

-2015’te kayıt, ödünç verme gibi uygulamaya yönelik koşulların belirlendiği 37 sayılı kanun yürürlüğe girmiştir.

-2016’da Haldûniyye Kütüphanesi restore edilerek kullanıma açılmıştır.

-2017’de online hizmet ve dijital arşivleme projesi hayata geçirilmiş, yine aynı yıl yeniden bir idari, mali düzenleme, yetki ve uygulama esaslarına yönelik bir metin yayınlanmış ve beraberinde Bilgi Teknolojileri ve Dijital Kaynakların Yönetimi birimi kurulmuştur. Ayrıca bu yıl, Yazılı Mirasın Dijitalleştirilmesi Projesi başlatılmıştır.

-2020’de Dijital Haldûniyye Kütüphanesi Projesi ve “Tunus Bilim, Sanat ve Edebiyat Akademisi, Beytu’l-Hikme iş birliği ile Yazılı Miras Müzesi” projesi hayata geçirilmiş, ayrıca 2016’da kurulan çocuk okuma salonları genişletilerek her yaştan öğrenci ve ebeveynleri de ağırlayan Gençler Alanı’na dönüştürülmüştür.

⁵³⁸ “Takdîm” Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵³⁹ Abid, “Tunisia”, 208.

-2022’de Milli Kütüphane dijital platformda hizmete açılmıştır.⁵⁴⁰

2. el-Mektebetu’l-Ahmediyye/Ahmediye Kütüphanesi

Bu kütüphane, 1256/1840 yılında I. Ahmed Bey (1253/1837-1271 /1855)’in öncülüğünde Müftü Hasan al-Bârûdî tarafından satın alınan değerli kitaplar, Vezir Hüseyin Hoca Bâş’ın borcuna karşılık satılan kitapları, vefatından sonra Şeyh İbrahim er-Riyâhî’nin, içerisinde tarihçi Ahmed İbn Ebî Diyâf’dan satın alınan, aralarında atalarından kalma çok sayıda kitabın bulunduğu Vezir Mustafa Haznedâr’ın kütüphanesi gibi çeşitli özel kütüphaneler satın alınarak kurulmuştur.⁵⁴¹ O dönemde var olan toplam 2527 cilt eser, Zeytûniye Camii’nin mihrap kısmının sağında ve solunda bulunan yirmi bölmeye yerleştirilmiş olup daha sonra bazı bakan, işçi, ulema ve hayırseverlerin bağışlarıyla bu sayı 7851’e yükselmiştir. Ahmediye Kütüphanesi’nin ilk kataloğu 1883 yılında yayımlanmıştır. 1967’den sonra bu kütüphane Tunus Milli Kütüphanesine taşınmış olup o gün kütüphanede kayıt altına alınan kitap sayısı 6464’tür.⁵⁴²

3. Beytu’l-Hikme

Bugün Tunus Bilim, Edebiyat ve Sanat Akademisi-Beytu’l-Hikme (Bilgelik Evi) adıyla resmi bir kurum olarak faaliyet gösteren akademi, Tunus’taki edebî, kültürel ve bilimsel faaliyetlerin yürütülüp desteklendiği zengin bir kütüphaneye sahip bir merkez olması açısından önemlidir.⁵⁴³

1866 yılında Huseynî Beyler döneminde General Ahmed Zarrûk tarafından Zarrûk Sarayı adıyla özel ikametgâh olarak İtalyan mimarî tarzında inşa edilen yapı Kartaca İmparatorluğunun kalıntıları olan arkeolojik bir zemine kurulmuş, sonrasında zengin Tunuslu bir Yahudî olan Hay Bessis tarafından satın alınmıştır. 1922 yılında, Tunus’un ileri gelenlerinden Muhammed el-Habib Bey sarayı satın almış ve ardından oğlu Muhammed el-Emin Bey’e bırakmıştır. Son Huseynî Bey’i olan Muhammed el-Emin Bey (1943-1957) döneminde, sarayda Huseynîlerin geleneğine aykırı tarzda olacak

⁵⁴⁰ “Takdîm” Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵⁴¹ Abid, “Tunisia”, 206.

⁵⁴² Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 727.

⁵⁴³ “Takdîm: Lemha ani’l-Mecma’”, *Beytu’l-Hikme: el-Mecme’u’t-Tûnisî li’l-’Ulûm ve’l-Âdâb ve’l-Funûn*, <https://www.beitalhikma.tn/> Erişim Tarihi: (05.05.2021).

değişikliklerle birlikte yeni yapılar ekleme, var olanı iyileştirme yahut değiştirme ve dekore etme şeklinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır.⁵⁴⁴

31 Temmuz 1954'te Fransa Başbakanı Pierre Mendès France'ın Tunus'un özerklik hakkını resmen ilan ettiği, 13 Ağustos 1956 tarihinde Kişisel Statü Yasasının imzalandığı ayrıca 25 Temmuz 1957'de Cumhuriyet değerlerinin somutlaştırıldığı yer olması hasebiyle Tunus tarihinde önemli bir yere sahip olan bu saray, bağımsızlığın ardından devlet mülkiyetine geçerek bir süre Geleneksel El Sanatları Ulusal Ofisi ile Ulusal Arkeoloji Enstitüsü'ne ev sahipliği yapmıştır. Saray, 1983'te Beytu'l-Hikme/Bilgelik Evi olarak bilenen Ulusal Çeviri, İnceleme ve Araştırma Kurumunun merkezi haline gelmiş, akabinde 30 Kasım 1992'de yürürlüğe giren bir yasa ile Ulusal Çeviri, İnceleme ve Araştırma Kurumunun devamı niteliğinde kurulan Tunus Bilim, Edebiyat ve Sanat Akademisi olarak hizmet vermeye başlamıştır.⁵⁴⁵

Doğa Bilimleri ve Matematik, Beşerî ve Sosyal Bilimler, İslamî Bilimler, Edebiyat ve Sanat şeklinde beş bölümden oluşan Beytu'l-Hikme'de Tunus Cumhuriyeti'nde ikamet eden 50 aktif üye, Tunus vatandaşı olan 5 onursal üye, Tunus Cumhuriyeti dışında ikamet eden 10 aktif üye ve yabancı uyruklu 15 üyenin yanı sıra çeşitli alanlarda tanınmış, çalışmalarlarıyla üstün başarı göstermiş, akademiye katkıda bulunacak Tunuslu ve yabancı üyeler de görev yapmaktadır.⁵⁴⁶

2012 yılında işleyiş düzenine dair bir yönetmelik yayınlayan akademinin başlıca görevleri arasında; kültür ve bilim alanında önde gelen isimleri bir araya getirerek, çeşitli entelektüel ve bilimsel faaliyetlerde bulunmalarını sağlamak, Arap dilini zenginleştirmek ve bu dilin bilim ve sanatla uyumlu bir şekilde olması için uluslararası alanda benzer kurumlarla işbirliği içinde çalışmak, araştırma ve yayın alanında mirasın korunması, sözlük ve ansiklopedi hazırlanması, eserlerin tercüme edilmesi gibi çalışmalar yapmak yer almaktadır. Ayrıca seminerler, konferanslar ve bilimsel toplantılar düzenlenmek, edebî ve sanatsal eserler yayımlayarak yaratıcılığı teşvik etmekle birlikte ilgili bakanlıklar veya kurumlarca kendisine danışılması halinde uzmanlık alanlarına giren konularda görüş bildirmek de yine akademinin görev tanımı içinde yer almaktadır.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Taḳdīm: Lemḥa ani'l-Mecma' Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵⁴⁵ Taḳdīm: Lemḥa ani'l-Mecma' Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵⁴⁶ Taḳdīm: Lemḥa ani'l-Mecma' Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵⁴⁷ Taḳdīm: Lemḥa ani'l-Mecma' Erişim Tarihi: (05.05.2021).

4. Mektebe Huseyn Hoca Bâş Memlûk/Hüseyin Hoca Bâş Memlûk Kütüphanesi

Kıymetli kitapları toplama hususunda özel bir ilgisi olan Hüseyin Hoca'nın borcundan dolayı satılan kitapları I. Ahmet Paşa tarafından alınarak onun Zeytûniye camisine kurduğu Ahmediye Kütüphanesine eklenmiştir. Ahmediye Kütüphanesine dâhil edilen bu kütüphane yukarıda zikredildiği üzere 7 Eylül 1967 tarihli bir karar uyarınca Tunus Milli Kütüphanesine nakledilmiştir.⁵⁴⁸

5. Mektebe Âl-u İbn Âşûr/İbn Âşûr Ailesi Kütüphanesi

Marsa banliyösünde ez-Zeyn İbn Aşur Caddesi'nde bulunan kütüphanede yaklaşık 1324 cilt el yazması ve matbu eser bulunmaktaydı. Bu kütüphanenin el yazmaları kataloglarına Tunus Milli Kütüphanesinden erişilebilir; ayrıca Milli Kütüphane ve İbn Aşur ailesi vasıtasıyla buradaki eserlerden faydalanılabilir.⁵⁴⁹

6. Mektebe Hasan Husnî Abdülvehhab Kütüphanesi/Hasan Husnî Abdülvehhab Kütüphanesi

Bu kütüphane, özellikle Tunus'ta telif edilmiş nadir kitapları toplama tutkusu ile tanınan tarihçi Hasan Husnî Abdülvehhab tarafından kurulmuş olup titizlikle seçilmiş matbû ve yazma eserleriyle öne çıkmıştır. Bu kütüphane sahibinin vasiyeti üzere Tunus Milli Kütüphanesine bağışlanmış, 951 yazma eserden oluşan bu koleksiyon alanında uzman hocaların kontrolünden geçtikten sonra 30 Temmuz 1969'da Tunus Milli Kütüphanesindeki özel bir bölümde koruma altına alınmıştır. Buradaki eserlerin fihristine Milli Kütüphaneden veya Tunus Üniversitesi'nin 1970 tarihli yıllığının 7. sayısından ulaşılabilir.⁵⁵⁰

7. Mektebetu'l-Haldûniyye/Haldûniyye Kütüphanesi

Sûku'l-Attârin'de Derb Abdisselâm caddesinde yer alan Haldûniyye Kütüphanesi, içeriğindeki yaklaşık 3338 Arapça ve 810 Fransızca belge ile Tunus Milli Kütüphanesine bağlı olup 19. asrın sonlarında kurulmuştur. Bunlar arasındaki nadir el yazmaları, bağımsızlıktan sonra 7 Eylül 1967 tarihli kararın hükümleri gereğince Tunus Milli

⁵⁴⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727.

⁵⁴⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727.

⁵⁵⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 727.

Kütüphanesine aktarılmış olup⁵⁵¹ kütüphane, 1922'den itibaren Milli Kütüphane bünyesinde faaliyet göstermektedir.⁵⁵²

8. Mektebe Cem'iyye Kudemâ es-Sâdıkiyye

Tunus 13 Dâru'l-Cild Sokak'ta yer alan kütüphane 1908'de derneğin kuruluşundan üç yıl sonra Sâdıkiyye Okulunun eski öğrencilerinden Kahire'de kadılık yapan Mustafa İbnu's-Şeyh Muhammed Bayram el-Hâmis (1840-1889) tarafından kurulmuştur. Önceki koleksiyonundaki yaklaşık 900 kitabın bilgileri Ulusal Arşivin Eski Sâdıkiyyeliler Derneğine ait bölümünde saklanan bu kütüphanedeki eserler, Muhammed Bayram el-Hâmis'in oğlu Mustafa Bayram tarafından derneğin kütüphanesini zenginleştirmek amacıyla buraya gönderdiği kitaplardan oluşmaktadır. İçeriğinde kıymetli nadir eserler bulunan kütüphanede 50 el yazması bulunduğu; ancak bunların çoğunun Muhammed Ali el-İnabi'nin başkanlığından önceki dönemde kaybolduğu ya da zarar gördüğü kaydedilmiştir. Bağımsızlıktan sonra derneğin faaliyetleri kesintiye uğradığı için içerisindeki bu kütüphane Mektebe Kudemâ es-Sâdıkiyye adıyla katalog halinde Milli Kütüphaneye devredilmiştir. Dernek, 1987 yılında yeniden açıldığında, yönetim kütüphaneye özel bir ilgi göstermiş; yeni kitaplar almanın yanı sıra Mektebetu'l-Beyti'l-Hûcî, Mektebe Şeyh Muhammed Safer, Mektebe Şeyh Muhammed el-Hâdî İbni'l-Kâdî gibi özel kütüphanelerden temin ettiği eski eserleri de bünyesine katarak 4000'i aşan sayısıyla adeta yeniden bir kütüphane kurmuştur.⁵⁵³

9. Mektebe Âli'n-Neyfer/en-Neyfer Ailesi Kütüphanesi

Ali er-Riyâhî Caddesi, el-Karcânî mahallesi numara 32'de yer alan kütüphanenin kurucusu Şeyh Muhammed es-Sâdık en-Nefer'in Zeytûniye Üniversitesi ve es-Sâdıkiyye Medresesinde hocalık, Şeriat ve Din Bilimleri Fakültesi'nde dekanlık yapan oğlu Şeyh Muhammed eş-Şâzilî (1911-1994)'dir. Adı kurucusu tarafından konulan bu kütüphane, 26 Kasım 1992'de Kültür Bakanı'nın teşrifi, çok sayıda yetkiliyle birlikte önde gelen fikir insanları ve edebiyatçıların katılımıyla açılmış olup Tunus'un en büyük özel kütüphanesi olma özelliğini taşımaktadır. Bu zengin kütüphane Şeyh Muhammed Bayram er-Râbî'nin kendi yazısıyla kaleme aldığı bazı el yazmaları, Mektebe Âl-u 'Azzûm el-

⁵⁵¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 728.

⁵⁵² "Takdîm" Erişim Tarihi: (05.05.2021).

⁵⁵³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 728.

Kayrevâniyye'nin de aralarında bulunduğu Tunus ulemasının geride bıraktığı eserler satın alınarak oluşturulmuştur. 1992 yılında açıldığında yaklaşık 12.000 eserin bulunduğu kurum, içerisindeki sayısı 800 cilde ulaşan, çoğu toplu halde olan ve aralarında müellif hatlıları da bulunan değerli el yazmalarının yanı sıra çok sayıda matbû ve Tunus'a ait eserlerin varlığıyla ön plana çıkmıştır.⁵⁵⁴

10. el-Mektebetu'n-Nûriyye-Safâkes/en-Nûriyye Kütüphanesi

Safâkes'in kitap okumaya ve toplamaya düşkün büyük âlimlerinden biri olan eş-Şeyh Ali b. Sâlim en-Nûrî (1643-1706), kurucusu olduğu bu kütüphaneye kendisine ait özellikle kıraat ilmine dair çok sayıda eser bırakmıştır. Vezîr es-Serrâc onun kadar çok kitap toplayan kimseyi tanımadığını, doğudaki mevkidaşlarına ne kadar uzun da olsa gördükleri eserleri tekrarları bile olsa almalarını salık verdiğini ve kendisinin bu tekrar eden çok sayıdaki nüshanın içinden iyisini seçtiğini ifade etmiştir. Sahip olduğu eserler ve geniş bilgi dağarcığı yalnız kütüphanesini zenginleştirmesine değil ayrıca onun eser telifine de katkıda bulunmuştur. Bu kütüphane de 1969 yılında Tunus Milli Kütüphanesine taşınmıştır.⁵⁵⁵

11. el-Mektebetu'l- Lazzâmiyye/el-Lazzâmiyye Kütüphanesi

19. asırda yaşamış düşünür ve gezgin Abdurrahman el-Lazzâm tarafından kurulan kütüphane, onun ardından Binzert Belediyesi'ne bağışlanıncaya kadar bakımı ve korumasını üstlenen oğlu eş-Şeyh Hamde el-Lazzâm'ın sorumluluğunda kalmıştır. Çeşitli kütüphanelerde basılı halde bir indeksi olan kütüphanede önemli nadir eserler bulunup bugün Milli Kütüphanede bir kataloğu yer almaktadır.⁵⁵⁶

12. Mektebe Kâbâdû/Kabâdû Kütüphanesi

eş- Şeyh Muhtar b. Ömer, Müftü Şeyh Mahmud Kâbâdû'nun kitaplarının da kendininkilere eklenmesini vasiyet ederek sahibi olduğu kütüphanesini Zeytûniye Camii Kütüphanesinin yararına vakfetmiştir. O dönem Kâbâdû'nun mirasçıları bu vasiyete itiraz etmişlerse de bu vasiyet yerine getirilmiş ve yapılan anlaşma metninin bu kütüphanede

⁵⁵⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 728.

⁵⁵⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 728-29.

⁵⁵⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 729; "el-Mektebetu'l- Lazzâmiyye", *Dâru'l-Kutubi'l-Vaṭaniyye*, <https://www.bibliotheque.nat.tn/> Erişim Tarihi: (05.05.2021).

yer alan Suyûti'nin *'İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin arkasına yazıldığı belirtilmiştir.⁵⁵⁷

13. Mektebe Ebi'l-Hasen el-Kerrây/el-Kerrây Kütüphanesi

Bugün eski Safâkes'de bulunan Sîdî Ali el-Kerrây Cami, Safâkes'in en meşhur âlimlerinden biri olduğu bilinen eş-Şeyh Ali el-Kerrây b. Meymûn el-Vefâî'nin kurup burada çok sayıda talebe yetiştirdiği, 15. asrın sonlarında bu zatın kabrinin de içerisinde yer aldığı makamı haline gelen bir zâviye iken binaya yapılan eklemelerle camii haline gelmiştir. Bu zata atfedilen caminin haziresinde içinde sahibi el-Kerrây'ın kendi hattıyla kaleme alınmış çok sayıda el yazmasıyla birlikte kelim, fıkıh, hadis, tasavvuf, tefsir, dil, edebiyat ve tıp gibi birçok alanda yazılmış bazısı oldukça kötü halde bulunan onlarca el yazması tespit edilmiş ve eserler bugün de varlığını sürdüren Safâkes'deki Dâru'l-Celûlî müzesine taşınmıştır.⁵⁵⁸

14. Mektebetu't-Tilmîzi'z- Zeytûnî/Zeytûniyeli Öğrencilerin Kütüphanesi

Dönemin Zeytûniye Camii Şeyhi Muhammed Aziz Ca'î't'in de desteğiyle Mayıs 1942'de bir grup Zeytuniye öğrencisi tarafından kurulan bu kütüphane dönemin hükümetinden de izin alarak aynı yılın Eylül ayında Zeytuniye Camii Sokağı'ndaki binasına yerleşmiş ancak patlak veren İkinci Dünya Savaşı nedeniyle 16 Şubat 1944'te faaliyete geçmiştir. Zeytûniye Camii'ndeki Ahmediye ve Sâdikiyye kütüphanelerinde bulunmayan çeşitli edebiyat ve sanat kitaplarını sağlamak amacıyla hizmet veren kütüphanedeki eserlerin sayısı 6699'a ulaşmıştır.⁵⁵⁹

Tunus'taki kütüphanelerin oluşumunun modernleşme sürecinin çok öncesine dayandığı, bunun da tekke, zaviye ve camilerin bünyesinde oluşturulduğu görülmektedir. 1956'da bağımsızlığın ardından Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye'nin ulusal statü kazanması ve 1967 tarihli kanunla Tunus'ta bulunan çok sayıdaki kütüphanedeki yazma eserlerin onun bünyesinde toplanarak korunmasıyla bugün Tunus zengin bir kütüphane ağına sahip olmuştur.

⁵⁵⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 729.

⁵⁵⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 729; *Câmi' Sîdî 'Ali el-Kerrây bi Safâkes*, Tunus, <https://www.youtube.com/> Erişim Tarihi: (02.06.2021).

⁵⁵⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 730.

Burada özel koleksiyon ve bölümlerde koruma altına alındığı zikredilen kütüphanelerden bazılarının tamamen Milli Kütüphaneye aktarılıp kapandığı yahut ona bağlı olarak kendi özel binasında faaliyet gösterdiği, bazılarının ise yalnız yazma eserlerinin Milli Kütüphaneye aktarıldığı ancak vakıf veya bakanlıklar bünyesinde faaliyetlerinin devam ettiği görülmüştür.

2.2.2. Halk Kütüphaneleri⁵⁶⁰

Bağımsızlık sonrası beş yılda bir devreye sokulan kalkınma planlamalarına - başlarda öncelikli olmasa da- eğitim, kültür ve sanat alanları da dâhil edilmiştir. Bu sayede, var olan kütüphanelerin iyileştirilmesi, restore edilmesi, eser temini, yeni kütüphanelerin açılması, her yaştan insana bilgiyi ulaştırmak için uzak yerlere kitapların ulaştırılması gibi önemli projelerin yapılması; teknolojinin gelişimiyle birlikte birçok mecrada hayata geçirilen dijitalleştirme projeleri, kurumlarla iş birliği, eğitim programları vb. faaliyetlerle gerçekleştirilen atılımlar sayesinde Tunus'ta özellikle eğitim, kültür ve sanatta ciddi ilerleme kaydedilmiştir.

Tunus'un kültürel mirasının korunmasında önemli bir rol oynayan bu kütüphanelerin her biri Kültür Bakanlığına bağlı olarak Tunus'un il, ilçe ve bölgelerinde kurulmuş öne çıkan halk kütüphaneleridir. İçerisindeki eserler dil, hece ve konularına göre yazma ve matbu şeklinde fihristlerine göre tasnif edilmiş, ekserisi fişleme usulüyle kayıt altına alınmıştır. Başlangıçta fişlerle ve elle yapılan bu tasniflemeler günümüzde kimi kütüphanede eski klasik usulle devam ederken kimisi online sistemle kayıt ve arşivleme yapmaktadır. Ülkede yapılan saha çalışması neticesinde özellikle küçük çaplı halk kütüphanelerinin her ne kadar görevlileri bulunsa da mevcut bilgilere erişim sıkıntısı, tasniflerin yetersizliği, arşivlerin güncel olmaması gibi konularda çeşitli sıkıntıların olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, kütüphanelerin modernizasyonu ve dijitalleşme süreçlerinin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Aşağıda zikredilen kütüphanelerin bulunduğu şu anki mekânları, çalışan sayıları ve içerisindeki eser adetleri belli olsa da bunlar net olmayan ve zamanla değişiklik gösterecek bilgiler olup dönem hakkında genel bir kanaat oluşturmaya açısından yirminci yüzyılın son çeyreğine ait bilgilere yer verilecektir.

⁵⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İdâratu't-Tevsîk, *Delîlu'l-Mektebât*, 49-55.

1. Mektebetu's-Se'âlebî: 1968'de kurulan kurumun koleksiyonunda yer alan 17.637 eser mevcuttur.
2. Mektebetu'l-Hammâmet: 1975'te kurulmuş olup 3567 matbu Arapça eser mevcuttur.
3. el-Mektebetu'l-Âmme bi Nehci'd-Dîvân: 15 Ocak 1975'te açılan kurumda 64.258 eser mevcuttur.
4. Mektebe Sûsa: 1978'de kurulmuştur. Var olan 21.118 eserin 5287'si Arapça matbû olup diğerleri farklı dillerdedir.
5. Mektebe Safâkes: 1978'de kurulmuş, 1981'de bugünkü yerine taşınan kütüphanede 43900 eser kaydedilmiştir.
6. Mektebe Kâbes: 1960ların başında kurulmuş olup 19668 eser kaydedilmiştir.
7. Mektebetu'l-Ḳurcânî: 1975 yılında kurulan kütüphanede 5159 matbu eser mevcuttur.
8. Mektebetu'l-Kaşşarîn: Kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte 22242 eser bulunmaktadır.
9. Mektebetu'l-Ḳayravân: Kuruluş tarihi bilinmeyip 1975 yılında bugünkü adresine taşınan kütüphanede kaydedilen 17989 eser mevcuttur.
10. Mektebe Nâdî eṭ-Ṭâhir el-Ḥaddâd: Kuruluş tarihi belli olmayan kütüphane tarih, edebiyat ve iktisat alanlarına has olup bu alanda 3000 esere sahiptir.
11. Mektebe Medenîn: Kuruluş tarihi belli olmayan kütüphanede 12912 eser bulunmaktadır.
12. Mektebetu'l-Verdiyye: 60'ların başında kurulan kütüphanede 13094 eser vardır.
13. Mektebe Yûgoslafya: 1962'de kurulan kütüphanede 18156 Arapça matbu eser olduğu kaydedilmiştir.

2.2.3. Özel Kütüphaneler⁵⁶¹

Tunus'taki çeşitli özel kütüphaneler, ülkede belirli alanlara yönelik bilgi birikiminin korunması ve yaygınlaştırılması amacıyla farklı dönemlerde kurulmuş önemli kurumlardır. Araplar, Berberîler, Fransız sömürgeciler ve misyonerlere ait etnik ve dinî hassasiyetle kurulmuş özel kütüphanelerin yanı sıra çeşitli vakıf, enstitü vb. bünyesinde kurulmuş eğitim, bilim, teknik, sanat ve edebiyat gibi alanlara hassaten özel kütüphaneler de mevcuttur. Bölgedeki entelektüel ve kültürel mirasın zenginliğini ortaya koyan, Tunus'un merkezi başta olmak üzere il, ilçe ve beldelerine yayılmış bu kütüphaneler sayıca çok olup burada yalnız yirminci yüzyılın son çeyreğinde öne çıkanlara değinilecek ve bu yıllara ait bilgiler verilecektir.

1. Mektebe Ablâ/İblâ: 1937 yılında Fransız sömürgeciler tarafından kurulmuş olup, Arap Edebiyatı Enstitüsü'ne bağlıdır. Kütüphane, Arap ülkelerindeki beşerî ilimlere dair geniş bir eser koleksiyonuna sahiptir. Arapça ve diğer dillerde toplam 13.000 eseri barındırmaktadır.

2. Mektebetu'l-İntâci'l-Hayevânî: 1916 yılında Çiftçilik Bakanlığına bağlı olarak kurulmuştur, baytarlık ve hayvansal üretimle ilgili eserler içermektedir.

3. Mektebe İdâratî't-Tıbbî'l-Baytarî: Ziraat Bakanlığına bağlı olup, 3.500 eserlik bir koleksiyona sahiptir.

4. Mektebe Turâş Kârâtâc: Kültür Bakanlığına bağlı olarak faaliyet göstermekte ve 7.000 eseri barındırmaktadır.

5. el-Mektebe et-Tekniyye li'l-Fûlâz: 1965 yılında demir-çelik-tel endüstrisi alanında kurulan kütüphane sanayi için önemli bir bilgi kaynağıdır.

6. Mektebe Dâr Şekâfe İbn Haldûn: Tunus'un entelektüel mirasını yaşatan kurum İbn Haldun Kültür Merkezi ve Kültür Bakanlığına bağlı olarak 1948'de kurulmuştur. 1500'ü Arapça toplam 6000 matbu eser mevcuttur.

7. Mektebetu's-Şaydeliyye el-Merkeziyye: 1961'de eczacılık alanında kurulmuştur.

⁵⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İdâratu't-Tevsîk, *Delîlu'l-Mektebât*, 64-72, 223-224.

8. Mektebe Meclisi'l-Umme: 1959 yılında kurulmuş ve 1965'te genişletilmiş bu kütüphane, kanun, mevzuat ve sosyal ilimlere dair Arapça 1000 matbu ve diğer dillerde 500 esere sahiptir.

9. Mektebe Merkez Kartâc li'd-Dirâsât: Kültürel değişim alanında uzmanlaşan bu kütüphane Kartâc eğitim merkezine bağlı olup 1959'da kuruldu. Burada 250'si Arapça matbû 19750'si diğer dillerde toplam 20000 eser vardır.

10. Mektebe Maslaḥati't-Tevṣîk ve'l-Aḥbâr: İktisat-bankacılık ve mali işler alanında hizmet veren bu kütüphane Araştırma ve Geliştirme İdaresine bağlı olup 1958 yılında kurulmuştur.

11. Mektebetu'l-Ma'hedi'l-Kavmî li'l-Buhûsi'l-Ġâbiyye: Ulusal Orman Araştırma Enstitüsü ve Bakanlığa bağlı ormanla ilgili ilimlere tahsis edilen kurum 1957'de kurulmuştur.

12. el-Ma'hedu'l-Kavmî li-Ulûmî't-Terbiye/Mektebetu'-Tevṣîki't-Terbevî: Milli Eğitim Bakanlığına bağlı kurum 1969 yılında kurulmuş olup pedagoji, eğitim, psikoloji, sosyoloji ve edebiyat alanında genel sözlük, müellif ve eser adına göre fihristlenmiş 4000 matbu Arapça 5000 diğer dillerde eseri kapsamaktadır.

13. Mektebe Vizâratî'l-İktisâdî'l-Vatanî: Sanayi, madencilik ve enerji alanına tahsis edilen Ekonomi Bakanlığı ve Çalışma ve Planlama İdaresine bağlı kurum, kurulduğu 30'lu yıllarda el-Eşğâlu'l-Âmme el-Feransiyye/Fransız Bayındırlık İdaresine bağlıydı. 100'ü matbu Arapça, 16000 diğer dillerde eser mevcuttur.

14. Mektebe Vizâreti't-Techîz: Bayındırlık Bakanlığına bağlı inşaat mühendisliği ve yerli malzeme-ekipmanla ilgili 2500 eser vardır.

15. Mektebe Vizâratî's-Şu'ûni'l-İctimâiyye-el-Mektebetu'l-Merkeziyye: Kabine'ye bağlı, iş, iş verme ve sosyal güvenlik alanında kurulmuştur.

16. Mektebe Vekâlet-i İfrîkiya li'l-Enbâ': Enformasyon Bakanlığı bünyesindeki kurum habercilikle ilgili alanda 3000 veriye sahiptir.

17. Mektebe İdâratu't-Tevṣîk ve'l-Ma'lûmât-el-Emânetu'l-Amme li-Câmiati'd-Develi'l-Arabiyye: Bu özel kütüphane Bilgi-Belge İdaresi Kütüphanesi Arap Devletleri birliğine bağlı olarak 1975'te kurulmuştur. Burada siyaset, ekonomi ve sosyal bilimler alanlarında eserler vardır.

18. Mektebe İdâratu't-Tevşîk ve'l-Ma'lûmât-el-Munazzama el-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Şekâfe ve'l-Ulûm: Arap Birliği Eğitim-Kültür ve Bilim Örgütüne bağlı bu özel kurum 1982'de kurulmuştur. İçerisinde eğitim, kültür ve bilim alanına özgü eserler vardır.

2.2.4. Akademik Kütüphaneler⁵⁶²

Yükseköğretim ve Milli Eğitim Bakanlıklarına bağlı Tunus'taki akademik kütüphaneler, çeşitli bilim dallarında geniş koleksiyonlarıyla araştırmacılara ve öğrencilere önemli kaynaklar sunmakta olup burada yine yirminci yüz yılın son çeyreğindekiilere verilecektir.

1. Mektebe el-Habîb Ma'zûn: Temel, teknik ve mühendislik bilimlerine has olan bu kütüphane 1970'te kurulmuştur.

2. Mektebe Dâri'l-Mu'allimîne'l-Ulyâ: Kuruluş tarihi belli olmayan kütüphanede 20.000 eser vardır.

3. Mektebe Kulliyeti'l-Âdâb: Kuruluş tarihi belli olmayan kütüphanede 48000 eser vardır.

4. Mektebe Kulliyeti'l-Hukûk ve'l-Ulûmî's-Siyâsiyye ve'l-İktisâd: Hukuk, sosyal-siyasal bilimler ve siyaset bilimlerine ait 105000 eser bulunmaktadır.

5. Mektebe Kulliyeti's-Şerî'a: Dinî ilimlerle alakalı 16000 eser vardır.

6. Mektebe Kulliyeti't-Tıb: Tıp alanında 1000 eser vardır.

7. Mektebe Kulliyeti't-Tıb-Sûsa: 1974'te faaliyete geçen kurumda Arapça ve diğer dillerde çok sayıda eser bulunmaktadır.

8. Mektebe Kulliyeti'l-Ulûm el-İktisâdiyye ve't-Tasarruf-Safâkes: 1974'te kurulmuş, 1979'da İktisadi İlimler Fakültesinden yeni bir binaya taşınmıştır. 100 Arapça 14300 başka dillerde toplam 15000 eser vardır.

9. Mektebe Kulliyeti'l-Ulûm-Tunus: 6500 eser vardır.

10. Mektebe Kulliyeti'l-Ulûm-Merkezî: Tunus Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olup 8959 eser bulunmaktadır.

⁵⁶² Ayrıntılı bilgi için bk. İdâratu't-Tevşîk, *Delîlu'l-Mektebât*, 55-64.

11. Mektebetu'l-Medrase el-Kavmiyye li't-Tıb el-Baytarî Sîdî Şâbit: Çiftçilik Bakanlığı'na bağlı 1975'te kurulan kütüphane veterinerlik alanına has olup içerisinde 50 matbu Arapça, 30 farklı dilde eser mevcuttur.

12. Mektebetu'l-Medreseti'l-Kavmiyye li'l-Muhendisîn: Tunus Yükseköğretim Bakanlığına bağlı mühendislikle alakalı kütüphane 1975'te kurulmuş olup içerisinde 5500 eser mevcuttur.

13. Mektebe Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye: Tunus Yükseköğretim Bakanlığına bağlı kurumda sosyal bilimler ve iktisatla ilgili 16200 eser vardır.

14. Mektebe Ma'hed Bûrķîba li'l-Luġâtî'l-Hayy: Tunus Yükseköğretim Bakanlığına bağlı, yaşayan dillerle ilgili 12000 eserin bulunduğu kütüphane 1958'de kurulmuş, 1976'da dil öğretimiyle alakalı eserleri de bünyesinde toplamıştır.

15. Mektebe Ma'hedi's-Şahâfe ve Ulûmi'l-Aĥbâr: Gazetecilikle ilgili olup 3300 eser mevcuttur.

16. Mektebe Ma'hedi'l-Funûni'l-Cemîle ve'l-Hendeseti'l-Mi'mâriyye: Tunus Yükseköğretim Bakanlığına bağlı olup 1457 eser mevcuttur.

17. Mektebetu'l Ma'hedi'l- Kavmî li'l-Âşâr ve'l-Funûn: Kültür Bakanlığı ve Ulusal Arkeoloji ve Sanat Enstitüsüne bağlı olarak 1882'de kurulmuş, 1957'de genişletilmiştir. Arkeoloji bilimi, kütüphaneler, antik ve modern tarih sergilerine ait 1797 Arapça, 5839 diğer dilde eserler mevcuttur.

18. el-Ma'hedi'l- Kavmî li't-Taġziye ve'l-Ulûmi'l-Ġizâiyye: Ulusal Beslenme ve Gıda Teknolojisi Enstitüsüne bağlı olarak 1969'da kurulmuştur. 2000 eserden oluşmaktadır.

19. Mektebetu'l Ma'hedi'l- Kavmî ez-Zirâî: Tarım Bakanlığına bağlı kütüphanede 7500 eser vardır.

20. el-Ma'hedi'l- Kavmî li Ulûm ve Teknulûciyye el-Bihâr ve's-Saydi'l-Bahrî: Denizcilikle ilgili 1700 esere sahiptir.

Özellikle 20. asrın yarısından itibaren Tunus'taki Kültür Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Yükseköğretim Bakanlığı, Tarım-Hayvancılık-Ziraat ve Sanayi Bakanlığı,

farklı disiplinlerdeki kurum, enstitü, çeşitli bilim örgütleri, birlikler ve özel idarelerin bünyesinde kurulan çok sayıdaki halk kütüphanesi ve çeşitli alanlara hassaten kurulmuş özel kütüphanelerin her biri bugüne kadar varlığını sürdüremese de o dönemde eğitim, bilim, kültür ve sanata ne denli önem verildiğini açıklar nitelikte olup Tunus'un söz konusu dönemdeki ilmî ve kültürel ortamı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

2.3. EDEBÎ VE KÜLTÜREL CEMİYETLER

Tunus'ta cemiyet kavramı Fransız sömürü döneminde 19. yy. ikinci yarısında 1867 yılında Hayrettin Paşa tarafından Cemiyye İlmiyye, Cemiyye Hayriyye, Cemiyye el-Kântûn, Cemiyye Zirâiyye ve Sinâiyye vb. şeklinde kullanılmıştır. Yine Hayrettin Paşa 1874 yılında Tunus'ta sosyal ve dinî bir niteliğe sahip, genel ve özel vakıflar ile zaviyelerin bağlı olduğu ilk resmi cemiyet olan Cemiyyetu'l-Evkâf'ı tesis etmiştir.⁵⁶³

Modern anlamda cemiyetlerin kurulmasına yönelik ilk yasal düzenleme 15 Eylül 1888 tarihinde Ali Bey tarafından yapılmış bir emirle gerçekleşmiştir. Yasal düzenleme bilimsel, kültürel, hayır, gençlik ve spor dernekleri kurulmasını teşvik etmiştir. Daha sonra 6 Ağustos 1936 yılında cemiyetlerin kurulması için belirli şartların yer aldığı yeni bir emir çıkarılmıştır. Bağımsızlığın ardından Tunus anayasasında cemiyet kurma özgürlüğü garanti altına alınmış, 1959'da yayınlanan cemiyetler kanunu ile düzenlemeler pekiştirilmiştir. 1988 ve 1992 yıllarında çıkarılan kanunlarla bazı değişiklikler yapılsa da bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır.⁵⁶⁴

Tunus'taki iktisadi zorluklara rağmen vakıf, tekke ve hayır gibi cemiyet müesseseleri bağışlarla finansal destek sağlayarak sosyal ve dinî hizmetlerin sürdürülmesine önemli katkı sağlamıştır. Ancak edebî ve kültürel cemiyetler faaliyetlerini maddi kazançlardan uzak durarak toplumsal ve kültürel zenginleşmeye odaklanmıştır.⁵⁶⁵

Tunus, 1881 yılından itibaren Fransızların sadece siyasi ve iktisadi sömürü politikası ile karşı karşıya kalmamış, kültürel etkilerini de derinden hissetmeye başlamıştır. Fransa ve diğer bazı ülkelerde imtiyazlı birçok Fransız cemiyeti ortaya çıkmış, bunlardan bazıları Fransız İdaresi tarafından özel statü ve imtiyazlar sayesinde

⁵⁶³ el-Muncî eş-Şayyâdî, *el-Cem'iyetu'l-Haldûniyye (1896-1958)*, el-Merkezu'l-Vaṭanî li'l-İttisâli's-Şekâfî, Tunus 2005, 12.

⁵⁶⁴ Ridâ Hamâhîm, *el-Cem'iyât fî Tûnis*, Tunus 1999, 15-18.

⁵⁶⁵ eş-Şayyâdî, 13-15.

sömürü bölgelerinde faaliyetlerini sürdürmüş, bunlara ek yeni cemiyetler de kurulmuştur. Fransızlar, ilk kültürel cemiyetlerini 1884 yılında kurmuştur. Yaklaşık on yıl sonra 1893'te Kartaca Enstitüsü (Ma'hed Kartâc) adı altında *el-Cemîyyetu't-Tûnisiye ve'l-Ulûm ve'l-Funûn* (Tunus Edebiyat, Bilim ve Sanat Cemiyeti) kurulmuş, cemiyet *el-Mecelletu't-Tûnisiye* ismiyle birde dergi çıkarmıştır. Aynı zamanda Tunus ve Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinde bulunan Yahudiler de Fransızların sağladığı imtiyazlardan yararlanarak cemiyetler kurmaya başlamıştır.⁵⁶⁶

Tunus'ta Fransız sömürü dönemi boyunca, Tunuslu aydın ve yazarlar, sömürgeci zihniyete karşı kendi kültürel ve edebî kimliklerini koruma ve ifade etme ihtiyacı hissetmiştir. Bu süreçte ülkenin siyasi atmosferinde önemli değişimler yaşanmış; Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinden ardından küçük ama etkili bir grup olan Genç Tunuslular ortaya çıkmıştır, bu grup öncelikli olarak kültürel cemiyetler etrafında örgütlenerek ülkenin Fransız boyunduruğundan kurtulmasını hedeflemiş ve bu doğrultuda İbn Haldun'un Arap İslam düşüncesindeki sosyal felsefeyi temsilen 1896 yılında Haldûniyye Cemiyetini kurmuştur. Ülkede cemiyet kültürü yaygınlaşmaya başlamış Haldûniyye'den sonra 1905 Sâdıkiyye Okulu mezunları Cemiyye Kudamâ'i's-Sâdıkiyye'yi kurmuştur.⁵⁶⁷ Bu iki cemiyet bağımsızlığa kadar aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüş ancak 60'ların başından itibaren pasif kalmıştır. Günümüzde ise bazı kültürel faaliyetlerin devam ettiği görülmüştür.

1956 yılından itibaren Tunus devletinin desteğiyle siyasi, sosyo-kültürel ve edebî alanda birçok cemiyet ve kulüp kurulmuş, mevcut olanların bazıları güçlendirilmiştir. Cemiyet artışına bağlı olarak edebî ve kültürel faaliyetlerde büyük bir canlanma yaşanmıştır. 1988 yılı öncesinde 1976 adet cemiyetin olduğu, 1988 ile 1999 yılları arasında 5134 cemiyet kurulduğu belirtilmiştir. 99 yılı verilerine göre toplamda 7110 olan cemiyetten 224 bilimsel 4986 kültürel ve sanatsaldır. Kültürel ve sanatsal cemiyetlerin çoğu -515 cemiyet- başkent Tunus'ta en azı ise Tûzer -49 cemiyet- dedir.⁵⁶⁸

Tunus'ta 1971 yılında kurulan *Tunus Yazarlar Birliği* ülkenin en faal edebî ve kültürel cemiyetidir. Bu birlik yaklaşık yarım asırdır, Tunuslu yazar, düşünür ve

⁵⁶⁶ eş-Şayyâdî, 16.

⁵⁶⁷ eş-Şayyâdî, 16.

⁵⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Hamâhim, *el-Cem'îyyât fî Tûnis*, 519-25.

araştırmacılar arasında bir iletişim köprüsü oluşturmakta, ülkenin edebî ve kültürel hayatına hem faaliyetleri hem de cemiyete bağlı yayınevi vasıtasıyla katkı sağlamaktadır.

2.4. MATBAA

Matbaanın kökenleri üzerine Keldaniler, Çinliler ve Araplar çeşitli iddialar ileri sürülmüştür; ancak Batı’da ortaya çıkışı, belgelenebilir ve teknik detaylara sahip bir geçmişle daha fazla öne çıkmaktadır. Alman Johannes Gutenberg, 15. yy. ortalarında yenilikçi teknikleriyle matbaayı optimize etmiştir. Başlangıçta dinî çevreler tarafından şüpheyle karşılanmış olsa da Fransız kralları, Fransız kültürünün yaygınlaştırılması amacıyla matbaayı desteklemiştir. Bu destek matbaanın Avrupa geneline yayılmasını sağlamıştır.⁵⁶⁹

Matbaanın Arap dünyasına genel olarak Orta Doğu’ya girişi 17. yy. başlarında gerçekleşmiştir. Kuzey Lübnan’da bulunan Kozhaya Manastırında Mârûnî rahipler 1610 yılında bir matbaa kurmuş ve bir sütunda Süryanice bir sütunda Arapça olacak şekilde matbaanın ilk baskısı olan *Mezâmîr* kitabını basmışlardır. Bu ilk girişim, karşılaştığı zorluklar nedeniyle uzun süre devam edememiştir. Taş baskı matbaanın ardından modern matbaa teknolojisi de Orta Doğu’nun diğer bölgelerinde yaygınlaşmaya başlamış; Halep’te 1706, Irak ve Filistin 1830 ve Şam 1855, Kudüs-ü Şerif 1846, Musul 1856 ve Bağdat’ta 1869 yılında ilk matbaalar tesis olunmuştur.⁵⁷⁰

Tunus’ta matbaacılık faaliyetleri 19. yy. başlarında başlamıştır. İlk matbaacılık faaliyeti de ABD başkanı Thomas Jefferson tarafından Hammûde Paşa’ya 1806 yılında bir savaş gemisiyle birlikte hediye edilen taş baskı matbaa ile başlamıştır. İlk baskılar hakkında malumat olmasa da Ahmed Bey döneminde bu matbaada ilk kâğıt para basıldığı muhtemel bilgiler arasındadır. İlk özel taşbaskı matbaayı ise, Cezayir’den Tunus’a misyonerlik faaliyetleri için gelip 1845 yılında özel bir okul tesis eden ve bu okulda 1847

⁵⁶⁹ “A Familiar Description of Printing in All Its Branches”, *The Dublin Penny Journal*, cilt: 2, sayı: 97, (1834), 353.

⁵⁷⁰ Muhammed eş-Şâlih el-Mehîdî, *Târîhu’t-Tibâ’a ve’n-Neşr bi Tûnis*, el-Matba’atu’r-Resmiyye, Tunus 1965, 9; Luvîs Şeyho, *Târîh Fenni’t-Tibâ’a fi’l-Meşriq*, 2. bs., Dâru’l- Meşriq, Beyrut 1995, 28; Muhammed Sâlim b. Şedîd el-‘Avfî, *Kitâbetu’l-Muşhafî’s-Şerîf ve Tîbâ’atîhî*, 2. bs., Mecma’u’l-Melik Fehd, Suudi Arabistan 2003, 58-59.

yılında baskı yapan Papaz Bourgade kurmuştur. Bu matbaa, Bey'in emriyle 1856 yılında kapatılmıştır.⁵⁷¹

Muhammed Bey döneminde (1855-1859) 1857 yılında taş baskı matbaa Fransız makinalarıyla donatılarak modernize edilmiş ve bu matbaada devletin resmi yasaları basılmıştır. İlk basılı metin de 1857'de yapılan Ahdu'l-Emân antlaşmasının tek sayfalık metnidir.⁵⁷²

Modern matbaa ise, Tunus devletinin resmi matbaası olarak, Mısır (1821) ve Cezayir (1832)'in ardından, Hayrettin Paşanın gayretleriyle 1860 yılında Muhammed Sadık Bey döneminde (1859-1882) kurulmuştur. Hayrettin Paşa, Marsilya'da matbaası kapatılan, Tunus'ta Mansûr Carletti olarak bilinen Pascal Vincent Carletti (1822-1892) ile görüşmüş ve bir matbaa kurulması konusunda anlaşma yapmıştır. Öncesinde, 1860 senesinde Bey onayı ile matbaa kurma işi, İngiliz iş adamı Richard Holt'a verilmiş ancak Fransız konsolosu Léon Roches'in önerisi ile iptal edilmiştir. Matbaanın teknik ve tipografi sistemini Auguste Garbeiron, idari işlerini Arapça bilgisi de olan Carletti, ilk sekreterliğini yerine oğlu geçene kadar Mustafa Lazoğlu, ilk editörlüklerini 1881 yılına kadar Bayram el-Hâmis idaresinde Muhammed Kabadû ve Muhammed Senûsi yapmıştır.⁵⁷³

Matbaada ilk olarak, 20 Temmuz 1860 senesinde günümüzde de Tunus'un resmî gazetesi olarak hizmet veren *er-Râidu't-Tûnisî* yayımlanmıştır. Devletin resmi kanunları dışında, öğretmen, öğrenci ve umumun yararlanması için kitaplar basılmıştır. İlk basılan kitap da 1860 yılının ortalarında matbaa basımını öğrenmek için Paris'e giden ve 60ların sonlarında ülkesine dönen Sâdıkiyye Okulu mezunu Muhammed b. Humeyd'in Coğrafya atlasıdır. Ardından 1863-76 yılları arasında *Menâkibu'l-Eimmeti'l-Erbaa* (1863), *el-Hulâsatu'n-Nakiyye fî Umerâ İfrikiyâ* (1866), *Akvamu'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik* (1867), *el-Muennes fî Ahbâr İfrikiyâ ve Tûnis* (1869), *el-Hilalu's-Sundusiyye fî'l-Ahbâri't-Tûnisiyye* (1870) gibi tarih kitapları ve *Vâsîlatu's-Sulûk fî Siyâsetu'l-Mulûk* (1862), *Dîvân Hassân b. Sâbit* (1864), *Musâmerâtu'z-Zarîf* (1876) gibi edebiyat eserleri basılmıştır. Matbaa, zaman içinde endüstriyel ve ticari bir kamu kurumu haline dönüşerek

⁵⁷¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 293.

⁵⁷² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 293.

⁵⁷³ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 8-9; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 294, 681.

Tunus devletinin resmi metinlerinin basılması, yayımlanması ve dağıtılması için hâlâ işlevini sürdürmektedir.⁵⁷⁴

Tunus Devlet Matbaası dışında ilk yabancı özel modern matbaayı 1880 tarihinde İtalyan Yahudisi olan Vittorio Finzi kurmuştur. Tunus Milli Kütüphanesindeki kitap basım yayın kayıtlarına göre matbaa hâlâ faaldir.⁵⁷⁵

1881 yılında Tunus'un işgaliyle birlikte Fransız idaresi Tunus Devlet Matbaasını da ele geçirmiş bağımsızlık sürecine dek matbaa ve yayın organlarını sıkı denetim altına alarak basın ve yayın üzerindeki sansürü artırmıştır. Devlet Matbaası ile birlikte *er-Raid* gazetesi de Fransız idaresi altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu süreçte Arapça kitapların basımı yasaklanmış sadece *el-İstîtâ'âtu'l-Bârisiyye* (1892), *el-Bernes fî Bârîs* (1912) ve *er-Rihletu'n-Nâsiriyye* (1913) gibi Fransa ile ilgisi olan kitaplar Arapça basılmıştır. Ayrıca resmî belgelerin 1883 yılında çıkan bir kanunla önce Arapça/Fransızca ardından sadece Fransızca baskısı yapılmıştır. Fransızca yayınlar resmi matbaada değil, S.A.P.I. gibi özel matbaalarla yapılan sözleşmeler doğrultusunda basılmıştır. Bu süreç, 1946 yılında Arapça ve Fransızca olarak iki dilde basım yapan resmi matbaanın kurulmasına kadar sürmüştür. Diğer taraftan Fransız idaresinin basım yayımda sıkı denetimleri olsa da 1888-1906 yılları arasında *el-Hâdıra* gazetesinin devlet matbaasında basılmasına müsaade edilmiştir.⁵⁷⁶

Fransız idaresi yabancı milletlere çeşitli özel imtiyazlar tanıyarak ülkedeki yabancı matbaa sayısının önemli ölçüde artmasına zemin hazırlamıştır. Fransızlar başta olmak üzere İtalyan ve Maltalı matbaacılar gibi yabancı uyruklu kişilere matbaa kurma izinlerinin verilmesi ile Tunus'ta yabancıların ikamet ettiği yerleşim yerlerinde Finzi'nin ardından Lorraine, Laporte Center ve Şâlîba gibi birçok matbaa açılmıştır. Bu matbaalar resmi basım ihaleleri ile Fransız ve Avrupa kültürünü yayma politikaları sayesinde ticari olarak büyümüştür. Matbaanın yanında Fransa'daki meşhur ajanslardan esinlenerek reklam ve tanıtım yapıları oluşturulmuş bu çerçevede Hachette gibi yayınevleri kurulmuştur. Tunus genelinde Susa, Safâkes ve Binzert gibi şehirlerde şube açarak sömürü zihniyeti ile faaliyet gösteren Hachette başta olmak üzere diğer yayınevleri Tunus'u, Fransız ve yabancı kitaplar, dergiler ve gazeteler ile doyurmuştur. Bilhassa

⁵⁷⁴ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 9-13.

⁵⁷⁵ Silvia Finzi, *Métiers et Professions des Italiens de Tunisie*, Finzi, Tunus 2003, 278.

⁵⁷⁶ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 14-15; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 600-601; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 294.

Hachette, bağımsızlık sonrası dönemde dahi bu tutumunu devam ettirerek faaliyetlerini Fransız kültürünü yayma çabasıyla sürdürmüştür. Tüm bu gelişmeler, yerel Tunus matbaalarının kuruluşunu ve gelişmesini geciktirmiştir.⁵⁷⁷

Yine Tunus matbaacılığı, 1911 yılındaki ez-Zellâc olayları sonrasında, Fransız idaresinin siyasi ve kültürel baskıları altında kalmaya devam etmiştir. Arapça yayınlar sıkı bir sansüre tabi tutulmuş, *ez-Zehra* gazetesi dışında Fransız yönetimini eleştiren veya Tunus milliyetçiliğini destekleyen yayınlar yasaklanmıştır. Bu dönemde, yabancı matbaaların temel işlevi, Fransız sömürsünün propagandasını yapmak ve Fransız kültürünü yaymak olmuştur.⁵⁷⁸

Ancak Fransız işgalinden yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra 20. yy. başlarında milliyetçi hareketler ekseninde yeni bir nesil ortaya çıkmıştır. Bu yeni nesil çeşitli eğitim kurumlarında, özellikle de Fransız okullarında çift kültürlü eğitim görmüş bunun bir sonucu olarak toplumsal ve kültürel dinamiklerin müceddiden yön kazanmasına öncülük etmişlerdir. Bu nesil, kendileri için oluşan entelektüel ortamın gerektirdiği, bilimsel ve kültürel ilerlemelere paralel bir yayıncılık ve basın hareketi başlatma konusunda aktif rol almıştır.⁵⁷⁹

Sömürgeci baskıya karşı gelişen direniş hareketi ile birlikte Tahir el-Haddâd ve Muhammed Ali el-Hâmî gibi aydın kesimin öncülüğünde, Tunus halkının çıkarlarını savunan ve karşılıklı yardımlaşmayı teşvik eden sendikalar, sportif dernekler ve kooperatifler gibi çeşitli sosyo-kültürel kuruluşlar tesis edilmiştir.⁵⁸⁰

Matbaacılık ve yayıncılık alanındaki kooperatifçilik de bu kuruluşlardandır. İşgalden yaklaşık 55 yıl sonra 1937 yılında çıkan bir kararname ile yasal zemine kavuşmuş olan matbaacılık kooperatifi ülkedeki siyasi çalkantılar ve sıkıyönetim uygulamaları nedeniyle girişimin gelişimi engellenmiştir. 1947’de sıkıyönetimin kaldırılmasıyla matbaa ve yayıncılık sektöründeki ilk kooperatif girişimi olan Dâru’l-Hudâ tesis olmuştur. Ancak, kooperatif yöneticisinin usulsüz işlemleri ve kaynakları kötüye kullanması, ayrıca bazı çıkar grupların etkisiyle fonların çarçur edilmiş olması,

⁵⁷⁷ el-Mehîdî, *Târîhu’t-Tibâ’a*, 19-20.

⁵⁷⁸ el-Mehîdî, *Târîhu’t-Tibâ’a*, 15.

⁵⁷⁹ el-Mehîdî, *Târîhu’t-Tibâ’a*, 16.

⁵⁸⁰ Tefîk ez-Zehbî, “Tecrubetu’t-Te’âdud fi’s-Sittînât: es-Siyâkât ve’l-İkrâhât”, *el-Cerîdetu’l-Medeniyye*, 05.04.2021, <https://www.madania.tn/> Erişim Tarihi: (18.06.2023).

hatta bazı matbaa malzemelerinin Tunus halkının aleyhine faaliyet gösteren bir gazeteye, kâğıt stoklarının da iş adamı bir Yahudi'ye satılması sebebiyle tasfiye edilmiştir.⁵⁸¹

Tunus'ta 20. yüzyılın başından itibaren devlet ve kooperatif matbaalarının dışında özel sektör de matbaa ve yayıncılık faaliyetlerinde önemli katkı sağlamıştır. Ancak, Tunuslu yazarların ürettikleri edebî ve kültürel eserleri yayımlama konusunda özel sektörün göstermiş olduğu ilgi sınırlı kalmıştır. Bu durumun temel sebeplerinden biri, matbaa sahipleri ve kitapçıların iktisadi kapasitelerinin yetersiz olmasıdır. İktisadi durum, yalnızca sınırlı sayıda tarihî veya akademik eserin basılmasına olanak sağlamış bu da yayıncılık faaliyetlerinin kapsamını önemli ölçüde sınırlamıştır.⁵⁸²

Bu kısıtlı yayıncılık faaliyetlerine rağmen, bazı kuruluşlar da belirli ihtiyaçları karşılamak üzere harekete geçmişlerdir. Örneğin, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Zeytûne Üniversitesi öğrencilerinin ihtiyaç duyduğu *el-Kavânînu'l-Fıkhiyye li İbni Cerîr el-Endelusi* (tarihsiz), *Ellubâb li İbni Râşid el-Kafsî* (1927) ve *Şerh Hudûd İbn Arafe* (1931) gibi fıkıh kitaplarını basarak önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bunun yanı sıra en-Nahda Matbaası da *Turkiyâ'l-Cedîd* (1923) ve *el-Muennes fî Ahbârî İfrîkiyâ ve Tûnis li-İbn Dînâr* gibi önemli tarih kitaplarını yayımlayarak katkıda bulunmuştur.⁵⁸³

Tunuslu aydınlar da ülkenin matbaa ve yayıncılık sektörüne önemli katkılarda bulunmuştur. Ali b. Muhammed b. Osman, Hasan Hüsnü Abdulvahhab, Zeynelabidin es-Senûsî gibi figürler ve ülkenin önde gelen bazı aileleri öne çıkmaktadır.

Ali b. Muhammed b. Osman, 1903 yılında Tunus'ta oğullarıyla birlikte ülke için önemli bir kültürel girişim olan bir matbaa kurmuştur. el-Matbaatu'l-İlmiyyetu'l-Haceriyye ismini verdikleri bu matbaa sömürü baskısına rağmen Tunus'taki yayıncılık faaliyetlerinde çığır açan işler yapmış ve bir dizi önemli eseri basarak bilgiye erişimi genişletmiştir. Basılan eserler arasında Mahmûd b. Saîd Makdîs (ö. 1228/1813)'nin *Nuzhetu'l-Enzâr fî 'Acâ'ibi't-Tevârîh ve'l-Ahbâr* isimli iki ciltlik eseri ve Hüseyin b. Muhammed es-Saîd al-Versalânî (ö. 1193/1779)'nin *Nuzhetu'l-Enzâr fî Fadli 'İlmi't-Târîh ve'l-Ahbâr* adlı çalışması bulunmaktadır. Ayrıca bu matbaa, her gün Japon ordusunun Rus ordusuna karşı elde ettiği zaferler hakkında bilgiler yayımlayan ve bu

⁵⁸¹ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tibâ'a*, 21-22.

⁵⁸² el-Mehîdî, *Târîhu't-Tibâ'a*, 23-24.

⁵⁸³ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tibâ'a*, 23-24.

sayede büyük bir ün kazanan *er-Ruşdiyye* adında günlük Arapça bir gazete de basmıştır.⁵⁸⁴

Tunus ve Kuzey Afrika'nın önemli tarihçilerinden biri olarak bilinen, *Hulâsa Târih Tûnis, Varakât anî'l-Hadâratî'l-Arabiyye fi- İfrîkiyâti't-Tûnisiyye* ve *La Domination Musulmane en Sicile* (Müslümanların Sicilya'yı Mağlup Etmesi) gibi önemli eserler kaleme alan Hasan Hüsnü Abdulvahhab (1884-1968) da telif ettiği eserlerin yanında kendi imkânlarıyla Avrupa, Mısır, Suriye, Lübnan ve Tunus'ta, Tunus'un kültürel mirası başta olmak üzere Arap kültürüne katkı sunan matbaacılık ve yayıncılık faaliyetlerinde bulunmuştur.⁵⁸⁵

Zeynel Abidin es-Senûsî (1898-1965) ise *er-Râidu't-Tûnisi* gazetesinin editörlüğünü yapan babası Muhammed es-Senûsî (1851-1900)'nin izinden giderek Tunus'ta yayıncılık ve matbaacılık alanında öncü bir isim olmuştur. 1922 yılında Tunus'ta kurduğu *Dâru'l-Arap* matbaası ve yayınevi; genç-yaşlı yazar, düşünür ve siyasetçiler için bir buluşma noktası olmuş ve onların eserlerini yayımlayarak edebî bir hareketin öncülüğünü yapmıştır. Müessesenin yayımladığı gazete, dergi ve eserler sömürge yönetimini rahatsız etmiş, bu sebeple faaliyetleri Fransız idaresi tarafından sürekli olarak baskıya maruz kalmıştır. Bu baskılar, *Daru'l-Arab*'ın misyonunu sürdürmesine engel olmayıp aksine onu daha da pekiştirmiştir.⁵⁸⁶

1904 yılından itibaren bağımsızlık dönemine kadar Tunus'ta hem şirket vasıflı hem de aile iş birliğine dayanan çeşitli matbaalar kurulmuştur. el-İslâmiyye (1904), et-Tekaddum (1908), el-Ehliyye (?), en-Nahda, el-İttihâd (1928) ve el-Îrâde (1934) isimli matbaalar şirket vasıflı, et-Tûnisiyye (1907), en-Necâh (1926), el-Fenniyye (1934) ve et-Telîlî (1947) matbaaları ise aile matbaalarıdır. Bunlar gibi yerli ve yabancı daha birçok matbaa dinî, siyasi ve sosyo-kültürel yayınların yanı sıra çeviri eserler ile çeşitli Arapça ve Fransızca gazete, dergi ve broşürleri basıp yayınlamasıyla ülkenin kültürel yapısına katkıda bulunmuştur.⁵⁸⁷

Hulasa Fransız sömürü dönemi (1881-1956) boyunca Tunus'ta matbaa ve yayıncılık alanında köklü değişiklikler yaşansa da matbaacılık faaliyetleri Fransız

⁵⁸⁴ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 16.

⁵⁸⁵ 'Abdulvehhâb, es-Sâlihî, 189; el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 24.

⁵⁸⁶ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 25-26.

⁵⁸⁷ el-Mehîdî, *Târîhu't-Tîbâ'a*, 28-31.

idarecilerinin baskısıyla 19. yy. sonuna kadar oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak, 20. yy. başlarından itibaren milliyetçi hareketlerin ivme kazanmasıyla bu faaliyetler kayda değer bir dönüşüm geçirmiştir. Tunuslu milliyetçiler ve aydınlar matbaayı ülkedeki ulusal bilinci pekiştirmek için propaganda ve örgütlenme aracı olarak kullanmıştır. Gazeteler, dergiler ve kitaplar aracılığıyla milliyetçi söylemler geniş kitlelere ulaştırılmış, ulusal değerler vurgulanmış ve sömürgecilik karşıtı fikirler yaygınlaştırılmıştır. Arapça yayınların artışıyla milliyetçi söylemin yayılması daha da güçlenmiştir.

Tunus'un 1956 yılında bağımsızlığını ilan etmesi ve cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte modern devletin inşası süreci başlamış, milli ve kültürel bir politika benimsenmiştir. Bu kapsamda matbaa ve kitap yayıncılığı endüstrisinde kullanılan hammaddelere gümrük muafiyeti getirilmiş, 1981 yılında ise kitap kâğıdı üzerinde destek politikası uygulanmaya başlamıştır. Bu ve buna benzer yasal düzenlemeler ile kültürel eserlerin üretimi ve dağıtımı teşvik edilmiştir. Ayrıca Tunus havayolları üzerinden yapılan taşımacılıkta indirim sağlanması gibi uygulamalarla sektör desteklenmiştir.⁵⁸⁸

Bağımsızlık sonrası dönemde ülkenin resmi basım işlerini yürüten Tunus Devlet Matbaası faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ayrıca hem kamu kurumlarının hem de özel sektörün matbaa ve yayıncılık alanına yapmış olduğu yatırımlarla şahıs, şirket, kütüphane ve yayınevi sayısında bilhassa 70'li yıllardan sonra önemli artışlar yaşanmıştır. 1959 yılında kurulan *et-Te'âdudiyyetu'l-'Ummâliyye li't-Tab'i ve'n-Neşr*, 1962'de kurulan ulusal yayıncılık ve dağıtım şirketi *eş-Şirketu't-Tûnisiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî' (La SNED)*, 1964'te kurulan dağıtım şirketi *eş-Şirketu't-Tûnisiyye li'-Tevzî' (La STD)*, 1966'da kurulan *ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr (La MTE)* yayınevi ve 1974'te kurulan *ed-Dâru'l-Arabiyye (La MAL)* Tunus'un matbaacılık, basım-yayın ve dağıtım sektöründe önde gelen müesseselerindendir. Özellikle *La SNED* ülkede Arapça yayınlara ağırlık vermiş, ulusal kültürün korunması ve yaygınlaştırılmasında önemli bir misyon üstlenerek Tunuslu yazarların eserlerini yayınlamış ve yerel edebiyatın gelişimine katkı sağlamıştır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁸ eş-Şâzelî Zuveytîn, *Mudevvenetu'l-Kitâb ve'n-Neşr bi Tûnis min 'Ahdi Kârâtâc ile'l-Cumhûriyyeti's-Sânîyye: 3000 Sene min Târîhi's-Şekâfe ve'l-Hağâra ve'l-İbdâ'*, Merkezu'n-Neşri'l-Câmi'î, Tunus 2018, 191.

⁵⁸⁹ Zuveytîn, 191-201.

Sonuç olarak, bağımsızlık sonrası dönemde Tunus'ta matbaa, eğitim altyapısının güçlendirilmesi ve milli kültürün şekillendirilmesi açısından temel bir araç olarak işlev görmüştür. Bu dönemde Arapça yayınlar ön plana çıkmış ve Arap dili ve kültürünün yayılmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Ayrıca, Fransızca yayınlar da dönemin ruhunu ve Tunus'un kültürel ve siyasi özerkliğine dair artan çeşitliliği yansıtmıştır. Dolayısıyla, Tunus matbaacılığı hem dil hem de içerik bakımından zenginleşmiş ve ulusal kimlik inşasında merkezi bir role sahip olmuştur.

2.5. BASIN

İletişim, insanların işaret, konuşma veya yazı gibi araçlarla kendilerini ifade etme ve duygularını iletme ihtiyacından doğan temel bir olgudur. Mağara duvarlarındaki resimler, hayvan derileri, taş tabletler vb. levhalar üzerine işlenen sembol ve yazılarla başlayıp matbaanın icadı, telefon, internet gibi dijital çağın sosyal medya platformlarına kadar uzanan bu uzun süreç, bireyin ve insanın iletişim kurma, bilgiyi paylaşma ve kendini ifade etme arzusunun bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarih boyunca haberleşme, bilgi teatisinde bulunma ve kültürel değerleri aktarma gibi çeşitli sâikler ve ihtiyaçlar insanoğlunu bir takım iletişim araçları icat etmeye ve kullanmaya sevk etmiştir. Bu noktada bilginin iletilmesi hususunda bireyler arası kısıtlı iletişimin daha geniş kitlelere ve uzak mesafelere taşındığı telefon, posta, telgraf, gazete, radyo, bilgisayar gibi farklı türde görsel-işitsel ve yazılı kitle iletişim araçları kullanılagelmıştır.

Yazılı kitle iletişim araçlarının temel kaynakları olan gazete, dergi ve kitap gibi yayınların genel adı olan basın, bilgiyi toplumun her kesiminden geniş bir kitleye ulaştırma, kamu bilinci oluşturma ve toplumsal farkındalığı artırma işlevselliğiyle önemli bir iletişim aracı olarak öne çıkmıştır. Arapça “matbuat” kelimesiyle ifade edilen basın, matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte daha da güçlenerek toplumları bilgilendirme ve eğitme işlevinin yanı sıra kültürel ve edebî mirasın korunarak nesilden nesile aktarılmasına da katkı sağlamıştır. Kulaktan kulağa aktarılan sözlü kültür ürünleri destanlar, efsaneler, halk hikâyeleri, şiirler gibi edebî türlerin yazılı basının ortaya çıkmasıyla gazete, dergi ve kitaplar vasıtasıyla daha geniş kitlelere ulaşarak günümüze dek varlıklarını sürdürmesi bunun önemli bir kanıtıdır. Edebiyat, kültür-sanat, medya vb. alanlardaki ürünleri okurla buluşturan bu yayın organları, bugün geleneksel matbû

yöntemlerin yanı sıra gelişen teknolojiyle birlikte elektronik ve dijital platformlarda faaliyetlerini devam ettirmektedir.

Tarihte gazetenin bilinen ilk örneği, M.Ö. 59 yılında Eski Roma döneminde ortaya çıkan ve bir tür duvar gazetesi olan *Acta Diurna*’dır. Latince “günlük olaylar” anlamına gelen bu gazete başlangıçta Roma Senatosu’nun oturumları hakkında bilgiler verirken zamanla seçimler, kanunlar ve antlaşmalar gibi siyasi olaylar ile evlilikler, cenaze törenleri, idamlar, yangınlar ve spor gösterileri gibi sosyal olayları halka duyurmuştur.⁵⁹⁰

Dünyadaki en uzun soluklu gazete ise M.S. 911 yılında Çin İmparatorluğu’nun resmî gazetesi olan *King Pao* (Saray Raporu) gazetesidir. *King Pao*, 1351 yılına kadar düzensiz aralıklarla yayımlandıktan sonra haftalık olarak düzenli bir şekilde çıkmaya başlamış, 1804 yılından itibaren de günlük gazete haline gelmiştir. İmparatorluk kararnamesiyle gazetenin sabah, öğlen ve akşam olmak üzere günde üç baskı yapması emredilmiştir. Sabah baskısında ticari haberler, öğlen baskısında resmi ve genel haberler basılmış, akşam baskısında ise önceki iki baskının özeti ve ek olarak siyasi ve sosyal yazılar yayınlanmıştır.⁵⁹¹

Matbaanın icadından sonra modern anlamda belirli periyotlarla basılan ilk gazete, 1605 yılında günümüz Belçika’sının Anvers şehrinde Abraham Verhoeven (1575-1652) tarafından *Nieuwe Tijdinghen* adıyla yayımlanmıştır. Gazetede özellikle savaşlar, politik olaylar ile İngiltere ve Fransa’daki dinî çatışmalar hakkında kapsamlı ve detaylı haberler öne çıkmaktadır.⁵⁹² Mamafih, Strasburg’da 1609 yılında Almanca olarak haftalık çıkan *Avisa, Relation oder Zeitung* gazetesinin ilk gazete olduğu da ifade edilmektedir. Yine 1609 yılında Strasburg ve Augsburg’da *Avisa, Relation oder Zeitung* ismini taşıyan başka bir gazete daha yayımlanmıştır.⁵⁹³ Almanya başta olmak üzere Avrupa’nın diğer ülke ve şehirlerinde basılı gazeteler hızla yaygınlaşmış; 1610’da Köln ve Basel’de, 1615’te

⁵⁹⁰ William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Londra: Taylor and Walton, 1842, 6; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982, 33; Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, Facts On File, New York 2002, 3.

⁵⁹¹ *Chamber’s Journal of Popular Literature, Science and Arts*, W & R Chambers, 1884, 592; Octave Uzanne (ed.), *Le Livre: Bibliographie Moderne*, Maisson Quantin, Paris 1887, VIII, 497; İnuğur, 37.

⁵⁹² Kristin Damme, Jeroen Deploige, “‘Slecht Nieuws, Geen Nieuws’. Abraham Verhoeven (1575-1652) En De Nieuwe Tijdinghen. Periodieke Pers En Propaganda in De Zuidelijke Nederlanden Tijdens De Vroege Zeventiende Eeuw”, *BMGN - Low Countries Historical Review*, cilt: 113, (1998), 4, 10-11.

⁵⁹³ İnuğur, 57; C. John Sommerville, *The News Revolution in England: Cultural Dynamics of Daily Information*, Oxford University Press, New York 1996, 24; Juhan Peegel, “Kırjapulgaast Ajaleheni”, *Acta Historica Tallinnensia*, Estonian Academy Publishers, 2001, 114.

Frankfurt ve Viyana’da, 1616’da Hamburg’da 1617’de Berlin’de ve 1618 yılında Amsterdam’da ilk gazeteler yayımlanmıştır.⁵⁹⁴

Avrupa ülkelerinde gazeteciliğin yayılma tarihine bakıldığında Londra’da 1622’de *The Weekly News From Italy and Germany* ismiyle ilk İngiliz gazetesi, Paris’te 1631’de *La Gazette* ismiyle ilk Fransız gazetesi, Roma’da 1640’ta *Gazetta Publica* ismiyle ilk İtalya gazetesi yayınlanmıştır. Diğer Avrupa ülkelerinde ilk gazeteler İsviçre’de 1610’da, Hollanda ve Avusturya’da 1620’de, İsveç’te 1624’te, Danimarka’da 1634’te, İspanya ve Polonya’da 1661 yılında yayınlanmıştır. Rusya’da ise ilk gazete 1703 yılında yayımlanmıştır.⁵⁹⁵

19. yy. Osmanlı döneminde, Türkiye başta olmak üzere imparatorluğun Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde kontrolü altındaki vilayetlerinde gazeteler geç yaygınlaşmıştır. Bu gecikmenin ardındaki temel nedenler imparatorluğun 19. yy. boyunca çeşitli askeri ve siyasi krizlerle karşı karşıya kalması, ayrıca Batı’nın Osmanlı’nın zayıflığından yararlanmak suretiyle sömürgeci faaliyetlerine hız vermesi yatmaktadır. Tüm olumsuzluklara rağmen İkinci Mahmûd döneminde Osmanlı devletinin ilk gazetesi ve resmî gazete olma özelliğini taşıyan *Takvîm-i Vekayi* 1831 yılında İstanbul’da yayınlanmıştır. Gazete başlangıçta haftalık olarak planlanmışsa da uzun bir süre düzensiz aralıklarla basılmıştır. İmparatorluğun çok uluslu yapısı nedeniyle Fransızca, Arapça, Farsça, Yunanca ve Ermenice dillerinde de basımı yapılmıştır.⁵⁹⁶

Osmanlı Devleti’nin 19. yy. boyunca hüküm sürdüğü Arap dünyasında basın ve gazetecilik faaliyetleri Mısır merkezli olarak ortaya çıkmıştır. 1798 yılında Fransa’nın Mısır’ı işgali sırasında *La Décade Égyptienne* ve *Le Courier de l’Égypte* adlı iki gazete yayımlanmıştır. İlk Arapça gazeteyi 1799 yılında Napolyon Bonapart kendi adıyla *Cenerâl Bonabart* olarak neşretmiştir. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde 1822 yılında *Curnâlu’l-Hidiv* ismiyle bir gazete çıkarılmış daha sonra bu gazete 1828 yılında *el-Vekayi’u’l-Mısriyye* adını almış ve gazete Türkçe-Arapça olarak çift dilli bir içerikle hazırlanmıştır. Türkçe dilinde yayımlanan ilk gazete olmasının yanı sıra Türkçe

⁵⁹⁴ İnuğur, 57; Mitchell Stephens, *A History of News: From the Drum to the Satellite*, Viking, New York 1988, 149-50; Sommerville, 24; Peegel, 114.

⁵⁹⁵ Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1987, 13.

⁵⁹⁶ Nesimi Yazıcı, “Takvîm-i Vekâyi’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 490-91.

ve Arapça dillerinin birlikte kullanıldığı ilk yayın olma özelliğiyle de tarihsel bir öneme sahiptir. Diğer yandan bu gazeteden önce, 1816 yılında Bağdat Valisi Kölemen Davud Paşa tarafından Türkçe-Arapça olarak *Curnâlu'l-Irak* adıyla bir gazete yayımlandığı söylene de bu bilginin doğruluğu kesin değildir.⁵⁹⁷

19. yy. ortalarından itibaren Mısır başta olmak üzere Suriye, Lübnan, Irak, Cezayir ve Tunus'ta gazetelerin sayısı giderek artmaya başlamıştır.

Mısır'da Hidiv İsmail Paşa döneminde idareye karşı toplumun huzursuzluklarını yansıtan *Ebû Nazzâre* ve *Vâdi'n-Nîl* gibi gazeteler neşredilmeye başlamıştır. Daha sonraki yönetim dönemlerinde de ülke genelinde yaşanan siyasi ve sosyal gerilimler gazete yayıncılığının artmasında etkili olmuştur. İskenderiye'de 1876 senesinde yayın hayatına başlayıp günümüze dek devam eden *el-Ehrâm* gazetesi ile Kahire'de 1889 senesinde yayın hayatına başlayan *el-Mukattam* gazetesi Mısır'ın en önemli gazetelerindendir. Beyrut'taki ilk Arapça gazete 1858 yılında Halîl el-Hürî tarafından *Hadîkatu'l-Ahbâr* ismiyle yayınlanmıştır. Daha sonra bu gazete yarı resmî hükümet gazetesi olarak *Sûriyye* ismini almıştır. Şam'da 1865 senesinde Reşîd Paşa tarafından *Suriyye* ismiyle, Halep'te 1869 senesinde Cevdet Paşa tarafından *Furat* ismiyle resmî bir gazete ve gayr-ı resmi eki olan *Ğadîru'l-Furat* neşredilmiştir. Halep'te 1877 yılında yayımlanan *eş-Şehbâ* ve 1879 yılında yayımlanan *el-İ'tidâl* gazeteleri haftalık olarak çıkan diğer önemli gazeteler arasındadır. Mithat Paşa'nın 1868'de Bağdat'ta kurduğu *ez-Zevrâ* gazetesi Irak'ta neşredilen ilk gazetedir. Bu gazete, daha çok resmî metin ve haberleri yayımlamıştır. Akabinde Bağdat idaresi, 1875 senesinde Musul'da *el-Mevsil*, Basra'da ise *el-Basra* gazetelerini yayınlamıştır.⁵⁹⁸ Cezayir'de ise ilk gazete, 1830 yılında Fransız işgali sırasında *Estafette D'Algérie* ismiyle Fransızca olarak neşredilmiş ve sadece iki sayısı çıkmıştır. Daha sonra, Fransa'nın çıkarlarına hizmet eden ve Cezayir'deki sömürgeci otoriteler tarafından yönetilen birçok gazete yayımlanmıştır. Bu gazeteler arasında 27 Ocak 1832'de Fransızca ve Arapça olarak yayımlanan *Le Moniteur Algérien* (er-Râidu'l-Cezâirî) adlı resmî gazete yer almakta olup elli yıldan fazla süreyle dört sayfa haftalık olarak yayımlanmıştır. Ayrıca, 20 Ekim 1834'te sömürge anlayışını

⁵⁹⁷ Filîb Dî Tarrâzî, *Târîhu's-Şahâfeti'l-'Arabiyye*, el-Matba'atu'l-Edebiyye, Beyrut 1913, I, 45-49.

⁵⁹⁸ Filîb Dî Tarrâzî, *Târîhu's-Şahâfeti'l-'Arabiyye*, el-Matba'atu'l-Edebiyye, Beyrut 1913, II, 200-202; Erol Ayyıldız, "Matbuat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 119-21.

meşru göstermek amacıyla *Bulletin Officiel des Actes du Gouvernement* ve 12 Temmuz 1839'da gazete başlığı Arapça, içeriği Fransızca olan *el-Ahbâr* gazetesi neşredilmiştir. Yine 1847'de Fransız idaresi tarafından Fransızca-Arapça çift dilli içerikle *el-Mubeşşir* ismiyle yarı resmi bir gazete çıkarılmış ve 19. yy. sonlarına kadar neşredilmiştir.⁵⁹⁹

2.5.1. Sömürge Dönemine Kadar Basın

Tunus'taki ilk gazetecilik faaliyetleri, 19. yüzyılın başlarında Batı'nın bölgede sömürge emellerine hizmet edecek şekilde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığından faydalanan Avrupa devletleri, kendilerine tanınan ayrıcalıklarla siyasi ve kültürel üstünlüklerini sağlamlaştırmak amacıyla bölgeye göçü teşvik etmişlerdir. Bilhassa 1830 yılında Cezayir'in Fransızlar tarafından işgalinin ardından İtalyan ve Fransız göçmenlerin Tunus'a göçü yoğun şekilde artmıştır. Göçmen nüfusun yoğun olduğu bölgelerde Batı emperyalizmine hizmet etme amacıyla okul, dernek ve basın gibi kültür erozyonunu doğrudan etkileyecek kurumlar tesis edilmiştir. Bu kurumlar geleneksel ve içe dönük bir yapıya sahip olan Tunus toplumunu zamanla sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan şekillendirmiştir.⁶⁰⁰ Bu bağlamda İtalyanların 1838 yılında Tunus'ta yayın hayatına soktukları *Giornale di Tunis e Cartagine* isimli gazete de Batı değerlerinin ülkede yayılmasında ve yerel halk üzerinde kültürel hegemonya kurma çabalarının bir parçası olarak ülkede ortaya çıkan ilk gazetedir. Yaklaşık yirmi yıl sonra 1858'de *Il Corriere di Tunisi* ismiyle bir başka İtalyan gazetesi daha neşredilmeye başlamıştır. Fransız sömürü döneminde yasaklanan gazete bağımsızlığın ardından yayın hayatına devam etmiştir.⁶⁰¹

Tunus'ta Arapça basın, matbaanın 1860 yılında ülkeye girişi ile eş zamanlı olarak başlamış, ancak gelişmesi sosyal, siyasi ve iktisadi durumun değişimiyle şekillenmiştir. İlk Arapça gazete 22 Temmuz 1860 senesinde *er-Râidu't-Tûnisi* ismiyle neşredilmiş ve 1888 yılına kadar neşredilen tek Arapça gazete olmuştur.⁶⁰²

⁵⁹⁹ 'Abdulkâdir Kerlîl, "Neş'etu's-Şahâfe fi'l-Cezâir", *el-Maşâdir*, cilt: 7, sayı: 1, (2005), 217-18.

⁶⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Hamdân, *Medhal ilâ Târîhi's-Şahâfe fî Tûnis: 1838-1988*, Ma'hedu's-Şahâfe ve 'Ulûmi'l-İhbâr, Tunus t.y., 18-19.

⁶⁰¹ Nicola Gabriele, "La Rivoluzione Interrotta. La Comunità Italiana in Tunisia tra Ideali Risorgimentali e Interessi Coloniali", *AMMENTU - Bollettino Storico e Archivistico del Mediterraneo e delle Americhe*, cilt: 1, sayı: 8, (2016), 53.

⁶⁰² Muhammed eş-Şâlih el-Mehîdî, *Târîhu's-Şahâfeti'l-'Arabîyye ve Tetavvuruhâ fî'l-Bilâdi't-Tûnisiyye*, el-Matba'atu'r-Resmiyye, Tunus 1965, 7; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 47.

2.5.2. Sömürge Döneminde Basın

Fransa'nın Tunus'u işgaliyle birlikte ülke çapında milli bir direniş başlamış bu direniz ulusal kimliği savunma ve koruma amacı güden milliyetçi harekete dönüşmüştür. Bu süreçte, halkın yabancı egemenliğine karşı bilinçlenmesi ve kendi kültürel mirasına sahip çıkma arzusu, milliyetçilik akımının temel taşı haline gelmiştir. Ülkedeki milliyetçilik, sadece siyasi bir direniş değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir uyanış olarak kendini göstermiş, toplumunun farklı kesimlerini ulusal bir kimlik oluşturma ve bu kimliği yaşatma mücadelesi etrafında toplamıştır. Bilhassa Sâdıkiyye Okulundan mezun genç bir grup buna öncülük etmiş milliyetçi hareketin sesi ve savunucusu olarak rehberlik etmiştir. Daha önce genç Tunuslular olarak ifade ettiğimiz bu grup 1888 yılında *el-Hâdıra* gazetesini kurmuştur. *er-Râidu't-Tûnisi'den* sonra resmi olmayan ilk gazete olan *el-Hâdıra*, milliyetçi söylemleri yaygınlaştırarak halkın Fransız sömürüsüne karşı direnç göstermesinde etkin bir araç olmuştur.⁶⁰³

el-Hâdıra gazetesinin ardından 1900 yılına kadar Tunus halkının milli bilincini diri tutmak, bağımsızlık ve özgürlük taleplerini geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla 1890'de *ez-Zehra*, 1893'te *el-Muntezir* ve 1895'de *Sebîlu'r-Reşâd* gazeteleri çıkmıştır. Buna karşılık Fransız çıkarlarına hizmet etmek amacıyla Fransızca gazetelerin yanı sıra 1888'de *Netâicu'l-Ahbâr*, 1892'de *el-Mubeşşiru't-Tûnisi* ve 1893'de *el-Basira* adıyla Arapça gazeteler neşredilmiştir. Ayrıca Türkiye'deki Rufai tarikatı şeyhi Ebu'l-Hudâ es-Seyyâdi'nin görüşlerini yaymak amacıyla 1896'da *Lisanu'l-Hakk* ismiyle kişisel bir gazete de neşredilmiştir.⁶⁰⁴

1900 yılından itibaren Tunus'ta gazetecilik, toplumsal bilinçlenme, ulusal kimlik arayışı ve siyasi hareketlenmelerin yoğunlaştığı bir dönemde hızla ivme kazanmış, entelektüel çevrelerde ve halk arasında geniş yankı uyandıran bir iletişim aracı haline gelmiştir. Bu dönemde yayımlanan gazeteler, sadece haber aktarmakla kalmamış, aynı zamanda reform, modernleşme ve bağımsızlık taleplerinin de taşıyıcısı olmuştur. Bu süreç, basının toplumsal ve siyasal dönüşümler üzerindeki etkisini artırmıştır. Özellikle 1904-1911 yılları arasındaki hareketlilik Tunus gazeteciliğine altın çağını yaşatmıştır. Yaklaşık sekiz yıllık kısa bir süreçte kısıtlı imkânlarla rağmen 110 farklı gazete

⁶⁰³ Bilgi için bk. Tez içi sy. 92-116.

⁶⁰⁴ el-Mehîdî, *Târîhu's-Şahâfe*, 7.

neşredilmiştir. *er-Rüşdiyye*, *İzhâru'l-Hak*, *es-Saâdetul-Uzmâ*, *el-Kalem* ve *es-Savâb* bu dönemde öne çıkan gazetelerdir. Yine bu dönemde *Ebû Nuvâs*, *Veledu'l-Bilâd*, *Ebû Kûşa*, *Cuhâ*, *Cuhcuh*, *ed-Dahk* ve *el-Mudhik* isimleriyle mizah gazeteleri de neşredilmeye başlamıştır. 1907 yılında Genç Tunuslular Hareketi öncülerinden olan Ali Baş Hanbâ Fransızca *Le Tunisien*, daha sonra Abdülazîz es-Se'âlibî ile de Arapça *el-İttihâdu'l-İslâmi* gazetelerini çıkarmıştır. *Le Tunisien* ve sömürü karşıtı neşir yapan diğer gazetelerin faaliyetleri Fransız idaresi tarafından sık sık sansüre uğramıştır. Genç Tunuslular Hareketi, 1911 yılındaki Zellâc olayları ve 1912 yılındaki tramvay boykotundan sorumlu tutulmuş, ayaklanmalara karşı olağanüstü hâl ilan edilmiştir. Bağımsızlık mücadelesini destekleyen *Le Tunisien* ve *ez-Zehra* gazetesi hariç Arapça neşredilen gazeteler 8 Kasım 1911 yılında kapatılmış akabinde bazı gazeteciler tutuklanmış veya sürgün edilmiştir. Ülkede yaşanan gerilimlerin ardından Fransız idaresinin basın yayınla ilgili çıkardığı bir dizi yasa Tunus basınına darbe indirmiş ve bu durum 1919 yılına kadar sürmüştür.⁶⁰⁵

1920 yılından itibaren Tunus'ta basın ve gazetecilik alanında yeniden bir canlanma ve gelişim süreci yaşanmıştır. Tunus'un 1956'da bağımsızlığını kazanmasına dek süren bu dönem, Tunus basın tarihi açısından siyasi mücadelenin ve ideolojik tartışmaların yoğunlaştığı bir dönem olarak temayüz etmektedir.

Basının canlanmasında Abdülazîz es-Se'âlibî'nin katkısı önemlidir. O, *el-Fecr* dergisinde *Vâcibâtunâ* başlığı ile kaleme aldığı yazısında, Mısır ve Şam'ı göz önünde bulundurarak milletlerin ilerlemesi için beş temel unsur sıralamıştır. Bunları okullar, matbaalar, kitaplar, gazeteler ve bilimsel topluluklar olarak sıralamış, Arapça gazetelerin Arap dilinin korunması ve yayılmasındaki rolüne dikkat çekmiştir.⁶⁰⁶ 1919 yılında Paris'e giden es-Se'âlibî, Fransız otoriteleriyle doğrudan temaslarda bulunmuş, Tunus'taki basın özgürlüğü üzerindeki baskıların hafifletilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Yine onun liderliğinde Tunus Partisi ve Hür Anayasa Partisi etrafında toplanan aydınlar da Tunus'ta basın özgürlüğü için mücadele etmiştir. Çabalar sonuç vermiş, Fransız yönetimi Mart 1920'de basın üzerindeki sert tutumunu gevşetmek zorunda kalmış, sansür ve baskıyı kaldırmıştır. Akabinde kapatılan *el-Munîr*, *el-Murşidu'l-Umme*, *es-Savâb* ve *el-Muşîr*

⁶⁰⁵ 'Abdulkâdir el-Muâlic, *Muhammed İbnu'l-Huseyn ve Sittûne 'Âmen Şahâfe*, el-Matba'atu'l-Merkeziyye, Tunus 1987, 17-18.

⁶⁰⁶ Muhammed el-Fâdıl İbn 'Âşûr, *el-Hareketu'l-Edebiyye ve'l-Fikriyye fî Tûnis: Nuşûs Edebiyye, Dâru'l-Henâ*, Mısır 1956, 63-67.

gazeteleri yeniden neşredilmeye başlamış ve *en-Nedîm*, *Lisânu's-Şa'b*, *el-Vezîr*, *el-İttihâd* ve *el-Asru'l-Cedîd* gibi yeni gazeteler kurulmuştur.⁶⁰⁷

Tunuslu milliyetçilerin, 1920-1956 yılları arasında sömürgeci düzene karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi, basının siyasi bir araç olarak kullanılmasını beraberinde getirmiştir. 1920'lerden itibaren milliyetçi hareketin yükselişiyle birlikte kurulan siyasi partiler ve sendikalar, kendi yayın organları aracılığıyla halkı bilinçlendirmeye ve örgütlemeye çalışmışlardır. Yukarıda verilen gazeteler bu amaca hizmet eden gazetelerden bazılarıdır. Öte yandan Tunus basınının bu dönemdeki işlevi, sadece siyasi mücadelenin bir aracı olarak kalmamış, aynı zamanda farklı ideolojilerin tartışıldığı bir platform işlevi de görmüştür. Komünizm, faşizm ve siyonizm gibi ideolojiler, Tunus toplumunda farklı kesimler tarafından tartışılmış ve bu ideolojiler arasındaki fikri tartışmalar basın aracılığıyla kamuoyuna yansıtılmıştır.⁶⁰⁸

1920-38 yılları arasında basında sömürüye karşı kaleme alınan yazılar nedeniyle sansür ve baskılar artmış, bazı gazeteler kapatılmıştır. Olumsuzluklara rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar, *el-Burhan* (1922), *el-Hakika* (1922), *en-Nahda* (1923), *el-Alâmu'l-Edebî*, *el-Îrâda* (1929), *el-Şebâb* (1935), *el-Vatan* ve *Tunisu'l-Fetât* (1936) gibi gazeteler, Tunus halkının hem özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi hem de sosyal ve kültürel yönünü zenginleştirmiştir.⁶⁰⁹

9 Nisan 1938 yılında patlak veren halk ayaklanmaları sıkıyönetimin ilan edilmesine neden olmuş ve bu durum 1947 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Arap basını büyük bir darbe almış, sadece *ez-Zehra* gazetesi 1942'ye kadar varlığını sürdürmüştür. 1942-1943 yıllarında Almanya'nın Tunus'u işgal etmesiyle birlikte, Fransızlara karşı direnişi örgütlemek amacıyla Yeni Anayasa Partisi'nin desteklediği *eş-Şebâb*, *el-Yevm* ve *İfrikîyâ'l-Fetât* gibi gazeteler yayımlanmaya başlamış, ancak bu gazeteler de Mihver Kuvvetleri'nin Tunus'tan çekilmesiyle Mayıs 1943'te kapatılmıştır. Müttefik devletlerin

⁶⁰⁷ Muhammed el-Fâdıl İbn 'Âşûr, *el-Hareketu'l-Edebiyye ve'l-Fikriyye fî Tûnis*, Dâru'l-Henâ, Mısır 1956, 118-21; Edîb Merve, *eş-Şahâfetu'l-'Arabiyye Neş'etuhâ ve Tejavvuruhâ*, Dâru'l-Mektebetu'l-Hayât, Beyrut 1961, 385-87; Ömer İbnu'l-Kafsiyye, *Advâ' alâ Târîhu's-Şahâfe fî Tûnis (1860-1970)*, Dâr Bû Selâme, Tunus 1972, 15-16.

⁶⁰⁸ el-Muâlic, 18; Hamdân, *Medhal ilâ Târîhi's-Şahâfe*, 9.

⁶⁰⁹ el-Mehîdî, *Târîhu's-Şahâfe*, 11-12; Merve, 387-89.

Tunus'a gelmesiyle *el-Ahbâr* adlı günlük gazete yayımlansa da bu gazete üç ay süresince varlığını sürdürebilmiştir.⁶¹⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından basın faaliyetlerinde bir canlanma olsa da bağımsızlığa kadar sansür devam etmiştir. Bu dönemde ilk olarak savaş öncesi dönemin önemli gazeteleri olan *el-Vezîr*, *en-Nahda*, *Tûnis* ve *el-Vatan* yeniden okuyucularla buluşmuş, daha sonra *el-Cihâd*, *Lisânu'l-Arab*, *el-Livâ'* ve *el-Hurriyye* gibi yeni gazeteler yayın hayatına girmiştir. Ancak sansür uygulamaları bu gazetelerin haber içeriklerini özgürce yayınlamalarını engellemiş, bu durum da gazete sayfalarında boşluklara neden olmuştur. Gazeteler, sansür nedeniyle boşalan sayfalarını son dakikada doldurmak zorunda kalmışlardır. Bu durum karşısında Tunuslu gazete sahipleri 1946 yılında sansür uygulamalarını protesto etmek amacıyla grev başlatmıştır. Birkaç ay süren grevin ardından bazı gazetelerin yeniden yayın hayatına dönmesine izin verilmiş, daha önce yayınlanmamış gazeteler ortaya çıkmıştır.⁶¹¹

1948 yılı, Tunus'ta bağımsızlık mücadelesinin hız kazandığı bir dönemdir. Bu süreçte, basın organları halkı bilinçlendirme ve bağımsızlık taleplerini yayma konusunda kritik bir rol üstlenmiştir. Muhammed Tâhir es-Semâvî tarafından kurulan *el-Hurriyye* gazetesi, bu dönemde önemli bir yer edinmiş ve bağımsızlık yanlısı içerikleriyle dikkat çekmiştir. Gazetenin yazar kadrosunda yer alan entelektüeller, ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal durumunu ele alan analizleriyle öne çıkmışlardır. Ferhâd Haşşâd'ın 1950 yılında gazetede *Uhibbuke Yâ Şa'b* başlıklı yazısı bu dönemde bağımsızlık mücadelesinin sembolik bir ifadesi olarak halk arasında büyük yankı uyandırmıştır.⁶¹²

1951 yılı itibarıyla *el-Hurriyye* gazetesinin yerini *Livâu'l-Hurriyye* almıştır. Gazete bağımsızlık mücadelesinin önde gelen savunucularından biri olarak öne çıkmıştır. Aynı yıl yayımlanmaya başlayan *es-Sabah* gazetesi de geniş bir okuyucu kitlesine ulaşarak etkili bir yayın organı haline gelmiştir. Ancak bu gazeteler, bağımsızlık sürecinde yaşanan siyasi olaylar nedeniyle çeşitli baskılara maruz kalmış, özellikle Yûsufiyye isyanı sırasında Salâh b. Yûsuf'u desteklediği gerekçesiyle *es-Sabah* gazetesi 1958 yılında tekrar yayınlanana dek kapalı kalmıştır. Bağımsızlığa kadar *ez-Zeytûne*, *Sadâ'z-Zeytûn*, *et-Tâlibu't-Tûnisî*, *Savtu't-Tâlib*, *el-Amel*, *en-Nedve*, *el-Fikr*, *el-İstiklâl* ve *el-*

⁶¹⁰ el-Mehîdî, *Târîhu's-Şahâfe*, 22; Sâbât, 227.

⁶¹¹ el-Mehîdî, *Târîhu's-Şahâfe*, 22-23; el-Muâlic, 21.

⁶¹² Merve, 390; el-Muâlic, 22.

Berlemân gibi farklı türde gazeteler yayın hayatına başlamış ancak bazılarının yayın hayatı kısa sürmüş bazıları da sömürü idaresinin artan baskıları nedeniyle kapanmak zorunda kalmıştır.⁶¹³

2.5.3. Bağımsızlık Sonrası Basın

Tunus'un bağımsızlık sonrası dönemi, birçok alanda olduğu gibi basın alanında da dikkate değer değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. 20 Mart 1956'da bağımsızlığını kazanan Tunus, ulusal egemenliğin tesis edilmesiyle birlikte, ülkedeki yabancı basının etkisini ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atılmıştır. Bu süreçte, devletin temellerini atan milli mücadelenin önde gelenleri, siyasi yaşamı kontrol altına alarak, basını devletin inşaa sürecine ve kalkınma hedeflerine hizmet edecek şekilde yönlendirmiştir. Tunus Hükümeti de bu doğrultuda basın sektörünü düzenlemek amacıyla çeşitli idari yapılar oluşturmuştur. İlk olarak hükümetin başarılarını tanıtmak, vatandaşların bilinçlenmesini sağlamak ve basın araçlarını yönlendirmek amacıyla 1956'da Kitâbe Devle Li'l-İ'lâm (Enformasyon Devlet Sekreterliği) kurulmuştur. Daha sonra bu sekreterliğin, basının 1961'den itibaren eğitsel ve kültürel işlevleri nedeniyle kültür sektörüyle ilişkilendirilmesi neticesinde yapısı değiştirilmiş ve Vizâra Li'l-İ'lâm'a (Enformasyon Bakanlığı) dönüştürülmüştür. 1973'te ise basının geliştirilmesi konusunda tavsiyelerde bulunması için Meclis A'lâ li'l-İ'lâm (Yüksek Medya Kurulu) kurulmuştur. Devlet ayrıca, Tunus radyo ve televizyonunu doğrudan yönetmiş, ulusal bir haber ajansı kurmuş ve bazı basın kuruluşlarını doğrudan denetim altına almıştır.⁶¹⁴

Basın da dâhil Tunus'u inşaa eden tüm politikaların başlangıçtaki amacının, milli birliği sağlama ve vatandaşlık bilincini pekiştirerek devletin egemenliğini güçlendirmek olduğu ifade edilebilir. Bu hedef, toplumun ortak değerler etrafında birleşmesini sağlamak ve ulusal kimliği güçlendirmek adına önemli bir adım olarak görülmüştür. Ancak zamanla, bu politikaların uygulanış biçimi, başlangıçtaki idealist hedeflerden saparak, daha çok otoriter bir yönetim anlayışını pekiştirme yönüne evrilmiştir. İktidarın bu süreçte basını da arkasına alarak gücü tek elde toplama ve muhalefeti bastırma amacı güttüğü de söylenebilir.

⁶¹³ Merve, 391-92; el-Muâlic, 23.

⁶¹⁴ Hamdân, *Medhal ilâ Târîhi's-Şahâfe*, 325; Şerîfe eş-Şayfi, *el-Mekbût ve'l-Mektûb fi's-Şahâfeti'l-Mektûbe fi Tûnis*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 2012, 17-18.

el-Habîb Bûrkîba döneminin tek partili siyasi otoritesi, siyasi yaşamı kademeli olarak kontrol altına almak ve siyasi faaliyetleri kendi çıkarları doğrultusunda tekelleştirmek amacıyla adımlar atmıştır. İktidarın basın üzerinde tekelleşmesi -Sömürü döneminde bile basın farklı dillerde ve çeşitli ideolojik açıdan zengin ve çoğulcu bir yapıya sahip olmuştur- diğer bir ifadeyle sansür uygulamaları, tek sesli basın politikasına yol açmış, bu da zamanla siyasi durgunluk, basın içeriklerinin fakirleşmesi ve gazetecilik girişimlerinin sınırlandırılması gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Basın üzerindeki baskıcı politika, ifade özgürlüğü taleplerini artırmış ve 1970'lerin ortalarından itibaren basında kademeli bir çoğulculuk süreci başlamıştır. Ancak, devletin basın üzerindeki denetim yetkileri nedeniyle bu çoğulculuk sınırlı kalmış, tam anlamıyla bir basın özgürlüğü ortamı sağlanamamıştır.⁶¹⁵

Bağımsızlığın ardından Fransız gazetelerinin etkisi zayıflamış ancak bazıları 1960'ların ortalarına kadar yayın yapmaya devam etmiştir. 1956'dan sonra İtalyan basını yeniden canlanmış ve daha önce zikredilen *Il Corriere di Tunisi* gazetesi yeniden yayın hayatına başlamış ve *L'Italo-Tunisin* ismiyle yeni bir İtalyan gazetesi kurulmuştur. Ancak sömürü ve sonraki dönemde -günümüz de dâhil- okuyucuların çoğunun Fransızca eğitim almaları nedeniyle Fransızca ya da Fransızca-Arapça neşredilen gazeteler Arapça neşredilenlere kıyasla daha geniş okuyucu kitlesine sahip olmuştur. Öyle ki, Tunus'un çift dilli bir toplum haline gelmesinde basının etkisi tartışmasız bir biçimde belirleyici olmuştur.⁶¹⁶

1970'li yıllarda basın, hükümetin liberal eğilimleri ve siyasi çoğulculuk arayışlarıyla birlikte bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönemde, özellikle 1974 yılında Fransızca haftalık neşredilen *Dialogue* dergisi gibi eleştirel ve cesur bir editoryal çizgi benimseyen yayınlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca, 1970'te *el-Eyyâm* ve 1972'de *People* gibi haftalık gazeteler de yayınlanmış, bu gazeteler siyasi ve sosyal meselelere cesur yaklaşımlar sergilemiştir. Ancak, bu özgürlük havası uzun sürmemiş ve 1975 yılında çıkarılan basın kanunu, ifade özgürlüğünü kısıtlayarak basın üzerindeki devlet kontrolünü yeniden sağlamlaştırmıştır. Bu kanun, muhalif sesleri susturmayı amaçlayan katı bir yasal çerçeve oluşturmuştur. Aynı dönemde insan hakları talepleri artmış, 1977'de Tunus İnsan Hakları Birliği kurulmuş ve aynı yılın sonunda *er-Ra'y* gazetesi yayımlanmaya

⁶¹⁵ Hamdân, *Medhal ilâ Târîhi's-Şahâfe*, 323; eş-Şayfi, 25-26.

⁶¹⁶ Hamdân, *Medhal ilâ Târîhi's-Şahâfe*, 324.

başlamıştır. Ancak, 1978 genel grevi sonrasında bu gazetenin ilk sayısı askıya alınmış, *Tunis Hebdo* ve *eş-Şa'b* gibi diğer gazeteler de toplatılmıştır. 1979'da ise *el-Ma'rife* dergisi ve ardından İslamcı görüşleri savunan *el-Muctema* gazetesi kapatılmıştır. Dönemin sonlarına doğru, Başbakan Muhammed Mezali'nin liderliğinde, parti ve medya çoğulculuğu kademeli olarak kabul edilmiş ve bağımsızlık sonrası dönemin başında askıya alınan Komünist Parti yayın organı *et-Tarîku'l-Cedîd* gazetesi, *Unity*, *Stance* ve *Citizens* gibi yayınlar 1983 yılından itibaren yeniden neşredilmeye başlamıştır. Yine bu dönemde Arapça ve Fransızca olarak yayımlanan *el-Hakâik* dergisi ve *L'Économiste Maghrébin* gibi ekonomik konuları ele alan yayınlar da basın dünyasında yerini almıştır.⁶¹⁷

Bağımsızlık sonrası Tunus'ta dikkat çeken gelişmelerden biri de Arap dünyasından gelen yayınların artması olmuştur. Özellikle Cezayir devrimini destekleyen dergiler ve Arap büyükelçiliklerinin periyodik yayınları, Tunus basınında önemli yer edinmiştir. Ayrıca 1980'lerin başında, Arap Birliği ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün merkezlerinin Tunus'a taşınmasıyla birlikte, Arap yayınlarının sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır.⁶¹⁸

el-Habîb Bûrkîba dönemi (1956-1987) boyunca siyasi otoritenin baskısı ve basın üzerindeki yoğun denetimlere karşın Tunus genelinde çeşitli periyotlarda yayımlanan gazete, dergi ve diğer basın organlarının sayısı yaklaşık olarak 486'ya ulaşmıştır. Bu yayınlardan yalnızca 25'i edebî nitelikte olup, geri kalanlar siyasi, ictimai, iktisadi, zirâî, ilmi vb. içerikli olarak çeşitlenmiştir. Bu durum, basın üzerinde uygulanan kısıtlamalara rağmen Tunus'ta yayıncılığın çeşitlilik gösterdiğini ve farklı alanlarda bilgi ve fikir alışverişine olanak sağladığını göstermektedir.⁶¹⁹

87'deki darbeye kadar uzanan süreçte, basın sektörü nicel olarak büyümeye devam etse de hükümetin uyguladığı sıkı sansür politikaları, hukuki yaptırımlar ve çeşitli kısıtlamalar nedeniyle sürekli baskı altında kalmıştır. Bu baskılar, gazetecilik faaliyetlerini ciddi şekilde engellemiş, basın özgürlüğünü kısıtlayarak sektörde derin bir belirsizlik ve tedirginlik ortamı yaratmıştır

⁶¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. eş-Şayfi, 25-32.

⁶¹⁸ Hamdân, *Medhal ilâ Târîhi's-Şahâfe*, 323.

⁶¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Hamdân, *Delîlu'd-Devriyyâti's-Şâdira bi'l-Bilâdi't-Tûnisiyye Munzu'l-İstiklâl ilâ 1993*, Merkezi't-Tevşîki'l-Kavmî, Tunus 1994, 317-37.

7 Kasım 1987'den itibaren, basın ve medya sektörlerinde iktidarın değişmesiyle yeni değişimler yaşanmıştır. Yasemin Devrimine kadar devlet başkanlığı görevinde olan Zeynel Abidin b. Ali, basının ifade özgürlüğü ve çoğulculuk ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmasını savunmuş ve 1975 tarihli basın kanununun reforme edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 1988 yılında çıkarılan 89 sayılı yasa ile basın üzerindeki bazı kısıtlamalar gevşetilmiş ve gazetecilere hakaret suçlamalarına karşı kendilerini savunma hakkı tanınmıştır; ancak bu değişiklikler, hükümet üyelerine yönelik suçlamalar için geçerli olmamıştır. Aynı zamanda, yeni düzenlemelerle yayınların toplatılması ve durdurulması konusunda idari ve yargısal yetkiler ayrıştırılmıştır. Bu süreçte, Tunus basını başlangıçta özgürlükçü bir atmosferde yayın yapmaya başlamış ve daha önce tabu olan konular, özellikle yolsuzluklar, basında sık sık yer bulmuştur. Ancak bu özgürlük dönemi de maalesef kısa sürmüş ve hükümetin müdahaleleriyle basın yeniden kısıtlanmıştır. İktidar Partisi elinde bulundurduğu gücü kaybetmemek için basın üzerindeki kontrolünü artırmış ve basın ve medyayı kendi propaganda aracı haline dönüştürmüştür. Bu dönemde, et-Tecemmu'u'd-Dustûri ed-Demokrâtî (Anayasal Demokratik Birlik Partisi)'nin yayın organı *el-Hurriyye* gazetesi, *el-Amel* gazetesinin yerine geçerek yayın hayatına girmiş, ardından haftalık *Mecelletu'l-Ahad*, haftalık *el-Mulhaku's-Sekâfi* ve yarı aylık *Hivâr* gibi ek yayınlar çıkarmıştır. Aynı zamanda, Tunus'un en eski gazetelerinden biri olan *La Presse*, sabah gazetesine ek olarak akşamları Fransızca yayın yapmaya devam etmiş, daha sonra 15 Mart 1989'da *es-Sahâfe* adıyla hükümete ait Arapça günlük bir gazete olarak çıkmaya başlamıştır. *Dâru's-Sabâh* yayın evinin çıkardığı *es-Sabâh* gazetesi ise 3 Ocak 1973'ten itibaren Fransızca günlük *Le Temps* gazetesiyle birlikte haftalık *es-Sadâ* gazetesini yayınlanmaya devam etmiştir. Yayınevi ayrıca 1985'te *es-Sabâhu'l-Usbûi* ve *Le Temps Hebdo* ile 1987'de *Sabâhu'l-Hayr* gazetelerini neşir hayatına sokmuştur. Dâru'l-Envâr yayınevinin 1984 yılında neşrettiği *eş-Şurûk* gazetesi 1988 yılında günlük gazete olarak tekrar yayın hayatına girmiştir. Bu dönemde kapanan gazeteler yeniden yayın hayatlarına geri dönmüştür. Örneğin *Le Phare* gazetesi yedi yıllık bir aradan sonra, *Le Maghreb* dergisi de dört yıllık bir aradan sonra yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Muhalefet gazeteleri ise bu dönemde çoğulculuğun yeniden canlanmasının bir işareti olarak ortaya çıkmıştır; örneğin, *Demokratik Sosyalist Hareket (Hareketu't-Demokrâtiyyîne'l-İştirâkiyyîn)*'in yayın organı *el-Mustakbel*, Hizbu't-Tecdîd (Yenilenme Partisi)'in yayın organı *et-Tarîku'l-Cedîd* ve

et-Tecemmu’u’l-İştirâkî et-Tekaddumî (İlerici Sosyalist Birlik Partisi)’nin yayın organı *el-Mevkîf* gazeteleri bu dönemde yeniden yayınlanmaya başlamıştır. *el-Ufuk*, *el-Vatan* ve *el-Bedîl* gibi diğer siyasi partilerin sözcülüğünü yapan gazetelerde ortaya çıkmıştır. 1990’da İslamcı eğilimli *Hareketu’n-Nahda*’nın yayın organı *el-Fecr* gazetesi de yayın hayatına girmiştir.⁶²⁰

Hulasa 87’deki iktidar değişikliğiyle birlikte, başlangıçta ifade ve basın özgürlüğü konusunda umut verici adımlar atılmış gibi görünse de bu süreç kısa sürede tersine dönmüş ve basın üzerinde yoğun bir baskı kurulmuştur. İktidar, medya organlarını sıkı denetim altına alarak eleştirel sesleri susturmuş ve basını kendi propagandasının aracı haline getirmiştir. Bu baskıcı tutum, ülkede ifade özgürlüğünü ciddi şekilde zayıflatmış ve basın çoğulculuğunu engellemiştir. Özellikle yazılı basının maruz kaldığı bu olumsuz durum, basın yasaları ile gerçeklik arasındaki çelişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. 1988, 1993 ve 2001 yıllarında basın yasasında yapılan değişiklik ve düzenlemelerle basın özgürlüğünü artırma hedeflenmiş, ancak yasal düzenlemelerin uygulanması pratiğe yansımamış, aksine basın üzerindeki baskılar devam etmiştir. 2001 yılında yapılan değişiklikler, basına yönelik hapis cezalarının kaldırılması ve “kamu düzenini zedelemek” suçlamasının basın kanunundan çıkarılması gibi önemli reformları içermesine rağmen, bu reformlar da basın özgürlüğünü tam anlamıyla sağlayamamıştır. Ayrıca, herhangi bir gazetenin yayınının durdurulması için yargı kararı gerektiren düzenlemeler getirilmiş olsa da uygulamada bu düzenlemelerin etkin bir şekilde işlemediği söylenebilir çünkü hâlâ ülkede sansür devam etmektedir.⁶²¹

Sonuç olarak başlangıçtan günümüze Tunus basınının gelişim süreci, ülkenin tarihî, ictimai ve siyasi dönüşümleriyle sıkı bir ilişki içinde şekillenmiştir. Bağımsızlık öncesi dönemde, kitaplarla paralel bir medya aracı olarak işlev gören basın, bağımsızlık sonrası dönemde radyo ve televizyon gibi yeni medya araçlarıyla etkileşime girerek, çok yönlü bir iletişim ağı kurmuştur. Bu süreçte televizyonun görsel etkisi, yazılı basında önemli yer edinmiş ve medyanın toplum üzerindeki etkisini daha da belirginleştirmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde basın, ulusal kimliğin inşasında, toplumsal bilincin şekillendirilmesinde ve halkın sosyo-kültürel yönünün gelişiminde kilit rol üstlenmiştir. Ancak bu dönemde basın, teknik donanım yetersizlikleri, gazetecilerin mesleki koşulları

⁶²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. eş-Şayfi, 35-43.

⁶²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. eş-Şayfi, 43.

ve maddi sıkıntılar gibi zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, bağımsızlık sonrasında Yeni Anayasa Partisi'nin medya üzerindeki hegemonyası, basın özgürlüğünü kısıtlamış ve medya organları, parti içi siyasi çekişmelerin etkisi altında kalmıştır. el-Habîb Bûrkîba'nın liderliği döneminde bu çekişmeler, rakip siyasi partilerin tasfiyesiyle sonuçlanmış ve basın, devletin ideolojik aygıtı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bilhassa Zeynel Abidin b. Ali döneminde, basın üzerindeki devlet kontrolü daha da artmış; sansür ve oto sansür uygulamaları yaygınlaşmış bu da basın ve medya organlarının bağımsızlığını ciddi ölçüde sınırlamıştır. 2011 Devrimi sonrasında ise Tunus basını, ifade özgürlüğü ve medya çoğulculuğu alanında kayda değer gelişmeler kaydetmiş olsa da sektördeki yapısal sorunlar hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Tunus basını, tarih boyunca sadece bir haber kaynağı olarak değil, aynı zamanda ulusal kimliğin şekillenmesi, bağımsızlık mücadelesinin desteklenmesi ve toplumsal belleğin inşasında önemli bir araç olarak görev yapmıştır. Günümüzde ise, medya organlarının tam anlamıyla özgür ve bağımsız bir yapıya kavuşabilmesi için kapsamlı reformlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, basının, toplumsal dönüşümlerin öncüsü olma rolünü sürdürebilmesi, demokratik süreçlerin gelişimine katkı sağlayabilmesi için güçlü ve bağımsız bir medya ekosisteminin inşası büyük önem arz etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA TUNUS EDEBİYATINDA ŞİİR, ROMAN, HİKÂYE VE TİYATRO

Tunus Arap edebiyatı, tarihî süreç içinde şekillenmiş ve çok yönlü kültürel bir yapıdan ilham alarak gelişmiştir. 7. yüzyılda Hz. Osman döneminde başlayan Arap fetihleri, İfrîkiyâ (Tunus) bölgesinde İslam dîninin yayılmasına ve buna bağlı bir Araplaşma sürecine öncülük etmiştir. Fetihlerden önce Hristiyanlık ve pagan inançların hâkim olduğu bu coğrafyada, İslamiyet'in gelişiyle Arap dili ve kültürü hızla benimsenmiştir. Kayravân şehrinin 670 yılında Ukbe b. Nâfi tarafından kurulmasıyla, Arap kültürü daha da yaygınlık kazanmış ve zamanla bölge önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Askeri, siyasi ve sosyal olaylara karşın Kayravân'dan başlayarak peyderpey yayılan Arap-İslam etkisi, Berberî halkının İslam'ı kabullenmesiyle daha da güçlenmiş, böylece Arap-İslam kimliği bölgede baskın duruma geçmiştir.⁶²²

Arap yarımadasından gelen göçlerin artmasıyla İfrîkiyâ (Tunus) ve günümüz Kuzey Afrika coğrafyası genelinde İslamiyet hızla yayılmıştır. Bu durum, dil ve kültür açısından Arap unsurlarının bölgeye yerleşmesine ve Berberî kültürü başta olmak üzere yerel geleneklerle etkileşim kurmasına yol açmıştır. Bu etkileşim, yaklaşık 1250 yıl boyunca devam ederek zengin kültürel bir sentezin meydana gelmesini sağlamıştır.

Ağlebîler ve Hafsîler döneminde Tunus'ta kurulan zengin kütüphaneler de bu edebiyatın gelişimine katkıda bulunmuştur. Örneğin, Ağlebî döneminde III. Ziyâdetullah tarafından tesis edilen Beytu'l-Hikme ile Hafsî Sultanı Ebû Zekerîyyâ'nın sarayında 30 bin ciltlik bir kütüphanenin bulunması ve Ebû Fâris Abdülazîz'in Tunus Zeytûne Camii'nde kurduğu kütüphaneye 30 binden fazla eser vakfetmesi, dönemin bilimsel ve kültürel birikiminin ne denli güçlü olduğunu göstermektedir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde, özellikle Hüseyinî Beyleri ile birlikte modern bir kimliğe bürünmeye başlayan

⁶²² Ayrıntılı bilgi için bk. Tez içi 52-58.

Tunus kültürü ve Arap edebiyatı, farklı dönemlerde farklı etkileşimlerle şekillenerek bugünkü zengin ve özgün yapısına kavuşmuştur.⁶²³

Tunus'un, Osmanlı hâkimiyeti döneminde de birçok toplumsal ve siyasal değişimden geçtiği, Türklerin (Osmanlı) de bölge kültürüne Fransızların aksine katkı sunduğu aşikârdır. Batı'nın Afrika'daki sömürgeci politikalarının etkisi, 19. yüzyılın sonlarına doğru Tunus'ta daha belirgin bir hâle gelmiştir. Fransız yönetimi altında bu etki, dil ve kültür alanında kendisini göstermiş; Arapçanın konumu korunmakla birlikte Fransızca, toplumun farklı kesimlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Fransızca, yalnızca resmi ve eğitim alanlarında değil, aynı zamanda sosyal hayatta da benimsenerek önemli bir rol üstlenmiştir.⁶²⁴

Asırların birikimiyle ortaya çıkan Tunus Arap edebiyatı, Berberî, Arap, Türk (Osmanlı) ve Batı etkilerinin bir araya geldiği özgün bir yapıya sahiptir. Yerel Berberî kültürüyle Arap dilinin kaynaşması sonucu biçimlenen eserler, zaman içinde dış etkilerle de zenginleşmiştir. Bölgede şiir, hikâye ve tiyatro gibi türlerde üretilen edebî eserler, Tunus'un çok katmanlı geçmişini ve sosyokültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Bu açıdan Tunus Arap edebiyatı, yalnızca Arap edebiyatı içinde değil, genel anlamda Kuzey Afrika edebiyatlarında da ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Berberî kökenli unsurların ve Osmanlı döneminde eklemlenen öğelerin etkisiyle oluşan yerel üslup, zamanla yenilikçi ve özgün bir kimliğe bürünmüştür. 20. yüzyıla değin süregelen gelişmeler, bölgedeki yazın hayatının hem geleneksel hem de modern etkilerle beslenmesine imkân vermiştir. Böylelikle Arapça dilinde ortaya konan eserler, coğrafyanın kendine has karakterini korurken, dış dünyadan gelen yenilikçi yaklaşımları da kendi bünyesine katmıştır.

Tüm bu tarihî birikim, Tunus Arap edebiyatının önemli bir konum kazanmasına ortam hazırlamıştır. Bu edebiyat, Berberî halkının yerel motiflerini, Osmanlı dönemi özelliklerini ve Batı kaynaklı bazı anlatım biçimlerini kaynaştırarak kendine özgü bir geleneğe dönüşmüştür. Kayravân başta olmak üzere Tunus'un farklı şehirlerinde neşet eden söz konusu eserler, toplumsal, siyasal ve dinî değişimlerin izlerini edebî formlarda yansıtmıştır.

⁶²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Tez içi 58-61.

⁶²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Tez içi 74-116.

19. yüzyılın ikinci yarısında Tunus, askerî, idarî ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen reformlarla birlikte büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte modernleşme hareketleri eğitimden basın-yayına, siyasetten edebî üretime kadar geniş bir yelpazeye yayılmış ve özellikle modern edebiyatın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Reformların temelinde, Batı'daki gelişmelerden etkilenen Tunuslu yöneticilerin ve aydınların öncülüğünde gerçekleştirilen eğitim reformları yer almış, bu doğrultuda kurulan eğitim kurumları geleneksel yapının ötesine geçerek modern bilimlerin ve düşünce akımlarının yayılmasına olanak tanımıştır. 1860 yılında kurulan Bardo Askerî Okulu ve ardından 1876'da açılan Sâdıkiyye Medresesi, yalnızca teknik ve idarî kadroların yetiştirilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda modern düşüncenin ve Batı'dan aktarılan fikirlerin yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Zeytûne Üniversitesi'nde reform çabalarıyla birlikte geleneksel eğitim anlayışı değişmeye başlamış, 1896'da açılan Haldûniyye Okulu ise modernleşme hareketinin eğitim alanındaki en önemli adımlarından biri olarak, özellikle sömürge yönetiminin denetimindeki eğitim sistemine karşı bir alternatif sunmuştur. Eğitim alanında yaşanan bu dönüşüm, beraberinde basın-yayın faaliyetlerinin gelişimini getirmiş ve bu alandaki yenilikler, Tunus'ta modern edebiyatın oluşum sürecini hızlandıran en önemli unsurlardan biri olmuştur. 1860 yılında resmî matbaanın kurulması ve *er-Râid et-Tûnisî* gazetesinin yayın hayatına başlaması, modern basın geleneğinin temelini atmış, bu gazete yalnızca devletin resmî kararlarını yayımlamakla kalmayarak şiirler, makaleler ve akademik incelemelere de yer vermiştir. Bu gelişmeler, reform sürecinin temel dinamiklerinden biri olarak, edebî ve düşünsel ortamın dönüşmesini sağlamış, özellikle Hayreddin Paşa döneminde basın-yayın faaliyetleri daha da ivme kazanmıştır. Onun reformcu yaklaşımı sayesinde gazeteler, fikir ve kültür hayatının merkezine yerleşerek yeni bir düşünce yapısının tesisine katkıda bulunmuştur. Ancak Hayreddin Paşa'nın azli ve birçok reformist aydınının ülkeden ayrılmak zorunda kalmasıyla gelen süreçte siyasal istikrarsızlık ve ekonomik zorluklar reform hareketlerinin önünde büyük bir engel oluşturmuş, özellikle Muhammed es-Sâdık Bey döneminde ağır vergiler ve kıtlık halkın yaşam koşullarını olumsuz etkilemiş, 1881 yılında Fransa'nın Tunus'u himayesi altına alması ise reform sürecinin yönünü değiştirmiştir. Ancak, basın ve edebiyat alanındaki dönüşümler, bu dönemde de devam etmiş, matbaanın ve gazeteciliğin gelişmesi, Tunus'ta edebiyatın toplumsal bir kimlik kazanmasını sağlamıştır. 1888 yılında yayımlanmaya

başlayan *el-Hâdîra* gazetesi, siyasal meselelerin yanı sıra edebî içeriklere de geniş yer vererek yeni bir fikir ortamı yaratmış, bu süreçte Tunus'un önde aydınları gazeteciliğe odaklanarak edebiyat ve reform hareketleri arasındaki bağı güçlendirmiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, basın-yayın alanındaki gelişmeler edebiyatın daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış, gazete sayfalarında modern şiirin ilk örnekleri yayımlanmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Sâlih Suveysî el-Kayravânî'nin 1900 yılında yayımlanan şiiri, modern Tunus şiirinin ilk örneği olarak kabul edilerek edebiyatın yönünü belirlemiştir. Bu gelişmelerle birlikte, hikâye, roman ve tiyatro gibi türler de şekillenmeye başlamıştır. Bütün bu gelişmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde, Tunus'ta yalnızca siyasal ve toplumsal çalkantılarla değil, aynı zamanda edebî ve entelektüel dönüşümlerle karakterize edilen bir sürecin yaşandığını göstermektedir. Reform hareketleri, basın-yayın faaliyetlerinin gelişmesiyle edebiyatın toplumsal alanda etkinlik kazanmasını sağlamış, böylece modern edebiyatın ortaya çıkışına ve gelişimine zemin hazırlamıştır.⁶²⁵

20. yüzyıl, Tunus edebiyatının tarihsel gelişimine bağlı olarak önceki yüzyıllardan farklı bir dönemeci temsil eder; bu çağın yazarları, ülkenin sosyokültürel ve politik dinamiklerini hem doğu-Arap hem de Batılı edebî ve felsefî unsurları göz önünde bulundurarak eserlerine nakşetmişlerdir.

Tunus'ta edebiyat sadece bir sanat dalı olmanın ötesinde, ülkenin karşılaştığı değişimlere ve zorluklara dair bir belge niteliği taşımakta, yerel geleneklerin ve dış etkilerin bu topraklarda nasıl bir senteze dönüştüğünü gözler önüne sermektedir.

Edebiyatçılar 20. yüzyılın başlarında kalemlerini Fransız kolonyalizmine karşı kullanmışlar ve halkın bağımsızlık taleplerini dile getirmek ve kültürel hegemonyayı eleştirmek için eserlerini oluşturmuşlardır. 1956 yılında bağımsızlığın kazanılmasının ardından kimlik meselesi ön plana çıkmıştır. Modernite ile gelenek nasıl uzlaştırılır? Müslüman-Arap mirası modernist arzularla nasıl bütünleştirilir? Bu karşıt unsurlar bu dönemin romanlarında ve şiirlerinde geniş şekilde ele alınmıştır. Yine kırsal yaşam ile

⁶²⁵ Muhammed Sâlih el-Câbirî, "el-Edebu't-Tûnisî el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", *Târîhu'l-Edebi't-Tûnisî el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır*, Beytu'l-Hikme, Tunus 1993, 10-17.

kentteki modern yaşam arasındaki kontrasttan kaynaklanan sosyokültürel gerilim edebiyatta işlenen bir konu olmuştur.⁶²⁶

20. yüzyıl Tunus edebiyatı, realizm, egzistansiyalizm ve modernizm gibi evrensel edebî akımların etkisiyle şekillenirken, dil konusu da önemli bir tartışma noktası olarak öne çıkmaktadır. Eserlerin çoğunluğu Arapça yazılmış olsa da sömürge dili Fransızcanın etkisi yadsınamaz bir şekilde kendini göstermiş ve Tunus edebiyatını etkisi altına almayı başarmıştır. Bu durum, 20. yüzyıl Tunus edebiyatının kendine özgü kimlik arayışında olduğunu ve hem evrensel eğilimleri hem de yerel dilsel dinamikleri bünyesinde barındırdığını göstermektedir.

Tezin bu bölümü, 20. yüzyıl Tunus edebiyatına genel bir bakış sunmaktadır. Bu dönem, Tunus'un Fransız sömürge yönetiminden bağımsızlığına kavuştuğu ve ulusal kimliğini inşa etmeye başladığı, önemli toplumsal ve siyasal dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimidir. Bu çalkantılı süreç, doğal olarak edebiyata da yansımış; şiir, hikâye, roman ve tiyatro gibi türlerde verilen eserlerde kendini göstermiştir. Bu bölümde, söz konusu edebî türlerin 20. yüzyıl boyunca nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiği, öne çıkan yazarlar ve eserler aracılığıyla ana hatlarıyla ele alınacaktır.

3.1. ŞİİR

Arap dünyasının edebî ve kültürel mirasının temel taşlarından birini oluşturan Arap şiiri, kökenleri İslam öncesi döneme, sözlü geleneğin güçlü olduğu ve şiirin kabile yaşamında merkezi rol oynadığı zamana kadar uzanmaktadır. Asırlar boyunca Arap şiiri, yalnızca estetik bir form olarak değil, aynı zamanda sosyal, politik ve dinî fikirlerin aktarıldığı bir araç olarak da işlev görmüştür. Cahiliye Dönemi'nde şiir, çöl hayatının zorluklarını, kabileler arası savaşları, aşkı ve kahramanlığı konu edinirken; İslam'ın doğuşuyla birlikte Kur'ân'ın i'câz ve îcâz yönü şairleri etkilemiş, şiirlerde dinî motifler ve ahlakî değerler ön plana çıkmıştır. Emevîler ve Abbâsîler gibi güçlü devletlerin himayesinde altın çağlarını yaşayan Arap şiiri, farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerle etkileşime girerek zenginleşmiş, yeni formlar ve temalar kazanmıştır. Bu dönemlerde gazel, hiciv, methiye, mersiye gibi farklı şiir türleri gelişmiş, İbnu'l-Mukaffa' (ö. 142/759), Ebû Nuvâs (ö. 198/813), el-Mutenebbi (ö. 354/965) gibi önemli şairler

⁶²⁶ Geniş bilgi için bk. el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 9-38.

yetiştirilmiştir. Arap şiirinin evrimi, sadece içerik ve temalardaki değişimlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda biçimsel yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, Endülüs'te ortaya çıkan ve müzikle iç içe olan muvaşşah ve zecel gibi yeni şiir formları, Arap şiirine ritmik ve yapısal zenginlik katmıştır. Bu dönemde İbn Hazm (ö. 456/1064), İbn Zeydûn (ö. 463/1071) ve İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi şairler, felsefi ve ilmi birikimlerini de şiirlerine yansıtmışlardır. Endülüs'te gelişen muvaşşah türü hem biçim hem de içerik açısından yenilikler getirmiştir. Modern dönemde ise sömürgecilik, bağımsızlık mücadeleleri ve toplumsal değişim gibi etkenler şiirin biçim ve tematik çeşitliliğini artırmıştır. Bu doğrultuda şairlerin duygu ve düşüncelerini sert eleştirilere rağmen özgür bir şekilde ifade ettiği serbest nazım gibi yeni akımlar ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Nahda (Arap Rönesans'ı) olarak bilinen dönemde, Arap şiiri Batı edebiyatının etkisiyle modernleşme sürecine girmiştir. Mahmûd Sâmi el-Bârûdî, Ahmed Şevki ve Hâfız İbrâhim gibi şairler, klasik Arap şiirinin biçimsel özelliklerini korurken, içerikte yeniliklere yönelmişlerdir. Bu dönemde milliyetçilik, sosyal adalet ve kadın hakları gibi yeni temalar şiirde işlenmeye başlamıştır. 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise Arap şiirinde serbest nazım akımı yaygınlaşmış, Bedr Şâkir es-Seyyâb, Nizâr Kabbânî ve Mahmûd Derviş gibi şairler geleneksel vezin ve kafiye kurallarının dışına çıkarak kendilerine has bir ifade biçimi benimsenmişlerdir.⁶²⁷

Arap şiirinin bu uzun ve zengin tarihi, farklı coğrafyalarda kendine özgü biçimler ve ekoller geliştirerek çeşitlenmiştir. Bu noktada, Kuzey Afrika'nın önemli ülkelerinden biri olan Tunus, hem Arap şiir geleneğinin genel çizgilerini taşıyan hem de kendine has özellikler barındıran bir şiir ekolüne sahiptir. Tunus, coğrafi konumu itibarıyla Arap ve Akdeniz kültürlerinden etkilenmiş, bu kültürel etkileşim Tunus şiirine de yansımıştır. Ülkenin, Fenikelilerden Romalılara, Osmanlılardan Fransızlara kadar uzanan zengin tarihi, şiirinde de izlerini bırakmıştır. Özellikle 19. yüzyılda Fransız sömürgeciliğine karşı gelişen ulusal bilinç ve bağımsızlık mücadelesi, Tunus şiirinde milliyetçi ve anti-emperyalist temaların öne çıkmasına neden olmuş, Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî gibi şairler bu mücadelenin sesi haline gelmişlerdir. Dolayısıyla, Tunus şiirini anlamak, yalnızca Arap şiir geleneğinin bir varyantını incelemek değil, aynı zamanda Tunus'un tarihsel ve sosyo-kültürel yapısını da derinlemesine kavramak anlamına gelir. Tunus şiiri, Arap

⁶²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire t.y.; İsmail Durmuş, "Şiir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 144-54.

edebiyatının önemli bir parçası olarak kendi özgünlüğü içinde incelenmeyi ve araştırılmayı hak etmektedir.⁶²⁸

Modern Tunus şiirinin doğuşu ve gelişim safhaları, tarihsel ve sosyokültürel koşullarla yakından ilişkilidir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından başlayarak özellikle ülkenin idari yapılanması, siyasal dengeleri ve kültürel etkileşimleri Tunus'ta yeni bir şiir anlayışının filizlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, geleneksel şiir biçimlerinin uzun süre egemenliğini koruduğu, ancak basının ortaya çıkışıyla birlikte şiirin farklı bir aşamaya evrildiği muhakkaktır. Özellikle resmî gazete ve sonrasında daha bağımsız nitelikte çıkan gazete ve dergiler, şiirin kamusal alanda yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Ancak bu yayın organlarının başlarda devletin denetimine açık olması ve dönemin mutlak iktidar anlayışının katı şekilde uygulanması şiir üretimini sınırlamıştır. Buna rağmen zamanla “modern” ya da “çağdaş” olarak tanımlanan şiirin ortaya çıkışı, Tunus şiirinin geleneksel kalıplardan sıyrılma ve güncel konulara yönelme eğilimlerini belirginleştirmiştir.⁶²⁹

Söz konusu modern Tunus şiirinin ortaya çıkışını anlamak için öncelikle dönemin tarihsel arka planını dikkate almak gerekir. Özellikle 1800'lü yılların ortalarından itibaren Avrupa'nın Kuzey Afrika üzerindeki yayılmacı-sömürgeci stratejileri hız kazanmıştır. Bu doğrultuda, Fransa'nın 1830 yılında Cezayir'i işgal etmesi, bölgedeki tüm ülkeleri endişeye sevk etmiştir. Tunus'un siyasi liderleri, bu tehditten korunmak amacıyla çeşitli ıslahat girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu ıslahatlar arasında askeri düzene yönelik yenilikler, idari reformlar ve basın alanındaki atılımlar yer almıştır. İlk dönemlerde Ahmed Paşa (1837-1855) tarafından başlatılan ıslahat hareketleri, Avrupa'daki gelişmelere öykünmek suretiyle Tunus'u olası bir saldırıya karşı güçlendirme gayretiyle şekillenmiştir. Ancak bu ıslahatlar, yolsuzluklar ve iktidar içerisindeki çıkar çatışmaları nedeniyle istenilen düzeyde sonuç vermemiştir. Tunus toplumunun baskı altında olduğu bu dönemde şiir, hem yönetici zümreye yakınlık elde etmenin hem de toplumsal veya kişisel duyarlılıkları dışa vurmanın önemli bir aracı olarak görülmüştür.⁶³⁰

⁶²⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 220.

⁶²⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 220.

⁶³⁰ Muhammed Şâlih el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî el-Mu'âşır*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1989, I, 19-20.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren resmî nitelikli gazeteler, şiirin dolaşıma girdiği ilk önemli mecralar olmuştur. Özellikle 1860'ta yayına başlayan *er-Ra'idu't-Tûnisî* bu alanda öncü konumda görülmüştür. Bu gazetenin içeriği ağırlıklı olarak resmî haberler, vilayet duyuruları ve devlet büyüklerini öven manzum metinlerden oluşmuştur. Dönemin sosyal ve siyasi koşulları, şiiri çoğunlukla yönetime övgü, beylere methiye ve devlet erkânına bağlılık beyanında bulunma gibi kalıplaşmış konulara yöneltmiştir. Bu tür şiirlerin gazetelerde sıklıkla yer bulması, hem şairlerin devletten maddi veya manevi destek alma çabasına hem de resmî ideolojinin güçlü konumunu vurgulama isteğine bağlıdır. Dolayısıyla *siyasi şiir* veya *saray şiiri* olarak adlandırılabilen bu eğilim, geleneksel kaside kalıplarını, klişeleşmiş övgü sözcüklerini ve abartılı methiye unsurlarını sıklıkla içermiştir. Bu dönemde memuriyet, ilmiye veya kadılık gibi devlet kademelerinde bulunan çok sayıda kişi şiir yazar, böylece edib veya şâir unvanını kazanmak istemeleri kaçınılmazdır. Zîra şiirle uğraşmak, yalnızca edebî bir etkinlik değil, aynı zamanda toplumsal saygınlığı pekiştiren bir uğraş olarak görülmüştür.⁶³¹

Siyasi ya da saray şiir anlayışının yanı sıra dinî konuları işleyen manzumeler de dönemin yazılı basınında yer almıştır. Mevlid Kandili ya da diğer dinî bayramlara ilişkin şiirlerin birçoğu, yine bu özel günleri vesile kılarak beyleri veya nüfuzlu kimseleri övmeye doğru evrilmiştir. Şairler, dinî temaların yanı sıra devrin güçlü isimlerine de dua ederek onlara yakınlaşmaya çalışmıştır. Her ne kadar toplumsal veya bireysel eleştiri potansiyeli barındıran edebî alanlar var olsa da basının denetimi ve dönemin otoriter atmosferi, bu potansiyelin açığa çıkmasına büyük ölçüde engel olmuştur. Bu nedenle dönemin genel şiir havası, itaatkâr ve tebaa bilincini yücelten ifadelerle doludur. Buna karşılık daha özel meclislerde ya da şairlerin kendi mecmualarında kaydettiği kimi şiirlerde, zarif bir üslupla işlenen aşk, eğlence ve bireysel duygular da gözlemlenmektedir. Ne var ki gazete veya dergi gibi kamusal mecralarda bu tip şiirlerin yayımlanması oldukça kısıtlıdır. Dönemin ahlak anlayışı, özellikle de gazete yöneticilerinin çoğunlukla dinî kimliği ve muhafazakâr görüşleri, kamuya açık ortamlarda aşk temalı metinlerin yayımlanmasını sakıncalı görmüştür.⁶³²

⁶³¹ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 19-20; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 22.

⁶³² el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 22.

Bununla birlikte, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Tunus'ta yaşanan siyasal çalkantılar, özellikle 1881 yılında Fransa'nın Tunus'u işgal ederek himaye antlaşmasını imzalatması, şiirin içerik ve işlevinde kademeli değişimlerin önünü açmıştır. Tunus'un bağımsızlığını fiilen yitirmesi, birçok aydını ve şairi derinden etkilemiştir. Fransız etkisinin artması ve yerel yöneticilerle Fransız idaresi arasındaki gerilim, halkın çeşitli kesimlerinde azami hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Bu hoşnutsuzluk, başlangıçta şiirde doğrudan bir politik karşı çıkışa dönüşmemiştir. Ancak kamu düzeninin sarsılması, pek çok şairin toplumsal meseleleri, adaletsizliği ve yozlaşmayı konu alan şiirler yazma cesareti göstermesine de zemin hazırlamıştır. Siyasi şiir anlayışının dışına çıkmaya çalışan bazı şairler, gizli veya yarı gizli ortamlarda iktidarı eleştiren dizeler kaleme almıştır. Öte yandan yönetici çevrelere yönelik sert eleştiriler yapan şiirlerin, şairler üzerinde baskı ve sansür riskini beraberinde getirdiği de bilinen bir gerçektir. Bu dönemde yaşanan *Ali Şevvâşî* örneği, bir şiir yüzünden hapse atılmanın mümkün olduğunu gösteren çarpıcı hadiselerden biridir.⁶³³

يا مدعي الصدق بين العجم والعرب	لقد تحولت من صدق إلى كذب
هل مسك الضر أم لاحت طلائعه	على سما قصرك الموعود للعب
بعت الورى للعدى بخسا بلا ثمن	تبت يد البائع الملعون في الكتب
ماذا تقول وقد أوتيت في ملاء	كأن نشأته من طينة الغضب
مصفدا فاقد العينين معتقلا	يمشي على النار مشي الخاسر الهرب

Ey ki Arap ile Acem arasında doğruluk iddiasında bulunan, Ne çâre, doğruluktan döndün, vardın yalan safına!

Acaba sıkıntı mı seni buldu, yoksa felaketin ilk işaretleri mi belirdi o eğlenceye adanmış sarayının gökyüzünde?

Halkı düşmana bedelsiz sattın, değersiz bir meta gibi harcadın, Kitaplarda lanetlenen o satıcının elleri kurusun!

Şimdi ne diyeceksin? Öyle bir topluluğa düştün ki sanki gazaptan yoğrulmuş bir çamurun içinden doğmuşlar.

⁶³³ el-Câbirî, eş-Şi'ru't-Tûnisî, I, 25.

*Zincirlenmiş, gözlerini kaybetmiş, tutsak bir halde, ateş üzerinde yürüyorsun;
kaçışı hüsrana uğrayan kaybedenler gibi...*⁶³⁴

Bu bağlamda, 1880'lerden itibaren nahda veya inbia's olarak da anılan bir süreç gelişmeye başlamıştır. Bu süreç, kısmen aydınların, devlet görevlilerinin ve ilmiye sınıfının yürüttüğü ıslahat çabalarının devamı niteliğindedir. Söz konusu ıslahatçı dalga, bir yandan askeri ve idari düzenlemelerle modern kurumlar inşa etmeye çalışırken, öte yandan entelektüel çevrelerde de yeni dünya görüşlerinin filizlenmesine ortam hazırlamıştır. Dönemin önde gelen isimlerinden Hayrettin Paşa Tûnisî, devletin merkezî işleyişini düzene koymak için çeşitli projeler geliştirmiş, *Akvemu'l-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Memâlik* adlı kitabında dönemin Avrupa ülkelerinin idari düzenine dair gözlemlere yer vermiştir. Bu çabalar, Tunus'un içinde bulunduğu sancılı şartları hafifletmeye yeterli olmamıştır. Ancak idari kademelerde görev yapan bazı şairler ve mütefekkirler gerek resmî gazetelerde gerekse kendi kaleme aldıkları metinlerde topluma yeni fikirler aşılama gayret etmişlerdir.⁶³⁵

Söz konusu modernleşme eğilimleri şiir alanında da yankı bulmuş, pek çok şair, şiir aracılığıyla memleket meselelerine ışık tutmaya çalışmıştır. Böylece Tunus şiirinin geleneksel kaside anlayışı ile yeni gereksinimler arasında bir gerilim doğmuştur. Bir yandan klasik üslup ve sözcük dağarcığı korunurken, öte yandan yer yer yeni temalara, örneğin toplumsal adalet, modern eğitim, bilim ve teknik gibi konulara açılma gayreti göze çarpmıştır. Bu yönelimin ilk izleri, inbi'âs dönemi yazarlarının eserlerinde görülmüş, ancak devlet kademelerindeki tutuculuk ve ifade özgürlüğü alanının kısıtlı oluşu, bu açılımı uzun süre dar bir çerçevede tutmuştur.⁶³⁶

Yirminci yüzyılın başına doğru yaklaşıldığında, basın alanında bazı farklı gazetelerin ve dergilerin yayına başlaması, şiir açısından dönüm noktasıdır. 1904 yılında, gazete kurmanın önündeki maddi teminat şartının hafifletilmesiyle birlikte Tunus'ta birçok yeni yayın organı doğmuştur. Bu gelişme, şiirin konularını ve biçimlerini genişletmeyi amaçlayan şairlerin görünür olmasında etkili olmuştur. Bu süreçte *el-Hâdıra* gazetesi, *er-Râ'id*'in resmi çizgisinden kısmen sıyrılmış ve sayfalarını çağdaş şiire açmıştır. Bu hamle, özellikle Sâlih es-Suveysî gibi isimlerin şiirlerinde toplumsal

⁶³⁴ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 26.

⁶³⁵ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 19-22.

⁶³⁶ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 22-23.

canlanma ruhu sunmuştur. Şiir artık yalnızca saray ve çevresine methiyeler veya dinî günlere dair kutlamalar olmaktan çıkarak toplumsal meselelere yönelik eleştiri ve bilinçlendirme aracı haline gelmiştir.⁶³⁷

Bu yeni şiir anlayışı, şiir-i asrî (çağdaş şiir) olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, yalnızca biçimde değil, aynı zamanda içerikte de yenilik ve güncellik arayışını yansıtmaktadır. O güne dek klasik Arap şiirinin türlerine odaklanan şiir, artık memleketin geri kalmışlığı, modern bilim ve teknik, yeniden inşa edilmesi gereken ulusal bilinç gibi konulara değinmeye başlamıştır. Dönemin önemli gazetecilerinden ve şairlerinden olan Muhammed es-Senûsî, yurt dışına yaptığı yolculuklarda edindiği izlenimleri şiire taşıyarak Batı medeniyetinin teknik ilerlemelerine duyduğu hayranlığı dile getirmiştir. Paris'teki ünlü Eyfel Kulesi'ne dair kaleme alınan manzum tasvirler, Osmanlı coğrafyasında alışılmış 'nesne betimlemesi' üslubuna benzer kalıplarla yazılsa dahi, konunun kendisi açısından yenilikçi bir tavır yansıtmaktadır. Zîra daha önce Tunus şiirinde böylesi ayrıntılı teknolojik yapı betimlemesi pek görülmemiştir.⁶³⁸

لم يبد أبدع مما كان إنسان بما أفاءته أزمان وأمكان
تجلو الحوادث آيات العجائب في كل البقاع بما تبديه أذهان
وصرح ايفل في باريس آيته قد فاق منها على الآثار تبيان

İnsan, zaman ve mekânın ona armağan ettiği nimetlerle, kendisinden öte bir yaratıcılık sergilememiştir.

Hadiseler, zihinlerin izhar eylediği her bir şey ile, her diyarda kendini belli eder.

*Paris 'te kâin Eyfel Kulesi dahi onun bir nişanıdır; antik izleri aşarak açıkça üstünlüğünü ilan etti.*⁶³⁹

Dönemde etkili olan bir diğer husus ise önde gelen fikir ve edebiyat dergilerinin, şiir-i asrî kavramını kuramsal olarak tartışmaya açmasıdır. Örneğin es-Sa'âdetu'l-'Uzmâ ve Hayruddîn gibi dergilerde, bu yeni şiirin nasıl tanımlanması gerektiği, hangi konuları ele alacağı ve eski şiir geleneğiyle ilişkisi üzerinde birçok yazı kaleme alınmıştır. Bazıları,

⁶³⁷ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 22-24.

⁶³⁸ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 25.

⁶³⁹ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 25.

şiiirin bir fotoğraf makinesi veya sinematograf gibi toplumu, ilerlemeyi, yaşam koşullarını resmetmesi gerektiğini ifade etmiş, böylece şiiri toplumsal değişimin hizmetine koşacak bir araç olarak görmüştür.⁶⁴⁰ Bu doğrultuda, şiirin halk kitleleriyle iletişimi güçlendirecek bir dil benimsemesi gerektiği savunulmuştur. Ne var ki, şiirin dilinin sadeleştirilmesine yönelik bu eğilim, dönemin klasik eğitimden geçen şairlerinin yabancı sözcüklere veya karmaşık ifadelerle dolu klasik edebî dile duydukları bağıllık sebebiyle, pratikte çok da güçlü bir dönüşüme yol açmamıştır.

Yirminci yüzyılın başlarında Tunus'ta, modern şiirin temelindeki yenilik ve değişim arayışları gözle görülür şekilde ivme kazanmıştır. Gazete sayılarının artması, dönemin bazı siyasal ve toplumsal çalkantıları gerek yerel yönetime karşı gerekse Fransız idaresine karşı eleştirel söylemin güçlenmesi, şiirin önünde farklı ufuklar açmıştır. Yeni şair kuşakları gerek halkın duygularını dile getirme gerekse milli duyguları yüceltme çabasını sürdürerek klasik kaside geleneğiyle modern konular arasında bir sentez arayışına girişmiştir. Bu anlamda bazı şairler, geleneksel kaside biçimini korurken içerik olarak çağdaş sayılabilecek fikirlere yer vermişlerdir. Bu fikirlere, kadının eğitimi, modern okulların açılması, tarım ve sanayi alanında yeniliklerin desteklenmesi veya Avrupa ile ilişkilerdeki dengesizliklerin giderilmesi gibi konular da dâhildir. Böylece klasik şiir anlayışı yavaş yavaş iç dönüşüm geçirirken, asrî şiirin nüveleri daha görünür hale gelmiştir.⁶⁴¹

Öte yandan, Câbirî tarafından işaret edilen bir başka boyut, dönemin şairleri arasındaki duygudaşlık veya dayanışma ilişkisidir. Bu ilişki, farklı meslek ve statüye sahip şairlerin, ortak bir hoca etrafında veya benzer bir dünya görüşü çerçevesinde toplanmalarıyla somutlaşmıştır. Dönemin öne çıkan bir grup şairi, Muhammed Bayram ve Selim Bûhâcib gibi isimler hem resmî görevlere getirilmiş hem de birbirleriyle hemhal olarak şiirle meşgul olmuşlardır. Kimi şairler ise benzer toplumsal statülere sahip oldukları için birbirlerine yakınlık duymuş, böylece şiir alanında sohbet meclisleri denebilecek kolektif eğilimler, özünde arkadaşlık veya fikir ortaklığı üzerinden doğmuştur. Bu yakınlaşmalar, çoğu zaman ortak gazete veya dergi projeleriyle

⁶⁴⁰ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 26.

⁶⁴¹ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 27.

kamuoyuna yansımış, bazen de devletin baskıları nedeniyle gizli sohbetlerde sınırlı kalmıştır.⁶⁴²

Bu kolektif çabanın merkezinde, Tunus'taki düşünsel ve edebî ortamın yeniden canlandırılması yer almaktadır. Bu çaba, ülkeyi yönetenlerin yolsuzlukları ve keyfi uygulamalarıyla mücadeleye kadar uzanan bir sorumluluk duygusunu içermiştir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan süreçte, özellikle Mustafa Haznedâr ve çevresindeki politik nüfuz sahiplerinin faaliyetleri, halkın vergi yükünü daha da artırmıştır. Bu da şiire yansıyan toplumsal bir tedirginliğe yol açmıştır. Kimi şairler, bu haksızlıklara karşı doğrudan şiirle eleştiri sunmaya cesaret etmiş, kimileri ise işgalin gölgesinde kaybolan bağımsızlığın acısını dizelerde yansıtmaya çalışmıştır. Ayrıca bazı şairlerin doğrudan hükümeti, hatta bizzat Bey'i hedef alan sert şiirler yazdığı, bunun da cezalandırma ve sansürle sonuçlandığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu dönemin modernleşme yönündeki şiir hamlesi, yalnızca Batı medeniyetini övme veya yeni konulara değinme biçiminde değil, aynı zamanda iktidara karşı eleştirel bir duruşu beslemesi yönüyle de önem taşımaktadır.⁶⁴³

Bu atmosfer içinde, asrî şiir yaklaşımı şekillenmeye başlamıştır. Hem şairlerin eserlerinde hem de yirminci yüzyıl başlarındaki gazetecilik faaliyetlerinde, toplumsal şiir fikri belirginleşmiştir. Edebiyat dergilerinde kaleme alınan makaleler, şiirin yalnızca sanatsal ve estetik bir boyutu olmadığı, aynı zamanda toplumu dönüştürücü işlevler de yüklenebileceği görüşünü benimsetmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, başkaldıran bir şiir anlayışının doğduğu söylenemezse bile, en azından şiirin konularının genişlemesi ve kamu yararına bir söylem kazanması göze çarpmaktadır. *Hayruddîn* dergisinde “şiir bugün milli gururu uyandırmalı, insanları atalet uykusundan sıçratmalıdır.” şeklinde dile getirilen yaklaşım, çağdaş şiirin toplumsal yönünü özetleyen çarpıcı bir ifadedir.⁶⁴⁴

Bu süreç, 1911 yılına kadar gazete ve dergilerde hızla sürmüştü, ancak Zellâc Olayı ve bunu izleyen baskılar sonucunda birçok yayın organının ya kapatılması ya da ağır sansür altına alınmasıyla kısmen sekteye uğramıştır. Yine de milli uyanış veya yeniden canlanış düşüncesi, Tunus şiirinin ilerleyen yıllardaki evriminde kalıcı izler bırakmıştır. Zîra bu dönemdeki şiir çabası, geleneksel methiyeci anlayıştan uzaklaşarak, ulusun

⁶⁴² el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 19.

⁶⁴³ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 23.

⁶⁴⁴ el-Câbirî, “el-Hadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920”, 26-27.

problemleri, bilimsel ve teknik ilerlemelerin faydaları gibi konulara açılmış, ayrıca siyasi yergi ve sosyal eleştiri gibi temalara kapı aralamıştır.⁶⁴⁵

1910 yılından itibaren, Tunus'ta modern şiir eğilimi, daha açık ve radikal bir söylemle kendini göstermeye başlamıştır. Bu yıllarda Osmanlı coğrafyasındaki diğer edebî gelişmelerden, özellikle Mısır ve Lübnan merkezli yenilikçi hareketlerden etkilenen Tunuslu şairler, Arap dünyasının ortak bir dil ve kültür paydasında birleştiği fikrini geliştirmişlerdir. Fransız himayesi altında yaşamak, birçok aydının ulusal kimlik ve kültürel özgünlük konularına daha hassas yaklaşmasına yol açmıştır. Gazetelerde ve edebiyat mecmualarında yayımlanan manzumeler, artık yalnızca hayranlık veya eleştiri değil, kimi zaman doğrudan direniş ve ulusal onur çağrısı olarak yansımıştır.⁶⁴⁶

Bu döneme dair en dikkate değer gelişme, Abdurrezzâk Karbâka, Mustafa Harrîf gibi isimlerin musikili şiirler kaleme almalarıdır. Bu şiirlerin bir bölümü bestelenerek halk arasında yayılmış, böylece sözel kültür içinde ulusal duyguyu pekiştirici bir işlev üstlenmiştir. Aynı zamanda, halk şiirini andıran daha sade bir dille yazılan bu manzumeler, büyük kitlelerin kolayca anlayabileceği bir form kazanmıştır. Geleneksel aruz kalıpları muhafaza edilse de şiirlerin konuları daha popüler motiflerle bezenmiş, millî ve sosyal meseleler gündeme taşınmıştır.⁶⁴⁷

Her ne kadar yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yenilikçi şiir eğilimi belirginleşse de geleneksel şiir anlayışı da gücünü korumayı sürdürmüştür. Özellikle medreselerde klasik Arap edebiyatının inceliklerini öğreten hocalar, kaside ve gazel gibi formların yanı sıra eski lügatin kullanılmasını da teşvik etmiştir. Bu durum, 1920'lere kadar Tunus şiirinin büyük ölçüde iki farklı ana çizgi halinde varlığını sürdürmesine neden olmuştur. Bir tarafta Bey ve çevresini öven, geleneksel dinî-övgü temasını işleyen şiirler, diğer tarafta ise ülkenin geri kalmışlığı, bağımlılık koşulları, çağdaş bilim ve Avrupalıların gücü karşısında duyulan tedirginliği dillendiren şiirler vardır. Bu farklı çizgiler, bazı şairlerin eserlerinde iç içe geçmiştir. Zîra yenilikçi şiiri benimsese de klasik eğitimi nedeniyle kalıplardan kopamayan ve geleneksel tarzı koruyan pek çok şair bulunmaktadır.⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 26.

⁶⁴⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 220.

⁶⁴⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 220-221.

⁶⁴⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 221; el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 25.

Tam da bu esnada devreye giren en önemli figürlerden biri, şair Said Ebû Bekr (1899-1948)'dir. Onun şiirlerinde, geleneksel aruz kalıplarını değiştirme girişimi gözlemlenmiştir. Denediği vezinler ile Tunus şiirinde biçimsel bir devrim gerçekleştirmek istemiştir.⁶⁴⁹

جمعية الرفق بالسور والديك

ماذا عن الرفق بالإنسان يهليك

يرضيك عينهما والامن فوقهما

مرحى فهل عيشه في الضنك يرضيك

يلقى ابن اوى لديك المشفقين فهل

يلقى ابن آدم حظا في مساعيك

كفكفي دمع الكلاب

وامسحي دمع الحمير

Kediler ve Horozlara Şefkat Cemiyeti

Pekiye, helâk olan insana şefkat ne güne kaldı?

Gözleri ve üzerlerindeki emniyet seni hoşnut eder.

Aferin! Peki, onun darlık içindeki ömrü seni hoşnut eder mi?

Çakal yavrusu dahi senin nezdinde şefkat edenler bulur; peki, Âdemoğlu senin mesainde bir nasipten hissedar olur mu?

Köpeklerin gözyaşlarını dindir.

*Ve eşeklerin gözyaşlarını sil...*⁶⁵⁰

⁶⁴⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 220-221; el-Câbirî, "el-Ḥadîs ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 27.

⁶⁵⁰ Muḥammed Şâlih b. 'Umar, *el-Edebu'l-Hadîs ve'l-Mu'âşır: eş-Ş'ir*, Beytu'l-Ḥikme, Tunus 1990, 41.

Tunus şiirindeki asıl sıçramanın, Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî (1909-1934) ile olduğu söylenebilir. Zîra o, söz konusu modernleşme sürecinin en verimli ürünlerini vererek adeta kısa ömrüne büyük bir devrim sığdırmıştır. 1920'li yılların sonlarından itibaren ün kazanan Şâbbî, şiirlerinde estetik derinlik, ruhsal çalkantılar, doğal unsurlar ve simgesel imgeleri özgün bir biçimde kaynaştırmıştır. Klasik şiir geleneğinden beslense de onu kendi duygusal ve düşünsel dünyasında dönüştürmüştür. *Hayal Gücünün Şiirdeki Yeri* başlıklı konuşması ve kaleme aldığı yazılarla, Tunus'taki geleneksel şiir anlayışını açıkça eleştirmiştir. Ayrıca, edebî sınırları aşarak Mısır ve diğer Arap ülkelerinde de tanınması, Tunus şiirini yerel bir alandan evrensel Arap edebiyat sahnesine taşımıştır. Onun şiirinde, millî konuların yanı sıra insanın varoluşsal kaygıları, özgürlük, adalet gibi temalar güçlü bir lirizmle işlenmiştir. Bu yaklaşım, Tunus şiirinin ülke sınırları dışında da yankı bulmasına neden olmuştur.⁶⁵¹

Şâbbî, klasik aruz vezinlerini kullanmakla birlikte, dilsel açıdan daha canlı ve coşkulu bir üsluba yönelmiştir. Toplumsal adaletsizliği ve sömürge baskısını eleştiren tavrı, aynı zamanda ümidi ve geleceğe yönelik iyimserliği yansıtan şiirlerinde doruk noktasına erişmiştir. Onun *Îrâdetu'l-Hayât* gibi tanınmış şiirleri, pek çok Arap ülkesinde hafızalarda yer etmiştir. Bu nedenle hem içerik hem de dil bakımından Tunus şiirine yeni bir boyut kazandıran Şâbbî, Tunus modern şiirinin mihenk taşı ve asri şiirin öncüsü olarak kabul edilmiş, sonrasındaki dönemde geleneksel şiir anlayışı tamamen ortadan kalkmasa da şiirdeki yenilik arayışları daha fazla görünür hale gelmiştir.⁶⁵²

إرادة الحياة

إذا الشعب يوما أراد الحياة	فلا بد أن يستجيب القدر
ولا بد لليل أن ينجلي	ولا بد للقيد أن ينكسر
ومن لم يعانقه شوق الحياة	تبخر في جوها واندر
فويل لمن لم تشقه الحياة	من صفة العدم المنتصر
كذلك قالت لي الكائنات	وحدثني روحها المستتر

⁶⁵¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 221-222.

⁶⁵² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 221-22.

Îrâdetu'l-Hayât

Gün gelir ki, eğer halk yaşamı dilerse, kader de ona mutlaka karşılık verir.

Ve gecenin karanlığı dağılmaya, esaret zincirleri kırılmaya yazgılıdır.

Kim ki hayatın coşkusu hissetmezse, o, dünyanın boşluğunda eriyip yok olur.

Yazık o kimseye ki, hayat onda bir kıvılcım yakmaz; zîra mutlak yok oluşun darbesine boyun eğmek zorunda kalır.

*Kâinat bana bu hikmeti söyledi ve saklı ruhu bana sırrını açtı.*⁶⁵³

Aynı süreçte daha geleneksel kalıplara bağlı şairlerin varlığını da göz ardı etmemek gerekir. Bu şairler klasik kaside anlayışını sürdürerek dinî ve ahlakî konuları işlemeye devam etmiş, Şâbbî'nin açtığı yoldan ilerlemeyi fazla aykırı bulmuş veya geleneksel şiir dünyasını daha güvenli bir alan olarak görmüştür. Ancak yine de toplumun yenilikçi söyleme ilgisi arttıkça, geleneksel çizgideki şairler bile dönem dönem toplumsal meselelere dair dizeler kaleme almışlardır. Her ne kadar biçimsel yeniliklerden uzak dursalar da içerik açısından toplumun değişen yüzünü yansıtmaya çalışmışlardır.⁶⁵⁴

Modern Tunus şiiri 1930 ile 1956 yılları arasındaki aşamada, tarihsel ve sosyokültürel koşulların etkisi altında şekillenmeye devam etmiştir. 1930'lu yılların başında, Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'nin (1909-1934) şiir anlayışı ile şiirde yenileşme ve özgürleşme yönünde atılan adımlar, genç kuşağı oldukça etkilemiştir. eş-Şâbbî'nin 1934'teki ölümü, şiirdeki yenilikçi atılımı sekteye uğratmıştır. Onun öncülük ettiği edebî hareketi sürdürecektir güçlü bir yayın organının veya edebî topluluğun kurulamamış olması bu durumun temel nedeni olarak gösterilebilir. Bu eksiklik, 1934'ten İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasına dek sürecektir olan görece durgun bir ortam ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde baş gösteren siyasal hareketlilik, İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı atmosferi ve Fransız yönetiminin uyguladığı baskılar, edebiyat alanında da sansür ve yayın güçlüklerine yol açmıştır. Buna rağmen, 1930'lu yılların sonlarından itibaren, özellikle

⁶⁵³ 'Umar, 76.

⁶⁵⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 221-22.

1938’de yayımlanmaya başlayan *el-Mebâhis* dergisi, şiirde ulusal duyarlılığın yeniden canlanması açısından mihenk taşı işlevi görmüştür.⁶⁵⁵

1938’de Muhammed el-Beşrûş tarafından kurulan *el-Mebâhis* dergisi, genç kuşağın yenilikçi ve bağımsızlık arzularını benimseyen yaklaşımlarıyla Tunus şiirinin gelişiminde dönüm noktası olarak görülmektedir. eş-Şâbbî’nin ölümünden sonraki durgun havayı değiştirmeye çalışan dergi, her ne kadar İkinci Dünya Savaşı ve sömürge yönetiminin sansür uygulamaları yüzünden tam manasıyla kesintisiz devam edemese de 1938-1947 yılları arasında Tunus şiirinin yayın organı hâline gelmiştir.⁶⁵⁶ Derginin kurucusu ve yöneticisi el-Beşrûş, sırf edebiyat ve düşünceye hizmet maksadıyla çalıştığını vurgulamış, ulusal kimliği savunmak ve Fransız sömürgeciliğine yönelik eleştirel bir dil oluşturmak konusunda gönüllü kalemlerin yazılarını teşvik etmiştir.⁶⁵⁷ *el-Mebâhis*’in ilk sayılarından itibaren, daha önce çeşitli münferit gazete veya risalelerde az sayıda şiiri yayımlanmış olan isimlerin, millî bilinci uyandırmayı hedefleyen şiirleri göze çarpmaktadır. Şairlerin şiirlerinde, Fransız işgaline açık bir eleştiri, hatta yer yer hakaretamiz ifadeler yer alır. Bu, dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, bu oldukça cesur bir tutumdur.⁶⁵⁸

Gelgelelim, 1939’da başlayan İkinci Dünya Savaşı, yalnızca dünya siyasetini değil, Tunus iç politikasını ve kültürel ortamı da sarsmıştır. Tunus toprakları, 1942’de Mihver devletlerinin (Almanya ve İtalya) kısa süreli ilerleyişine, sonrasında da Müttefiklerin müdahalesine sahne olmuştur. Bu durum, gazete ve dergilerin çoğunun ya kapatılmasına ya da çok sınırlı biçimde çıkmasına yol açmıştır.⁶⁵⁹ Dolayısıyla *el-Mebâhis* dâhil pek çok yayın, 1943’ten itibaren düzenli basılamamış, hatta 1944’te derginin kurucusu ve editörü el-Beşrûş’un vefatıyla birlikte yayın politikası sekteye uğramıştır. Dergi, sonraki üç yıl boyunca çeşitli idari ve mali zorluklarla uğraşmış, nihayet 1947’de tamamen kapanmıştır. 1947 ile 1952 arasındaki beş yıllık dönemde şiir ve şiirdeki yenilikçilik durağanlaşmıştır. Zîra sömürge yönetimi, 1946 ve 1947 yılları itibarıyla siyasal dernekler ve kültürel

⁶⁵⁵ Ca’fer Mâcid, “el-Edebu’t-Tûnisî fimâ Beyne’l-Harbeyn”, *Târîhu’l-Edebi’t-Tûnisî el-Ḥadîs ve’l-Mu’âşır*, Beytu’l-Hikme, Tunus 1993, 41; Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 221-222.

⁶⁵⁶ ‘Umar, *eş-Şîr*, 84-85.

⁶⁵⁷ el-Câbirî, *eş-Şîru’t-Tûnisî*, 1989, I, 282.

⁶⁵⁸ ‘Umar, 85.

⁶⁵⁹ ‘Umar, 85.

faaliyetler üzerinde daha sıkı denetim kurmuş, yayımlanan her türlü metni inceleyerek sansür uygulamıştır.⁶⁶⁰

1952'ye gelindiğinde, Tunus'ta ulusal hareketin silahlı çatışma aşamasına geçmesiyle birlikte, şiirde yeniden canlanma emareleri görülmeye başlamıştır. Fransız yönetiminin 1952'den başlayarak milliyetçi kadrolara karşı başlattığı tutuklama ve sürgün hareketi, ülkede gerilimi tırmandırmış, birçok kentte ve kırsalda gizli örgütlenmeler devreye girmiştir. Bu ortam, şiire de kurtuluş, direniş ve umut temalarının güçlü biçimde dönüşünü beraberinde getirmiştir.⁶⁶¹ 1953'te kurulan *en-Nedve* dergisi, bu kez ulusal hareketi açıkça destekleyen, aynı zamanda edebî arayışlara yer veren bir platform olarak öne çıkmıştır. *en-Nedve*, kısa süren yayın hayatına rağmen, pek çok genç şairin adını duyurduğu ve şiirlerini yayımladığı ana mecra hâline gelmiştir.⁶⁶²

Bu dönemde şiirlerde karamsar tablolar çizilmekle birlikte umuda ve dirilişe vurgu yapılmıştır. Romantik-isyankâr bir çizgi taşıyan bu eserlerde, sessiz gibi görünen halkın bir gün volkan misali patlayacağı düşüncesi işlenmiştir. Aynı zamanda ulusal mücadele, sosyal adalet ve emekçi sınıfların hakları gibi konular da öne çıkmıştır. Özellikle 1952-1954 yıllarında silahlı mücadelenin tırmanışa geçmesiyle birlikte, şiirlerde içe dönük romantik duygusal söylem büyük ölçüde geri planda kalmış, toplumsal çalkantılar, tutuklamalar ve gösteriler edebiyatın ana temaları hâline gelmiştir. 1955'te, işçi ve köylülerin kurtuluşunu Tunus'un ulusal bağımsızlığı ile birleştiren şiirler yazılmış, sömürge karşıtı direniş ile sosyal eşitsizliğe karşı mücadele iç içe geçmiştir. 1956'ya gelindiğinde, yoksulların gündelik sorunlarına ve sömürge karşıtı savaşa odaklanan eserler yayımlanmış, kullanılan dil ise büyük ölçüde yalın, doğrudan ve geniş kitlelere hitap eden bir anlatım biçimini benimsemiştir. Dönemin atmosferi şiiri, imgesel yoğunluktan çok toplumsal seferberlik aracı hâline getirmiştir. Öte yandan, aynı dönem içinde yalnızca aşk, doğa ve bireysel duyulara odaklanan şiirler yazılmışsa da ulusal kurtuluş mücadelesinin baskın gündemi nedeniyle bu tür eserler kamusal alanda geri planda kalmıştır. Gerek *en-Nedve* gerekse dönemin diğer gazete ve dergilerinde yayımlanan şiirlerin büyük çoğunluğu, Fransız sömürgeci düzenini protesto eden ve

⁶⁶⁰ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 283-84.

⁶⁶¹ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 289-90.

⁶⁶² 'Umar, 85; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 291.

kahramanlık çağrısı yapan dizelerden oluşmuş, 9 Nisan 1938 anmaları gibi tarihî olaylar şiirin içeriğini iyiden iyiye politikleştirmiştir.⁶⁶³

ألا إننا ها هنا صارخون ليسمع أصواتنا النائمون
ودافعنا رغبة لا تعنى وحق تجاهله الحاكمون
فهااتوا لنا عملا أو فلا تلوموا إذا شنها العاطلون

Dikkat edin, biz burada feryat edenleriz ki uyuyanlar sesimizi duysun.

Ve devamız boş bir arzu değil, yöneticiler görmezden gelse de bir haktır.

*O halde bize bir iş verin, yoksa suçlamayın eğer işsizler bunu başlatırsa.*⁶⁶⁴

يا جامعي المال يا أهل الثرا من (عامل) متبذخ وأمير
حتام والإعدام يكتسح الجمو مع وأنتم في جنة وحرير
أو ليس تجمع بيننا هذي الحياة بليلها وصباحها المنشور
والأغنياء وما أتوا في شغلهم شتان بين شعورهم وشعوري

Ey servet sahipleri, ey varlıklı insanlar, savurgan bir işçiden de olsa, prens gibi zenginlerden de olsa,

Daha ne kadar sürecek bu böyle, yok oluş kitleleri silip süpürürken ve siz cennette (gibi), ipekler içinde yaşıyorsunuz.

Yoksa gecesiyle gündüzüyle, her haliyle ortada olan bu hayat bizi bir araya getirmiyor mu?

*Zenginlere gelince, yaptıkları işle meşgul olmaları... Onların duyguları ile benim duygularım arasında ne kadar büyük bir uçurum var!*⁶⁶⁵

Dil bakımından bakıldığında, 1930-1956 yılları arasında Tunus şiirinde genel olarak klasik Arapça kullanımı egemenken, söylemin zaman zaman yalınlaşmaya başladığı görülmektedir. Kimi şairler, çağrışımı güçlü mecazlar yerine ajitasyonel ve sloganvari ifadelere yönelmiştir. Bunun sebebi, şiirin halka mümkün olduğunca hızlı ve

⁶⁶³ 'Umar, 84-93; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 222.

⁶⁶⁴ 'Umar, 90.

⁶⁶⁵ 'Umar, 90.

direkt biçimde ulaşması çabasıdır.⁶⁶⁶ Ancak aruz vezninin hepten terk edildiğini söylemek de mümkün değildir. Aksine, birçok şair klasik vezin ve kafiyei kullanarak, yalnızca temada (ulusal kurtuluş) yenileşme yoluna gitmiş, şekil açısından önceki asırlara dayanan kuralları koruma çabasında olmuştur. Ancak 1950'lerin ortalarına doğru, Irak ve Mısır merkezli serbest şiir akımının etkileri Tunus'ta da duyulmaya başlamış hatta şairlerce şiirler kaleme alınmıştır.⁶⁶⁷

Modern Tunus şiiri, 20 Mart 1956'da kazanılan bağımsızlık ile birlikte yeni bir yöne evrilmeye başlamıştır. Bağımsızlık, uzun yıllar boyunca şiirin başlıca konusu olan ulusal kurtuluş amacının fiilen gerçekleştiği zaman dilimi olduğundan, edebiyatın gündemi de hızlı biçimde değişmeye başlamıştır.⁶⁶⁸ Siyaset alanında partinin ve yeni rejimin inşası, cumhuriyetin ilanı, Fransız etkisinin kademeli olarak azalması, eğitim ve kültür reformları, edebî çevrelerde yeni temaların ve yeni söylemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁶⁹

Bağımsızlığın hemen ardından, siyasal iktidarla uyumlu hareket eden veya partinin övgüsünü üstlenen şairlerin sayısında artış görülmüştür. Zîra birçok edebiyatçı, özellikle 1956-1960 yılları arasında zafer coşkusu şiire yansıtmayı tercih etmiştir. Kimi şiirlerde, bağımsızlık mücadelesinin kahramanları ve o süreçte öne çıkan liderler açıkça övülmüş, ülkenin geleceğine dair iyimser tahminler yapılmıştır. Bu tür şiirlere, resmî kurumların veya partinin düzenlediği anma ve kutlama törenlerinde sıkça rastlanmıştır, ulusal bayram kasideleri adı verilen bir tür gelişmiştir. Bu dönemin şiiri, bir yandan klasik methiye geleneğini sürdürürken, diğer yandan yeni kurulan cumhuriyetin taleplerine uyum sağlamak adına modern unsurlar içermeye devam etmiştir. Liderlere övgüler, dinî temalar ve halkı yüceltmeye yönelik kasideler öne çıkmış, bu eserler biçim açısından geleneksel olsa da içerik olarak siyasal iktidarı destekleyen ve modern reformları onaylayan çizgiye yönelmiştir. 1956'dan itibaren şiirde yalnızca resmî övgü teması değil, aynı zamanda sosyal adalet, toplumsal ilerleme ve kalkınma gibi kavramlar da ön plana çıkmıştır. Özellikle 1960'lı yıllara doğru devlet yönetiminin söylemiyle örtüşen toplumcu bir eğilim belirginleşmiş, işçi sınıfı, köylüler ve kırsal kesimin yoksulluğunu ele alan dizeler

⁶⁶⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 222.

⁶⁶⁷ 'Umar, 89-95.

⁶⁶⁸ 'Umar, 101.

⁶⁶⁹ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 301.

yaygınlaşmıştır. Bu şiirler, bağımsızlık sonrası dönemde dahi ekonomik ve toplumsal adaletsizliğin sürdüğüne işaret ederek hem kalkınma politikalarını destekleyen hem de hükümetin icraatlarına eleştirel yaklaşan bir tutum sergilemiştir. Aynı zamanda serbest şiir biçimi de şairlerce artık benimsenmiş, kısa ve vurucu dizeler aracılığıyla toplumsal seferberlik ruhu canlandırılmaya çalışılmıştır. Yoksul mahallelerde ve taşra bölgelerinde hayat mücadelesi veren insanların sesi olmayı amaçlayan bu şiirlerde, özgürlüğün yalnızca siyasi bağımsızlıkla değil, aynı zamanda ekonomik eşitlikle anlam kazanacağı vurgulanmıştır. 1960'ların ortalarına gelindiğinde ise toplumcu gerçekçi veya toplum duyarlı bir şiir anlayışı belirginleşmiş, işsizlik, göç ve sosyal eşitsizlik gibi konular serbest vezin ve geleneksel ölçülerden bağımsız biçimler aracılığıyla işlenmiştir. Bu gelişmeler, dönemin kültürel politikalarıyla tam anlamıyla çatışmasa da şiirin giderek daha eleştirel ve halkçı bir ton kazandığını göstermektedir.⁶⁷⁰

1950'lerde temelleri atılan serbest şiir denemeleri, bağımsızlık sonrası daha fazla yaygınlık kazanmıştır. *el-Fikr* dergisi, özellikle 1956'dan itibaren şiir yayınlarına geniş yer vermiş, farklı eğilimlerden şairlere sayfalarında seslenme imkânı tanımıştır. Böylece klasik şiire sadık kalmak isteyenlerle, özgün biçim arayışlarına yönelenler aynı platformda buluşmuştur. Bu farklı gruplar arasında zaman zaman ateşli tartışmalar yaşanmışsa da şiirin çeşitlenmesine uygun bir zemin doğmuştur. 1960'ların başında ve ortasında, Tunus'taki edebî dergi sayısının artması, üniversitelerde yeni kuşağın şiire merak sarması ve Arap dünyasındaki gelişmelerin takibi, şiire etki eden unsurlar arasında yer almıştır. Öte yandan, bu dönemde serbest şiire yönelenler olduğu gibi, aruz geleneklerini tümünden terk etmeden şiirde metaforik anlatımı zenginleştirmeyi amaçlayanlar da olmuştur. Kimi şairler aşk, ölüm ve yurt sevgisi gibi temalara odaklanırken, bazıları Tunus'un güncel meselelerine göndermeler yapmış, bireysel duygusallığı çevresel, ailevî veya toplumsal duyarlılıklarla birleştirmeye çalışmıştır. Aynı dönemde, şiirde öne çıkan bir diğer tema, Pan-Arap dayanışması ve kardeşlik fikri olmuştur. Cezayir'in 1962'de bağımsızlığa kavuşması ve Filistin meselesinin Arap dünyasında gündem olması, Tunus'taki bazı şairleri etkilemiş, Arap milletinin ortak kurtuluşu söylemi kimi şiirlere yansımıştır. Toplumcu eğilimleri benimseyenler, Tunus'un kurtuluşunu yalnızca yerel bir dava olarak değil, tüm Arap coğrafyasının bir

⁶⁷⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 222-224; 'Umar, 104-16.

parçası olarak görmüş, şiirlerinde ortak kültür ve dil birliğinin aynı zamanda bir öze dönüş isteğini de beraberinde getirdiğini vurgulamışlardır. Tüm bu gelişmelerin ışığında *el-Fikr* dergisi, 1960'lar boyunca Tunus'taki şiir tartışmalarının en açık sahnesi hâline gelmiş, sayfalarında serbest şiir mi, klasik şiir mi? yahut yeni imgeler mi, geleneksel mazmunlar mı? gibi tartışmalar yürütülmüştür. Belli bir keskinlik taşıyan bu tartışmalar, genellikle kesin bir ayrıma varılmadan, her iki biçimin de şiir dünyasında yer bulduğu düşüncesiyle uzlaşmayla sonuçlanmış, zaten 1960'ların ortalarından itibaren, aruzla yazan şairlerin dahi bazı şiirlerini serbest kalıpta yazdığı, serbest şiire ağırlık verenlerin de klasik tarza dönerek denemeler yaptığı görülmüştür.⁶⁷¹

Şiirde toplumcu yaklaşımın yükselişi, Tunus yönetiminin 1960'larda uyguladığı kooperatifleşme ve sosyalizasyon politikalarıyla ilişkilendirilmiş, bazı şairler kırsal bölgelerdeki tarımsal reformları, işçi sendikalarının etkinliklerini, halka sunulan sağlık ve eğitim hizmetlerini konu edinmiştir. Kimi dizeler militan bir retorik taşıırken, bazıları daha içsel ve metaforik bir anlatımla toplumsal meselelere değinmiş, ancak 1970'e yaklaşırken ülkedeki ekonomik sıkıntılar ve siyasal muhalefet, şiirde daha açık biçimde işlenmeye başlamıştır.⁶⁷² Bununla birlikte, 1970 öncesinde hâkim olan hava, hâlâ bağımsız genç devletin ideallerini destekleme yönünde olmuştur. Bu dönemde, resmî övgü çizgisinde kalan, klasik ya da yarı-klasik şiir kalıplarına sadık kalarak parti ve ülke yöneticilerine methiyeler düzen şairlerin varlığı da devam etmiş, bazı isimler millî bayramlarda veya yıldönümlerinde kasideler sunmuş, hatta bu kasideler radyoda veya resmî törenlerde okunmuştur.⁶⁷³ Ancak 1960'ların ilerleyen yıllarında, bu tür şiirlerin eski etkisini yitirdiği, toplumcu veya bireysel temalı şiirlerin de ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Aynı zaman diliminde, geleneksel medreselerde eğitim görmüş, geçmiş dönemin şiir kodlarını özümsemiş olup yine de yeniliğe açık bir grup şair de varlığını sürdürmüştür. Bu şairler, romantik ve sembolik öğeleri serbest şiirle harmanlamış, bazen de kapalı imge veya derin söylem denemeleri yapmıştır. Ancak Tunus şiirinin genelinde, ağır sembolizm veya aşırı kapalılık eğilimi görülmemiş, dil çoğunlukla anlaşılabilirlik sınırları içinde

⁶⁷¹ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 291-304; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 222-224; 'Umar, 97.

⁶⁷² 'Umar, 114-115.

⁶⁷³ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, I, 303.

kalmıştır. Bu eğilim, şiirin halka ulaşması ve sosyal bir işlev görmesi gerektiği düşüncesiyle ilişkilendirilmiştir.⁶⁷⁴

1968 sonrası dönemde geleneksel aruz vezninin kullanımı devam etmekle birlikte, serbest nazım ve düzyazı şiir gibi farklı biçimsel arayışlar artış göstermiştir. Şiir dilinde daha fazla imgesel ve sembolik anlatıma yönelim gözlemlenmiştir. Şairlerin yeni bir şiir anlayışına yönelmesinde, klasik aruz ölçüsünün dışına çıkma ve özgün ezgi kalıpları deneme arzusudur. 1960'ların ortalarında bazı bireysel örnekler görülmekle birlikte, henüz toplu bir harekete dönüşemeyen bu eğilimler, 1968'de ivme kazanmıştır. Bu tarihten itibaren, ölçüsüz ve kafiyesiz şiir metinlerinin dergilerde yayımlanması artmıştır. Söz konusu şiirler, yalnızca gelenekselliği yıkmaya değil, aynı zamanda kentsel yaşamın seslerini, günlük dilin özelliklerini ve *Tunuslulaşma* olarak tanımlanan yerel motifleri de şiirsel yapıya katmaya yönelmiştir. Ayrıca dilde uzun kapalı hecelerin kullanılması, şehir sokaklarındaki seslerin şiire dâhil edilmesi, aruzdan kısmen veya bütünüyle koparak farklı bir ritim yakalamaya çalışma uğraşı gibi yenilikçi arayışlara da sahne olmuştur. Bazı şairler, geleneksel ölçüleri tamamen bırakan metinler yayımlarken bazıları, eskiyle yeniye birleştiren melez formlar benimsemiştir. Bu avangart denemeler, ülkede yeni bir şiir topluluğunun ortaya çıkmasına ve genç kuşağın cesur girişimlerinin ses bulmasına ortam hazırlamıştır. Arapça dilinin klasik formları yanında yerel söyleyişleri şiire uyarlama yaklaşımı, ilk defa bu dönemde kitlesel ölçüde görünür olmuştur.⁶⁷⁵

Bağımsızlık sonrası dönemin eğitim sisteminde yetişen genç yazarlar, önceki kuşaklardan farklı olarak Batı edebiyatı, Marksist düşünce ve Arap-İslam mirasıyla aynı anda etkileşim kurma imkânı bulmuştur. Ülkede hızlı bir değişim rüzgârı eserken, şehirli hayat tarzına duyarlılık, yerel dilin gündelik ritmini şiire katma isteği ve toprağa dayalı temaları işleme çabası, birbirinden farklı akımları ve toplulukları aynı zaman kesitinde bir arada var olmaya yöneltmiştir.⁶⁷⁶

1972 yılına gelindiğinde, avangart hareketin içinde yer alan bazı kişiler kendi yollarında devam etmiş veya farklı dergi çevrelerine katılmıştır. Ancak 1973'ten 78'e uzanan dönemde ekonomik önceliklerin kültürel faaliyetleri geri plana ittiği bir atmosfer oluşmuştur. Durgunluk yılları olarak anılan bu dönemde şiir kitaplarının basım sayıları

⁶⁷⁴ 'Umar, 104-5; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 222-223.

⁶⁷⁵ 'Umar, 181-183.

⁶⁷⁶ 'Umar, 182-183.

azalmıştır. Bunun yanı sıra, bazı dergilerin ve gazete eklerinin kapanması veya bütçelerinin kısılması genç kuşak şairlerin ürünlerini yayımlama imkânlarını azaltmış, siyasi otoritelerin kültürü ikincil alan olarak görmesi, Tunus'taki şiir üretiminin yavaşlamasına neden olmuştur. Yine de bu durgunluk dönemi tümüyle bir suskunluk anlamına gelmemiş; bazı şairler seslerini salon toplantıları, kahvehanelerdeki sözlü sunumlar ve üniversite çevrelerinde düzenlenen okumalar aracılığıyla duyurmuştur. Bu sözlü etkinliklerde, serbest ölçülü şiir okuyanlarla yerel lehçe kullanan şairlerin bir arada bulunması yazınsal çeşitliliği canlı tutarken, *Tunuslulaşma* düşüncesini sürdüren ve gündelik yaşamı yansıtan şiirlerin açık ortamlarda paylaşılması, yazılı yayın olanakları azalsa dahi şiirin dolaşıma girmeye devam etmesini sağlamıştır.⁶⁷⁷

1979 sonrasında ise farklı isimler etrafında kümelenen şiir toplulukları, yayınladıkları ortak bildiriler veya kendi yayınevlerinden çıkardıkları seçkilerle dikkat çekmiştir. Kimileri toplumsal adaletin sesini duyurmaya çalışan gerçekçi çizgide yürürken, kimileri tasavvuf esintili simgelerle kozmik veya evrensel şiir evreni kurmuştur. Yayınevlerinin artması ve dergiciliğin yeniden canlanması, şairlerin birbirlerinin eserlerini incelemesine ve ortak toplantılar düzenlemesine imkân tanımıştır. Bazı şairler, *Tûnise* fikrini yeniden gündeme getirerek yerel motifleri büyük ölçekli poetikalarla birleştirme iddiasında bulunmuşlardır. Bazıları ise Arapın ortak hafızasındaki zafer ve yenilgi sembollerini, kendi ülke gerçekliğiyle harmanlamıştır. Bu sayede, 1970'lerin ikinci yarısında eksilen yayımlanma fırsatı, 1980'lerin başlarından itibaren tekrar genişlemiş, farklı akımlar aynı dönemde varlıklarını pekiştirmeye çalışmıştır.⁶⁷⁸

Ulusal veya Arap milliyetçi şiir anlayışı, kimi şairlerin eserlerinde başlıca tema haline gelmiştir. Bu eğilim, yurt savunması, Orta Doğu gerilimleri, Arap toprakları arasındaki birlik idealine özlem gibi konuları yoğun biçimde işlemiştir. Böyle şiirler, genellikle klasik vezin veya serbest ölçüde yazılmış, duygusal yoğunluk ve siyasal eleştiri iç içe geçmiştir. Kimi zaman geçmişin kahramanlık anılarına yapılan atıflar, çağdaş olaylara dönük öfkeli veya umutlu söylemlerle tamamlanmıştır. Dışa dönük bir sesleniş

⁶⁷⁷ 'Umar, 188-189.

⁶⁷⁸ 'Umar, 190-191.

barındıran bu milliyetçi şiirler, yazıldıkları dönemin siyasal ruhunu yansıtmakla birlikte, sanatçıların poetik tercihlerine göre farklı sanatsal düzeylerde kalmıştır.⁶⁷⁹

Bütün bu gelişmeler bir arada değerlendirildiği zaman, modern Tunus şiirinin 1968-1985 yılları arasında aldığı biçimin çeşitliliği dikkat çekmektedir. 1968'de başlayan atılım, 1972'ye kadar güçlü bir avangart dönüşüm yaratmış, sonrasında 1973-1978 yılları arasında görece bir durgunluk yaşanmıştır. Ardından 1979-1985 sürecinde ise farklı adlarla anılan akımlar, yeni yayın organları ve ortak bildirilerle güç kazanmışlardır. Bu çerçevede, avangart çizgi, gerçekçi şiir, tasavvufi kozmik eğilim, ulusalcı duyarlılık ve diğer kavramlar, dönemin şiirsel atmosferini yansıtır niteliktedir. Ayrıca, aynı zaman diliminde farklı kuşaklardan şairlerin yazmayı sürdürmesi, şiirin tek bir bakışa saplanmadığını da göstermiştir.

Tunus'ta 1980'li yılların sonlarından itibaren gözlemlenen şiir verimliliği, şiir patlaması şeklinde adlandırılacak kadar yoğun bir nitelik kazanmıştır. Bu süreçte pek çok şair, eserlerini kendi maddi olanaklarıyla veya yayın maliyetlerini paylaştıkları kuruluşlar aracılığıyla basmış; böylece nicel anlamda ciddi bir yükseliş yaşanmıştır. Ne var ki bu artış, her zaman nitelikli ürünlerin çoğalması sonucunu vermemiş, ortaya konan metinler arasından yalnızca küçük bir bölümü edebiyat çevrelerinde kalıcı bir değer yaratabilmiştir. Yine de bu aşırı üretim, önceki kuşaklardan günümüze uzanan çok katmanlı bir gelenek oluşturmuş, 1950'li ve 1960'lı yıllarda etkinlik gösteren tanınmış simalarla 1970'ler ve 1980'lerde şiire yön veren kalemlerin eserleri, 1990 sonrasında kaleme alınan özgün anlatımlarla etkileşim hâlinde varlığını sürdürmüştür. Böylece daha önce belli gruplar veya akımlar altında birlikte çalışan isimler, 80'li yılların sonlarından başlayarak bireysel çalışmalara ağırlık vermiş, edebî toplulukların dağılmasıyla bağımsız şairler ön plana çıkmıştır. Bu dönüşüm, şiirdeki hareketliliği daha da güçlendirmiş ve aynı dönemde okurla buluşan kitap sayısının artışında pay sahibi olmuştur. Diğer yandan, daha önce yazmaya başlayıp bir süre ara veren yahut yalnızca sınırlı bir çerçevede varlık gösteren kimi şairler, 1990'ların sonunda yeni yapıtlarını yayımlayarak Tunus edebiyatına katkı sunmuştur. Kolektif oluşumların yerini bireysel üretkenliğe bırakmasıyla oluşan yeni tabloda, yazınsal kimlikler farklı yollardan özgün ürünlere yönelmiştir. Bu değişimin en belirgin örneklerinden biri, 90'lar kuşağı olarak anılan yeni

⁶⁷⁹ Umar, 203-204.

neslin ortaya çıkışıdır. Modern şiire taze bir soluk getiren bu şairler, yoğun sorgulama ve iç hesaplaşmanın egemen olduğu bir yaklaşım geliştirmiştir. Metinlerde göze çarpan soru olgusu; anlam, amaç, biçim ve estetik kaygılar çerçevesinde hem bireysel varoluşun hem de toplumsal gerçekliğin yeniden düşünülmesini sağlamıştır. İdeolojik sistemlerin çöküşünün, küresel ölçekte yaşanan siyasal ve toplumsal kırılmalarla birleşerek zihinlerde yarattığı belirsizlik, söz konusu kuşağın dizelerinde tedirginlik ve arayış şeklinde ortaya çıkmıştır. Şiirsel söylemde yer yer geleneksel formlarla kurulan diyalog, bazen tam bir kopuşu beraberinde getirmiş, bazen de simgelerin karamsar ve gerilimli bir hava yansıttığı metinlere zemin hazırlamıştır. Özellikle Tunus toplumunda belirginleşen kentleşme, nüfus artışı, iletişim araçlarının yaygınlaşması ve çağın getirdiği bireyselleşme eğilimleri, birçok şairi yalnızlık duygusu, hızla değişen yaşam koşulları ve kimlik bunalımı gibi konuları irdelemeye itmiştir. Öte yandan, kadın yazarların da bu dönemde daha görünür hâle gelmesiyle, şiirde kadın duyarlılığını yansıtan izlekler güç kazanmıştır. Böylece aşk, özlem, toplumsal cinsiyet rolleri ve kişisel kurtuluş gibi başlıklar sıkça işlenen konular hâline gelmiştir. Kültürel ve tarihsel birikimin sağladığı çeşitlilik, 1990'lar sonrası şiir ortamında değişik eğilimleri aynı anda beslemiş, yazılan eserler hem yerel motiflerle hem de evrensel endişelerle yoğrulmuştur. Bu dönem boyunca düzenlenen şiir buluşmaları, festivaller ve atölyeler de sözlü sunumların yanı sıra yazılan dizelerin eleştirilmesi, değerlendirilmesi ve yeniden üretilmesi sürecini hareketlendirmiştir. İnternet kullanımının yaygınlaşması ve çevrimiçi mecraların sunduğu olanaklar, 2000'li yıllardan sonra genç isimlere duyulan ilgiyi artırmış, böylece Tunus şiiri basılı eserlerin ötesine geçerek küresel okuyucu kitlesiyle etkileşime girmiştir.⁶⁸⁰

Bu canlılık, şiir dünyasını yalnızca nicelik anlamında değil, içerik ve biçim yönlerinden de dönüştürmüştür. Hareketlerin ve akımların silikleşmesi, kalem sahiplerini kişisel ifadeye daha fazla önem vermeye teşvik ederken, farklı anlayışlardan beslenen eserler aynı zaman diliminde bir arada değerlendirilmiştir. 1950'lerden miras kalan anlatım biçimleriyle 1990'lar ve 2000'ler kuşaklarının deneysel arayışları iç içe geçmiş, böylece kuşaklar arası iletişim, Tunus şiirinin süreklilik ve yenilik dengesini korumasına imkân tanımıştır. Bireysel özgürlük arayışı, içsel sorgulama ve toplumsal dönüşüm

⁶⁸⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 227-228.

temaları, işlenen konular arasında öne çıkmış; kimi eserlerde ağır basan varoluşsal kaygılar, kimilerindeyse tarihsel ve yerel kimlik vurgusu dikkat çekmiştir. Bu esnada, nitelik konusunda belirli ölçütlere ulaşamayan kitapların sayıca çokluğu, gerçek değeri taşıyan yapıtların görünürlüğünü kısmen azaltmıştır. Buna rağmen, eleştirmenlerin, akademisyenlerin ve edebiyat çevrelerinin zaman içinde kıymetli gördüğü metinler hakkında incelemeler yapılmış, üniversitelerin edebiyat bölümlerinde düzenlenen seminerler ve araştırma projeleri aracılığıyla modern Tunus şiirinin çerçevesi daha açık biçimde ortaya konmuştur.

Hulasa on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, klasik şiire dayalı kaside ve gazellerle şekillenen Tunus şiiri, büyük ölçüde siyasi ve dinî övgü temalarını merkezde tutmuş olsa da 1860'lerden başlayarak ülke içinde yavaş yavaş beliren yayın faaliyetleri ve çeşitli reform girişimleri sayesinde farklı eğilimlere de kapı aralamaya başlamıştır; bu dönemde, medreselerde sürdürülen klasik eğitimin yanı sıra reformcu fikir akımlarının yaygınlaşması, aruz ölçüsüne sadık kalan şairlerle biçimsel veya içerik bakımından yenilik arayışına giren kesimler arasında henüz küçük çaplı da olsa bir gerilim ortaya çıkarmıştır. Ne var ki, 1900'lerin başında gazeteciliğin ivme kazanması ve dergilerin sayısındaki artışa bağlı olarak toplumsal, siyasi ve kültürel meseleler şiirde daha açık bir biçimde yer bulmaya başlamıştır. Klasik kaside veya gazel geleneği içindeki övgü temalarının yerini yavaş yavaş toplumsal kaygılar ve modernleşme talepleri almıştır. Özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısında yazılmış lirik şiir ve halk şiirleri olarak tanımlanan eserler dikkat çekmektedir; bu eserlerin ortak noktası, sert kalıplara tamamen sırt çevirmeden fakat ezgiye uyum sağlamak amacıyla belli esneklikler tanıyarak, günlük yaşam, toplumsal aşk anlayışı ve hatta yer yer siyasi duyguları sade bir söylemle yansıtmaları olmuştur. Aynı dönemde, asrî şiir olarak anılan yeni bakış açısı, gazetelerin ve mecmuaların da desteğiyle giderek belirginleşmiş; ulusal kimlik, bağımsızlık düşüncesi ve toplumsal uyanış temaları, geleneksel şiir anlayışına karşı alternatif bir yön ortaya koymuştur. Öte yandan, muhafazakâr tutumun ve medrese kökenli eğitim sisteminin etkisi, köklü biçim devrimini uzun süre geciktirmiş; buna karşın farklı arayışlar içinde olan şairler, dil ve üslupta çeşitli yenilik denemelerine girişerek, eleştirel imaları zaman zaman dolaylı biçimde kullanmış olsalar da işgal dönemi baskılarına rağmen şiire aykırı bir ölçüyü dâhil etmeyi başarmışlardır. 1920'lere doğru iyice belirginleşen ikili yapı, bir tarafta klasik kalıplara yaslanarak dinî veya methiyeci konuları işleyenleri, öte

tarafıta ise sosyal meselelere, modern bilimlere ve ulusal duyarlığa vurgu yapanları aynı tarihsel zeminde bir arada tutmuştur. Sonrasında, dünyadaki siyasal çalkantılar ve özellikle işgalin ağır şartları, Tunus şiirinde protest arka planı beslemiştir; 1930’larda millî kurtuluş düşüncesinin güç kazanmasıyla birlikte şiir, giderek direnişin sesi şeklinde konumlanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı koşullarının getirdiği baskılara rağmen ulusal bilinci canlı tutan şiirsel metinler, 1950’li yıllarda hızlanan silahlı çatışmalar döneminde daha da politize olarak öne çıkmıştır; nihayet 1956’da bağımsızlığın elde edilmesi, uzun zamandır şiirlerde işlenen millî duygunun somut başarıya ulaşmasını sağlamıştır. Ancak bağımsızlık sonrasındaki ilk evrede, devlet ricaline övgü geleneği yeniden ağırlık kazanmıştır; buna karşın, 1960’lardan itibaren toplumsal kalkınma, eğitim reformu, yoksullukla mücadele ve uluslararası Arap meseleleri şiirin başlıca temaları arasına girmiştir. Bu dönemde hem klasik aruz ölçüsünü savunanlar hem de serbest veya yarı klasik biçimlerle denemeler yapanlar aynı edebî iklimi paylaşmıştır; kadın şairlerin ve genç kuşakların görünürlüğü artmış, böylece 1970’lere yaklaşırken Tunus şiiri çok sesli ve deneysel bir yapıya kavuşmuştur. 1970’ler ve 1980’ler boyunca, geleneksel çizgiyle modern akımların bir arada bulunması sürmüştür; yerel lehçeler, tasavvufî bakış açıları ve toplumsal eleştiriler, şiirin biçim ve içerik çeşitliliğini zenginleştirmiş, çeşitli edebî toplulukların ve dergilerin varlığı, farklı seslerin aynı dönem içinde güçlü biçimde duyulmasına imkân tanımıştır. 1980’li yılların sonlarından itibaren şiirin sayısal anlamda büyük artış göstermesi, yenilikçi anlayışların eski kuşakla temas ederek çeşitlenmeyi körüklemesi ve hareketlerin dağılmasıyla bireysel poetikaların öne çıkması, Tunus şiirine yeni bir çehre kazandırmıştır. 1990’larda şairlerin hem toplumsal hem de bireysel meselelere yönelik sorgulayıcı tutumları, şiiri sadece ulusal değil, evrensel konulara daha duyarlı hâle getirmiştir; 2000’li yıllarda dijital platformların etkisiyle yeni şairlerin eserlerini daha hızlı duyurabilmesi, Tunus şiirinin yaygınlaşmasını ve görünürlüğünü artırmıştır. Bütün bu gelişmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan yavaş dönüşümün, bağımsızlık dönemindeki toplumsal beklentiler ve 1980 sonrasındaki bireysel-deneysel açılımlarla birleşerek zenginleştiğini ve nihayetinde farklı kuşakları, ekolleri ve estetik anlayışları bünyesinde barındıran, ulusal ve uluslararası alanda ilgi uyandıran bir şiir ortamı yarattığını göstermektedir. Bu geniş zaman dilimi içinde, geleneksel temalardan beslenen eserlerin tamamen ortadan kalkmaması, modernizmle muhafazakâr bakış açısı arasındaki gerilimi sürekli canlı tutarken, toplumsal ve siyasal dönüşüm süreçleriyle iç

içe geçen sanatsal denemeler, şiirin yalnızca estetik bir alan olmakla kalmayıp aynı zamanda bir bilinç uyandırma ve direniş aracı olarak da işlev gördüğünü kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak Tunus şiiri, son bir buçuk yüzyıl boyunca zaman zaman devlet ricalini övmenin ya da sansürün gölgesinde kalsa dahi, değişen toplumsal koşulları, ulusal kimlik arayışını ve reform ihtiyacını yansıtan özgün metinleriyle bugün de dinamik ve tartışmaya açık bir alanı temsil etmekte; 1980'lerden bugüne yaşanan niceliksel artış, nitelik üzerine tartışmaları da beraberinde getirirken, aynı zamanda yerel ve küresel edebiyat çevrelerince yakından takip edilen, yeniliğe daima açık bir mecra olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu çerçevede, Tunus şiirinin biçim ve içerik bakımından dönüşümüne önemli katkıda bulunan, üslupları ve temalarıyla yirminci yüzyılın genel eğilimlerini şekillendiren önde gelen şairler ele alınacaktır.

3.1.1. Sâlim b. Ömer Bûhâcib (1827-1924)

Sâlim b. Ömer Bûhâcib, 1827 yılında Tunus'un doğusundaki Munastîr vilayetine bağlı küçük bir köy olan Binuble'de dünyaya gelmiştir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir aileye mensup olan Bûhâcib, çocukluk yıllarında ailesine çiftlik işlerinde yardım etmiş, koyun gütmüş ve toprakla haşır neşir olmuştur. Ailesinin içinde bulunduğu sosyoekonomik koşullar, onun ilmî gelişimini engellememiştir. İlk eğitimini küçük yaşta "kuttâb" okulunda Kur'ân öğrenerek almıştır. Bu süreçte okuma yazma becerilerini geliştirerek erken yaşta dinî ilimlere yönelme fırsatı bulmuştur. Babası, onun iyi bir eğitim alması için henüz sekiz yaşındayken başkent Tunus'a göndermiştir. Tunus'ta Bâb Menâr'da bir kuttâba kaydedilen Bûhâcib, burada Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. Küçük yaşta gösterdiği öğrenme azmi ve zekâsı, ailesi ve çevresi tarafından fark edilmiş ve 1842 yılında Zeytûne Okuluna kabul edilmiştir. Bûhâcib burada, Muhammed el-Ĥudâr el-Mâlikî, Şeyh Muhammed b. Ĥuca el-Hanefî ve Muhammed en-Neyfer el-Maliki gibi hocalardan şer'i ilimleri, Muhammed Ĥamde b. 'Âşur el-Mâlikî'den Arap dili ve kültürü alanlarında dersler almıştır. Arap dili ve edebiyatına ayrı bir önem vermiş ve bu alandaki yetkinliğini geliştirmiştir. Ders aldığı süreçte hafızasının kuvveti ve bilgiye olan açlığı ile hocalarının dikkatini çekmiş, kısa sürede tanınan ve takdir edilen bir öğrenci haline gelmiştir. Sadece Zeytûne Okuluyla yetinmemiş, dedesi Sîdî Ali el-Zevâvî'nin

zaviyesinde de eğitim görmüş, burada tasavvuf, Arap dili ve kültürü üzerine derinlemesine bilgi sahibi olmuştur. Ayrıca evlerde düzenlenen ilim meclislerine ki dönemin meşhur âlimlerinden İbrahim er-Riyâhi ve IV. Muhammed Bayram'n evinde verdiği derslere katılmıştır. Bu sayede şair Muhammed Kabâdu ile tanışmış ve onun reformist düşüncelerinden etkilenmiştir. Gençlik yıllarında Bûhâcib, ailesinin ekonomik zorluklarına rağmen, eğitimi sürdürme kararlılığı göstermiştir.⁶⁸¹

Bûhâcib, Zeytûne Okulundaki eğitimi tamamladıktan sonra burada hocalık yapmaya başlamış, bu görevi gönüllü olarak üstlenmiştir. Kısa sürede hocalık yetenekleriyle ön plana çıkan Bûhâcib, ikinci derece hocalıktan birinci derece hocalığa yükselmiş ve bu pozisyonda uzun yıllar görev yapmıştır. Yaklaşık elli yıl süren hocalık kariyeri boyunca, birçok önemli öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında dönemin tanınmış âlimleri ve düşünürleri olan Humeide Bayram, Muhammed Tâhir b. Âşûr es-Sânî, Abdülazîz es-Se'âlibî, İsmail Şafâiyihî ve el-Ezher Üniversitesi'nin eski rektörü el-el-Hıdır Hüseyin gibi isimler bulunmaktadır. Bu öğrenciler, Bûhâcib'in ilmî mirasını ileri taşıyan önemli şahsiyetler olmuştur.⁶⁸²

Bûhâcib, Zeytûne'deki hocalığının yanında el-Mercâniyye ve el-Muntaşiriyye Medreselerinin yöneticiliğini üstlenmiş ve Subhanallah Camii'nde bir yıl imamlık vazifesini icra etmiştir. Zeytûne'de hadis, dilbilgisi ve usul gibi farklı alanlarda dersler vermiştir. Hadis alanında *Muvatta'* ve *Sahîh-i Buhârî*'yi, dilbilgisi alanında ise Suyûtî'nin *el-Müzhir* ve İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* üzerine yazılan el-Eşmûnî şerhi gibi önemli eserleri okutmuştur. Usul alanında ise Aşududdîn İcî (ö. 756/1355)'nin İbn Hâcib'in *Muhtasar*'ına yaptığı şerhi okutarak bu alandaki eğitimi canlandırmaya çalışmıştır. Verdiği derslerin yanında, imamlığı döneminde verdiği Cuma hutbeleri, ayrıca Ramazan ayında Buhari hadis kitabını baştan sona cemaate hatmetmesi, onun ilmi alandaki itibarını artırmış ve onu Tunus'un önde gelen âlimlerinden biri haline getirmiştir.⁶⁸³

Eğitimci ve cami imamlığının dışında, idari ve siyasi görevlerde de bulunmuştur. 1858 yılında kurulan belediye meclisinin yazmanı olarak atanmış ve burada General Hüseyin ile Hayreddin Paşa gibi önemli devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Bu

⁶⁸¹ Maḥfûz, II, 77-78; Muhammed en-Neyfer, 'Unvânu'l-Erîb 'Ammâ Neşe'e bi'l-Bilâdi't-Tûnisiyye min 'Âlimin Edîb, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâm, Beyrut 1996, II, 1168-1169; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 347.

⁶⁸² Maḥfûz, I, 78; el-Ḥabîb b. Faḍîle, *Udebâ Tûnisiyyîn*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 2011, 6-7; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 348.

⁶⁸³ Faḍîle, 7; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 348.

ilişkiler, onun Tunus'taki reform hareketlerinde aktif rol almasını sağlamıştır. 1860 yılında, Hayrettin Paşa tarafından Tunus maliyesini denetlemekle görevli idari komitenin raporlarını hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu görevi sırasında idari yeteneklerini ve siyasi zekâsını da ortaya koymuş ve 1872 yılında Hayrettin Paşa ile birlikte İstanbul'a giderek, Tunus ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri güçlendirme amacı taşıyan müzakerelere katılmıştır. 1873-79 yılları arasında altı yıl boyunca İtalya'da kalmıştır. İtalya'da kaldığı bu süre zarfında Bûhâcib İtalyan dilini ve kültürünü öğrenmiş, Batı'nın bilimsel ve teknolojik gelişmelerini yakından gözlemlemiştir. İbn Âşûr Bûhâcib'in İtalya'daki ikametini "Avrupa'da uzun süre kalması, onun yaşanan olayların hakikatlerine daha ihtiyatlı bir nazarla bakmasına vesile olmuş ve İslam düşüncesini ihya etme yolunda gayret göstermesine vesile olmuştur." ifadesiyle değerlendirmiş ve onun İslam dünyasında bir reform yapılması gerektiğine dair inancını bizlere aktarmıştır. Ayrıca, Paris'te 1878 yılında düzenlenen fuarı ziyaret etmiş, Batı'daki kültürel ve teknolojik gelişmeleri yerinde gözlemleme fırsatı bulmuştur.⁶⁸⁴

Modern bilimlerin İslamî değerlerle uyum içinde uygulanabileceğini savunan Bûhâcib, ülkesine dönünce öğrencilerine bu anlayışı aktarmak için dersler vermiştir. Onun reformist yaklaşımları, özellikle Zeytûne okulunda eğitim alanında yaptığı yeniliklerle dikkat çekmiştir. Geleneksel eğitim yöntemlerinin eksikliklerini tenkit eden Bûhâcib, İslam'ın özüne sadık kalırken eleştirel düşüncüyü teşvik eden bir eğitim modeli geliştirme gayretinde olmuştur. Bu süreçte, öğrencilerine sadece bilgi aktarmakla kalmamış, onlara modern bilimlerle donatılmış İslamî bilinç kazandırmayı da hedeflemiştir.⁶⁸⁵

Bûhâcib, kırsal bir çevrede doğup büyüdüğü için sade ve mütevazı bir hayat sürmeyi tercih etmiş, gösterişten ve ihtişamdan uzak durarak hayatı boyunca köklerine bağlı kalmıştır. Geleneksel giysilere olan bağlılığı ve dünyayı küçümseyen, manevi değerlere önem veren yaklaşımı onun karakterinin milli ve manevi değerlere önem veren Bûhâcib 1905 yılında maliki müftüsü olarak atanmış, 1919 yılında ise Malikilerin baş müftüsü olarak görevlendirilmiştir.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ Maḥfûz, II, 79; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 348.

⁶⁸⁵ Maḥfûz, II, 79-80; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 349-50.

⁶⁸⁶ Maḥfûz, II, 80; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 348-49, 352.

Ömrünü ilim ve irfanla yoğurmuş olan Bûhâcib 14 Zilhicce 1342 (16 Temmuz 1924) oğlu Halil'in Marsa'daki bahçesinde 97 yaşında vefat etmiştir. Cenazesine Tunus Bey'i, devlet adamları ve ülkenin önde gelen âlimleri katılmış, naaşı Zellâc mezarlığına defnedilmiştir.⁶⁸⁷

Bûhâcib, hocalık, müftülük ve idari vazifelerle iştigal olduğundan geride sınırlı sayıda eser bırakmıştır. Eserleri, Muvatta ve Sahîh-i Buhârî üzerine verdiği hadis derslerinin kayıtlarından oluşmaktadır. Bu derslerin yazılı metinleri, altmıştan fazla olduğu belirtilse de yalnızca Âşûriye Kütüphanesi'nde bulunan iki defterde yer alanlar bilinmektedir. Subhanallah Camii'nde verdiği hutbelerden 99 adeti öğrencileri tarafından 1913 yılında Tunus Matbaasında yayınlanmıştır. 3 Aralık 1937 tarihinde ed-Dustûr gazetesinde yayımlanan bir makalede, Bûhâcib'in eserleri *Şerh alâ Muazzam Sahîhî Buhârî*, *Şerh Bedî' alâ Elfiyyetu İbnu Mâlik*, *Rihlatân ilâ Türkiye*, *Şerh alâ Elfiyyetu İbnu Âsım fi'l-Usûl*, çeşitli konularda yazdığı birçok risale ve iki ciltten oluşan şiir divanı şeklinde ifade edilmiştir. Araştırmacılar el yazması şiir divanının olduğunu çeşitli eserlerde belirtmişlerse de araştırmalar neticesinde bu divana ulaşılammıştır.⁶⁸⁸

Bazı şiirlerinin, Muhammed b. Osman es-Senûsi'nin *er-Rihletu'l-Hicâziyye* ve *el-İstitlââtü'l-Bârîsiyye* isimli eserleri ile Abdülazîz el-Mes'ûdî'nin Âşûriyye Kütüphanesi'nde mahtut haldeki otobiyografisinde ve bazı gazete ve dergilerde yayınlandığı da verilen bilgiler arasındadır.⁶⁸⁹

Bûhâcib'in, mevcut şiirleri kısa ve sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Şiirlerinde geleneksel medih ve mersiye türleri öne çıkmakta, bu türlerde, övgü ve yas temaları işlenmektedir. İslamî ilimlerin ve ahlakî değerlerin korunması, toplumsal dayanışma ve birlik vurgusu, vatan sevgisi, doğaya ve topraklara olan bağlılık gibi konuların yer aldığı; ayrıca kişisel duygularını ve günlük yaşamla ilgili gözlemlerini sanatsal bir üslupla ifade ettiği de söylenebilir. Bazı şiirlerinde komik unsurların olduğu da söylenmiştir.⁶⁹⁰

Hayrettin Paşa ile 1288 (1872) yılında İstanbul'a yaptığı ziyarette Sadrazam'a şu kaside ile methiyede bulunmuştur.

⁶⁸⁷ en-Neyfer, II, 1170; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 349.

⁶⁸⁸ Maḥfûz, II, 81; Faḍîle, 8-9; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 349.

⁶⁸⁹ Faḍîle, 7; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 349.

⁶⁹⁰ Maḥfûz, II, 80; en-Neyfer, II, 1169-72; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 351.

وزارة محمود بها الله قد منا على دولة الإسلام فهي به تهني

Mahmûd Paşa'nın vezirliği ile Allah, İslam diyarına lütfetti, onunla bu devlet saadet bulur ve yükselir.

Hayrettin Paşa için yazdığı mersiye'nin başında şöyle demiştir.

سهم المنية نافذ في الحين ما إن يرد بشدة أو لين
والحي هدف، حيث لا يدري متى يرمى... ولا من خلف أو من دون
والموت ينتخب الكرام لنقلهم لمنازل الإكرام والتأمين

Ecel oku, vakti geldiğinde mutlaka hedefine ulaşır, ne sert bir hamle onu durdurabilir ne de yumuşak bir tavır.

Hayat sahibi, ne zaman vurulacağını bilemez, ok ne arkadan gelir ne de ön taraftan fark edilir.

Ve ölüm, seçkinleri özenle seçer, onları ikram ve huzur dolu bir diyara taşır.

Ahmed Fâris Şidyâk'ı methettiği şiirin başı şöyledir:

صدقت فراسة من دعاه بفارس لقبا ينم بما لدى الشدياق
من طول باع في مجال براعة قد نال منها اليوم خصل سباق
وفصاحة عربية وجزالة أدبية وجميل ذكر باق

Haklı çıktı onu Fâris lakabıyla çağırانların feraseti, Şidyâk'ın maharetini bu lakab vecizce yansıttı.

Ustalıkta erişilmez bir derinlikte olan o, bugün en üstün meziyetleri kendinde topladı.

Arapçanın belâgati ve edebî zarafeti, onun adıyla daima yaşayacak, ebediyen hatırlanacak.

Sonuç olarak Bûhâcib, sadece bir hoca, imam, müftü veya idareci değil, aynı zamanda edebî izler bırakan bir şairdir. İslam düşüncesine olan sadakati ve modern bilimlere olan ilgisiyle, dönemin önde gelen âlimi olarak temayüz etmiştir. Uzun bir ömür süren Bûhâcib hayatının büyük bölümünü 19. yüzyılda geçirse de 20. yy'da Tunus'un

kültürel hayatına etkisi olan muhaddis, fakih ve edibin hocası olması hasebiyle zikredilmesi elzem olmuştur.

3.1.2. Sâlih Suveysî el-Kayravânî (1871-1941)

Abdullah Sâlih b. Ömer Suveysî eş-Şerîf el-Kayravânî 1871 senesinde Kayravân'da doğmuştur. Nesebi annesi tarafından Hz. Ali'ye dayanmaktadır. 1876 yılında beş yaşındayken ailesiyle başkent Tunus'a göç etmiş ve 1886 yılına kadar orada yaşamıştır. İlk eğitimini Tunus'ta el-Kuttâb mektebinde Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzederek almıştır. Zeytûne camisinde ders aldığına dair rivayet olsa da ayrıntılı bilgi bulunamamıştır. Suveysî 1886 yılında annesiyle Kayravân'a dönmüş babası Tunus'ta kalmıştır. Kayravân'a gittikten yaklaşık bir yıl sonra 1887 yılında 16 yaşındayken babası vefat etmiş ve yetim kalmıştır. Babasının ölümü Suveysî'de derin izler bırakmış, hayatı boyunca yetimlerin savunulmasını kendisine ilke edinmiştir.⁶⁹¹

Dönemin sosyo siyasi zorluklarına rağmen edebiyat alanında kendini geliştirmiş ve ustalaşmıştır. Bilgisini, edebî kitaplar, şiir divanları, şarkiyatçı/oryantalist gazete ve dergi okuyarak ilerletmiş, ilimde vukûfiyet kazanmıştır. Nahdanın önde gelen isimlerinden olan el-Afgânî, Muhammed Abduh, Sa'd Zağlûl, Şekîb Arslan ve Reşîd Rıza'nın makalelerini takip etmiş, Muhammed Abduh ve öğrencilerinden etkilenmiştir. Düşüncelerine yön veren en önemli kişi Muhammed en-Nahlî olmuştur. Nahlî'den dersler almış, onun fikirlerini kendi eserlerine yansıtmıştır.⁶⁹²

Sosyal, siyasi ve dinî alanda yazdığı fikirleri, düşünceleri ve şiirlerini *ez-Zehra*, *en-Nahda*, *el-Hâdîra*, *et-Tûnisî* ve *es-Savâb* gibi Tunus gazetelerinde yayınlamıştır. Yine bazı yazılarını Mısır'ın önde gelen dergilerinden olan *el-İslam* ve *el-Funûn*'a da göndermiştir. Kaleme aldığı yazılarında amacının “özelde ülkesindeki insanları genelde ise Müslümanları Selef-i Sâlih'in yoluna, gençlerin davranışlarını da hak yoluna davet etmek” olduğunu belirtmiştir. Ancak bu amacı, onun fikirlerine karşı olanları rahatsız etmiş düşüncelerinden dolayı muhaliflerin öfkesine ve birtakım iftiralarına maruz

⁶⁹¹ Muhammed Maḥfûz, *Terâcimu'l-Muelliḥîn et-Tûnisîyyîn*, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1984, III, 91; Ahmed b. 'Abdillâh, *Sâlih Suveysî el-Kayravânî: Ḥayâtuhu ve Muḥtârât min Kitâbâtihî*, el-Merkezu'l-Vaṭanî li'l-İttisâli's-Şekâfî, Tunus 2003, 5.

⁶⁹² Maḥfûz, III, 91; 'Abdillâh, 16-17; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 173.

kalmıştır. Yazılarının ülke gençlerinin zihinlerini bulandırdığı, toplumla fitne çıkardığı gerekçesiyle Tûzer şehrine sürgün edilmiştir.⁶⁹³

Sürgün kendi deyimiyle ona bir nimet, hediye olmuştur. Bu süreçte yazıya olan eğilimini gerçekleştirebilmiş ve edebî eserlerinin bir kısmını tamamlamıştır. Sürgünün sona ermesiyle doğduğu şehre geri dönmüş en-Nush ve'l-İrşâd temaları etrafında şekillenen şiirler kaleme almıştır. *el-Hâdıra* dergisi için makaleler hazırlamış bu makalelerinde ıslah ve hidayet ilkesini gözeterek halkını uyanışa, sömürgeciliğin onur kırıcı zincirlerinden kurtulmaya çağırmıştır.⁶⁹⁴

Sâlih Suveysî, Tunus'ta modern şiirin öncülerinden sayılan ve özellikle toplumsal ve dinî ıslah temalarını işleyen bir şair olarak dikkat çekmektedir. Eserlerinde, ülkesinin sömürge tahakkümü altında yaşadığı dönemde halkı bilimsel ve kültürel ilerlemeye davet etmek, İslam dünyasının çöküş sebeplerini sorgulamak ve gençleri "saf dine" yönlendirmek gibi ana hedefleri göze çarpar. Onun şiirleri, geleneksel Arap edebiyat biçimlerini korumakla beraber, dönemin modern düşünce akımlarından da etkilenen yenilikçi bir üsluba sahiptir.⁶⁹⁵

Suveysî'nin şiirleri, toplumsal bilinçlenme ve dönüşüm hedefiyle kaleme alınmış, "ıslah edici şiir" olarak nitelendirilen eserlerdir. Şair, eserlerinde, toplumun mevcut durumunu eleştirel bakış açısıyla değerlendirerek bireyleri ve toplumu geleceğe taşıyacak bir değişimin gerekliliğine işaret eder. Özellikle "أفيقوا يا بني وطني" (Uyanın ey ülkemin evlatları) şiiri, bu çağrının en belirgin örneklerinden biridir. Suveysî, bu şiirinde, halkını geçmişin ihtişamlı medeniyetlerine duyduğu özlemi yeniden canlandırırken, aynı zamanda modern dünyanın gerektirdiği bilgi ve becerileri edinmenin önemini vurgular. Şairin bu ikili yaklaşımı, geleneksel değerlerle modernleşme arasındaki dengeyi kurma çabasını yansıtmaktadır.⁶⁹⁶

Şiirlerinde yer yer duygu yüklü bir sesleniş hâkimdir. Özellikle vatan sevgisi, geleneksel değerleri muhafaza etme ve dinî saflığı koruma temaları, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında etkisini gösteren reformcu bakış açısı ile birleşir. Dil ve biçim açısından bakıldığında, klasik Arap şiirinin kafiye ve vezin düzenini çoğunlukla

⁶⁹³ 'Abdillâh, 18-19; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 173.

⁶⁹⁴ Maḥfûz, III, 91; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 173.

⁶⁹⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 173.

⁶⁹⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 174.

muhafaza ettiği görülür. Yine de mısralarında giderek artan bir sadeleşme ve anlaşılır olma kaygısı hissedilir. Suveysî'nin, geleneksel süslü anlatım kalıplarını tamamen reddetmesi de zaman zaman sade üsluba yönelmesi, dönemin “yenileşme” eğilimini şiirsel alanda desteklediğini gösterir. Onun şiirlerinde yer yer görülen basit anlatım ve güncel konulara vurgu, çağdaşlarının dikkatini çekmiş ve onun “ıslahçı şair” kimliğini pekiştirmiştir.⁶⁹⁷

Bütün bu özellikleriyle Sâlih Suveysî, halkı duyarlılıkla harekete geçirmeye çalışan bir entelektüel ve sanatkâr profili çizer. Şiirlerinin ana gayesi, “bilimin ışığıyla yükselmek” ve “öze dönüş” arzusudur. Bu sebeple, genç nesli eğitime teşvik eden, kadının eğitime vurgu yapan, hurafelerle mücadeleyi savunan mısralara Suveysî'de sıkça rastlanır.⁶⁹⁸ Aynı zamanda dilin ve dinin özüne dönülmesini, toplumsal barış ve birlik ortamının sağlanması için vazgeçilmez görür. Döneminin diğer bazı şairleri benzer kaygılarda bulunsa da Suveysî'nin ısrarlı ve bütüncül yaklaşımı, onu modern Tunus şiirinin kurucu figürlerinden biri hâline getirmiştir.⁶⁹⁹

Sâlih Suveysî'nin 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki şiirleri, her ne kadar o dönemdeki politik baskılar ve toplumsal engeller sebebiyle tam anlamıyla yaygınlık kazanamasa da; Tunus'ta millî kimlik inşasında önemli bir yer tutar. Radyolarda veya gazetelerde sınırlı şekilde yayımlanan şiirleri sayesinde dinleyicileri ve okurları hem kendi kimliğine hem de İslam dünyasının genel durumuna dair keskin bir farkındalığa davet edilmiştir. İbn Âşûr onun için “Sâlih es-Suveysî, her ne kadar şiirlerinde yer yer edebî eksiklikler olsa da milliyetçi duyarlılığın ve düşünsel uyanışın sesi olarak kabul edilir. Diğer şairler aynı yolu izlese de onun bu yolu sıkı bir şekilde takip etmesi ve şiirini yeryüzünde fani kılacak kadar güçlü bir bağlılıkla bu alanda öne çıkması, onu reformist şiirin bayraktarı yapmıştır.”⁷⁰⁰

Suveysî kızları Reşîde ve Şerîfe için bir kaside yazmış ve bu kaside de çocuklarının masumiyetini ve güzelliğini yüceltirken, bir yandan da hayatın zorluklarına ve toplumsal sorumluluklarına değinmiştir.

⁶⁹⁷ Maḥfûz, III, 92; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 174.

⁶⁹⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 173-74.

⁶⁹⁹ Maḥfûz, III, 91-92.

⁷⁰⁰ 'Abdillâh, 118; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 174.

إلى الزهرتين

أ رشيدة قلبي الشفوق رعاك عيشي وسري بالعفاف أباك
 فأبوك قد يحبو إلى الخمسين من عمر وأنت إلى الشهور خطاك
 فإذا تبسم ثغرك المعسول في وجهي في الله ما أحلاك
 تنأى الهموم على فؤادي كلما فتحت إلي من الكرى عيناك
 ويسرني منك الرضاء ولو بدا هرج ينغص صفوه اماك
 عند الصباح تزقزين كطائر في روضة سبحان من أنشاك
 ...

أ شريفة قد جئت بعد رشيدة وأبوك في حل من الأشواك
 فإذا بكيت على الرضاع فإنني أبدا من الزمن المنغص باكي
 وإذا غفلت عن الحوادث إنني من وقعهن وقعت في الاشراك
 أ ينام جفن أبيك والأوطان في خطب يؤججه السعير الذاك
 لا تلبسي حلل الحرير ترفها فالوقت ضايقني بعكس مناك
 عيشي بلا ثوب فأنت ككوكب يبدو بنور في علا الأفلاك

İki Çiçeğe

Reşîde! Merhamet dolu kalbim seni korusun, iffetle yaşa ve temiz bir hayat sür, baban.

Baban ellili yaşlara doğru ilerlerken, senin adımların ise aylara doğru.

Tatlı gülüşün yüzümde parladığında, Allah adına, ne kadar da tatlısın!

Uykudan gözlerini her açtığında, dertlerim uzaklaşır kalbimden.

Bazen annenin saadeti engelleyecek kargaşa sözleri duyulsa da bana senin hoşnutluğun yeter.

Sabah olunca bir kuş gibi cıvildarsın, sonsuz kudret sahibi seni böyle yarattı.

...

Şerîfe! Sen Reşîde'den sonra geldin. Ve baban sıkıntılardan arınmış bir hâlde.

Eğer emzirilmek için ağlarsan, ben ise gamlı zamanlara her daim ağlarım.

Şayet yaşananları ihmal edersem, onların etkisiyle tuzağa düşerim.

Baban gözlerini kapatıp nasıl uyusun ki, vatan felaket içinde alevler içinde yanarken?

İpek giysiler giyme, lükse kapılma, çünkü zaman bana ters yüzünü gösteriyor.

Elbisesiz yaşa, çünkü sen bir yıldız gibisin, gökyüzünde ışıyla parlayan.⁷⁰¹

Sâlih Suveysî, 18 Aralık 1941 tarihinde 70 yaşında vefat ederek Tunus toplumunda derin bir boşluk bırakmıştır. Dönemin önemli isimlerinden Muhammed el-Halivî bu kaybı “Zamanın akışı, Kayravân’ın alamet-i farikalarına ve sohbet meclislerine musallat olan bu boşluğu daha da artırmaktan başka bir şey yapmayacak. Onun sıkça uğradığı mahallere uğruyoruz, lakin artık kendisini o mahallerde göremiyoruz. Onun letafet kattığı meclislerde bulunuyoruz, lakin artık coşkun bir ruhun ve ulvî bir şahsiyetin remzi olan gür sesini işitemiyoruz...” sözleriyle, Zeynelabidin es-Senûsî ise “O, Kayrevan edebiyatının siması ve son çeyrek asırdır belâgat sancağını taşıyan bir şahsiyetti. Gençlik çağında bir edîb olarak yetişmiş ve devrin zorluklarına ve zamanın darlığına rağmen edebiyat mesleğini bir hayat yolu olarak benimsemiştir. Onun geleneksel yollara kattığı cazibe, o yolları geniş ve azametli ufuklara açarak zirveye taşımıştır.” sözleriyle ifade etmiştir.⁷⁰²

3.1.3. Mustafa Âğâ (1877-1946)

Tunus’un kuzeyindeki el-Kerm kasabasında 1877 yılında dünyaya gelen Mustafa b. Muhammed b. Mustafa Âğâ, köken itibarıyla Çerkez asıllı bir aileye mensuptur. Ailesi, sosyoekonomik bakımdan varlıklı bir çevrede yer almış, dedesi Mustafa Âğâ ise Ahmed Bey döneminde (1837-1855) Tunus’ta savaş bakanlığı yapmıştır. Çocukluk yıllarında

⁷⁰¹ ‘Umar, 10.

⁷⁰² ‘Abdillâh, 27.

Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen ve edebî eserlere ilgi duyan Mustafa Âğâ, aile çevresinin kültürel birikiminden de yararlanarak edebiyata erken yaşlarda yönelmiştir. Babası hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi yer almamakla birlikte, ailenin yüksek mevkilerle temas hâlinde olduğu bilinmektedir. Çocukluk ve gençlik döneminde yoğun bir okumayla meşgul olan Mustafa Âğâ, Fransızca ve Türkçe öğrenmiş, geniş bir okur-yazar muhitinde yetişmiştir. Özel hayatına dair az sayıda belge bulunmakta olup, bu dönemdeki hobileri ve sosyal ilişkileri hakkında sınırlı bilgi mevcuttur.⁷⁰³

Eğitimi, klasik mektep düzeninden ziyade konakta sağlanan özel dersler yoluyla gerçekleşmiştir. Arapça ve edebî derslerde hocalarından aldığı sağlam temel, onun yazın dünyasında derinlik kazanmasına imkân tanımıştır. Özellikle Muhammed el-Ğurtûbî ve Osman b. el-Mekkî et-Tevzerî gibi devrin saygın âlimlerinin rehberliği sayesinde Arap dili ve edebiyatının inceliklerine vakıf olmuştur. Bu dönem, onun düşünce yapısını biçimlendirmiş ve eleştirel bakış açısını pekiştirmiştir. Medrese ya da yüksekokul tahsilini resmî kurumlardan çok, konak çevresi ile seçkin hocaların gözetiminde tamamlamıştır.⁷⁰⁴

Yaşadığı dönemde Tunus, Fransız himayesi altındaydı ve siyasi alanda reform talebiyle ortaya çıkan farklı görüşler arasında sıkı bir rekabet vardı. Mustafa Âğâ, siyasi bölünmelerin Tunus toplumunu sarstığı bu süreçte özellikle 1922'deki reform girişimlerini benimseyen bir çevrede yer almıştır.⁷⁰⁵ Toplumsal meseleler karşısında sanat ve edebiyat aracılığıyla eleştirel bir tutum sergileyerek, eserlerinde toplumun yaşayışındaki çelişiklere ve adalet arayışlarına değinmiştir. Fakat kendi şiir ve metinlerinde doğrudan millî hareketlere atıfta bulunmadığı, daha ziyade felsefî ve mizahî bir anlatımı benimsediği görülmektedir.⁷⁰⁶

Edebî çevresi, dönemin seçkin yazar ve şairleriyle kurduğu dostluklarla şekillenmiştir. Özellikle Muhammed eş-Şâzelî Haznedâr (1881-1954) ile yakın ilişkisi, aruz ve kafiye bilgisini derinleştirmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca Hasan Husnî

⁷⁰³ Hayruddîn b. Maḥmûd b. Muḥammed ez-Zîrikî, *el-A'âm Kâmus Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Musteşrikin*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, Beyrut 2002, VII, 245; Muḥammed Maḥfûz, *Terâcimu'l-Muelliḥin et-Tûnisîyyîn*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, I, 9.

⁷⁰⁴ Maḥfûz, I, 9; Reşîd ez-Zevâdî, *Udebâ Tûnisîyyîn*, Dâru'l-Mağribi'l-'Arabî, Tunus 1972, 11.

⁷⁰⁵ İbn 'Âşûr, *el-Hareketu'l-Edebiyye*, 146-47.

⁷⁰⁶ ez-Zevâdî, 14-15; Muḥammed Şâlih el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî el-Mu'âşır*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1989, II, 47.

Abdülvehhâb, Ahmed Bayram, Ali el-Hâzimî gibi dönemin ileri gelen şahsiyetleriyle de düzenli fikir alışverişinde bulunmuş, ortak sohbet meclislerine katılmıştır. Bu etkileşim hem edebî kimliğini olgunlaştırmış hem de şiir ve nesir alanında yenilikçi bir tutum geliştirmesine yardımcı olmuştur.⁷⁰⁷

Âğâ'nın fikir dünyası, Kur'aâ, klasik Arap şiirleri ve felsefî metinlerin etkisiyle şekillenmiştir. Bilhassa filozof şair Ebu'l-Alâ el-Maarî'ye duyduğu hayranlık, eserlerine felsefî bir bakış açısı olarak yansımış, edebiyat anlayışını derinleştirmiştir. Aklî muhakemeye önem veren bir yaklaşım benimsemiş, toplumdaki ahlâkî ve sosyal meselelere dair hicivli veya alaycı ifadeler kullanmıştır. Sık sık hikâye kurgusu ve mizahî unsurlarla zenginleştirdiği şiirlerinde, beşerî durumları sorgulayan felsefî çıkarımlara yer vermiştir. Bunun yanında geleneksel Arap edebiyatının öğelerini de ihmal etmemiştir.⁷⁰⁸

Mustafa Âğâ, şiir alanında Tunus edebiyatında özel bir yer edinmiştir. İlk şiirlerini aile konağındaki sakin ve estetik ortamda kaleme almış, 1920 civarında bu şiirlerden bir kısmını "Dîvânu Mustafa Âğâ" adıyla yayımlamıştır. Şiirlerinde masalsı bir anlatımın yanı sıra yergi, nasihat, övgü, özlem ve toplumsal eleştiri temaları dikkat çekmektedir. Ayrıca hikâye anlatımına yaklaşan diyaloglara ve felsefî düşünceye dayalı sorgulamalara sıkça yer veren şair hem klasik edebiyata hem de halk diline dayalı şiir anlayışını ustalıkla birleştirmiştir.⁷⁰⁹

Klasik şiir anlayışını yansıtan "Dîvânu Şi'r" adlı eseri, onun geleneksel edebiyatla kurduğu güçlü bağın somut göstergesidir. Buna karşılık, halk dilinde kaleme aldığı "Dîvânu Manzûmât 'Âmmiyye" ile geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemiş, toplumsal ve ahlâkî temaları yerel halkın konuşma diliyle harmanlayarak farklı kesimlere seslenmeyi amaçlamıştır. Bu eserlerde sosyal konulara duyduğu duyarlılık belirgin biçimde hissedilir. Ayrıca, felsefî bir derinlikle kaleme aldığı *Ben* ve *el-Ma'arrî* adlı temsili diyalogları, düşünsel zenginliğini ve mizahî üslubunu ortaya koyan çarpıcı bir çalışma olarak görülmüştür. Özellikle "شعر الأقصوصة" (kısa hikâye tarzı şiir) biçiminde yazdığı modern şiirler, Tunus edebîyatında yenilikçi bir hareketin başlangıcını temsil etmiş ve

⁷⁰⁷ Maḥfûz, I, 11.

⁷⁰⁸ ez-Zevâdî, 15; Maḥfûz, I, 10-11.

⁷⁰⁹ ez-Zevâdî, 19; Muḥammed eş-Şâlih el-Mehîdî, *Tûnis fî Terâcim A'âmihâ*, (haz. Enes eş-Şâbbî), el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu's-Şekâfe, Tunus 2012, I, 199-200.

geleneksel ile modern unsurlar arasında kurduğu köprü sayesinde şairin öncü konumu pekişmiştir.⁷¹⁰

Mustafa Âğâ'nın bu edebî yönü, onun aynı zamanda dönemin önemli kültürel ve sanatsal girişimlerinde de aktif olmasına zemin hazırlamıştır. Siyaset ve toplum meselelerinin yoğun biçimde tartışıldığı ortamlarda yer almış; Tunus'taki bazı kulüp ve derneklerin (nâdî olarak anılan toplantı mekânlarının) kurucuları veya müdavimleri arasında bulunmuştur. Öte yandan, Mustafa Âğâ tiyatro ve müzik alanlarında da önemli girişimlerde bulunmuştur. Cem'iyetu'l-Âdâb ve Cem'iyetu's-Şehâme gibi topluluklarla iletişim hâlinde olmuş, Tunus'ta Arapça tiyatro eserlerinin sergilenmesini desteklemiş, dönem dönem bu derneklerde görevler almıştır. Tiyatro topluluklarının birleşmesiyle kurulan bazı Cevku't-Temsîlî'l-Arabî yahut "ittihâd" adıyla anılan sanat girişimlerinde yer aldığı; bizzat oyun yazmasa da tiyatroculara maddi ve manevi destekte bulunduğu bilinmektedir. Yine "el-Cem'iyetu'r-Reşîdiyye" müzik derneğinde yöneticilik yapmış, görev süresince "Nûbetu'l-Irâk" adlı eserin tamamını inceleyip düzenlemiş, diğer bazı nûbelerde yer alan kaba ifadeleri düzelterek yerlerine daha uygun kelime ve ifadeler koymuştur.⁷¹¹

Sanata ve edebiyata adanmış bu yönü, Mustafa Âğâ'nın resmî kurumlarda veya memuriyet kademelerinde görev almayı bilhassa tercih etmemesiyle birleşmiştir. Örneğin, Tunus'ta radyonun ilk dönemlerinde kendisinden para karşılığı bazı edebî programlar hazırlaması talep edildiğinde, *Ben ve el-Ma'arrî* sohbetlerini herhangi bir ücret kabul etmeksizin yayımlamış, sanatsal özgürlüğünü korumak adına maddi kazançtan feragat etmiştir.⁷¹²

Mustafa Âğâ ayrıca dönemin entelektüel çevreleriyle yakından ilişki kurmuş, "nâdî" geleneğini Avrupa tarzı "salon" toplantılarıyla birleştirerek dost ve yazar çevresini evinde düzenli toplantılara davet etmiştir. Bu toplantılarda haftanın edebî, sanatsal ve siyasi gelişmeleri ele alınmış, karşılıklı görüş alışverişi, ufuk açıcı tartışmalar ve mizahî

⁷¹⁰ ez-Zevâdî, 20; el-Mehîdî, *Tûnis fî Terâcim A' lâmihâ*, I, 199-200; Kâmil Selmân el-Cubûrî, *Mu'cemu's-Şu'arâ' mine'l-'Aşri'l-Câhilî Hattâ Sene 2002*, Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, V, 386.

⁷¹¹ ez-Zevâdî, 12-14, 18; Maḥfûz, I, 10-11; el-Mehîdî, *Tûnis fî Terâcim A' lâmihâ*, I, 201-3.

⁷¹² ez-Zevâdî, 24; el-Mehîdî, *Tûnis fî Terâcim A' lâmihâ*, I, 205.

dokunuşlar eksik olmamıştır. Bazı yakın dostlarıyla, şiirin biçimsel ayrıntıları (vezin, kafiye, edebî sanatlar) üzerine yaptığı sohbetler de günümüze değin hatırlanmaktadır.⁷¹³

Eserlerinin büyük bölümünde felsefî, toplumsal ve ahlakî eleştirilere yoğunlaşan Mustafa Âğâ, kimi zaman mizahî ve sert üslubuyla dönemin siyaset ve toplum iklimine özgün bir ayna tutar. Onun güçlü hayal gücü, diyalog formundaki şiir ve düz yazılarında açıkça görülür; bazen iki farklı karakteri konuşturarak düşüncelerini derinleştirmeyi seçer. Şiirlerindeki dil, yer yer bol edebî sanatlarla yüklü klasik üsluba; bazen de sade, yerel ağızlara kayarak Tunus toplumunun farklı katmanlarına ulaşmayı hedefler.⁷¹⁴

Âğâ, kapalı ve örtük bir anlatım benimseyerek, gözlem ve tasvir gücünü öne çıkaran üslupla mekân ve atmosfer betimlemeleri üzerinden okuyucuyu içine çeken bir şiir kaleme almıştır.

خلف الستار

ساق	بعض	الظرفاء	للقدر	لاحتفال	حضرته	الأسر
في	مكان	لثري	ماجد	كل	مدعو	له
قال:	جزت	الباب	مصحوبا	إلى	قاعة	قد
وعلى	الأبواب	أستار	بدت	وبدا	منها	الذي
لم	تبين	منها	وجوه	إنما	بان	قد
وإذا	بي	قرب	ستر	صدفة	وعراني	رغم
من	جدال	أشغل	السمع	إلى	أن	نأى
فتنبهت	أخيرا	لحديث		ث	جری	خلفي
بين	بنتين	وهاك	نص	ما	اختصر	قالتاه
قالت	الصغرى	على	ما	ارتني	حيث	في
ولعمري	كان	صوتا	ساحرا	كدت	قبل	الراح
					منه	أسكر

⁷¹³ el-Mehîdî, *Tûnis fî Terâcim A 'lâmiâhâ*, I, 207-9.

⁷¹⁴ ez-Zevâdî, 19; Maḥfûz, I, 9-11; el-Mehîdî, *Tûnis fî Terâcim A 'lâmiâhâ*, I, 210-12.

Perde Arkası

Kaderin yönlendirmesiyle nüktedan kişilerden biri, ailelerin katıldığı bir kutlamaya katıldı.

Şerefli ve saygın bir kişiye ait mekânda, her davetli orada bulunmakla övünmektedir.

Biri dedi ki: Kapıdan refakat edilerek taş duvarların çevrelediği bir salona geçtim.

Kapılarda perdeler görünmeye başladı ve bu perdeler sayesinde daha önce gizlenmiş olan şeyler ortaya çıktı.

Perdelerin arkasında yüzler belirmedi, sadece endam ve mest edici bir rayiha belirdi.

Ve aniden, kazara bir perdenin yanında buldum kendimi, sabrına rağmen sıkıntı sardı beni.

Kulağı rahatsız eden tartışma seslerinden dolayı, saz ve müzik benden uzaklaştı.

Nihayet arkamı döndüm ve arkamda cereyan eden ibret dolu bir konuşma olduğunu fark ettim.

Konuşma iki genç kız arasında idi, işte sana onların söylediklerinin özet hali.

Küçük kız dedi ki: Benim düşünceme göre seste dilin tatlılığı ve inceliği açıkça hissediliyor.

Hayatım üzerine yemin ederim ki, o ses gerçekten büyüleyiciydi; neredeyse daha şaraba dokunmadan onun etkisiyle sarhoş olacaktım.⁷¹⁵

Şiirdeki üslubu, klasik Arap şiirinin estetik inceliklerini barındırırken, aynı zamanda olay örgüsünü duyular aracılığıyla aktarma yönüyle de dikkat çekmektedir. Şiirin ilerleyen bölümlerinde, duyulan bir konuşma üzerinden içkin anlamlar keşfedilirken, anlatıcı da bu duruma tanıklık eden bir gözlemci konumundadır. Böylece

⁷¹⁵ ‘Umar, 16.

şair, doğrudan bir açıklama yapmaktan kaçınarak, okuyucuyu satır aralarındaki anlamları çözmeye teşvik etmektedir.

Hayatının son döneminde sağlığı giderek kötüleşmiş, buna rağmen Tunuslu yazar ve aydınlarla temasını sürdürmüştür. 1946'da yine doğduğu yer olan el-Kerm'de vefat eden edîb ve şair son yıllarında daha çok radyo konuşmaları ve çeşitli toplantılarda icra ettiği şiir dinletileriyle meşgul olmuştur. Şiirlerinde kullandığı metaforlar, alegoriler ve semboller aracılığıyla felsefi fikirleri etkili bir şekilde işleyen Âğâ, bu yönüyle modern Tunus Arap şiirinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, sonraki nesillere eleştirel düşünceyi şiirsel bir dille aktarma konusunda örnek olarak sayısız şaire ilham kaynağı olmuştur.⁷¹⁶

Sonuç olarak, Mustafa Âğâ'nın şiir divanı, *Ben ve el-Maarrî* başlıklı sohbetleri ve radyodaki edebî konuşmaları, onun edebiyat ve sanat dünyasındaki derin etkisini ortaya koymaktadır. Müzik ve tiyatro alanındaki çalışmalarıyla dikkat çeken Mustafa Âğâ, geleneksel ile moderni bir araya getirerek Tunus'un kültürel yaşamında kalıcı bir iz bırakmıştır. Şiirlerinde felsefi düşüncelerle mizahı harmanlayan özgün üslubu, onu modern edebiyat hareketlerinde öne çıkan bir figür hâline getirmiştir. Tüm bu özellikleriyle Mustafa Âğâ, kendisinden sonraki kuşaklara hem güçlü bir edebî miras hem de sanatsal ilham kaynağı olmuştur.

3.1.4. Muhammed Şâzelî Haznedâr (1881-1954)

Memluk kökenli, Emîru's-Şuara lakaplı Muhammed eş-Şâzelî Haznedâr, 1881 yılında Tunus'un Bardo bölgesinde, ülkenin nüfuzlu ailelerinden birine mensup olarak dünyaya gelmiştir. Dedesi Mustafa Haznedâr'ın, 19. yüzyılın ortalarında Tunus'ta vezirlik yapmış olması, aileyi Tunus'ta etkili bir konuma taşımış, bu durum Şâzelî Haznedâr'ın ayrıcalıklı bir çevrede yetişmesini sağlamıştır. Özellikle saray çevresine yakınlığı, ona geniş bir eğitim imkânı sunmuştur.⁷¹⁷

⁷¹⁶ İbn 'Âşûr, *el-Hareketu'l-Edebiyye*, 146-47; 'Umar Ridâ Keħhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimu Muşannifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-Muşennâ-Dâr İhyâ' i't-Turâşi'l-'Arabî, Beyrut 1957, XII, 284; Maħfûz, I, 10-11; ez-Zevâdi, 25-26.

⁷¹⁷ Hayruddîn b. Maħmûd b. Muħammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûs Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Musteşriķîn*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, VI, 154; ez-Zevâdi, 66-67; Maħfûz, II, 201.

Haznedâr, ilköğrenimini eğitimli bir kadın olan annesi Fatıma bint Kurcî'den almıştır. Ardından Osman b. el-Mekkî Ali b. Sâsî ve et-Tayyib Bûšnâk gibi hocalardan dil, edebiyat, tarih, hukuk ve dinî ilimler alanında ders almıştır. Yanı sıra, bir dönem Zeytûne'deki derslere katılmış, ancak diploma sahibi olmaktan ziyade bilgi ve kültür birikimini artırmaya odaklanmıştır. Sarayda babasının zengin kütüphanesi pek çok klasik Arap şiiri ve dil kaynağını incelemesine imkân vermiştir. Aynı zamanda saraydaki edebî toplantılara ve sohbetlere katılarak dönemin önemli şair ve yazarlarıyla tanışma fırsatı bulmuştur. Klasik Arap şiiri alanında ihtisas sahibi üdeba ile aynı meclislerde bulunması, onun şekillenen üslubuna geleneksel bir temel kazandırmıştır. Erken bir yaşta edindiği okuma ve araştırma alışkanlığı, düşünce dünyasını geliştirmiş ve edebiyat alanında kayda değer bilgi birikimi edinmesini sağlamıştır. Ne var ki zamanla siyasal fikirlerinin değişmesi, saray çevresinden koparak millî hareketlere yakınlaşmasını ve böylece geniş halk tabakasıyla daha doğrudan bir etkileşim kurmasını sağlamıştır. Bu süreç, onun Tunus edebiyatındaki itibarını pekiştirmiş, toplumsal meselelere duyarlı bir yazar kimliğiyle tanınmasına vesile olmuştur.⁷¹⁸

Haznedâr'ın yaşadığı dönem, Tunus'un Fransız sömürgesi altında çalkantılı siyasi ve toplumsal sürece denk geldiğinden, özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında artan millî hareketler ve ülke genelinde hissedilen baskı ortamı, onun edebî kimliğinin şekillenmesinde doğrudan etkili olmuştur. Saray çevresinde şahit olduğu politik anlaşmazlıklar ve halkın giderek yükselen tepkisi, kaleme aldığı şiirlerde giderek belirginleşen toplumsal bilinç oluşturmuştur. Siyasal konjonktürün hareketli yapısı, ülke içinde yaşanan protestolar ve bağımsızlık mücadelesi, onun gerek kişisel gerek edebî duruşunu sertleştirmiş, eserlerinde adaletsizliğe karşı eleştirel bir ses hâkim olmuştur.⁷¹⁹

Dedesı Mustafa Haznedâr'ın, Fransızların Tunus'a nüfuzunu kolaylaştıran bazı icraatları nedeniyle ülke tarihinde "işbirlikçi" olarak anılmıştır. Şâzelî Haznedâr, bu tutumu yüzünden ağır eleştiriler alan dedesini her fırsatta savunmaya çalışmıştır. Onun şiirlerinde ve söylevlerinde, dedesine yönelik 'hainlik ve yolsuzluk' ithamlarının haksız olduğunu, bunun yalnızca politik koşulların bir sonucu olduğunu savunduğu görülür.⁷²⁰

⁷¹⁸ ez-Zevâdî, 66-68; Maḥfûz, II, 201-203.

⁷¹⁹ ez-Zevâdî, 69, 75; Maḥfûz, II, 202.

⁷²⁰ ez-Zevâdî, 66, 84-85; Maḥfûz, II, 201-203.

Haznedâr'ın şiir anlayışı, vatanseverlik ve sosyal sorumluluk kavramlarına dayanır. Eserlerinde Tunus halkının maruz kaldığı zorlukları, sömürge yönetiminin yıkıcı etkilerini ve özgürlüğe duyulan derin arzuyu yansıtmıştır. Şiirleri sadece sanatsal bir ifade biçimi değil, aynı zamanda toplumsal meseleleri ele alma aracı olarak da işlev görmüştür. Eserlerinin ana temaları arasında vatanseverlik, sosyal adalet, özgürlük ve sömürgeciliğe karşı duruş yer alır. Özellikle, Tunus'un bağımsızlığına duyduğu bağlılığı vurgulamış, toplumsal adaletsizliklere karşı sesini yükseltmiş, özgürlüğün hem bireysel hem de kolektif önemini savunmuş ve Fransız sömürge yönetiminin zararlı etkilerini sert bir dille eleştirmiştir.⁷²¹

Haznedâr'ın edebî mirasının en önemli eseri, gazel, mersiye ve methiye gibi geleneksel türlerin yanı sıra vatanseverlik, sosyal adalet ve özgürlük gibi temaları işlediği şiirlerini bir araya getiren iki ciltlik divanıdır. Şiirleri, klasik Arap şiirinin inceliklerini halk dilinin sadeliğiyle birleştiren zengin bir dil ve güçlü bir üslupla karakterizedir. Güçlü hitabeti, yoğun duygusal derinliği, toplumsal eleştirisi ve Tunus kültürüne ait unsurları kullanmasıyla dikkat çeker. Tunus edebiyatında önemli bir figür olan Haznedâr, eserleriyle milli bilincin uyanmasına ve bağımsızlık hareketinin güçlenmesine katkıda bulunmuş, kendisinden sonra gelen şairleri derinden etkilemiştir. Şiirleri, özellikle Fransız sömürgeciliğine karşı direniş teması etrafında şekillenmiş, Tunus halkına ilham kaynağı olmuş ve onları bağımsızlık için mücadele etmeye teşvik etmiştir. Bazı eleştirmenler onun eserlerinde aşırı hamaset ve ajitasyon olduğunu öne sürse ve dedesinin Fransızlarla iş birliği geçmişi nedeniyle vatanseverliği sorgulansa da Haznedâr'ın Tunus edebiyatına ve ülkenin bağımsızlık mücadelesine yaptığı katkılar tartışılmaz. Emîru'ş-Şu'arâ' unvanına layık görülmesine rağmen, dil ve üslup açısından bazı kusurları ve tekrarları da yok değildir.⁷²²

Haznedâr'ın toplumsal gözlemlerini ve felsefi düşüncesini eleştirel bir üslupla kaleme aldığı bir şiiri şöyledir:

الدهر دهر والرجال رجال	كل سواء والحروب سجال
ما حادثات الدهر غير سحابة	وتقشعت فكأنها أطلال

⁷²¹ ez-Zevâdî, 69, 79-83; Maḥfûz, II, 203.

⁷²² ez-Zevâdî, 69, 79-86; Maḥfûz, II, 201.

دون اقتناء المجد كل كريهة فاصبر لها تتحسن الأحوال
 ما السجن والإبعاد عار إنما ما العار إلا العجز والإذلال
 كم من شريف في القيود مكبل وفتي وضع سره التجوال
 هذا يرى معنى الحياة تنفسا وسواه ذلك عنده القتال
 وتخالف الآراء سر غامض في الكون لم تفتح له أقفال
 ومن الشقاء تسلط البسطا على أولي العقول فداؤها الجهال

Devir aynı devir erler aynı er, herkes eşit, savaşlarda zafer nöbetleşedir.

Zamanın cilveleri bir bulut misali; dağılır, kalıntıları kalır geriye.

Şerefi elde etmenin önünde engeller vardır, onlara sabır göster, haller düzelir.

Zindan, sürgün utanç değildir, asıl utanç acze düşmek zelil olmaktır.

Nice şerefli kişi zincire vurulmuştur ve nice alçak delikanlılar da serkeşçe dolaşmanın muthuluğunu yazmıştır.

Kimi hayatın anlamını sadece nefes almakta görür, diğeri için ise ancak amansız bir mücadeledir.

Görüş ayrılığı, gizemli bir sırdır henüz kilitleri açılmamış olan.

Ne acı, cahillerin akıl sahiplerine hükmetmesi, onların cahillere kurban edilmesi.

3.1.5. Mahmûd Bayram et-Tûnisî (1893-1961)

Şair, tiyatro yazarı ve gazeteci olan Mahmûd Bayram et-Tûnisî, Tunus kökenli bir aileye mensup olup 23 Mart 1893'te İskenderiye'de doğmuştur. Dedesi Mustafa Bayram, hac dönüşü İskenderiye'ye yerleşmiş ve burada ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Bayram erken yaşta ebeveynlerini kaybetmiş, zorlu bir çocukluk geçirmiştir. İlk eğitimini yerel mahalle mekteplerinde alsa da edebiyatla olan ilgisini kütüphaneler ve edebî çevrelerle temas kurarak kendi kendini yetiştirmiştir.⁷²³

⁷²³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 391.

Bayram'ın edebî kariyeri, şiir, şarkı sözü, tiyatro oyunu, makale ve gazete yazıları gibi geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Eserlerinde toplumsal eleştiri, hiciv ve mizah unsurlarını ustalıkla kullanmış, döneminin sosyo-politik sorunlarına ayna tutmuştur. Bayram, sadece üretkenliğiyle değil, aynı zamanda geniş kültürel birikimiyle de dikkat çekmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetmiş, Arap şiirinin klasik eserlerini okuyarak bazı divanlardaki şiirleri hafızasına kazımıştır.⁷²⁴

1917 yılında İskenderiye'deki *el-Ehâlî* gazetesinde yazmaya başlayan Bayram, asıl çıkışını İskenderiye belediyesini hicveden şiiriyle yapmıştır. Halkın büyük ilgisini kazanan bu şiir, Bayram'ın Mısır genelinde tanınmasına vesile olmuştur. Daha sonra Kahire'ye taşınan Bayram, 1919 yılında kendi gazetesini kurmuş, burada İngiliz sömürge yönetimi ve monarşiyi sert bir şekilde eleştiren yazılar kaleme almıştır. Ancak bu cesur tutumu, gazetesinin kapatılmasına ve kendisinin sürgün edilmesine yol açmıştır.⁷²⁵

1919 yılında, Mısır'daki siyasi iktidarla yaşadığı fikir ayrılıkları neticesinde Bayram, hayatının yaklaşık yirmi yılını sürgünde geçirmek zorunda kalmıştır. 1919-1932 arasında on üç yıl boyunca Fransa'nın Marsilya, Paris ve Lyon gibi şehirlerinde yaşamış, zorlu hayat koşullarına rağmen edebî üretkenliğini sürdürmüştür. 1932-1937 yıllarında beş yıl süren Tunus ikameti, Bayram'ın edebî ve siyasi kimliğinin olgunlaşmasında önemlidir. Hayatını daha çok Tunus dışında geçirse de ülkede kaldığı beş yıl boyunca Tunus edebiyatına ve milli mücadelesine katkıda bulunmuştur. Tunus'tan sonra sürgündeki son iki yılını yani 1937-1938 yıllarını Şam ve Beyrut'ta geçirmiştir.⁷²⁶

Bayram, sürgün edildikten sonra 1919 yılında Tunus'a ulaşmıştır. Ancak burada, ekonomik sıkıntılar ve ailesinden gördüğü ilgisizlik nedeniyle hayal kırıklığı yaşamış, sonunda Fransa'ya gitmiştir. Uzun bir süre Fransa'da zor şartlar altında yaşamını sürdüren Bayram, 1932 yılında Tunuslu iş insanı Muhammed Bedra'nın daveti üzerine yeniden Tunus'a dönmüştür. Bedra, Bayram'a *ez-Zamân* gazetesinin baş editörlüğünü teklif etmiş ve Bayram bu teklifi kabul ederek gazeteyi etkili bir muhalif platforma dönüştürmüştür. Bayram'ın Tunus'taki yazıları, Fransız sömürge yönetimini sert bir dille eleştirmiş, halkın bilinçlenmesinde ve direniş ruhunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Onun *ez-Zamân* gazetesindeki başarısı, kalemini ve hiciv yeteneğini ortaya

⁷²⁴ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 97; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 391.

⁷²⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 391-92.

⁷²⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 391-96.

koymuştur. Ancak bu dönemde hem Fransız sömürge yönetimi hem de yerel elitlerle ciddi çatışmalar yaşamıştır. Gazete sık sık sansüre uğrasa da Bayram, yazmaya ve mücadeleye devam etmiştir. Ancak 1937 yılında, Tunus'tan ikinci kez sürgün edilmiş önce Şam'a gitmiş, ardından Fransa'ya gönderilmek istenmiştir.⁷²⁷

Bayram'ın Tunus'ta geçirdiği beş yıllık dönemi, salt bir sürgün olarak nitelendirmek eksik ve yanıltıcı yaklaşım olacaktır. Her ne kadar Mısır'dan uzaklaştırılmış da olsa Tunus onun için bir nevi ata topraklarına, köklerine dönüş anlamına gelmelidir. Bu dönem, onun edebî ve düşünsel anlamda yeniden beslendiği, kimliğini ve aidiyet duygusunu pekiştirdiği, hatta milli mücadeleye aktif olarak katıldığı bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla, Tunus yılları, Bayram'ın hayatında zorunlu bir ayrılıktan ziyade, verimli bir arayış ve kendini yeniden keşfediş dönemi olarak görülebilir.

Mahmûd Bayram, Tunus'ta geçirdiği yıllarda sadece gazetecilik yapmamış, aynı zamanda edebî yazılar yazmıştır. Fasîh Arapça ve Tunus lehçesiyle yazdığı şiirler, hikâyeler ve makaleler, Tunus halkının sorunlarını yansıtan eserler olarak dikkat çekmiştir. Onun yazıları, sadece birer sanat eseri değil, aynı zamanda kültürel ve siyasi direnişin önemli birer araçlarıdır. Ayrıca, Bayram, Tunus basınında hiciv ve karikatür sanatını tanıtarak bu alanda da öncülük etmiştir.⁷²⁸

Bayram'ın edebî mirasının en karakteristik unsuru, zeceliyye türündeki şiirleridir. Bu türde kaleme aldığı şiirler, halk dilinin kullanımı, mizahi unsurlar ve sosyo-politik eleştiri içermeleri bakımından önem arz etmektedir. Bayram, zeceliyyeyi yalnızca bir edebî form olarak değil, aynı zamanda toplumsal sorunlara ışık tutan bir araç olarak kullanmış; yoksulluk, adaletsizlik ve baskı gibi konuları eserlerinin merkezine yerleştirmiştir. Bu bağlamda, yapıtları dönemin sosyo-politik yapısını anlamak adına önemli birer kaynak niteliğindedir. Şiirlerinde mecaz, ironi ve tezat gibi edebî sanatları maharetle kullanan Bayram, dilin inceliklerine hâkimiyeti ve üslubundaki özgünlük ile de dikkat çekmektedir. Sade ve anlaşılır bir dil kullanımıyla geniş kitlelere ulaşmayı

⁷²⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 392-93.

⁷²⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 393.

başaran Bayram'ın bu tercihleri, onun modern Arap edebiyatındaki müstesna konumunu pekiştirmiştir.⁷²⁹

Cehaletin toplumdaki olumsuz etkisini şu örnek üzerinden anlatmıştır.

جهل... فقر... مرض

الجهل قال للصنایعی: اخلف المواعید

وقول لهم بعد بکره وبعد بکره.. عید

واخلف لهم بالطلاق إن القديم دا جدید

تفوت علیه السنه یقعد ینش وحید

ویبتدی الفقر والأمراض والتشرید

فی مره یسرح بقفه: یا حمش ویا لذید

ویوم یبیع یانصیب إن کان صنعہ تفید

ویوم فی عرکه العساکر یسحبوه فی حدید

ولما ینصاب براجعه أو بتیفوئید

تقول أمه: دی عین حطت علیک یا بعید

Cehalet... Sefalet... Hastalık

Cehalet ustaya fısıldadı "Sözünü tutma,

Yarından sonra, hep yarından sonra... Bayram de onlara.

Yeminler et, eskiyi yeni diye yuttur.

Yıl geçer, sinek avlar, yapayalnız kalır.

⁷²⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 391-96.

Başlar sefalet, dert ve evsizlik.

Bir gün sepetiyle bağırır: nefis, tazecik.

Bir gün kısmet arar, piyango satar.

Bir gün kavgada askerler alır zincire vurur.

İshal, tifo yakasına yapışınca,

Anası feryat eder: Nazar değdi sana, zavallım!

1938 yılında Mısır'a döndükten sonra burada yeniden edebî ve siyasi çalışmalarına devam etmiştir. 1954 yılında, dönemin Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnasır tarafından kendisine Mısır vatandaşlığı verilmiş ve devlet tarafından onurlandırılmıştır. Ömrünün son yıllarını sağlık sorunlarıyla mücadele ederek geçiren Bayram, 1 Ocak 1961 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.⁷³⁰

3.1.6. Abdurrezzâk Karbâka (1898-1945)

Fransız sömürge döneminde yaşamış, tiyatro yazarı, gazeteci ve şiir alanlarında önemli izler bırakmış çok yönlü bir ediptir. Tam adı Abdurrezzâk b. el-Beşîr b. et-Tâhir Karbâka olup 1898'de veya 1901'de Tunus'ta doğmuştur. Aile kökeni Endülüs'ün kuzeyinde yer alan Karbâka yöresine dayanmaktadır; son Müslümanların İspanya'dan 1609 yılında son sürülmesinin ardından ailesi Tunus'a göç etmiştir. Sürgün edilerek Tunus'a göç eden bu aile soyadlarını köklerine duydukları bağlılığı korumak adına "Karbâka" olarak sürdürmüştür. Abdurrezzâk da çocukluk döneminde ailenin kültürel ve geleneksel birikiminden fazlasıyla etkilenmiştir. Ailesinin sanat ve edebiyata yönelik hoşgörülü yaklaşımı, onun erken yaşlardan itibaren şiire ve tiyatroya ilgi duymasını sağlamıştır. Bilhassa Endülüs'e duyduğu özlemi sıkça dile getirdiği bilinmektedir. Bu özlem, eserlerinde de belirgin bir şekilde hissedilirken, Tunus'a olan bağlılığını da hiçbir zaman kaybetmemiştir.⁷³¹

Karbâka, ilkokul eğitimini Kur'ân okulunda almış daha sonra el-İrfâniyye medresesine gitmiştir. Burada zekâsı ve edebiyata olan ilgisi sebebiyle okul müdürünün dikkatini çekmiş, Zeytûne okuluna yönlendirilmiş ve eğitimini burada tamamlamıştır. Okulda Muhammed Menâşû'dan aldığı eğitim dil ve edebiyata olan yetkinliğini

⁷³⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 395.

⁷³¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

artırmıştır. Ancak Hanefî Müftüsü Humeyde Bayram, Karbâka'nın sanata ve müsamerelere düşkünlüğünü ölçüsüz bularak kendisine “Şehâdetu't-Tatvî” belgesinin verilmesine engel olmuştur. Bu diplomayı vermeseler de mezun olduktan sonra, onu destekleyen hocası Şeyh Muhammed Menâşû'nun okulunda öğretmenlik yaparak meslek hayatına atılmış, daha sonra çeşitli idarî görevler üstlenmiştir.⁷³²

Karbâka'nın yaşadığı dönem, Fransız sömürge yönetiminin Tunus üzerindeki etkilerinin yoğun olarak hissedildiği zamana denk gelmektedir. Bu dönemde tiyatro ve edebiyat, millî kimliğin ve kültürel bilincin korunmasında önemli rol oynamıştır. Karbâka da bu siyasi ortamda sosyal meselelere duyarlılık göstermiş, özellikle işçi hakları ve zanaatkârların örgütlenmesi konularına eğilerek sendikaların kuruluşunu desteklemiştir. Fransız sömürge yönetiminin baskıcı tutumuna karşı, sanat ve yazı yoluyla bir tür “pasif direniş” sergilemiştir.⁷³³

Karbâka'nın edebî ve sanatsal kişiliği, tiyatro, müzik ve edebiyat alanlarındaki çok yönlü çalışmalarıyla şekillenmiştir.

İlk edebî ürünlerini gazetelerde ve dergilerde yayımlamaya başlayan Karbâka, “Hadîsu's-Sulâsâ” gibi köşelerde haftalık yazılar kaleme aldı. Henüz 1922 yılında *ez-Zamân* gazetesinde yazılar yazmaya başlaması, onun basın dünyasıyla da güçlü bağ kurduğunu göstermektedir. Şiir ve düz yazıyı aynı anda üretmesi, edebî bakımdan çeşitliliğe erken aşamada yatkın olduğunu ortaya koymuştur.⁷³⁴

Karbâka, müzikle de yakından ilgilenmiş, şarkı sözleri ve şiirleriyle dinleyicilere ulaşmıştır. Tunuslu bestekârların ve Fethiyye Hayrî gibi dönemin ünlü ses sanatçılarının Karbâka'nın eserlerini icra etmesi, onun tanınırlığını artırmıştır.⁷³⁵

Karbâka'nın edebî üretiminde şiir önemli yer tutmaktadır. Şiirlerinde aşk, güzellik ve coşkun duygular ağırlıklı olarak işlenmiştir. Klasik Arap şiirinin estetiğiyle yerel ağız (Dârice) özelliklerini harmanlayarak özgün bir anlatım biçimi geliştirmiştir. Hocası Menâşû'dan aldığı retorik eğitimi, şiir dilini zenginleştirmiştir. Bazı eleştirmenler,

⁷³² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

⁷³³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

⁷³⁴ Fağîle, 54-55; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

⁷³⁵ Fağîle, 54-55.

toplumsal içerikli şiirlerinin, aşk temalı şiirleri kadar derinlikli olmadığını düşünse de bu şiirlerin bile kelime seçimi ve vezin kullanımı açısından ustaca olduğu belirtilmiştir.⁷³⁶

Karbâka'nın şiirlerinde dikkat çeken önemli bir özellik, duygusal derinlik ve ahenkli dil kullanımıdır. Onun eserleri, aşk, özlem, ayrılık ve dostluk gibi temaları işleyerek geniş bir okur kitlesine hitap etmiştir. Bu temaları işlerken kullandığı imgeler ve ifadeler, şairin kelime dağarcığının zenginliğini göstermektedir. Şiirlerinde öne çıkan ince işçilik, onun klasik şairlere olan ilgisinin yansımasıdır. Ancak Karbâka, bu klasik mirası modern bir yorumla sunarak, kendi dönemindeki edebî anlayışı çok daha özgün bir boyuta taşımıştır.⁷³⁷

1932 yılında *Mecelletu'l-Âlemi'l-Edebî* tarafından düzenlenen bir anket, Karbâka'nın şairlik konusundaki başarısını ortaya koymuş ve onu Tunus, Cezayir ve Fas'ın en önemli şairlerinden biri olarak tescillemiştir. Bu ankette birinci sırada yer alması, onun döneminin edebî çevrelerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Hatta bu başarısı, ikinci sırada yer alan Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî gibi isimlerin önüne geçmesini sağlamıştır. Şiirlerinde geleneksel unsurları modern bir anlayışla harmanlaması bu başarının temel nedenlerinden biridir.⁷³⁸

Karbâka'nın şiirlerinde toplumsal meseleler ve güncel olaylar da önemli yer tutar. Şiirleri aracılığıyla Tunus'un sosyo-politik yapısını eleştiren Karbâka, halkın sesi olma rolünü önemli ölçüde üstlenmiştir. Ancak toplumsal temaları ele alırken, aşk ve duygusal temalarda görülen derinlik ve özenden bir miktar uzaklaşmıştır. Bu durum, onun şiir anlayışında "Sanat sanat içindir" anlayışıyla "Sanat toplum içindir" anlayışı arasında bir denge kurmaya çalışmasından kaynaklanmıştır.⁷³⁹

Karbâka'nın şiirsel estetiğini oluşturan önemli unsur, dildeki zarafet ve ahenkli yapısıdır. Şiirlerinde kullandığı dil, yalın ve akıcı bir üslupla, okuyucuda hem derin bir duygusal etkilenim hem de estetik bir haz ortaya koymuştur. Onun şiirleri, görünenin ötesine geçerek, okuyucuyu daha derin düşünceler ve hislerle buluşturur. Karbâka'nın

⁷³⁶ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 73.

⁷³⁷ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 73.

⁷³⁸ Fağîle, 53.

⁷³⁹ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 73.

şiiirsel dili, bir yandan köklü bir geleneği yansıtırken, diğer yandan modern Tunus edebiyatına yeni bir soluk getirmiştir.⁷⁴⁰

Şiirlerinin hem tematik hem de biçimsel zenginliği, Karbâka'nın sanatçı kişiliğinin bir aynasıdır. Onun eserlerinde yer alan aşk, ayrılık, özlem gibi temalar, bireysel düşüncelerle halkın ortak duygularını buluşturur. Bu yönüyle Karbâka, halk edebiyatı geleneğini klasik bir anlayışla bütünleştirerek, şairliğinin özgün niteliğini ortaya koymuştur. Onun bu birleştirici tavrı, döneminin sanat anlayışına katkıda bulunarak, şiirinin kalıcılığını sağlamıştır.⁷⁴¹

Karbâka, aşkı uğruna her türlü acıyı, zilleti ve hor görülmeyi kabullenmiş bir aşığın portresini şu beyitlerle anlatmıştır:

قيثاري

قيثاري ردي صدى تلحيني	وابكي معي ذكرى هوى مطعون
جازفت فيه بعزة وحصانة	ورضيت منه بذلة وبهون
وقنعت من نعمى الشباب بأنسه	وصرفت عن صفو الحياة شؤوني
فجرعت منه الصاب لا عن عزة	تقسو ولا عن هزة تعروني
في غشية أخذت على مصائي	في نشوة آست على شجوني
ألهبت نفسي للهوى إشعاعة	في هيكल التعذيب حيث محوي
وحرقت من روعي البخور لقدس	في جمرة الوجد التي تكويني
فأنا له هذا الهوى ولأمره	رغم الجوى في غبطة الممنون
إن التي أوحى به في سحرها	لصباتي روعي ونور عيوني
إن هي في جلى حياتي دائما	إلا الدم الغالي الذي يحيني

Gitarım

Gitarım, nağmemin yankısını tekrarlar ve benimle birlikte yaralı bir aşkın hatırasına ağlar.

⁷⁴⁰ el-Câbirî, eş-Şi'ru't-Tûnisî, II, 73-74.

⁷⁴¹ el-Câbirî, eş-Şi'ru't-Tûnisî, II, 73-74.

Onda (aşkta) onurumu ve sağlam duruşumu göze aldım, ondan gelen zillete ve hor görülmeye razı oldum.

Gençliğin nimetinden onun neşesiyle avundum, hayatın safasından kendimi de işlerimi de çektim.

Aşkın zehrini içtim ne katılaştan bir gururdan ne de beni kaplayan bir sarsıntıdan;

Beni benden alan bir baygınlıkta, acılarıma merhem olan bir sarhoşlukta.

Aşk için kendimi yaktım ateş misali, ıstırap mabedinde, beni yok ettikleri yerde.

Ruhumda tütsüler yaktım kutsallığı için, beni dağlayan aşk acısının korunda.

İşte ben bu aşk için ıstıraba rağmen onun emrindeyim, şükredenlerin saadetiyle doluyum.

O ki, büyüsiyle aşkı gönlüme yazan, ruhum, gözümün nuru, cananım.

O, hayatımın her anında beni yaşatan kıymetli kanım.⁷⁴²

Karbâka'nın ardında bıraktığı şiirler, sadece kendi döneminde değil, bugün de Tunus edebiyatının önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Onun eserleri hem klasik hem de modern anlayışları birleştiren nadir bir sanatçının özgün yaratıcılığını yansıtmaktadır. Bu nedenle, Abdurrezzâk Karbâka, Tunus'un edebî tarihinde unutulmaz bir yere sahiptir.

Hayatının son yıllarında hem edebî hem de radyo yayıncılığı sahasında faal olmuştur. Bestekârlarla iş birliği yaparak şiirlerini şarkılara dönüştürmüş, birçok eserini bizzat radyoda da seslendirmiş ya da seslendirilmesini sağlamıştır. Ayrıca çeşitli vesilelerle dönemin Bey'ine ve bazı ileri gelenlere hitaben şiirler kaleme aldığı da belirtilmiştir. Şair Karbâka 1945 yılında Tunus'ta hayata gözlerini yummuştur.⁷⁴³

3.1.7. Saîd Ebû Bekr (1899-1948)

Saîd Ebû Bekr, Tunus'un doğu sahilinde Susa ve Mehdiyye arasında yer alan el-Mekenîn kasabasında 28 Ekim 1899 tarihinde doğmuş bir şair, gazeteci ve yazardır.

⁷⁴² 'Umar, 57.

⁷⁴³ Fağîle, 54; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

Mütevazı bir ailenin çocuğu olarak doğan Saîd, çocukluğunda kısıtlı ekonomik imkânlarla rağmen öğrenme azmi ve edebiyata olan ilgisiyle dikkat çekmiştir. Maddi olanakları kısıtlı ancak ahlakî ve manevi değerlere önem veren bir ailede yetişmesi, onun kişisel ve edebî gelişiminde belirleyici olmuştur.⁷⁴⁴

İlköğrenimini Kuttâb okulunda tamamlayan Saîd, daha sonra modern bir okulda Fransızca ve temel bilimlerle ilgili eğitim almıştır. el-Mekenîn'deki Yahudi cemaatinden dolayı İbraniceye de kısmen aşina olduğu bilgisi mevcuttur. Ancak ailesinin ekonomik zorlukları nedeniyle eğitimi yarıda kalmış, buna rağmen kendi kendini yetiştirerek edebî ve entelektüel birikimini çeşitli okuma ve yazma faaliyetleriyle zenginleştirmiştir. Arap şiirinin hem klasik hem de yeni dönemdeki örneklerine merak duymuştur. Gençlik yıllarında, çevresindeki toplumsal olaylar ve siyasi gelişmeler, onun düşüncelerini şekillendirmiştir. Henüz on yaşına gelmeden şiir denemelerine başladığı, hatta bazı şiirlerinin o yıllarda okul marşı olarak seslendirildiği belirtilmiştir.⁷⁴⁵ Öğretmenlerinin onu edebî faaliyetlere teşvik etmesi hem Şark dünyasının hem de mahallî aydınların edebî eserleriyle tanışmasını sağlamıştır. Erken bir yaşta Ahmed Şevkî (1868-1932), Hâfız İbrâhîm (1871-1932), Halîl Mutrân (1870-1949), Şekîb Arslân (1870-1946), İsmâîl Sabri (1854-1923), Cemîl Sadık ez-Zehâvî (1863-1936) ve Ma'rûf er-Rusâfî (1875-1945) gibi isimlerin şiirlerini okumuş, klasik Arap edebiyatının el-Mütenebbî, Ebû Temmâm ve Ebû Nuvâs gibi ustalarına da ilgi duymuştur.⁷⁴⁶

Saîd, el-Mekenîn'deki çocukluk yıllarından sonra, Sûse'de avukat Râcih İbrâhîm'in bürosunda bir süre kâtiplik yapmış, burada hukukla ilgili yazışmaları takip ederken aynı zamanda gazete dünyasıyla daha yakından tanışma fırsatı bulmuştur. Çünkü büro, dönemin yazar ve basın mensuplarının sıkça uğradığı, siyasi gelişmelerin de tartışıldığı bir buluşma noktası olmuştur. Buraya gelen gazete ve dergiler sayesinde Saîd Ebû Bekr gerek Tunus'taki gerekse Arap coğrafyasındaki gelişmeleri yakından takip edebilmiş ve ufkunu genişletmiştir. Bu dönemde *Sadâ's-Sâhil*, *en-Nedîm*, *es-Savâb*, *en-Nahda*, *Lisânu'l-Aşb* ve *Murşidu'l-Umme* gibi gazetelerde şiir ve yazılar yayımlamaya

⁷⁴⁴ 'Umar Riğâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn Terâcimu Muşannifi'l-Kutubi'l-'Arabîyye*, Mektebetu'l-Muşennâ-Dâr İhyâ'î't-Turâşî'l-'Arabî, Beyrut 1957, IV, 221; Maḥfûz, I, 110; Ḥayruddîn b. Maḥmûd b. Muḥammed ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmus Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Musteşrikîn*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, III, 92.

⁷⁴⁵ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 55-56.

⁷⁴⁶ ez-Zevâdi, 28; Maḥfûz, I, 111.

başlamıştır.⁷⁴⁷ Ardından 1927’de başkent Tunus’a yerleşerek kendisini bütünüyle edebiyat ve gazeteciliğe adanmıştır. Bu tarihten vefatına kadar olan süreçte ulusal konular, toplumsal eleştiriler ve kültürel dönüşüm çabaları, eserlerinin merkezinde yer almıştır. Dilde görülen ifadesel zayıflıklara karşın, kaleme aldığı şiirlerin önemli bir kısmı, toplumsal meseleleri irdeleyen ve dönemin yönetimine karşı eleştirel bakış içeren metinlerdir. Saîd yazdığı şiirler ve yazılarla dönemin yayın organlarında sıkça göze çarpan bir yazar durumuna gelmiştir.⁷⁴⁸

1937 yılında *Tûnis el-Musavvara* adlı dergiyi yayın hayata geçirmiştir. Dergiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman işgalinden ötürü bir müddet ara vermek zorunda kalması 1943 yılına kadar, ardından da 1945’ten ölümüne dek sürdürmüştür. Burada hem kendi şiir ve yazılarını hem de çağdaşlarının metinlerini paylaşarak Tunus’un siyasi ve kültürel gündemine eleştirel bir açıdan yaklaşmıştır.⁷⁴⁹ Gazetecilik ona bir geçim alanı sağlarken, aynı zamanda sanata yönelik ilgisi de devam etmiştir. Sanatsal olarak bir eğitim almamasına rağmen resim ve müziğe meyilli olduğu, ud ve keman çalmakta beceri kazandığı, hatta yağlı boya tablolar yaptığı belirtilmiştir. Buna karşın, şiir onun gözünde her zaman ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur.⁷⁵⁰

Saîd, Mehcer edebiyatından esinlenerek Tunus’ta şiire yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu da onun Tunus’ta şiir vezinlerini ve biçimlerini dönüştürmeye cüret eden ilk şairlerden biri olarak anılmasını sağlamıştır.⁷⁵¹

Edebî eserleri içinde *ez-Zehrât* ve *es-Sa’îdiyyât* isimli iki şiir derlemesi önem taşımaktadır. İlk divanı olan *es-Sa’îdiyyât* 1927’de basılmış ve bu divanda toplumsal içerikli şiirlerine yer verilmiştir. Saîd, bu eserde övgü, yergi, mersiye veya aşk şiirleri gibi geleneksel konulara girmediğini, daha ziyade içinde bulunduğu dönemle ilgili olayları işlediğini belirtmiştir. İkinci şiir kitabı *ez-Zehrât* 1930’da yayımlanmış, önce *en-Nedîm* gazetesinde *Zehra Ba’de Zehra* başlığıyla kısa manzumeler hâlinde çıkan şiirlerden ve eklenen mizahî, toplumsal, bazen de siyasal içeriklerden oluşmuştur. Halkın sıkıntılarını

⁷⁴⁷ Maḥfûz, I, 112; Faḍîle, 45.

⁷⁴⁸ ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 2002, III, 92; ez-Zevâdî, 32-33.

⁷⁴⁹ ez-Zevâdî, 34; Maḥfûz, I, 112.

⁷⁵⁰ Faḍîle, 45; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 169.

⁷⁵¹ ez-Zevâdî, 31; Maḥfûz, I, 111.

hiciv ve mizahi dokunuşlarla anlatması, dönemin baskıcı idaresine eleştirel bir gözle yaklaştığını göstermektedir.⁷⁵²

Her iki kitapta da dikkat çeken nokta, kadının toplumsal konumu ve ailenin önemi gibi konulara özel vurgu yapılmasıdır. Şair, Tunus halkının özellikle Fransız sömürge yönetimi altında maruz kaldığı haksızlıklara şiir yoluyla karşı çıkarak, millî bilincin canlanmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır. İşçi haklarından eğitime, dinî hayatta görülen hurafelerden aile yapısının korunmasına kadar birçok meseleyi ele alan şiirleri, dönemin devrimci-yenilikçi isimleri arasında görülen Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî ve Tâhir el-Haddâd ile benzer bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır. Onun dizelerinde halkın yoksulluğu, kadınların statüsü ve genel olarak toplumsal adaletsizlik konuları, zaman zaman keskin bir eleştiri ve direniş çağrısı şeklinde belirmiştir.⁷⁵³

كفى الشعب عسفا ما يلاقي من القهر	وجبنا لدى الشكوى التحاشي من الجهر
صبرنا على مس الاذى لجسومنا	ومذ ادرك الأرواح ملنا عن الصبر
ولما درينا الواجب اليوم ظننا	بنو الغرب ذاك الواجب اليوم لا ندري
رمينا بسهم في الحياة وانما	رأينا مرشوقا لديهم على الصدر

Yeter halkın bunca zulümden çektiği kahır, şikayetleri açıkça söylemekten çekindik, ürktük.

Bedenlerimize değen acıya katlandık, canlara değince acı sabır tükendi.

Bugün vazifeyi idrak ettiğimizde, Batılıların bugünkü görevini bilmiyoruz sandık.

Hayata bir ok savurduk, lakin gördük ki ok saplanmış onların bağrına.

Bir başka önemli şiir boyutu ise *Delîlu'l-Endelus* adıyla 1933'te yayımladığı Endülüs gezi notlarında görülür. Bu metin, her ne kadar gezi türüne dâhil edilse de şiirsel üslubun ve yer yer duygusal anlatımın göze çarptığı bölümler içermektedir. Özellikle Kurtuba ve İşbîliye gibi Endülüs şehirlerine dair gözlemlerini, tarihî ve estetik öğelerle bir araya getirerek zenginleştirmesi, onun yeni anlatım biçimlerini denemeye olan

⁷⁵² ez-Zevâdî, 36-38; Maḥfûz, I, 111-113; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 169.

⁷⁵³ ez-Zevâdî, 40-45; Maḥfûz, I, 110-114; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 56.

yatkınlığını yansıtır. Bu da onun sadece alışılmış divan formu ya da toplumcu şiirle sınırlı kalmayıp, farklı edebî türler arasında köprü kurmaya hevesli olduğunu göstermiştir.⁷⁵⁴

Sonuç olarak Saîd Ebû Bekr, tüm bu eserlerini yayımladığı veya duyurduğu ortamlar aracılığıyla Tunus şiirinin modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dergilerde ve gazetelerde çıkan kısa şiirleri, makaleleri ve mizahî denemeleri, dönemin siyasi ve sosyal durumuna ışık tutacak niteliktedir. 29 Ocak 1948’de Tunus’ta vefat edene kadar da bu üretkenliğini sürdürmüş, ülkesindeki edebî ve fikrî canlanmaya sürekli katkıda bulunmuştur. Şiir kitapları olan *ez-Zehrât* ve *es-Se’îdiyyât*, geleneksel divan düzeninden uzaklaşarak yeni ifade biçimlerine yöneldiğini ve millî kimliği ön plana çıkaran toplumsal konulara ağırlık verdiğini kanıtlar niteliktedir. Hem şiirsel formlarla oynayarak hem de din, aile, kadın-erkek ilişkileri ve siyasi baskı gibi meselelerde yazdıklarıyla, kendi kuşağı içinde yenilikçi bir konumda yer almaktadır. Bu özelliği, onun hem Tunus edebiyatının modern döneme geçişindeki önemli kilometre taşlarından biri olmasını sağlamış hem de sonraki kuşak şairlere ilham vermiştir.

Saîd Ebû Bekr’in 29 Ocak 1948’de Tunus’ta hayata gözlerini yummuş, cenazesi önce Sîdî Abdurrahmân Kabristanı’na defnedilmiş ve daha sonra memleketi el-Mekenîn’e nakledilmiştir. Gazeteler, ölümünün ertesi günü yayımladıkları haberlerde onun şiire, müziğe, resme ve ülkesinin toplumsal meselelerine olan bağlılığını hatırlatmışlardır.⁷⁵⁵

3.1.8. et-Tâhir el-Haddâd (1899-1935)

Tunus’un modernleşme ve toplumsal reform tarihine damgasını vuran bu önemli şahsiyetin doğum tarihi konusunda farklı görüşler olsa da kimi kaynaklara göre 1899, kimilerine göre ise 1901 yılıdır. Aslen Kâbes yöresinden gelen babası Ali b. Bilkâsım el-Fıtnâsî el-Haddâd, Tunus’un merkezî pazarında kümes hayvanları satıcısı olarak çalışmış, sonrasında küçük bir dükkân işletmiştir. Yazarın çocukluğu yoksul ancak çalışkan bir aile ortamında geçmiştir. Küçük yaşlardan itibaren dinî eğitim alması amacıyla önce mahalle mektebine, ardından 1911’de Zeytûne Okuluna gönderilmiştir. Orada sekiz yıla yakın bir

⁷⁵⁴ ez-Zevâdî, 39-40; Maḥfûz, I, 113.

⁷⁵⁵ ez-Zevâdî, 34; Faḍîle, 47.

süre Arapça ve İslamî ilimler eğitimi almış, 1919-20 yıllarında Şehâdetu't-Tatvî diplomasını almıştır.⁷⁵⁶

Zeytûne'deki tahsili esnasında yaşanan toplumsal ve siyasal olaylar yazarın ufkunu genişletmiştir. Henüz 7 Kasım 1911'de Tunus'ta ortaya çıkan ve “Zellâc Olayı” olarak bilinen halk ayaklanmasını, ardından 1912 yılının Şubat-Mart aylarında gerçekleşen “Tramvay Olayları”nı, daha önce 1906'da Kasserîne'de meydana gelen Ferâşîş köylü isyanını ve 1915-1916'da Güney Tunus'ta baş gösteren silahlı ayaklanmayı bizzat görmüş veya yakından işitmiştir. Söz konusu hadiselerle Fransız sömürge yönetiminin sert baskıları eklenince, genç zihinlerde ulusal bilincin hızla filizlenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu durum yazarın kendi ifadelerinde ve şiirlerinde sık sık vurguladığı vatan sevgisinin erken yaşta güçlenmesine yol açmıştır. Zeytûne dersleri sırasında, dönemin önde gelen reformist âlimlerinden Muhammed en-Nahlî'nin (1867-1924) “ictihad” eksenli yaklaşımından etkilenmiştir. Ayrıca Haldûniyye Cemiyeti ve Sâdıkiyye Mektebi Mezunları Edebî Kulübü gibi kurumlarda, kendisiyle aynı dönemde etkili olan Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî (1909-1934) gibi isimlerle tanışarak yabancı dillerden Arapçaya yapılan çevirilerle de tanışma fırsatı bulmuştur.⁷⁵⁷

Geleneksel eğitimin katı yöntemlerinden pek memnun kalmayan yazar, eğitim hayatında aktarım ve ezbere dayalı modelin yerine özgür düşüncüyü ve bilimsel yöntemi benimseme gerekliliğini savunmuştur. Bu eğilimin ilk yazılı izlerinden biri, henüz Zeytûne'de öğrenciyken kaleme aldığı “et-Ta'limu'l-İslâmî ve Hareketu'l-İslâh fî Câmii'z-Zeytûne” başlıklı eleştirel metninde görülmektedir. Yine bu dönemde ulusal hareketin etkin isimlerinden Abdülazîz es-Seâlebî'nin öncülüğünde 1920'de el-Hızbu'd-Dustûri'l-Hurr'a katılmış ve dönemin sömürge karşıtı miting ve gösterilerinde rol almıştır. Ne var ki parti içinde, özellikle de parti kurucusunun Mısır'a gitmesi (Temmuz 1923) sonrası yaşanan fikir ayrılıkları ve yönetime nüfuz eden gerici eğilimler, onu giderek partiden uzaklaştırmıştır. Aynı sıralarda Muhammed Ali el-Hâmî (1890-1928) önderliğinde ilk milli işçi hareketi olan Tunus İşçileri Cemiyeti “Câmi'atu Umûmi'l-

⁷⁵⁶ ez-Zevâdi, 49; Maḥfûz, II, 109; el-Câbirî, eş-Şi'ru't-Tûnisî, II, 63; Komisyon, el-Mevsû'a, I, 610-611.

⁷⁵⁷ Komisyon, el-Mevsû'a, I, 610.

‘Ameleti’t-Tûnisiyye” ortaya çıkınca, yazar sosyal ve siyasal mücadelesini sendikacılık alanına taşıma yönünde güçlü bir eğilim göstermiştir.⁷⁵⁸

1927 yılında yayımladığı *el-‘Ummâlu’t-Tûnisiyyûn ve Zuhûru’l-Hareketi’n-Nikâbiyye* adlı eseriyle hem ülkesindeki emekçi sınıfın sorunlarını hem de bu sorunların sömürge yönetimi ve yerel aristokrasiyle bağlantılarını ele almıştır. Fransız sömürü idaresi eseri derhal toplatmış, böylece yazarın sendikal ve siyasal faaliyetleri giderek zorlaştırılmıştır. 1928’de *es-Savâb* gazetesinde yayımladığı bir dizi makalede kadınların eğitimi, toplumsal hayata katılımı ve hakları üzerine cesur görüşler ifade etmiş, bu makaleleri daha sonra genişleterek 1930’da *İmrâetunâ fi’ş-Şerîa ve’l-Muctamâ* adıyla kitap haline getirmiştir. Bu eser, özellikle tutucu kesimlerin sert tepkisini çekmiş, kimi din bilginleri tarafından “dinden çıkmakla” suçlanmasına yol açmıştır.⁷⁵⁹

Yazarın kadın haklarına dair savunduğu fikirler arasında, evlenme yaşının yükseltilmesi, evlilik akdinden önce sağlık muayenesinin zorunluluğu, çok eşliliğin yasaklanması, boşanmanın mahkeme kararıyla gerçekleşmesi, kadının ekonomik bağımsızlığının tanınması, gerekirse gebeliği önleyici tedbirlerin ve belirli koşullarda kürtajın serbest sayılması gibi konular yer almıştır. Bunlar, dönemin toplumsal örfüyle ve çoğu resmî din âliminin görüşleriyle taban tabana zıt bulunduğu için yazar hakkındaki suçlamalar giderek tırmanmıştır. Muhafazakâr basının yanı sıra saray çevresi ile sömürge makamlarının iş birliği de bu baskıyı artırmıştır. Tunus Bey’i, bazı din adamları ve kimi politikacıların teşvikiyle yazarın hukuk öğreniminde ikinci aşamaya girmesini engellemiş, önceden aldığı ilmî diplomayı iptal etmiş ve el-Cemiiyetu’l-Hayriyye el-İslâmiyye (İslâmî Yardım Cemiyeti)’deki memuriyetine son verilmesini sağlamıştır. Böylece yazar hem işsiz bırakılmış hem de sosyal çevrede boykot edilen biri haline gelmiştir.⁷⁶⁰

Haddâd’a gösterilen tepkilerin asıl nedeninin sadece din olmadığı, siyasi çıkarların da karıştığı açıktır. Nitekim yazar, Hür Anayasal Partisi içinde dönemin lider kadrosuna yönelttiği eleştiriler ve bu kadronun Fransız solu ile giriştiği iş birliğini kınaması nedeniyle de hedef haline gelmiştir. 1930’da Kartaca’da düzenlenen büyük Efkaristiya

⁷⁵⁸ ez-Zevâdi, 49; Maḥfûz, II, 110; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 610-11, 613.

⁷⁵⁹ ez-Zevâdi, 50; Maḥfûz, II, 109; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 611.

⁷⁶⁰ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 611.

(Eucharistique) kongresine yerel elitlerin katılımı ve sessiz onayı, kamuoyunda “Haçlı gösterisi” olarak algılanmış, partinin önde gelen bazı isimleri de kongrenin şeref listesinde yer aldığı için tepki çekmiştir. Bu tepkilerden sıyrılmak isteyen birçok kişi, *İmrâetunâ fi’ş-Şerîa ve’l-Mu’tamâ* kitabını bahane ederek yazarı sapkın ve tehlikeli olduğunu ilan etmiş, konuyu din eksenine çekip kendi politik konumlarını korumaya çalışmıştır. Neticede 1930 sonrasında başlayan kampanya yıllarca sürmüştür.⁷⁶¹

Tüm bu sıkıntılar yazarın sağlığını da derinden etkilemiştir. Uzun süre eve kapanmak zorunda kalmış, sosyal ilişkilerinden yoksun bırakılmış ve en sonunda kalp rahatsızlığı nedeniyle 7 Aralık 1935’te, henüz kırklı yaşlara bile ulaşmadan vefat etmiştir.⁷⁶² Vefatının ardından birçok arkadaşı ve az sayıda da olsa onu savunan aydınlar, gazetelerde kendisini öven yazılar ve mersiyeler kaleme almışlardır.⁷⁶³

Yazarın şiiri, milliyetçi ve toplumsal kalkınmayı önceleyen temalarla dolu olsa da biçim açısından eski tarzla benzerlik gösterir. Özellikle el-Haddâd ile aynı kuşağı paylaşan Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî ya da Said Ebû Bekr gibi isimlerin şiirlerindeki coşkulu yenilik, yazarın şiirlerinde aynı kuvvette belirmemiştir. Onun şiirinde klasik kafiye sistemi ve tek vezin kullanımı egemendir. Buna karşın toplumsal meseleleri ele almadaki cesareti ve söylemini bir tür “uyanış” aracına dönüştürme gayreti önemlidir. Şairin, “Vatan” temalı şiirlerinde sömürgeciliğe karşı açık bir tavır, özellikle emekçi sınıfın yaşadığı güçlükleri dillendiren mısralarda ise iç burkucu bir gerçekçilik mevcuttur. Bununla birlikte şiiri, yüksek hayal gücü ve simgesel ifadelerden çok, daha doğrudan bir uyarı ve mesaj verme aracına dönüşmüştür.⁷⁶⁴

أنت منى نفس عليك تقطع	أ تونس عندي في هواك تولع
أريد لك الحسنى وخصمك يمنع	نسيت بك الدنيا وعيشي وراحتي
هنا دار ملك آبد لا يززعزع	يـريد انقراض الأهل منك ليبتني
إلى غاية فيها يهيم ويرتع	يواصل سعي اليوم بالليل جاهدا
بخلق رؤوس تستهان فتـركع	بـجهل بتفليس بتوجيع أنفس

⁷⁶¹ Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 612.

⁷⁶² Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 613; Maḥfûz, II, 114.

⁷⁶³ Maḥfûz, II, 114.

⁷⁶⁴ ez-Zevâdî, 51-52; el-Câbirî, *eş-Şi’ru’t-Tûnisî*, II, 63; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 610.

تساوم في حق البلاد عدوها وتحتال في صوغ الكلام فتخدع
أولئك أدواء لتونس ثبتوا لأعدائها أقدامهم فتوسعوا

Ey Tunus! Bende senin aşkına dair bir tutku var ve sen uğruna canımın parçalandığı dileğimsin.

Unuttum senin için dünyayı, yaşamı, rahatı, dilerim hep iyiliğini, düşmanın engel olsa da.

Halkın yok olsun ister(ler), ta ki burada sarsılmaz, ebedî bir saltanat yurdu inşa etsin(ler).

Gece gündüz demez çabalar durur, kendinden geçer yayılır o amaç uğruna.

Cehliyle iflas ettirerek, canlara acı vererek, aşağılanan ve böylece boyun eğen liderler yaratmakla.

Düşman vatanın hakkı üstüne pazarlıkta, sözü eğip büker, aldatır kurnazlıkla.

Onlardır Tunus'a bela olanlar, düşmana yol verdiler, kök salsınlar diye.

Kısa fakat fırtınalı yaşamında, yalnızca dinî ve siyasal konularla değil, aynı zamanda edebî ve toplumsal konularla da uğraşan bu düşünürün bıraktığı etki günümüze dek süregelmiştir. Onun zamanında sapkınlık olarak görülen önerileri, daha sonra Tunus'un modern aile hukukunun temellerini oluşturan uygulamalara dönüşmüştür. Dolayısıyla bugün, akademik çevrelerde ve aydınlar arasında “kıymeti sonradan anlaşılmış” bir reformcu olarak anılmaktadır. Sahip olduğu geniş ufku, özgürlükçü yaklaşımı ve emek odaklı siyasi mücadelesi sayesinde, yaşadığı dönemin ötesinde bir vizyonu bulunduğu kabul edilir. Her ne kadar şiirleri, çağdaşları Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'ninki kadar derin bir simgesellik veya lirik zenginlik taşımıyorsa da; sosyal ve siyasi duyarlılığıyla önemli bir işlev üstlenmiş; ulusal bilinci diri tutmayı başarmıştır.⁷⁶⁵

Tunus'un modernleşme ve toplumsal ıslah tarihinde müstesna bir yer edinen bu müellifin şiirleri, dönemin çalkantılı siyasi atmosferini ve sömürge karşıtı hissiyatı doğrudan yansıtmalarıyla dikkati çeker.⁷⁶⁶ Kendisinin nazım tekniğinde klasik Arap şiirinin yekpare kafiye ve tek vezin anlayışını koruduğu görülse de mısralarında millî

⁷⁶⁵ el-Câbirî, eş-Şi'ru't-Tûnisî, II, 63.

⁷⁶⁶ Maḥfûz, II, 109-10.

diriliş özlemi ve sosyal adalet ideali esas vurguyu oluşturur. Söz konusu şiirsel söylem, imgesel incelikten ziyade kuvvetli bir hamâsete ve yalın bir çağrı diline yaslanır; zîra onun hedefi, dönemin istibdat rejimi altında ezilen halk kitlelerinin duygularını harekete geçirip onlara cesaret aşılaktır. Toplumun emekçi kesimlerinin gündelik sıkıntılarını, özellikle yoksulluğu ve haksızlığa duyulan tepkiyi, şiirin her satırına sindirirken gerçekte büyük bir toplumsal dayanışma fikrine yol açar.⁷⁶⁷ Bu yaklaşım, kimi eleştirmenlerce hayal gücü sınırlarının daraltılması olarak okunmuşsa da devrin önde gelen mütefekkir şairleri arasında ihtiram gösterilmesini engellememiştir.⁷⁶⁸ Dahası, müellifin nazım formunu bilhassa “tarihî bir hatırlatıcı” işleviyle kullanması, sömürge yönetiminin dayattığı kültürel kuşatmayı aşma çabasının bir ifadesi sayılır.⁷⁶⁹ Onun mısralarında, yerel değerlerle çağdaş gereklilikler arasında sağlam bir denge arayışı göze çarpar; bu arayış, dizelerin millî şuura sahip çıkarak aynı zamanda reform çabalarına kapı aralamasını sağlar.⁷⁷⁰

Hulasa, Haddâd’ın yazdığı dizeler reform taleplerine tercüman olmuş, bilhassa kadının eğitimi ve özgürlüğü, işçinin hak mücadelesi ve genel anlamda haksızlıkla savaşıma temaları etrafında şekillenmiştir. Şair, bu sayede sadece estetik bir geleneğin halkası olmaktan çıkar, şiiri ülkesinin sömürge yönetimine karşı yükselen sesi haline getirir ve böylece şiirin ufuklarını genişletir.

3.1.9. Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî (1909-1934)

Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî, 1909 yılının Mart ayında Tunus’un güneyindeki Tûzer vilayetine bağlı Şâbbiye’de dünyaya gelmiştir. Eğitimli bir aileye mensup olan eş-Şâbbî’nin babası Muhammed eş-Şâbbî, önce Zeytûne’de öğrenim görmüş ardından eğitimini tamamlamak üzere el-Ezher’e gitmiştir. Orada Muhammed Abduh’un (ö. 1905) bazı derslerine katılmış, üniversiteden mezuniyetinin ardından Tunus’a dönerek farklı bölgelerde kadı olarak görev yapmıştır. Bu nedenle, eş-Şâbbî’nin çocukluk yılları, babasının görev yaptığı şehirlerde geçmiş ve ilk eğitimini de babasından almıştır. Daha sonra babası tarafından Arapça ve Fransızca öğreten bir okula kaydettirilmiş ancak iki hafta sonra buradan alınarak Kur’ân okumak ve ezberlemek üzere Kuttâb’a gönderilmiş

⁷⁶⁷ ez-Zevâdi, 51-52.

⁷⁶⁸ el-Câbirî, eş-Şi’ru’t-Tûnisî, II, 63.

⁷⁶⁹ ez-Zevâdi, 49-50.

⁷⁷⁰ Maḥfûz, II, 114-15.

ve 9 yaşında hafız olmuştur. 11 Ekim 1920'de Zeytûne Camii'nde eğitimine başlamış, burada, yedi yıllık eğitimi boyunca Arapça, fıkıh, hadis ve Kur'ân dersleri almıştır, aynı zamanda kütüphanelerde yaptığı araştırmalarla kendini geliştirmiştir.⁷⁷¹

1927 yılında, günümüzde lise diplomasına denk gelen bir derece olan Şehâdetu't-Tatvî' belgesini almış ve 1928'de Hukuk Fakültesi'ne girmeye hak kazanmıştır. Eğitimi 1930'da tamamlayan eş-Şâbbî, bu süreçte şiir yazmaya başlamış ve eserlerini dönemin Tunus'ta yayımlanan dergilerinde paylaşmıştır. Romantik şiir akımına hayranlık duyan eş-Şâbbî, Mısırlı Ahmed Zeki Ebû Şâdî'nin çıkardığı *Apollo* dergisinde eserlerini yayımlamış ve bu dergi aracılığıyla Mısır ve diğer ülkelerde daha tanınır hale gelmiştir.⁷⁷²

eş-Şâbbî'nin hayatı, genç yaşta yakalandığı hastalık nedeniyle zorluklarla doludur. 1929 yılında babasını kaybeden şair, aynı yıl ciddi sağlık sorunları yaşamaya başlamıştır. Babasının vefatı ve kendi sağlık durumunun kötüleşmesi, onun psikolojik durumunu etkilemiştir. Bu dönemde, Arap şiirindeki hayal gücü (el-Hayâlu's-Şi'rî Inde'l-Arab) üzerine yaptığı bir konferansın toplumsal eleştirilere maruz kalması, Tunus toplumunun edebî yeniliklere karşı tutumunu da gözler önüne sermiştir. İkinci konferansı için gittiği salonda kimseyi bulamaması, onun üzerindeki psikolojik baskıyı daha da artırmıştır.⁷⁷³

Şairin edebî kişiliği, Arap şiirinde yeni bir soluk arayışıyla paralel ilerlemiştir. İlk şiirleri, özellikle yerel gazetelerde yayımlanmış ve yenilikçi söylemin habercisi olan coşkulu üslubuyla kısa sürede dikkat çekmiştir. Şiirlerinin Tunus sınırlarını aşip daha geniş kitlelere ulaşması, sadece edebî yeteneğinin değil, aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel atmosferine de uyum sağladığının göstergesidir. Geleneksel edebî kalıplara eleştirel yaklaşımı, şiirlerinde yerleşik kuralları sorgulamasına ve farklı anlatım biçimleri aramasına yol açmıştır. Özellikle romantik duyguları alışlagelmişin dışında, özgün ve açık bir dille ifade etmesi, eş-Şâbbî'nin şiirini çağdaşlarından ayıran önemli bir özellik olarak öne çıkar. Onun şiirlerindeki yenilikçi yaklaşımı, Arap edebiyatı muhitinde önemli bir etki yaratmıştır; zîra eserleri, bir kesim tarafından modernleşme sürecinin edebî bildirgesi olarak görülüp benimsenirken, diğer bir kesim tarafından ise geleneksel estetik kurallardan belirgin bir sapma olarak değerlendirilip eleştirilmiştir. 1928'de yayımlanan

⁷⁷¹ 'Abdumecîd el-Hurr, *Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî: Kevkebu's-Sihr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, 66; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 191.

⁷⁷² Fağîle, 97; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 190.

⁷⁷³ Fağîle, 98; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 192.

el-Hayâlu's-Şi'ri 'Inde'l-Arab adlı eseri, Arap şiirinin anlatım biçimlerine eleştirel bir bakış sunmuş; özellikle hayal gücünün zayıf bırakılması ve geleneksel kalıplara aşırı bağlılık gibi konulara odaklanmıştır. Bu yaklaşım, romantik eğilimleri öne çıkarmayı ve şiirin duygusal derinliğini artırmayı amaçladığı için yenilikçi kesim tarafından heyecanla karşılanmıştır. Öte yandan, daha tutucu çevreler, bu eleştirel bakışı 'yerleşik mirasa haksızlık' olarak yorumlamıştır. Eserdeki düşünceler, dönemine göre cesur sayılan öneriler ve Arap edebiyatının değişime ihtiyaç duyduğu fikri etrafında şekillenir. Şairi destekleyenler, şiirin hayatı ve insanın iç dünyasını anlatırken hayal gücünü özgürce kullanması gerektiğini savunmuşlardır. Bu tartışma, aynı eserin 1961'de yeniden basılmasıyla tekrar canlanmış ve uzun süre edebiyat çevrelerinde yankı bulmuştur.⁷⁷⁴

Şair, eserlerini Arap dünyasında romantizmin ivme kazandığı bir dönemde vermiştir. *Apollo* dergisi merkezli Mısır romantik akımı, bireyselliği, lirik ifadeyi ve doğa sevgisini öne çıkarırken geleneksel formlardan uzaklaşmıştır. Şairin Tunus'tan gönderdiği manzumeler, bu akımın estetik prensipleriyle örtüşmüş ve onun Arap edebiyat camiasında tanınırlık kazanmasına zemin hazırlamıştır. Şiirlerinde ahenge önem veren şair, yoğun duygusal tonlar içeren, bazen melankolik bazen de ümitvar bir üslup benimsemiştir. Bu nitelikler, onun Arap şiirindeki romantik dalga içerisinde müstesna konum elde etmesine olanak tanımış; yerel motifleri evrensel temalarla harmanladığı şeklinde değerlendirilmiştir.⁷⁷⁵

Şairin vefatını müteakip, şiirlerinin önemli bir kısmı *Ağânî'l-Hayât* başlığı altında neşredilmiştir. 1955 yılında Kahire'de ilk baskısı yapılan bu derleme, bilahare Beyrut ve Tunus'ta da okuyucuyla buluşmuştur. Eser; aşk, toplumsal beklentiler, özlem ve umut gibi geniş bir tema yelpazesini havidir. Şiirlerde yalnızlık ve özgürlük kavramları ön plandadır. *Ağânî'l-Hayât* romantik şiirin biçimsel hususiyetlerini yansıtmalarının yanı sıra, Tunus'taki ulusal ve kültürel uyanışın izleklerini de ihtiva etmektedir. Eserdeki ritmik yapı, imgesel dil ve lirik tasvirler dikkat çekicidir.⁷⁷⁶

Şiirlerini romantizm doğrultusunda kurarken, toplumsal meseleleri de göz ardı etmemiştir. Bazı şiirleri, dönemin özgürlük talebine seslenen dizelerle doludur. *Îrâdetu'l-Hayât* adlı şiiri değişimin mümkün olduğuna, irade ve azmin karanlıkları yenebileceğine

⁷⁷⁴ Maḥfûz, III, 130; Faḍîle, 98; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 192-93.

⁷⁷⁵ Maḥfûz, III, 130; Faḍîle, 97-98; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 193-94.

⁷⁷⁶ Maḥfûz, III, 131; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 81; Faḍîle, 97-98; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 194.

işaret eder. eş-Şâbbî'nin bu yanı, özellikle bağımsızlık mücadelesi veren kitlelerin gözünde şiirlere sembolik güç atfetmiştir. Gösteri veya toplantılarda bu dizelerden alıntılar yapılması, şiirlerin edebiyatın ötesinde toplumsal hafızada da yer ettiğini gösterir.⁷⁷⁷

Toplumsal eleştiri ve bireysel özeleştiri iç içe kaleme aldığı şiiri şöyledir:

النبي المجهول

أيتها الشعب ليتني كنت خطابا	فأهوي على الجذوع بفأسي
ليتني كنت كالسيول إذا سالت	تهد القبور رمسا برمس
ليتني كنت كالرياح فأطوي	كل ما يخنق الزهور بنحسي
ليتني كنت كالشتاء أغشي	كل ما أذبل الخريف بقرسي
ليت لي قوة العواصف يا شعبي	فألقى إليك ثورة نفسي
ليت لي قوة الأعاصير إن ضجت	فأدعوك للحياة بنبسي
ليت لي قوة الأعاصير لكن	أنت حي يقضي الحياة برمس

en-Nebiyu'l-Mechûl

Ey halkım, keşke ben oduncu olsaydım, kütüklerin üzerine baltamı indirseydim.

Keşke ben seller gibi coşku ve öfkeye geldiğimde, kabirleri büsbütün harap etseydim, birbiri ardınca.

Keşke ben sert rüzgârlar gibi olsaydım da savurabilseydim, uğursuzluğumla çiçekleri solduran her ne varsa.

Keşke ben kış gibi olsaydım da bürüyebilseydim, sonbaharın soldurduğu her şeyi.

Ey halkım, keşke benim olsa fırtınalı kudreti, ta ki ruhumun isyanını size haykırabileyim.

⁷⁷⁷ Faðîle, 97; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 193.

Keşke bende olsaydı şiddetli kasırgaların gücü, öfkeyle coştuklarında, seni ruhumun (sesiyle) hayata davet edebilseydim.

*Ah keşke (o) kasırgaların kudreti bende olsaydı ama sen toprağa gömülü bir halde ömrü geçiriyorsun.*⁷⁷⁸

Şair şiirinde, halkına duyduğu bağlılık ile onun içinde bulunduğu durağanlık arasında sıkışmış bir ruh hâlini yansıtmaktadır. Öfke, hayal kırıklığı ve dönüşüm arzusu şiirin temel duygularını oluştururken, kasırga, fırtına, rüzgâr, sel ve kış gibi doğa olayları metafor olarak kullanılmıştır. Şair, bu güçlü doğa unsurlarına sahip olmayı arzulayarak halkını sarsmak, bilinçlendirmek ve harekete geçirmek istemektedir. Şiirde sıkça tekrarlanan “keşke” ifadesi, şairin içinde duyduğu yetersizlik hissini yansıtsa da aslında halkına karşı taşıdığı büyük sorumluluğun da bir göstergesidir. Sosyal uyanış ve halkın bilinçlenmesi temaları etrafında şekillenen şiir, bireysel bir öfkeden çok kolektif bir uyanış çağrısını barındırmaktadır. Modern Arap şiirinde toplumsal eleştirinin önemli örneklerinden biri olan bu şiir, bir aydınlanma çağrısı niteliği taşımakta ve halkını içine düştüğü durağanlıktan kurtarmak isteyen bir ses olarak yankılanmaktadır.

Okuyucu üzerindeki etkiyi güçlendiren bir diğer unsur da dilsel sadelik ve müzikal öğelerin dengeli kullanımıdır. Pek çok dizesinde açık ve net bir anlatım tercih etmiş, duygusal yoğunluğu kolay anlaşılır imgelerle desteklemiştir. Bu sayede, edebiyatla ileri düzeyde ilgilenmeyen kesimlerin de ilgisini çekme imkânı doğmuştur. Şiirlerin bazı kısımlarında görülen ritmik yapı, ezgi hissini artıran kısa tekrarlar veya kafiye unsurlarıyla beslenir. Bu yaklaşım, geleneksel şiirdeki ölçülü anlatımla modern özgürlükçü formu buluşturan bir ara tarz olarak görülmüştür. Bir yandan geçmişin lirizmini yaşatırken, diğer yandan yeni bir sese kapı açması, onu Arap şiiri açısından özgün kılan özelliklerin başında gelir.⁷⁷⁹

Gelinen noktada, bilhassa 20. yüzyıl başlarında yükselen romantik eğilim ve bu eğilime eklenen yenilikçi anlayış, bölge edebiyatında kalıcı izler bırakmıştır. Tek eserle veya sadece şiirle sınırlı kalmayıp, tiyatro ve nesir gibi alanlardaki denemeleriyle geniş bir yaratıcılık yelpazesine sahip olması da dikkat çekici diğer bir özelliktir. Kısa hayatında elde ettiği bu birikim, Tunus’un modern edebiyata geçiş sürecinin güçlü bir bileşeni

⁷⁷⁸ ‘Umar, 79.

⁷⁷⁹ el-Câbirî, *eş-Şi’ru’t-Tûnisî*, II, 81.

olarak kabul edilebilir. Eserleri incelendiğinde, biçim ile içerik bütünlüğünü koruyan, içsel duygulanımlarla toplumsal farkındalığı örtüştüren, hayal ve gerçek arasında yeni köprüler kurmaya çalışan bir anlayış göze çarpar. Bu nitelikleri nedeniyle, onun katkısı tek bir dönemle sınırlı kalmamış, sonraki yıllar boyunca da araştırmacıların ilgisini çekmiştir.⁷⁸⁰

Netice itibarıyla, şairin edebî etkinliklerinin Arap şiir geleneğini ve Tunus'un modernleşme sürecini etkilemiş olması, onu son derece değerli bir figür hâline getirmiştir. Şiirlerinin müziksel ve imgelerle yüklü dünyası, nesir eserlerindeki romantik dram unsurları ve elbette *el-Hayâlu's-Şi'ri 'Inde'l-Arab*'da dile getirdiği kuramsal tezler, bugün de okunmaya ve tartışılmaya devam etmektedir. Arap edebiyatı yorumcuları, yaptıkları çalışmalarla Tunus'un kültürel kimliğinin şekillenmesine ve Arap şiirinde yenilikçi tavrın yayılmasına katkı sağlamaktadır.

Özetlemek gerekirse, eş-Şâbbî'nin hayatını ve şiirlerini anlamak, yalnızca Tunus'un ulusal edebiyat serüvenine değil, aynı zamanda 20. yüzyılın ilk yarısında Arap dünyasında yaşanan edebî dönüşüme ışık tutar. Romantik unsurları, toplumsal duyarlılığı ve kişisel acıyı bir arada işleyen özgün şiir anlayışı, ölümünden sonra da etkisini sürdürmüştür. Ülkesi için çabası, yazın faaliyeti ve en önemlisi, kalbindeki sanat tutkusuyla örülü kısa hayatı, ona Arap edebiyat tarihinde sürekli anılacak bir yer kazandırmıştır. Onu edebî kişiliğini ülkenin modern şiirdeki uyanış hareketinin fitilini ateşleyen kıvılcım olarak tanımlamak yerinde olur. Mamafih sınırları aşan şiirleri, Mısır'dan başlayarak Arap coğrafyasında yankı uyandırmış, çeviri faaliyetleriyle başka dillere de aktarılmıştır. Bu sayede, bölgesel bir şair olmaktan çıkıp daha geniş bir ufukta okunur hâle gelmiştir.

Şair, 9 Ekim 1934 tarihinde, kalp rahatsızlığı nedeniyle başkent Tunus'ta hayatını kaybetmiştir. Henüz 25 yaşında vefat eden şairin naaşı, doğduğu yer olan Tûzer'e nakledilerek burada defnedilmiştir.⁷⁸¹

3.1.10. Mustafa Harrîf (Hurayf) (1909-1967)

Tunus edebiyatının 20. yüzyıldaki mühim simalarından biri olan Mustafa Harrîf, 1909 tarihinde, bugün Tunus'un Tûzer vilayetine bağlı Nefta'da doğmuştur. Harrîf'in

⁷⁸⁰ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 81-82.

⁷⁸¹ Fağîle, 98; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 194.

fikri yapısının ve edebî kişiliğinin teşekkül etmesinde, ailesinin sahip olduğu kültürel zenginlik ve içinde bulunduğu muhit önemli rol oynamıştır. Fransız sömürsünde modern hayatın yaygınlaşmaya başladığı bir ortamda, Harrîf ailesi, bir yandan köklü bir geleneğe bağlılık gösterirken, diğer yandan da devrin fikir hareketlerine açık olmuştur. Harrîf'in babası İbrahim Harrîf, İslam hukuku ve Tunus tarihi sahalarında ma'rûf bir âlim ve tarihçi; annesi ise ilim ve irfan sahibi olmasıyla tanınan Bin Mîlâd ailesine mensuptur. Harrîf, hane içinde edebiyat ve bilginin başköşede olduğu, sıklıkla edebiyat, tarih ve din mevzularında müzakerelerin yapıldığı, şiir ve musiki gibi sanatsal faaliyetlerin icra edildiği, oldukça zengin bir fikir sofrasında yetişmiştir.⁷⁸²

Harrîf, ilk eğitimini çocukluk dönemini geçirdiği Nefta'da babasından almıştır. Kur'ân ve klasik Arap şiiri üzerine yoğunlaşan bu eğitim, onun dil ve edebiyat alanındaki yeteneklerinin erken yaşta filizlenmesini sağlamıştır. 1920 yılında ailesi, anne tarafından akrabalarına daha yakın olmak amacıyla Tunus şehrine taşınmıştır. Burada ikametine yakın Medresetu's-Selâm okuluna gitmiş, burada hocası Muhammed Menâşû'nun etkisi altında Arapçaya vakıf olmuş ve dilin inceliklerini kavramıştır. Halduniyye Medrese'sinde şair Şâzelî Haznedâr'dan aruz eğitimi almış ve bu dersler onun şiir bilgisini zenginleştirmiştir. Daha sonra, 1926 yılında Zeytûne Okulunda eğitimine devam etmiş ve burada devrin önde gelen âlimlerinden tefsir, hadis, fıkıh, sarf, nahiv ve belagat dersleri almıştır. Ancak sağlık sorunları nedeniyle Zeytûne'deki eğitimini uzun süre devam ettirememiştir.⁷⁸³

Babasından aldığı tahsil ile kısa da olsa Zeytûne'deki eğitimi onun dil ve üslubunu önemli ölçüde etkilemiştir. Arap edebiyatının klasik eserleriyle modern edebî yaklaşımları bir araya getiren Harrîf bu birikimini genç yaşta yazdığı şiirlerde ortaya koymuştur. İlk şiirini henüz 13 yaşındayken 1924 senesinde *el-Vezîr* gazetesinde neşretmiştir.⁷⁸⁴

Harrîf, çağının önde gelen edebiyatçılarıyla yakın ilişkiler kurmuş ve bu ilişkiler onun yazınsal gelişimine katkıda bulunmuştur. Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî ile olan dostluğu dikkat çekici olup bu genç iki şair, yalnızca coğrafi kökenlerinin yakınlığıyla değil, yazın anlayışındaki benzerliklerle de güçlü bir bağ kurmuştur. Ayrıca, Muhammed Arabî el-

⁷⁸² el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 107; Faðîle, 89; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 733-34.

⁷⁸³ Maḥfûz, II, 197; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 107; Faðîle, 89; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 734.

⁷⁸⁴ Maḥfûz, II, 197.

Kebâdî ve Ali ed-Du'âcî gibi isimlerle olan ilişkileri, Harrîf'in hem geleneksel hem de yenilikçi edebiyat çevrelerinde tanınırlığını artırmıştır. Bu çevrelerdeki saygın konumu, eserlerinin geniş bir okur kitlesine ulaşmasında etkili olmuştur.⁷⁸⁵

Harrîf, ülkenin sosyal ve siyasi olaylarından etkilenen yazarlardandır. Sömürge altındaki Tunus'ta bağımsızlık ve toplumsal eşitlik konuları Harrîf'in şiirlerinde ve yazılarında sıkça yer almıştır. Sömürgecilik karşıtı şiirleri, dönemin cesur edebî örneklerindendir. Harrîf, şiirlerinde vatanseverlik ve bağımsızlık isteğini güçlü bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca şiirlerinde klasik Arap şiir kalıplarını koruyup, çağdaş konuları ve toplumsal meseleleri ele alarak kendine özgü bir edebî üslup yaratmıştır. İlk şiirlerinde sevgi, tutku, yalnızlık ve özlem gibi kişisel duygular ağırlık kazanırken, zaman içinde eserlerinde ulusal kimlik, bağımsızlık çabası, Arap birliği ve toplumsal adalet gibi milli ve toplumsal konulara geniş yer vermiştir. İkinci Dünya Savaşı ve Tunus'un bağımsızlık dönemi sırasında yazdığı dizeler, özgürlük ve onur konularını işleyerek hem kişisel hem de toplumsal duyguları kaynaştırmıştır. Harrîf, şiirlerinde kullandığı klasik söz sanatlarını çağdaş içeriklerle birleştirerek, Arap şiirinin geleneksel yapısını korurken, yenilikçi ve başkaldıran bir dil de kullanmıştır; bu sayede, eserlerinde hem duygusal hem de gerçekçi unsurlar bir arada bulunur. Arap dünyasındaki siyasi çalkantılar ve sömürge karşıtı mücadeleler, onun şiirlerinde açıkça yansımış; Filistin meselesi, Arap birliği ve Kuzey Afrika ülkelerinin ortak kaderi gibi konular, dizelerinde sıklıkla yer almıştır. Toplumsal adalet ve milli mücadele üzerine yazdığı şiirler ise Tunus'un bağımsızlık hareketine olan bağlılığını ve desteğini gösterir. Zîra şiirleri, kişisel duygularla toplumsal sorumluluk bilincini bir araya getirerek hem kişisel hem de milli bir üslupla yazılmış; bu özelliğiyle de Tunus edebiyatında hem geleneksel hem de çağdaş unsurların başarılı bir şekilde birleştirildiği bir örnek oluşturmıştır.⁷⁸⁶

Harrîf, hakikati korkusuzca dile getirmenin gerekliliğini vurgulayan, bunları gizlemenin ya da sorgulamanın yanlışlığını etkileyici üslupla ortaya koyan bir şiir kaleme almıştır:

⁷⁸⁵ Fağîle, 90; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 734.

⁷⁸⁶ Maḥfûz, II, 197-98; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 107-108; Fağîle, 91; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 734-35.

عشيرة الحق

عزة الحق أن يقال جهارا فارفع الصوت في الضياء نهارا
لا تلجلج في الحق - ويحك - إن حص حص، واصدغ به ولا تتواری
أفشرك بخالق الحق، أم أن ست بآلاء ربنا تمارى؟
وفرار به إلى ظلمة الأر كان سرا؟ فما أمر الفرار!
أم خفاء؟ فكيف هذا؟ وأنى؟ وهو يبدو كالشمس نورا ونارا
أنا أخشى إن سمت حقي جحودا أن أرى صرحه غدا منهاارا

Hak Yoldaşları

Hakkın şerefi yüksek sesle söylenmesidir aşikâr, o halde sen de gündüzün aydınlığında sesini yükselt.

Hak'ta tereddüt etme -yazık sana- gerçek ortaya çıktığında, haykır onu ve çekinme.

Yoksa sen hakkın yaratıcısına şirk mi koşuyorsun, yoksa Rabbimizin nimetlerinden mi şüphe ediyorsun?

Ve onunla bir kaçış mı kuytu yerlerin karanlığına gizlice saklanarak? Ne acı bir kaçıştır bu.

Yoksa gizlemek mi? Bu nasıl olur? Ve ne zaman? Oysa o güneş gibi görünür hem nur saçarak hem de ateş gibi yakarak.

Ben korkarım, eğer hakkımı inkâr etmeye kalkışırsam, yarın onun abidesini yıkılmış, yerle bir halde görmekten.

Harrîf, sadece şiir değil, aynı zamanda hikâye ve makale türlerinde de eserler vermiştir. Çocuk edebiyatına olan ilgisiyle *Bâbâ Ali* ve *el-Hâc Zeyyân* gibi hikâyeler kaleme almıştır. Bu hikâyelerde genellikle Tunus toplumunun kültürel ve sosyal yapısını yansıtan konuları işlemiştir. Harrîf'in, eserlerinde Tunus toplumunun geleneksel yapısını ele alması, onun halkın gündelik yaşamına ne kadar duyarlı olduğunu gösterir.⁷⁸⁷

⁷⁸⁷ Maḥfûz, II, 199; Faḍîle, 89.

Hayatının son yıllarında, Harrîf ciddi sağlık sorunlarıyla mücadele etmiştir. Özellikle şeker hastalığı nedeniyle sık sık hastaneye kaldırılmış, ancak bu süreçte yazmaya devam etmiştir. Mart 1967’de, henüz 57 yaşında iken, diyabetin yol açtığı komplikasyonlar sonucu hayatını kaybetmiştir.⁷⁸⁸

Harrîf’in edebî mirası, sadece Tunus edebiyatıyla sınırlı kalmamış, Arap edebiyatının genelinde de bir etki yaratmıştır. Onun eserleri, gelenek ve modernite arasındaki dengeyi arayan bir şairin iç dünyasını yansıtır. Edebî kimliği, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi olaylarına karşı duyarlılığı ve şiirsel gücüyle şekillenmiştir. Harrîf, sadece bir şair değil, aynı zamanda bir hikâye anlatıcısı ve düşünce insanı olarak da Tunus kültür tarihinde kalıcı bir yer edinmiştir.

3.1.11. Ahmed b. Muhtâr el-Vezîr (1912-1983)

Edip, yazar, şair ve araştırmacı olup eğitim ve öğretim alanında önemli şahsiyetlerden biri kabul edilen Ahmed b. el-Muhtâr el-Vezîr, 1912 yılında Tunus’ta doğmuştur. İlköğretimi burada okumuş, 1930’lu yıllarda dönemin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Zeytûne Üniversitesi’nde mezun olmuştur. Yükseköğrenimini tamamlamak üzere Kahire’ye giderek Dâru’l-Mu‘allimîn el-‘Ulyâ’da eğitim almış ve 1937’de buradan mezun olmuştur.⁷⁸⁹ Kahire’de bulunduğu süre boyunca dönemin edebî ve kültürel çevreleriyle yakın ilişki kuran el-Vezîr’in özellikle ünlü yazar Abbas Mahmûd el-Akkâd’ın edebî toplantılarına katılmasının onun edebî kişiliğinin gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu zikredilmiştir.⁷⁹⁰

Tunus’a döndüğünde Haldûniyye Medresesinde Zeytûne Üniversitesi’nin öğrencilerine eğitim ve psikoloji dersleri de olmak üzere ders vermeye başlamıştır.⁷⁹¹ Aynı zamanda dönemin önde gelen edebiyatçılarından Muhammed el-Arabî el-Kebâdî’nin meclislerine katılarak entelektüel çevrelerle olan bağlarını güçlendiren ve buralardaki edebî sohbetlerde aktif bir konuşmacı olarak yer alan el-Vezîr, öğrencilerini de bu tür kültürel toplantılara katılmaya teşvik etmiştir.⁷⁹²

⁷⁸⁸ Maḥfûz, II, 198; Faḍîle, 89.

⁷⁸⁹ Muḥammed Maḥfûz, *Terâcimu’l-Muellifîn et-Tûnisiyyîn*, Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, Beyrut 1986, V, 136.

⁷⁹⁰ ‘Izzuddîn el-Medenî, Muḥammed es-Sekâncî, *Ruvvâdu’t-Te’lîfî l-Mesraḥî fî Tûnis (1900-1950)*, eş-Şeriketu’t-Tûnisiyye, Tunus 1986, 407.

⁷⁹¹ Maḥfûz, V, 136.

⁷⁹² el-Medenî, es-Sekâncî, 407.

el-Vezîr, eğitime büyük önem vermiş ve öğretmen yetiştirme sürecine katkı sağlamıştır. 1947 yılında yayımlanan *Âdâbu'l-Mu'allîm* (Öğretmenin Âdâbı) adlı kitabı, Zeytûne Üniversitesi ve Öğretmen Okulunda verdiği derslerin bir derlemesi niteliğinde olup bu eserinde çocuk eğitiminin temel ilkelerini, öğretmenin bireysel ve toplumsal sorumluluklarını ele almış, öğretmenin toplumdaki yeri ve görevleri üzerine kapsamlı bir analiz sunmuştur. Eğitimin yalnızca bilgi aktarımı olmadığını, ahlakî ve toplumsal değerlerin de bu sürecin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamıştır.⁷⁹³

Eğitimde ahlakî değerlerin önemine dair görüşlerini derinleştirmek amacıyla *Ta'lîmu'l-Ahlâk* (Ahlak Eğitimi) ve *el-Mûcez fi't-Ta'lîm* (Eğitimde Özlü İlkeler) adlı eserlerini kaleme almıştır. Bu kitaplarda, Kur'ân eğitimi, ahlak, siyer, okuma ve edebî metinlerin öğretilmesine dair yöntemleri ele alarak öğretmenler için bir rehber sunmuştur.⁷⁹⁴ Muhammed Mahfûz'un onun eğitimciliğini tarif ettiği şu sözleri, şahsiyeti ve edebî kişiliğinin anlaşılması noktasında da önem arz etmektedir:

“Kendisini ciddiyetiyle, şakaya fazla yer vermemesiyle ve derslerini aksatmamasıyla tanınmıştır. Ayrıca, alanına tam anlamıyla hâkim olup en güncel görüş ve teorilere vakıf olduğunu görmüşüzdür. Bu iki dersi, öğretmen adaylarını yetiştiren okulda da okutmuştur.”⁷⁹⁵

Ahmed b. el-Muhtâr el-Vezîr, gazete ve dergilerde yayımlanan şiirlerinin yanı sıra özgün ve geniş bir bakış açısıyla kaleme aldığı incelemeleriyle de öne çıkmıştır. Klasik Arap şiir geleneğine bağlı kalarak kaside tarzında şiirlerinin yanı sıra aşırı sanat kaygısından, basmakalıplardan ve donuk ifadelerden kaçındığı şiirleri de olan şair, bu nevi şiirlerinin ekserisinde vatanseverlik ve ahlak temasını işlemiştir. Lirik bir üslupla kaleme aldığı yurtsever şiirlerinde halkının sömürgeciliğe karşı mücadelesindeki sıkıntılarını ve acılarını millî hassasiyetle dile getirirken; ahlakî şiirlerinde insan sevgisi, dostluk ve kardeşlik gibi duyguların yayılması amacını taşıyan bir yaklaşım sergilediği görülmüştür.⁷⁹⁶

⁷⁹³ el-Medenî, es-Sekâncî, 408.

⁷⁹⁴ el-Medenî, es-Sekâncî, 408.

⁷⁹⁵ Mahfûz, V, 136.

⁷⁹⁶ Mahfûz, V, 136; el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 127.

الانسان الرائد

هناك، في سكينه خرسا، وفج من غدر

وفي ضباب أغبر الآفاق، جهم، مكفهر

في وحشة كوحشة الخريف، من يوم خدر

لا صحوه مؤتلق، ولا السحاب منهمر

جو كئيب غبش، وموطئ وعر، حجر

محسبة مفرشها الحصباء، من زرق الابر

Öncü İnsan

Orada, sağır bir sessizlik içinde, ihanetten bir çukur var.

Ufukların tozlu gri sisi içinde haşın, kasvetli.

Sonbahar soğukluğu gibi bir yalnızlık, donuk bir günden kalma.

Ne parıldar aydınlığı ne rahmet iner buluttan.

Kasvetli, puslu bir hava, engebeli taşlık bir yer.

Çorak bir arazi çakıl taşlarıyla döşeli, mavimsi gri keskin taşlar.

Ahmed el-Vezîr, edebiyat ve eğitim alanındaki çalışmalarının yanı sıra, siyasi ve toplumsal meselelerle de yakından ilgilenmiştir. 1930'lu yıllardan itibaren Tunus'un bağımsızlık mücadelesinde aktif bir tutum sergilemiş ve el-Hizbu'l-Hurri'd-Dustûriyyi't-Tûnisiyyi'l-Cedîd (Yeni Tunus Anayasal Liberal Partisi)'i desteklemiştir. 9 Nisan 1938'de yaşanan kanlı olayların tanıklarından biri olan şairin şiirlerinde Tunus halkının bu mücadelesine yer vererek bu tutumunu pekiştirdiği görülmüştür.⁷⁹⁷

Hayatı boyunca eğitim, edebiyat ve kültür alanındaki çalışmalarıyla Tunus'un fikir ve sanat dünyasında önemli yer edinmiş üretken bir şair, yazar ve akademisyen olan el-

⁷⁹⁷ el-Medenî, es-Seḳâncî, 408.

Vezîr, pedagojik çalışmalarıyla toplumun eğitilmesi ve ahlakî değerlerin korunması noktasında da sonraki nesillere önemli bir miras bırakmış ve 6 Nisan 1983'te vefat etmiştir.⁷⁹⁸

3.2. KISA HİKÂYE

Arap edebiyatında nesir, tarihî süreç içerisinde farklı kültürlerden beslenerek zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir; özellikle Abbasî Dönemi'nde yoğunlaşan çeviri faaliyetleri, Hint, Fars ve Yunan medeniyetlerinin kültürel birikimini Orta Doğu'ya taşıyarak Arap edipleri etkilemiştir. Bu dönemde çeviriler yalnızca felsefe ve bilim alanıyla sınırlı kalmamış, toplumsal ve siyasal yaşama dair eserlerin de aktarıldığı kapsamlı edebî bir dönüşüme yol açmıştır. Böylelikle Arap nesri, farklı dillerden aktarılan bütün bilgileri özümsemeye elverişli bir mecra hâline gelmiştir. Tercüme faaliyetlerinin desteklenmesi sayesinde, çeşitli düşünce akımları Arapçada yeni terimlerin ve ifade biçimlerinin oluşmasına kapı aralamış, kelâm, felsefe ve pozitif bilim metinleri Arap nesrini klasik şiir geleneğinin gölgesinden çıkararak geniş bir kullanım alanına kavuşturmuştur. Özellikle devlet adamlarının ve saray erkânının çeviriye destek vermesi, bürokratik yazışmalarda da nesrin önemini artırmıştır; bu bağlamda risale denilen resmî mektuplar, elçi raporları ve benzeri metinler, Arap nesrinin incelikli biçimde işlenmesine ortam hazırlamıştır.⁷⁹⁹

Nesir; askerî, siyasi veya toplumsal bir vakayı aktarmak, ilmî meseleleri açıklamak ya da ahlâkî-dinî konularda öğüt vermek amacıyla kullanılmakla birlikte, sanatkârane özellikleriyle de dikkat çekmiştir. Nitekim bazı metinlerde klasikten moderne abartılı seci, kelime oyunları ve söz sanatları her daim varlığını devam ettirmiştir. Nesrin, bilimsel, ahlâkî, tarihsel ve edebî içeriklere geniş ölçüde alan açması, Arap edebiyatındaki geleneksel şiir merkezli algıyı dönüştürmüştür; bu dönüşüm süreci, resmî dairelerde düzenlenen belgelerden halka seslenen vaaz metinlerine kadar her sahada kendini göstermiş, böylelikle toplumu doğrudan etkileyen bir araç hâline gelmiştir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ el-Medenî, es-Sekâncî, 407-408.

⁷⁹⁹ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Aşru'l-'Abbâsî el-Evvel*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire t.y., III, 441-43, 513.

⁸⁰⁰ Dayf, III, 441-443, 513.

Modern dönemlerde ise nesir, siyasal eleştiriden toplumsal reformlara kadar geniş bir yelpazede kullanılmaya başlamıştır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde gazete ile dergi yazılarının çoğalmasıyla nesir halk kitleleri arasında yaygınlaşıp halkı bilinçlendirme ve yönlendirme aracı hâline gelmiştir. Mesela Muhammed Abduh gibi yazılarıyla devletin adalet ve yönetim biçimini sorguladıkları, toplumu kendi haklarını aramaya teşvik ettikleri anlatılır; bu, klasik dönemde daha “yatay” denilebilecek bir işlev üstlenen nesrin, modern zamanlarda doğrudan toplumsal dönüşüm ve siyasi uyanış için araca dönüştüğünü göstermektedir. Bununla birlikte roman, hikâye, anı ve deneme gibi yeni türler de nesrin ifade kapasitesini artırmıştır; sonuçta, Arap dilinin felsefî ve ilmi meseleleri yorumlamadaki esnekliği, modern gerçekçilik ve psikolojik derinlik gibi unsurlarla birleşince, farklı coğrafyaların özgün edebî gelenekleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Kuzey Afrika’da, edebiyatın sömürge döneminde bir direniş unsuru, bağımsızlık sonrasında ise ulusal kimlik bilincinin taşıyıcısı olması, nesrin yalnızca yerli halkın meselelerini değil, evrensel insanlık problemlerini de işleyen anlatıma kavuşmasını sağlamıştır.⁸⁰¹

Tunus’un tarihi ve kültürel mirasının zengin ile modernleşmenin gerektirdiği yenilikçi bakışın buluşması, modern Tunus hikâyesini Arap nesri içinde özgün bir konuma yerleştirmiştir. Zîra klasik anlatı üslubuyla çağdaş kurgunun birleştiği Tunus hikâyelerinde, sömürge döneminin açtığı yaralar, bağımsızlık sonrası kimlik arayışları ve toplumsal dönüşümler ele alınmış, yerel sözcük zenginliği, ritmik cümle yapılarıyla kaynaştırılmıştır; böylece kimi Tunuslu yazarlar, folklorla dayalı öğeleri çağdaş tekniklerle yeniden yorumlayarak nesri kültürel ve sanatsal açıdan farklı bir düzeye taşımıştır. Özellikle dilsel çeşitliliği, tarihi motifleri ve yaşamın çeşitli yönlerini yansıtan bu hikâyeler, Arap nesrinin geleneksel yapısını canlı tutarken, modern dünyanın gerçeklikleriyle de diyalog kurmuştur. Dolayısıyla modern Tunus hikâyesi, edebiyatın yalnızca şiirle sınırlı bir ifade sahası olmadığını, nesrin de hem estetik hem de düşünsel anlamda köklü geleneklere dayanarak güncel sorunlara ışık tutabileceğini somut olarak göstermiştir.

Bu bağlamda Tunus’ta modern hikâyenin ortaya çıkışı ve gelişimi, ülkedeki matbaanın yaygınlaşması, ilk dergilerin ve gazetelerin çıkışı, fikrî uyanış hareketleri ve

⁸⁰¹ Geniş bilgi için bk. ‘Umar ed-Desûkî, *fi’l-Edebi’l-Ḥadîs*, 8. bs., Dâru’l-Fıkr, 1973, I, 303.

toplumsal dönüşümlerle yakından ilişkilidir. Bu ilişki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gözlemlenen kültürel hareketlenmelerin sonucunda belirginleşmiştir. Özellikle 1830'da Cezayir'in Fransa tarafından işgal edilmesi, bütün Mağrib bölgesinde olduğu gibi Tunus'ta da düşünürleri, yazarları ve önde gelen aydınları harekete geçirmiştir. Bu tarihten sonra, siyasi ve toplumsal alanda yavaş da olsa bazı reform girişimlerinin ve kültürel yenilik çabalarının ortaya çıktığı görülmüştür. Söz konusu reformlar, matbaa faaliyetlerinin önem kazanması ve yeni yazın türlerinin filizlenmesiyle desteklenmiştir.⁸⁰²

Tunus'ta hikâye ve genel olarak nesir türleri, başlangıçta büyük ölçüde eski edebî geleneklerin etkisinde gelişmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılın sonlarından itibaren, Avrupa dillerine çevrilen eserlerin okunması, seyahatlerin artması ve özellikle basın-yayın faaliyetlerinin canlanması yeni türlerin tanınmasına zemin hazırlamıştır. Yazılı kültüre geçişin güçlenmesi ve Arapça olarak yayımlanan gazete, dergi gibi süreli yayınların varlığı, birçok yazarın modern anlamda hikâye veya roman kaleme almasına imkân sunmuştur. Gazeteciliğin getirdiği pratik zorunluluklar, daha sade ve anlaşılır bir dil kullanımını zorunlu kılmış, böylece ağır ve sanatlı üsluptan uzaklaşmaya yönelik eğilim artmıştır.⁸⁰³

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk yılları arasında, Tunus'taki matbuatta daha çok makale, risale ve benzeri kısa biçimli metinler neşredilmiştir. Bu dönemde, ağır ve sanatkârane üslup yerine yavaş yavaş daha yalın ve doğrudan bir anlatımın öne çıktığı görülmüştür. Zîra gazetelerin ana hedefi, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmak olduğu için yazarlar, süslü ifadeler yerine anlaşılır bir dile yönelmek mecburiyetinde kalmıştır. Aynı dönem, Avrupa'daki seyahatlerden etkilenen ve gözlemlerini seyahatnameler halinde aktaran Tunuslu aydınların yazı faaliyetlerine de sahne olmuştur. Seyahat yazıları, ilerleyen yıllarda filizlenecek olan edebî hikâye ve roman türüne geçişte örnek teşkil etmiştir.⁸⁰⁴

Bu noktada, Tunus'ta ilk hikâye 1905'te Hasan Husnî Abdülvehhâb tarafından Fransızca kaleme alınan ve Fransızca bir dergide neşredilen *La Dernière Soirée à Grenade* (Granada'da Son Gece) isimli anlatıdır. Eser dil bakımından Fransızca olduğu

⁸⁰² el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 27-28; Lebîb, Hasenî Seyyid, ez-Zevvâdî, Raşîd, *İtticâhâtü'l-Kışşati't-Tûnisiyye el-Kaşîra*, Dâru'l-İthâf, 2000, 17.

⁸⁰³ Lebîb, ez-Zevvâdî, 19.

⁸⁰⁴ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 28-29.

için, yerel Arapça edebiyat geleneğine doğrudan etki etmesi sınırlı kalmıştır. Buna rağmen, kurgusal yapısı ve Endülüs tarihî atmosferini işlemesi, Tunus'ta hikâye adına ilk adım olarak kabul edilmiştir. Tarihî bir vakaya dayanan ve bireylerin içsel dünyasına nüfuz eden anlatım biçimi, dönemin klasik meddah geleneğinden ayrılarak farklı bir anlatı yolunu ortaya koymuştur. Öte yandan, metnin Fransızca olması, Arapça okuyucuların gözünde hikâyenin görünürlüğünü azaltmıştır. Yine de 1905 tarihi itibarıyla Tunus'ta modern hikâyeye benzer bir kurgu örneğinin görülmesi kayda değerdir.⁸⁰⁵

Aynı dönemde, 1906 yılında Sâlih es-Suveysî'nin kaleme aldığı ve önce *Hayruddîn* isimli dergide tefrika edilen *el-Heyfâ* ve *Sirâcu'l-Leyl* isimli anlatı, Tunus edebiyat tarihinde ilk roman veya ilk uzun hikâye olarak anılmaktadır. Söz konusu eser, yazarın tarihî ve dinî hassasiyetlerini yansıtan, kısmen mecazî bir anlatı niteliğindedir. Metnin henüz modern anlamda bir romana tam denk düştüğü söylenememektedir. Ancak içerdiği olay örgüsü ve karakter inşası, Tunus'ta modern hikâye ve roman geleneği açısından eşik noktasını oluşturmaktadır. *el-Heyfâ* ve *Sirâcu'l-Leyl* her ne kadar yazım ve üslup bakımından klasik makale ve manzum metinlerin etkilerini barındırsa da kurgusal anlatı unsurlarını bünyesinde barındırdığı için bu topraklarda öykü anlatıcılığı eğiliminin dönüm noktalarından biri sayılmaktadır. Eserde, ahlâkî öğütler ile İslamî esaslara dayalı bir terbiyenin önemi vurgulanmış, aynı zamanda modern eğitime ve toplumsal ıslaha dair fikirler ortaya konmuştur.⁸⁰⁶

20. yüzyılın ilk yıllarında, Tunus'ta yayımlanan *er-Râid*, *Hayruddîn*, *el-Hâdıra* gibi daha çok siyasi ve idarî konulara eğilmiş ama zaman zaman edebî yazılara ve tespit/hatıra niteliğindeki kısa anlatılara da yer vermiştir. Bu anlatılar, yer yer hikâye formunu andırmasına karşın genellikle makale ve deneme formatında kalmıştır. Buna rağmen, meşrutiyet ve anayasal reform fikirleriyle birlikte ilerleyen dönemde edebî ortamdaki canlanma, hikâye formuna doğru eğilimleri de doğurmuştur. Özellikle 1905'ten sonraki on yılda, hikâyeye ilgi duyan aydınların sayısı artsa da henüz bu anlatıların kurgusal boyutları yerleşik düzeye ulaşmamıştır. Dönemin yayın organlarının çoğu maddi zorluklarla karşılaşmış veya sansüre maruz kalmışsa da kimi aydınlar bir yandan Avrupa'daki hikâye birikiminden haberdar olarak çeviriler yapmış, diğer yandan da kendi kısa anlatı denemelerini yayımlamaya gayret etmişlerdir. Hatta o dönemde basılan bazı

⁸⁰⁵ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 32; Lebîb, ez-Zevvâdî, 19.

⁸⁰⁶ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 33; Lebîb, ez-Zevvâdî, 8-19.

çeviri metinlerde Voltaire (François Marie Arouet)’den kısa parçalar Arapçaya aktarılmış, bunlar Tunuslu okurun dünya hikâyeciliğine dair ufkunu genişletmiştir. Ne var ki 1900’lerin başlarından 1920’lerin sonuna kadar, hikâye üretiminin genel düzeyi, sınırlı birikim ve ağır sansür gibi sebeplerle görece mütevazı kalmıştır.⁸⁰⁷

1930’larda Tunus’ta hikâye hareketlenmeye başlamıştır. Burada *el-Âlemu’l-Edebî* dergisinin özellikle öne çıktığı malumdur. Zeynelabidin es-Senûsî öncülüğünde bir grup yazar tarafından, genç kalem sahiplerini hikâye yazmaya davet eden çok sayıda makale, röportaj veya duyuru kaleme alınmıştır. Dergi, Mısır ve Lübnan gibi Arap dünyasındaki hikâye örneklerinden haberdar olunması için çeviri veya tanıtım yazıları yayımlamıştır. Böylelikle, yerel ölçekte hikâye kurgusunun nasıl yapılabileceğine dair pratik bilgiler de dolaylı olarak yayılmıştır. Aynı çerçevede, bu dergi sayfalarında kimi yazarlar Fransız edebiyatından kısa çevirilerle birlikte, özgün hikâyeler de paylaşmışlardır. Söz konusu özgün hikâyelerin dili, önceki dönemlerdeki klasik secili nesirden farklı bir tablo çizmeye başlamıştır. Daha kısa cümlelerle, diyaloga yer vermeye çalışan, basit olay örgüsüne dayanan, okura doğrudan seslenen bir üslupla hikâye yazma gayreti sezilmiştir.⁸⁰⁸

el-Âlemu’l-Edebî’de hikâye yazarlar arasında Ali ed-Du‘âcî, Mustafa Harrîf, ve Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî gibi farklı hassasiyette kalemler sayılmaktadır. Bu yazarlar, bazen toplumsal yergiyi mizahla birleştirmiş, bazen de duygusal temaları kısa, etkili anlatılara dönüştürmüşlerdir. Örneğin, Ali ed-Du‘âcî’nin kent yaşamının aksaklıklarına, batıl inançlara veya sokak diline dair alaycı bakışı, hikâye formuna yeni bir soluk getirmiştir. Öte yandan, yazarlar sadece edebî kaygılarla değil, toplumsal ve politik mesajları da metinlerine serpiştirmeye çabalamıştır. Bazı öykülerde, Fransız sömürge idaresinin baskıcı uygulamalarına açıkça değinilmese de olay örgüsünde haksızlık gören, çaresizlik yaşayan yerli halk figürleri işlenmiştir. Bu dönemde bir yandan didaktik tonlu hikâyeler üretilirken, diğer yandan mizahî veya gerçekçi tonlamalar yer almaktadır.⁸⁰⁹

Aynı süreçte *ez-Zamân*, *es-Surûr*, *eş-Şebâb*, *es-Serdûk* gibi muhtelif yayınlar, kısa da olsa daha özgür bir soluk yakalayan hikâyecilerin ürünlerine yer vermiştir.⁸¹⁰ Özellikle 1930’ların ikinci yarısında Fransa’da iktidara gelen Halk Cephesi hükümetinin

⁸⁰⁷ el-Câbirî, “el-Ĥadîş ve’l-Mu‘âşır: 1860-1920”, 32-35; Lebîb, *ez-Zevvâdî*, 21-23.

⁸⁰⁸ el-Câbirî, “el-Ĥadîş ve’l-Mu‘âşır: 1860-1920”, 28-29; Lebîb, *ez-Zevvâdî*, 24-25.

⁸⁰⁹ Lebîb, *ez-Zevvâdî*, 19, 24-25.

⁸¹⁰ Lebîb, *ez-Zevvâdî*, 27.

sömürgelerdeki basına yönelik bazı gevşetici uygulamaları, Tunus'ta da pek çok gazete ve derginin kısa süreli de olsa sansürden azade biçimde yayın yapabilmesini mümkün kılmıştır. Bu sayede hikâye yazımı canlanmıştır. Ne var ki bu dönemde de ekonomik zorluklar ve siyasal çalkantılar sürmüş, 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla birlikte ülkedeki basın özgürlüğü yeniden kesintiye uğramıştır. Birçok yayın organı kapanmak zorunda kalmış, kimi yazarlar sürgüne gönderilmiş veya sansürle baş etmek zorunda kalmıştır.⁸¹¹

1940'lı yıllar, hikâye bakımından duraklama dönemi olarak görülmüştür. Savaşın getirdiği kıtlık, baskıcı ortam ve Fransız yönetiminin denetimleri, hikâye türünü durağan hâle getirmiştir. Bu süreçte her ne kadar kimi dergiler kısa ömürlü girişimlerle öykü yayımlamaya çalışmışsa da genel olarak göze çarpan yeni bir hikâye hareketi gerçekleşmemiştir. Öte yandan, yazar ve okuyucuların hafızalarında 1930'larda *el-Âlemu'l-Edebî*'nin deneyimleri taze kalmıştır. Bağımsızlık mücadelesiyle birlikte 1950'lerde yaşanacak canlanmaya bu deneyimler belli ölçüde katkıda bulunmuştur.⁸¹²

1956'da Tunus resmen bağımsızlığını kazandıktan sonra, devlet inşa sürecinde eğitim ve kültür projeleri hızlanmıştır. Bu dönemde yeni gazeteler, dergiler çıkmış, üniversiteler kurulmuş ve kitlelerin okuryazar oranı artmaya başlamıştır. Böylelikle hikâye yazımı için de daha geniş bir okur kitlesi ortaya çıkmıştır. Yine de 1956-1969 yılları arasında yayınlanan hikâye kitaplarının sayısı, şiir veya deneme türüyle karşılaştırıldığında fazla değildir. Pek çok yazar, tek parti yönetiminin güdümündeki kültür politikaları yüzünden oto sansüre başvurma gereği duymuş, siyasi içerikli hikâyeler üretmekte tereddüt etmiştir. Buna rağmen, ulusal bağımsızlık zaferini idealleştiren veya ülkenin emperyalizme karşı mücadelesini yücelten hikâyeler, dönemin tipik örnekleri olarak kayıtlara geçmiştir. Örneğin, işgal kuvvetlerine karşı direnişi anlatan, köylerdeki yoksulluğu direniş ruhuyla bütünleştiren öyküler bu dönemin karakteristik ürünleri arasındadır.⁸¹³

⁸¹¹ Muhammed Sâlih el-Câbirî, "el-Kışşatu't-Tûnisiyye Beyne'l-Harbeyn: 1914-1940", *Kışşas*, 1968, 40-43; Lebîb, ez-Zevvâdî, 24-25.

⁸¹² el-Câbirî, "el-Kışşatu't-Tûnisiyye Beyne'l-Harbeyn: 1914-1940", 46; Ahmed Memmû, "el-Edebu't-Tûnisî el-Mu'âşır 1947, 1956, 1969: en-Nesru'l-Edebî", *Târîhu'l-Edebî't-Tûnisî el-Ḥadîs ve'l-Mu'âşır*, Beytu'l-Hikme, Tunus 1993, 60-61.

⁸¹³ Memmû, 65-66; Lebîb, ez-Zevvâdî, 28-30.

1960'ların ortalarına gelindiğinde, Tunus'ta hikâye türünde tematik çeşitlenme belirmiştir. Yalnızca bağımsızlık mücadelesinin kahramanlık öyküleri değil, aynı zamanda şehirleşmenin getirdiği sorunlar, aile yapısındaki dönüşüm, kadının toplumsal konumu ve kırsal göç gibi meseleler işlenmeye başlanmıştır. Bu yönelim, hikâye yazarlarının klasik didaktik çizgiden uzaklaşıp toplumsal gerçekçi bir perspektif benimsemelerine yol açmıştır. Olay örgüsü, küçük insanların gündelik derterleri üzerinden kurgulanmaya, ayrıca karakter analizleri daha derinleşmeye başlamıştır. Bazı yazarlar, yerel dil unsurlarını hikâyelere dâhil etmeye gayret etmişlerdir. Kimi ise edebî Arapça kullanmayı sürdürmüştür. Bu dönemde gazete ve dergilerde yayımlanan kısa hikâyelerin sayısı artmış olsa da basılı kitap hâlinde toplanan öykü seçkileri hâlâ sınırlı kalmıştır.⁸¹⁴

1970'lerdeyse hikâye, nicel ve nitel açıdan sıçrama yaşamıştır. Kentleşme artmış, ekonomi liberalizm yönünde değişimler geçirmiş ve buna bağlı işsizlik kronikleşmiştir. Bu konuları işleyen hikâyelerde, yabancılaşma, yalnızlık ve isyan duyguları ele alınmıştır. Ayrıca, 1970'lerin ortasında Tunus'ta kurulan hikâye kulüpleri ve edebiyat toplulukları, yazarların bir araya gelip yerli ve yabancı edebiyatı tartışmalarını sağlamıştır. Bu durum, hikâye dilinde ve kurgusunda farklı denemelere kapı aralamıştır. Kimi yazar, köy atmosferi ve folklorik unsurları, çağdaş psikolojiyle harmanlamaya girişmiş, kimisi ise kent insanının bunalımlarını, trajikomik hadiseleri ön plana çıkarmıştır.⁸¹⁵

1970'lerdeki bu canlanmaya rağmen, siyasal alandaki tek parti egemenliği ve devletin baskıcı refleksleri, hikâyeciliği yer yer kısıtlamıştır. Bazı yazarlar, politik eleştiriyi dolaylı biçimlerde veya sembolik anlatımla vermek zorunda kalmışlardır. Mesela, 1978'deki işçi grevleri ve 1980'lerin başında ekmek zamlarına karşı gösteriler, devletin sert müdahalesiyle sonuçlandığından, hikâye metinlerinde doğrudan rejimi eleştirmek tehlikeli addedilmiştir. Böylece, 1970'lerin sonlarında hikâyelerde yer yer alegorik anlatımlar, absürt sahneler, kapalı ifadeler görülmeye başlamıştır. Bununla birlikte, toplumsal eleştiri dozu yüksek olan öykü örnekleri de mevcudiyetini korumuştur.⁸¹⁶

⁸¹⁴ Memmû, 67-72.

⁸¹⁵ Maḥmûd Ṭarşûne, "el-Edebu't-Tûnisî 1970-1985: el-Uḫşûşa ve'r-Rivâye", *Târîhu'l-Edebi't-Tûnisî el-Ḥadîş ve'l-Mu'âşır*, Tunus: Beytu'l-Hikme, 1993, 118-22.

⁸¹⁶ Ṭarşûne, 118-27.

1980'lere girilirken Tunus'ta hikâye, toplumsal ve psikolojik boyutları bir arada işlemeye başlayan çok sayıda yazarın katkısıyla daha da zenginleşmiştir. Bazı yazarlar tümüyle bireysel ve varoluşçu temalara sarılmış, kimileri sembolik dille siyaseti eleştirmiş, kimileri de sarih toplumsal gerçekçilik çizgisinde devam etmiştir. Bu yıllarda aynı zamanda kadın yazarların kaleme aldığı hikâyelerde ev içi yaşam, ataerkil kodlar, aşk ve cinsellik gibi konular daha rahat işlenmiştir. Kırsaldan kente gelen kadının yaşadığı trajediler, baskıcı aile içinde sıkışıp kalma, ekonomik bağımlılık gibi meseleler, hikâyelerde yankılanmıştır. Bütün bunlar, Tunus hikâyesini çok sesli ve çok temalı bir zemine kavuşturmuştur.⁸¹⁷

Ayrıca, Tunus'un siyasi çalkantıları devam etmiş, işsizlik ve ekonomik kriz gibi unsurlar hikâye yazarlarının zihninde yer etmiştir. 1980'lerin ilk yarısında rejimin tek sesliliği dayatan politikasına tepki olarak, hikâyede sembollerle yüklü anlatıların ön plana çıktığı görülmüştür. Gerçeküstü motifler, belirsiz mekânlar, hatta distopik kurgular, politik eleştiriyi dolaylı ve sansüre takılmayacak biçimde aktarmak isteyen yazarlarca kullanılmıştır. Yine de 1980'ler boyunca toplumsal gerçekçi yaklaşımı devam ettiren isimler de varlığını korumuştur. Bazı hikâyelerde kahramanlar, memur maaşı yetmeyen, gecekonduya yaşayan, siyasetle ilgilenmese de hayat kavgasından bunalan kişiler olarak tasarlanmıştır. Bu anlatılarda, yalnızca yönetime değil, topluma içkin ikiyüzlülük ve hiyerarşilere de eleştirel bakılmıştır.⁸¹⁸

Bir asır içinde yaşanan dönüşümlerde, matbaanın gücü ve gazeteciliğin özgüllüğü en kritik rolü oynamıştır. Zîra hikâye, roman, tiyatro gibi türler geleneksel Arap belagat anlayışı içinde yer almadığından, başlangıçta bu türde anlatı yazmak sıra dışı bir edim sayılmıştır.⁸¹⁹ Ancak gazete yazarlığı yoluyla kısılağa, betimlemeye, diyaloga alıştırılan kalemler, zamanla modern hikâyenin tekniklerini içselleştirmeye başlamıştır. Dili sadelikle kullanma, günlük yaşamı betimleme, kahramanları doğal hâllerleriyle aktarma gibi tutumlar, gazeteciliğin kazandırdığı bir pratik olmuştur. Ayrıca, çeviri faaliyetleri de hikâyenin gelişmesine zemin hazırlamıştır. 1930'larda gazete mecralarında Maupassant veya Boccaccio öykülerinin kısa çevirileri yapılmış, bunlar yazarların ufkunu

⁸¹⁷ Tarşûne, 125-36.

⁸¹⁸ Tarşûne, 125-36.

⁸¹⁹ el-Câbirî, "el-Hadîs ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 27-28.

genişletmiştir.⁸²⁰ Böylelikle, hikyede olay akışı, gerilim, karakter psikolojisi gibi hususlara daha fazla önem verilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Öte yandan, tek bir ekolün veya grubun değil, birbirinden farklı dünya görüşlerine ve edebiyat anlayışlarına sahip yazarların metinleri bu manzarayı meydana getirmiştir. Kimileri hl klasik retorikten kopmamış, kimileri katıksız realist bir çizgide gitmiş, kimileriye deneysel ve sembolik bir dil kullanmıştır. Buna rağmen, toplumsal olaylar (grevler, zam protestoları, işsizlik, kadının konumu, kültürel çatışma) hikyenin gündemini ister gerçekçi ister sembolik olsun hep beslemiştir. Gündelik hayatın sıradan detaylarını ykleştirmek, hikye anlatma geleneğinin popülaritesini yükseltmiştir. Farklı tarih süreçler, yazarları ya resm ideolojiyle uyumlu didaktik öyküler yazmaya ya da protest bir çizgide gizli imalarla rejimi eleştirmeye itmiştir. Bazen de yazarlar, bütün bu siyasi gerilimi dışarıda bırakarak aşk, psikoloji, varoluşcu kaygılar gibi temaları benimsemişlerdir.⁸²¹

Sonuç olarak Tunus gibi bir coğrafyada hikyenin gelişiminde siyasi konjonktürün her zaman etkili olduğu unutulmamalıdır. 1881’den başlayarak Fransız koruması altına giren ülkede, Fransız yönetiminin Arapça basın üzerindeki denetimi hikye dhil tüm edeb türlerin gelişmesini yavaşlatmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında yine baskılar artmış, ardından 1950’lerde bağımsızlık mücadelesi sırasında propaganda temelli yazılar çoğalmıştır. 1956’dan sonra tek parti rejiminin korporatist yapısı, rejimi eleştiren veya en azından sorgulayan hikyelerin sayısını kısıtlamıştır. 1970’lerin sonlarına ve 1980’lerin başlarına gelindiğinde, toplumsal çalkantılarla beraber yazarlar otosansür ya da alegoriyle kendilerini ifade etme yollarını aramışlardır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Tunus hikyesini sadece edebiyatın içsel mantığıyla açıklamak mümkün değildir, aynı zamanda siyasi ve sosyopolitik etmenleri de hesaba katmak gerekir.

Tunus hikyesi, önce gazete ve dergilerin kazandırdığı yazın tecrübesiyle şekillenmiş, ardından reformcu aydınların katkısıyla yer yer didaktik veya toplumsal eleştiri ağırlıklı örnekler vermiş, 1930’larda *el-‘Alema’l-Edeb* gibi kült yayınlarla genç kalemlere kapı aralamıştır. İkinci Dünya Savaşı ve sömürge yönetiminin baskısıyla durgunlaşmış, 1956 sonrası bağımsızlık heyecanıyla yeniden canlanmış, 1970’lerde

⁸²⁰ el-Cbir, “el-Kışşatu’t-Tnisiyye Beyne’l-Harbeyn: 1914-1940”, 32; Lebb, ez-Zevvd, 19.

⁸²¹ Tarşne, 125-36.

çeşitlenmiş ve 1980’lerde hem sembolik hem gerçekçi çizgilerin iç içe geçtiği çok boyutlu bir karaktere bürünmüştür.

3.2.1. Ali b. Sâlih ed-Du‘âcî (1909-1949)

Şair, gazeteci, tiyatro yazarı, münekkit, öykü yazarı, müzisyen ve ressam olarak edebiyatın farklı dallarında eserler kaleme alan Ali b. Sâlih ed-Du‘âcî Tunus’ta sur içinde bulunan Bâb Suveyka’da 4 Ocak 1909 yılında orta halli bir ailede dünyaya gelmiştir. Ataları aslen Türk kökenli olup 1574 senesinde Haçlı taarruzlarını bertaraf etmek maksadıyla Tunus’a intikal eden Osmanlı donanmasına refakat ederek bölgeye yerleşmiştir. Soyadındaki “-cî” eki Türk kökenli olduğunun bir işaretidir. Babası üç veya beş yaşlarında iken vefat etmiş, annesi Nuzhe bintu Şakşûk’un himayesinde yetim olarak büyümüştür. Annesinin Du‘âcî’ya karşı korumacı tavrı, çocukluk yıllarını şımarık ve rahat bir ortamda geçirmesine neden olmuş; bu durum, ilerleyen yıllarda hem psikolojik hem de sosyal anlamda çeşitli sorunlarla karşılaşmasına yol açmıştır. Öyle ki anne tek çocuğu olduğu için onu çocukluk yıllarında ticaret ve çalışma hayatından uzak tutmuş; bu durum, Du‘âcî’nin kendine güven duygusunun yeterince geliştirememesine neden olmuştur.⁸²²

Du‘âcî, ilk eğitimini Kuttâb’ta alarak temel okuma-yazma becerileri kazanmış ve Kur‘ân-ı ezberlemiştir. Daha sonra el-İrfâniyye Medresesine kaydolmuş ve burada Arapça ile Fransızca dilinde eğitim görmüştür. Ancak eğitim hayatı uzun sürmemiş, ilkokulu tamamlamadan okuldan ayrılmıştır. Bu ayrılış, onun eğitim olarak bir meslek edinme yoluna gitmesini engellemiş ancak bireysel gelişim çabalarıyla kendisini yetiştirme yoluna girmesine zemin hazırlamıştır.⁸²³

Du‘âcî, tahsil hayatı yarım kalmasına rağmen, bilhassa edebî eserler ve muhtelif neşriyat vasıtasıyla kendi kendini yetiştirme hususunda gayret göstermiştir. Hem Arap hem de Fransız edebiyatının klasik eserlerini okuyarak fikir dünyasını genişletmiştir. Amerika’daki Mehcer edebiyatı yazarlarının, Mısırlı, Fransız ve Amerikalı edebiyatçıların çalışmalarını incelemiştir. Ayrıca, o dönemde Tunus ve Arap dünyasında yayımlanan gazetelerdeki yazıları ve edebî eserleri; yine bu süreçte “Râbîta-i Kalemîyye”, “Divan Grubu” ve “Apollo Grubu” gibi edebî cemiyetlerin eserlerini takip

⁸²² Maḥfûz, II, 312; Faḍîle, 95; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 38.

⁸²³ Maḥfûz, II, 312; Faḍîle, 95.

etmiştir. Câhiz ve el-Maarrî gibi klasik Arap edebiyatının önemli isimleri ile Charles Pierre Baudelaire ve Shakespeare'i okumuştur. Bu geniş okuma yelpazesi sayesinde hem klasik hem de modern edebiyat cereyanlarını anlama kabiliyeti kazanmış ve hikâye anlatımının çeşitli tekniklerini ve edebî üslupları kavrayarak, kendi yazın tarzını geliştirmiştir.⁸²⁴

Arkadaşı Muhammed el-Ureybî'nin deyişiyle “mektepe sıraları pantolonunu eskitmemiş” olsa da Du'âcî'nin edebî ve kültürel birikimi oldukça zengindir. Geceleri eğlencesi sona erdikten sonra kitap ve dergilerle meşgul olmuş, hayatın hem ciddi hem de mizahi yönlerini harmanlayarak kendine özgü bir bakış açısı geliştirmiştir. Bohem bir yaşam tarzını benimseyen Du'âcî mizah ve hiciv unsurları barındıran hafif edebiyat türlerine yönelmiş bu tür eserler aracılığıyla hem kültürel ufku genişletmiş hem de edebî üretimini besleyen zengin bir kaynak oluşturmuştur.⁸²⁵

Du'âcî, sanat, edebiyat, tiyatro, müzik ve şarkı meclislerine olan ilgisiyle öne çıkan bir isimdir. Bu geniş ilgi alanları, onun kitaplara, içkiye, uyuşturucuya ve kadınlara yönelik tutkularıyla birleşerek hem bireysel yaşamını hem de edebî kimliğinde iz bırakmıştır. Ona göre, bu unsurlar yalnızca birer eğlence veya keyif kaynağı olmaktan öte, alay, bilgi, düşünce ve kimi zaman acı dolu bir kahkahanın temelini oluşturan önemli öğeler olarak görülmüştür. Bu çok yönlü kaynaktan beslenen Du'âcî, acı ve tatlı ifadeleri, keskin ve mizahi öyküleri, fasih ve bayağı kelimeleri bir araya getirerek kendine özgü edebî kimliğini oluşturmuştur.⁸²⁶

Du'âcî, 20'li yaşlarından itibaren Tunus edebiyatının üstatları ve yenilikçi düşünce akımının öncüleriyle etkileşim kurarak sanatsal kimliğini geliştirmiştir. Bu süreçte, Tunus şehrindeki kültürel mekânlar onun için birer buluşma ve ilham noktası haline gelmiştir. el-Murabıt, el-Kasba, el-Bânketu'l-Aryâne ve Bab-ı Suveyka semtindeki el-Hâc Ali kahvehanesi gibi yerler Du'âcî'nin dönemin önde gelen sanatçı, gazeteci, tiyatrocu ve şairleriyle tanıştığı, fikir teatisinde bulunduğu ve edebî zenginliğini artırdığı mekânlar olmuştur. Bu mekânlarda, şairler Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, Mustafa Harrîf ve Abdurrezzâk Karbâke; sosyal reformcu Tahir el-Haddâd; gazeteciler Ali el-Cundûbî ve el-Hadi el-Ubeydî; medya ve tiyatro alanında tanınan Abdülazîz el-Uravî; edebiyatçı, gazeteci ve

⁸²⁴ Lebîb, ez-Zevvâdî, 35.

⁸²⁵ Maḥfûz, II, 313; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 38.

⁸²⁶ Maḥfûz, II, 313; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 38-39.

yayıncı Muhammed el-Ureybî; gazeteci, şair ve hiciv ustası Mahmûd Bayram et-Tûnisî ve Arap Matbaası'nın sahibi, *el-Âlemu'l-Edebî* dergisinin kurucusu Zeynelabidin es-Senûsî gibi isimlerle bir araya gelen Du'âcî, bu etkileşimler sayesinde hem kişisel birikimini genişletmiş hem de edebî ufkunu zenginleştirmiştir. Bu grupla kurduğu bağlar, onun özgür ruhlu, tavizsiz ve hiciv dolu bir sanatçı kimliği kazanmasını sağlamıştır. Zamanla bu çevre, Du'âcî'yı, Şâbbî ve Haddâd gibi isimlerle birlikte Tunus edebiyatının en önemli üç figüründen biri haline getirmiştir. Du'âcî'nin bu mekânlarda gerçekleştirdiği edebî sohbetler, onun Tunus edebiyatının modernleşme sürecine önemli katkılar sunmasını sağlamıştır. Bu süreç, aynı zamanda Du'âcî'nin hem kendi döneminde hem de sonraki kuşaklar üzerinde kalıcı bir iz bırakmasının temelini oluşturmuştur.⁸²⁷

Edebî serüvenine bakıldığında, önce karikatür çizimleri, mizahî metinler ve gazete yazıları, sonra giderek hikâye, tiyatro, şiir, şarkı sözü gibi türlerde eser vermiştir. Yazılarını *el-Âlemu'l-Edebî*, *ez-Zehra*, *eş-Şebâb*, *es-Surûr*, *ez-Zamân*, *el-Mebâhis* ve *el-Usbû* gibi gazete ve dergilerde yayınlamıştır.⁸²⁸ *Cevle Beyne Hânâti'l-Ebyadi'l-Mutavassıt* (Akdeniz Hanlarında Bir Gezinti) isimli eseri makale dizisi olarak başladığı, daha sonra bir araya getirilen bir gezi kitabıdır. Eser, yazarın Yunanistan, İtalya ve Türkiye gibi ülkelere yaptığı kısa ziyaretler sırasında tuttuğu notları mizahi ve samimi bir dille aktardığı, aynı zamanda kendi iç dünyasının bazı çelişkilerini yansıttığı bir gezi edebiyatı örneği niteliğindedir.⁸²⁹

Du'âcî'nin tiyatro ve radyo için yazdığı oyunlar, skeçler, mizahi temsiller de önemlidir. O, bir rivayete göre 160, diğer bir rivayete göre 266 radyo oyunu kaleme almıştır. Bunların çoğu halk arasında ilgi gören, pratikte canlandırılmış skeçlerdir. Tunus Radyosu bu skeçlerin bir kısmını yayınlamıştır. Sahnede sergilenen oyunlarının sayısı da yaklaşık on beş olarak zikredilmiş, Du'âcî zaman zaman kendi oyunlarında rol almıştır. Oyunlarda sıklıkla toplumsal eleştiri, aile yapısındaki çarpıklıklar ve dönemin alışkanlıklarına yönelik mizahi yorumlar işlenmiştir. Yine tiyatro metinlerinde ve radyo skeçlerinde de topluma yöneltilecek eleştirel bakış söz konusudur. Karşılıklı diyaloglarda halk dilinin kullanıldığı, yer yer yan karakterlerin sahnede şarkılar söylediği veya zecel benzeri şiirler okuduğu, konuların günlük hayattan kesitler içerdiği görülür. Kimi zaman

⁸²⁷ Maḥfûz, II, 312-13; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 38-39.

⁸²⁸ Maḥfûz, II, 313; Lebîb, *ez-Zevvâdî*, 35; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 42.

⁸²⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 42; Faḍîle, 95.

mizah, kimi zaman melodram şeklinde duygusallık barındıran bu oyunlar, basit dekorlarla veya radyoda yalnızca ses efektleriyle sahnelenmiştir. Elimize ulaşan az sayıdaki tam metin, yazarın kurgu yeteneğini ve gündelik dili ustaca kullanma becerisini göstermektedir.⁸³⁰

Onun mizahî yönü, yalnızca düzyazı veya tiyatro metinleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda şiir ve şarkı sözlerinde de görülmektedir. Zaman zaman yerel dilde ince bir mizah ve nükte barındıran “zecal”lerde kaleme almıştır. Müzik dünyasıyla kurduğu bağ neticesinde bestekârlar bu metinlere ilgi göstermiş, hatta Tunus sahnelerinde icra edilmiştir. Bu “zecal” sözlerinde, bazen Tunus’un yerel kültür unsurlarını, bazen de kişisel dertlerini ifade etmiştir.⁸³¹

Özellikle 1930’larda Tunus’ta “dinî ve ahlaki kalıpların” sorgulandığı, ancak siyasi baskılarla tam ifade edilemediği bir ortamda, yazarın mizah yöntemini seçmesi ustaca bir manevra olduğu söylenebilir. Zîra Du‘âcî mizah yoluyla gündelik yaşamın çelişkilerini daha güvenli şekilde eleştirebilmiştir. Alaycı tabirler kullanarak bürokrasiyi, sömürge yöneticilerini veya eski kafalı bazı yerel yöneticileri gülünç duruma düşürür. Böylece, doğrudan siyasi bir hamle yapmak yerine, sosyal eleştiriyle okuru uyarmayı tercih eder.⁸³²

Du‘âcî’nin en meşhur eseri, *Sehirtu Minhu’l-Leyâlî* (Geceleri Onun için Uykusuz Geçirdim) başlığıyla bilinen kısa öykü derlemesidir. Bu eser, 1935 ile 1949 arasında çeşitli gazetelerde yayımlanmış hikâyelerin daha sonra bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Müellif hikâyelerinde giriş, çatışma (düğüm) ve beklenmedik bitişe dayalı klasik tekniğe sık sık başvurmuş ama bunu mizah ve yerel ayrıntılarla zenginleştirmiştir. Dönemin Tunus toplumunun yoksulluk, sınıf ayrımı, kadınların toplumsal konumu, aile içi çatışmalar, ahlakî baskılar ve geleneksel değer yargıları gibi konuları gerçekçi üslupla işlenmiştir. Ayrıca mizahla karışık eleştirel bir bakış taşıdığı ve yazarın bohem ruh hâlini de yansıtmaktadır.⁸³³

Du‘âcî eserleriyle Tunus öykücülüğünün temellerini atmış, edebî mirasıyla yalnızca kendi çağdaşlarını değil, sonraki nesilleri de etkilemiş bir ediptir. Tevfik Bakkâr onu “Tunus hikâyeciliğinin tartışmasız babası” olarak nitelerken, Muhammed Ferîd Gâzî,

⁸³⁰ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 41.

⁸³¹ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 41-42.

⁸³² Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 42.

⁸³³ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 40.

“Arap dünyasındaki en iyi kısa öykü yazarı” unvanını layık görmüştür. İzzeddin el-Medenî’ye göre o, yalnızca yozlaşmış düzene değil, bizzat kendi talihsiz hayatına da hiciv ve mizah yoluyla karşılık vermiştir. Muhammed Sâlih el-Câbirî ise, hiciv ve alayın onun öykücülüğünde mühim bir yer tuttuğunu, gerçeği ortaya koymada kendine has bir üslup geliştirdiğini belirtmiştir. Fevzî ez-Zumerlî’ye göre ise yazar, 20. yüzyılın ilk devirlerinde öykü sanatını öğretici ve didaktik bir kalıptan kurtararak, mahallî unsurlar ve mizahî bir üslupla daha canlı, şiirselliği yüksek bir anlatım inşa etmiş, böylece kısa öykü türünün modern Tunus edebiyatındaki seyrini değiştirmiştir. Klasik Arap edebiyatının girift anlatımından sıyrılarak sade, akıcı ve konuşma diline yakın bir üslubu benimsemesi, onun çağdaşlarına ve kendisinden sonraki nesillere yol gösterici olmuştur. 1940’lardan itibaren Tunus’ta birçok yazarın onun açtığı yolda ilerlediği bilinmektedir. Bu yönüyle, yalnızca bir hikâyeci olarak değil, Tunus edebiyatında çığır açan öncü bir şahsiyet olarak anılmayı fazlasıyla hak etmiştir.⁸³⁴

Ancak kişisel yaşamı genellikle düzensiz, dağınık ve aşırılıklara eğilimli olmuştur. Sürekli para sıkıntısı çektiği, sahip olduğu aile servetini de zaman içinde kaybettiği, hatta o dönemde satılan mülkiyetlerden elde edilen parayı eğlence yerlerinde harcadığı belirtilmiştir. Fransa, Yunanistan, İtalya ve Türkiye gibi farklı ülkelere yaptığı seyahatlerde de bu tür ortamlara girerek anılarını kaleme aldığı bilinmektedir. Avrupa liman şehirlerine açılması, belki de annesinin kontrolünden uzaklaşma arzusuyla açıklanır. Ancak bu yolculuklar, maddi ve manevi açıdan daha büyük zorluklara yol açmış, döndüğünde elinde avucunda çok az parayla Tunus’a geri gelmek durumunda kalmıştır.⁸³⁵

Yoksulluğun ağır bastığı son dönemlerinde anne servetinden mahrum kalmış, üstüne bir de sağlık sorunları eklenince vereme yakalanmış ve uzun süre tedavi görememiştir. Kaldığı evlerin bazen son derece bakımsız olduğu, ona destek çıkan dostlarının da her zaman yeterli imkâna sahip olmadığı, bu yüzden kendi odasında veya kahvehanelerde sabahlayarak vakit geçirdiği de aktarılan bilgiler arasındadır. Bu süreçte moralini yüksek tutmak için mizaha ve içkiye daha fazla yönelmiştir. Sonunda, ilerlemiş verem hastalığı sebebiyle 27 Mayıs 1949’da Tunus’ta hastanede yaşamını yitirmiştir.⁸³⁶

⁸³⁴ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 40.

⁸³⁵ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 38.

⁸³⁶ Mahfûz, II, 312; Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 38-39.

3.2.2. Zeynelâbidîn es-Senûsî (1901- 1965)

Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Osman b. Muhammed es-Senûsî, 16 Kasım 1901 tarihinde Tunus'un kuzeyinde, başkente yakın Sîdî Bû Saîd kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Muhammed Senûsî, Tunus'ta basın, edebiyat ve fikir dünyasında önemli yer edinmiş reformist bir yazardır. Aynı zamanda *er-Râidu't-Tûnisî* gazetesinin editörlüğünü yapmış, Tunus'un siyasi ve kültürel reform süreçlerinde etkin rol üstlenmiş önemli bir kişiliktir. Babası, Fransız sömürge yönetimine karşı yürütülen reform hareketlerini desteklemiş ve modern eğitim anlayışının yaygınlaşması için çaba göstermiştir. Ancak Zeynelâbidîn es-Senûsî henüz bir yaşına basmadan babası vefat etmiş, yetim kalmıştır.⁸³⁷

es-Senûsî, annesi Hallûme bint Abdullah'ın gözetiminde büyümüş ve babasının vefatının ardından dayıları ve amcaları tarafından da destek görmüştür. Ailesi, köklü bir ilim ve kültür çevresine mensuptur. Özellikle babasının reformist fikirleri, onun ileride fikri ve edebî dünyasını şekillendirmede etkili olmuştur. Temel eğitimini Tunus'un geleneksel eğitim kurumlarında olan Kuttâb okulunda temel Arapça, Kur'ân ve İslamî ilimler öğrenerek almıştır. Ardından, Sâdikiyye'nin ilkokul bölümüne kaydolmuş ve 1915 yılında ilköğrenimini başarıyla tamamlamıştır. Ertesi yıl, Sâdikiyye'nin ortaöğretim programına devam etmişse de bir yıl sonra buradaki eğitimini yarıda bırakarak Zeytûne'ye geçiş yapmıştır. 1920 yılına kadar burada dönemin önde gelen âlimlerinden dersler alarak Arap dili ve edebiyatı, İslamî ilimler ve tarih gibi alanlarda kendini geliştirmiştir. Eğitimi boyunca yalnızca geleneksel dinî ve edebî ilimlerle yetinmemiş, aynı zamanda Fransızca öğrenerek Batı literatürüne de aşinalık kazanmıştır. Onun hem Arapça hem de Fransızca yapıtlarla meşgul olması, düşünce dünyasında yenilik ile gelenek arasında dengeli bakış açısı geliştirmesine olanak sağlamıştır.⁸³⁸

es-Senûsî, meslek hayatına genç yaşlarda gazetecilik ve yayıncılık alanında çalışarak başlamış ve bu sayede ülkesinin kültürel ve siyasi alanına katkıda bulunmuştur. 1920'lerin ortalarından itibaren yazı hayatına atılmış ve bu dönemde birçok gazete ve dergide yazılar yayımlamıştır. 1922 yılında kendi matbaası olan *Mektebetu'l-'Arab*'ı kurarak basın alanında bağımsız olarak varlık göstermiştir. 1923 yılında *el-Bedr*

⁸³⁷ ez-Zevâdî, 113; Fağîle, 40.

⁸³⁸ ez-Zevâdî, 117; Fağîle, 40; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 158.

dergisinin yayın haklarını devralarak *el-‘Arab* adıyla yayımlamaya başlamış, ancak bu yayın Fransız yönetimi tarafından kısa sürede yasaklanmıştır. 1930 yılında *el-‘Âlem* adlı bir dergi yayımlamaya başlamış, ardından adını *el-‘Âlemu’l-Edebî* olarak değiştirerek Tunus’taki en önemli edebiyat dergilerinden birini oluşturmuştur. Bu yayın hem edebî hem de kültürel tartışmalara yer vermiş ve modern Tunus edebiyatına katkıda bulunmuştur. Ancak dergi 1936 yılında Fransız yönetimi tarafından kapatılmıştır. Aynı yıl es-Senûsî, Tunus’un siyasi ve toplumsal meselelerine daha doğrudan eğilmek amacıyla *Tunus* adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bu gazete, ülkenin bağımsızlık mücadelesi sırasında önemli yayın organı olmuş ve özellikle 1938 yılındaki olayların ardından Fransız sömürge yönetimi tarafından yasaklanmıştır.⁸³⁹

İkinci Dünya Savaşı sırasında es-Senûsî, İtalya’da sürgün hayatı yaşamıştır. 1945 yılında Tunus’a döndüğünde Fransız yönetimi tarafından casusluk suçlamasıyla tutuklanmış ve iki yıl sonra serbest bırakılmıştır. 1948’de *Tunus* gazetesini yeniden yayımlamaya başlamış, ancak bu yayın, 1952’de sömürge yönetimi tarafından ikinci kez yasaklanmıştır. Gazetenin kapanmasının ardından Senûsî, bağımsız çalışmalara yönelmiş ve özellikle edebiyat tarihi üzerine yoğunlaşarak biyografi ve tarihî araştırmalar yayımlamaya başlamıştır. Bağımsızlığın ardından bir müddet Tunus Resmî Gazetesi’nin yönetimini üstlenen es-Senûsî, daha sonra aktif gazetecilikten çekilerek, hayatının geri kalanını araştırma ve yazarlıkla geçirmiştir.⁸⁴⁰

es-Senûsî’nin edebî gelişimi, çalışma hayatıyla paralel seyir izleyerek gazetecilik ve yayıncılık faaliyetleri aracılığıyla şekillenmiştir. Genç yaşta başladığı kültürel faaliyetleri, yazın hayatındaki üretkenliği ve basın-yayın alanındaki çabaları, onu yalnızca bir yazar ve gazeteci değil, aynı zamanda Tunus’ta modern edebiyatın ve gazeteciliğin gelişimine katkı sağlayan öncülerden biri yapmıştır. Bunun nedeni, edebiyatı sadece bir sanat alanı olarak değil, aynı zamanda toplumu bilinçlendirme aracı olarak görmesidir.⁸⁴¹

es-Senûsî’nin edebî kimliğini anlamak için, yaşadığı dönemin sosyokültürel dinamiklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. 20. yüzyılın başları, Tunus’ta hem geleneksel İslamî eğitim kurumlarının hem de Batı’dan etkilenerek gelişen modern

⁸³⁹ ez-Zevâdî, 120-22; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 160.

⁸⁴⁰ ez-Zevâdî, 138; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 159.

⁸⁴¹ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 159-60.

eğitim anlayışının bir arada bulunduğu bir dönemdir. Fransız sömürgesi altındaki Tunus hem kültürel hem de siyasal açıdan büyük değişimlere sahne olmuştur. es-Senûsî, bu dönüşüm sürecinin ortasında yetişmiş ve edebî kimliğini bu bağlamda inşa etmiştir.⁸⁴²

Kendisinin Arapça ve Fransızca konusunda yetkin olması, iki farklı kültürel dünyaya aynı anda nüfuz etmesini sağlamıştır. Batı'daki edebî ve fikrî akımları yakından takip etmiş, aynı zamanda İslamî ve Arap edebiyatına dair bilgi birikimini ziyadeleştirmiştir. Bu ikili kültürel yapı, onun yazın hayatına da yansımış, geleneksel ile modern bir araya getiren bir üslup geliştirmesine olanak tanımıştır. Ayrıca İslam dünyasında reform hareketlerine öncülük eden Cemâleddîn Afgânî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ gibi isimlerin İslam modernizmi çerçevesinde ortaya koyduğu düşünceler, es-Senûsî'nin kültürel yöneliminde etkileyici diğer unsur olmuştur.⁸⁴³

es-Senûsî, edebî ve kültürel yetkinliğini, Tunus'un Arap-İslam kültürünün bıraktığı mirası koruma ve aktarma çabası için kullanmıştır. Tunuslu şair ve yazarların eserlerini bir araya getirmek, onların biyografilerini yazmak ve eserlerini eleştirel bakış açısıyla değerlendirmek onun en önemli edebî katkılarından biri olmuştur.⁸⁴⁴

Muhammed es-Senûsî, gazetecilik mesleğindeki mümtaz katkılarının yanı sıra edebî tenkit, biyografi, roman, hikâye ve tiyatro gibi edebiyatın muhtelif türlerinde de eserler vererek çok yönlü edebî bir şahsiyet olarak temayüz etmiş; bilhassa hikâyeciliği, Tunus'un sömürgecilik ve bağımsızlık süreçlerindeki toplumsal gerçeklikleri ve sancıları işleyen bir hüviyet arz etmiştir.⁸⁴⁵

es-Senûsî, yaşadığı dönemdeki siyasal ve toplumsal çalkantılardan etkilenmiş; kaleme aldığı anlatılarında bu çalkantıların izlerini yansıtmıştır. Sömürü baskısının ağır şekilde hissedildiği süreçte, kimi zaman sansüre varan uygulamalar, yazarları yeni ifade biçimleri aramaya yönlendirmiştir. Bu koşullar, es-Senûsî'nin hikâye alanında tarihî olayları merkeze alarak toplumsal konuları irdelemesine zemin hazırlamıştır. Anlatılarında, tarihsel gerçekler ile kurgusal öğeleri harmanlarken, dönemin ruhunu yansıtacak eleştirel ve gözlemsel bir dille hareket ettiği görülmüştür.⁸⁴⁶

⁸⁴² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 159-60.

⁸⁴³ ez-Zevâdî, 117; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 159-60.

⁸⁴⁴ ez-Zevâdî, 143-50.

⁸⁴⁵ Fağîle, 41.

⁸⁴⁶ ez-Zevâdî, 144.

Yazarın hikâyeleri, genel olarak tarihî yapıyı arka plan olarak kullanmış, fakat asıl amaç toplumu eleştirmek ve ulusal bilinci güçlendirmeye katkı sunmak olmuştur. Karakterler, baskıcı idarelerin gölgesinde şekillenen bir dünyada hak arayışı, özgürlük talebi ve toplumsal dayanışma değerleri etrafında konumlanmıştır. Hikâyelerdeki tarihsel göndermeler ve sosyokültürel eleştiriler, o dönemin okuyucusunda, kimlik bilinci ve kültürel farkındalığın derinleşmesini sağlayacak şekilde kurgulanmıştır. Böylelikle yazar, dönemin siyasal ve toplumsal gerçeklerini hikâye sanatının imkânlarıyla birleştirip yenilikçi bir anlatı tarzı benimsemiştir.⁸⁴⁷

es-Senûsî, hikâyelerinde geleneksel anlatı öğelerini modern yazın anlayışıyla harmanlamış, hikâye kişilerinin psikolojik durumlarına ve ruhsal çözümlemelerine yer vermiştir. Tarihî ve toplumsal meseleleri işlemeyi tercih ederken, olay örgüsünü sade ama çarpıcı bir dille oluşturmuştur. Kurgu örgüsü içerisinde kahramanların çatışmalarını, dönemin değer yargıları ve gelecek umutları eşliğinde sunmuştur. Kalemünde gözlemlenen bu üslup hem çağdaş yazarlar hem de kendisinden sonraki dönem yazarları için esin kaynağı olmuştur.⁸⁴⁸

es-Senûsî'nin yayımlanmış eserleri arasında *el-Edebu't-Tûnisî fî'l-Karnî'r-Râbî' Aşar* (Hicir 14. Yüzyıl Tunus Edebiyatı), *Abdurrahman b. Haldun, Muhammed Bayram el-Hâmis, Fetħu İfrîkiyâ, Bintu Kasri'l-Cem*, ve *fî Hadarati'l-Endelüs* (Endülüs Medeniyeti) gibi eserler bulunmaktadır. Bunların dışında, Tunus edebiyatına dair eserleri, birçok makalesi ve gazetelerde yayımlanmış yazıları da mevcuttur.⁸⁴⁹

Zeynelâbidîn es-Senûsî, 27 Mayıs 1965'te hayata veda etmiştir. Gazeteciliği, edebiyat araştırmaları ve matbaacılık faaliyetleriyle Tunus kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuş ve ardında Tunus basın tarihinin en etkili isimlerinden biri olarak kalmıştır.⁸⁵⁰

3.2.3. Muhammed el-Merzûkî (1916-1981)

Edîb, şair, gazeteci, tarihçi, muhakkik ve öykü yazarı olan Muhammed b. Mustafa b. Ali Merzûkî, 22 Eylül 1916'da Tunus'un güney bölgesinde bulunan Kabilî vilayetine bağlı Dûz kasabasının el-Uveyne köyünde doğmuştur. Ailesi, Beni Suleym kabilesinden

⁸⁴⁷ ez-Zevâdî, 116-18.

⁸⁴⁸ ez-Zevâdî, 118-27.

⁸⁴⁹ Maḥfûz, III, 67.

⁸⁵⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 160.

gelen Marâzîk kabilesine mensuptur. Bu kabile, şiirsel gelenekleriyle tanınan bir topluluk olup, halk edebiyatı ve şiirine büyük katkı sunmuştur. Ailesi orta halli bir yaşam sürerken, babası Mustafa Merzûkî'nin bölgesindeki itibarı ve kültürel birikimi, Muhammed'in çocukluk yıllarında önemli bir etkiye sahiptir.⁸⁵¹

İlk eğitimini köyündeki Kuttâb'ta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek tamamlamış, ardından Tunus'a giderek 1927'de el-Kenz sokağında bulunan ilkokula başlamış, ancak 1930'da buradan ayrılarak Zeytûne'ye kaydolmuştur. Bununla birlikte gece dersleri aldığı Haldûniyye Okulundan 1933'te uygulamalı bilimler diploması, 1935 yılında Şehâdetu'l-Ehliyye belgesini alarak eğitimini tamamlamıştır. Eğitimi süresince dönemin önemli hocalarından İslamî ilimlerin yanı sıra dil, edebiyat, felsefe alanında dersler almıştır.⁸⁵²

Merzûkî, öğrencilik yıllarından itibaren Fransız sömürge yönetimine karşı milli mücadelede aktif rol almıştır. 1938 yılında Fransız yönetimine karşı gösterilere katıldığı gerekçesiyle tutuklanarak beş ay hapis yatmıştır. Kâbes ve Kabili'deki sürgün günlerinde sağlıksız koşullar nedeniyle sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele etmiştir. Serbest bırakıldıktan sonra Zeytûne'ye dönmüş, ancak 1939 yılında öğrencilerle birlikte çıkardığı *el-Hilal* gazetesi sebebiyle eğitimine son verilmiş 1943'te başkente dönene kadar Tunus'tan ikinci kez sürgün edilmiştir.⁸⁵³

el-Merzûkî, erken yaşta toplumsal meselelerle ilgilenmiş, bu da onu öğrenciliğinden itibaren gazeteciliğe olan ilgisini artırmıştır. Tunus'a döndüğünde 1953 yılına kadar *en-Nahda*, *el-Hurriyye* ve *Livâu'l-Hurriyye* gibi çeşitli gazetelerde hem editörlük vazifesi yapmış hem de soy isminden “Zevraku'l-Yum” mahlasıyla şiir, hikâye ile siyasi ve toplumsal meseleleri tenkit ederek siyasi ve kültürel konularda düşüncelerini dile getirmiştir. Onun gazetecilik alanındaki mesleki deneyimi edebî kariyerinin temelini oluşturmuştur. Ayrıca 1945 yılından vefatına dek radyo programlarına katılarak edebiyat, tarih ve halk kültürü üzerine programlar hazırlamış ve sunmuştur. “Ehâdisu's-Semer” ve “el-Edebu's-Şa'bî” gibi radyo programlarıyla dinleyicilere halk edebiyatı hakkında bilgiler vermiştir.⁸⁵⁴

⁸⁵¹ Muhammed Maḥfûz, *Terâcimu'l-Muellifîn et-Tûnisiyyîn*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1985, IV, 304; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 636.

⁸⁵² Maḥfûz, IV, 304; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 636.

⁸⁵³ Maḥfûz, IV, 304-5; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 636-637.

⁸⁵⁴ Maḥfûz, IV, 307; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 637.

el-Merzûkî kariyeri boyunca şiir, hikâye, deneme, halk edebiyatı araştırmaları ve edebî eleştiriler gibi alanlarda eserler kaleme almıştır. Çalışmaları, özellikle Tunus'un sözlü edebiyat geleneğini ele alması bakımından önem taşımaktadır. Onun edebî kimliği, klasik Arap şiiri ve modern edebî akımların etkisi altında şekillenmiştir. Çocukluğunda duyduğu halk şiirleri, Zeytûne ve Haldûniyye'de aldığı eğitim, onun dil yetkinliğini artırmıştır. Öğrencilik yıllarında yazdığı ilk şiirleri ve edebî denemeleri dönemin en önemli yayın organları "el-Hilal", "ez-Zehra" ve "en-Nahda" da yer almış, yazıları sayesinde, genç yaşında büyük bir okur kitlesi edinmiş ve edebî çevrelerde adını duyurmuştur.⁸⁵⁵

el-Merzûkî, Tunus'un kültürel mirasına katkıda bulunmuş çok yönlü bir edebiyatçıdır. Akademik bilgi birikimini halk kültürüyle birleştirerek şiir, hikâye, tarih, folklor ve gazetecilik gibi farklı alanlarda 61 eser vermiştir. Bu eserlerin 41'i basılı olarak mevcutken, 20'si el yazması olarak kalmıştır. Onun çalışmaları, Tunus'un kültürel kimliğinin gelecek nesillere aktarılması ve korunması açısından değerli bir kaynaktır.⁸⁵⁶

el-Merzûkî'nin eserleri, halk kültürü ve sözlü edebiyatın korunması ve belgelenmesi konularında önemli yer tutarken, aynı zamanda Tunus'un toplumsal, siyasi ve kültürel dönüşümlerine ışık tutmaktadır. Özellikle halk edebiyatının unsurlarını akademik bir çerçeveye oturtarak, folklorun ve geleneksel anlatıların modern edebiyatla nasıl bütünleştiğini göstermektedir. Şiirlerinde, vatan sevgisi, bağımsızlık mücadelesi, halkın çektiği acılar ve özgürlük temaları yoğun olarak işlenmiş; bu bağlamda Tunus'un sömürgecilik karşıtı direnişine olan bağlılığı belirgin bir şekilde yansıtılmıştır. Ayrıca aşk, özlem, melankoli ve bireyin iç dünyasına dair temalar, özellikle *Bakâyâ Şebâb* (Gençliğin Kalıntıları) ve *Dumu* 've *'Avâtif* (Gözyaşları ve Duygular) adlı şiir kitaplarında işlenmiştir.⁸⁵⁷

Halk şiiri ve şairlerine dair yaptığı akademik çalışmalarında ise, yerel edebiyatın kaybolmaya yüz tutmuş unsurlarını titizlikle derlemiş, *el-Edebu's-Şa'bî* adlı kitabıyla Tunus'ta halk edebiyatı alanında önemli bir başvuru kaynağı oluşturmuştur. Ayrıca, tarihsel olayları edebî bir dille aktarmaya özen göstererek *Sırâ' Maa'l-Himâye* ve *Dimâ'*

⁸⁵⁵ Maḥfûz, IV, 307; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 637.

⁸⁵⁶ Maḥfûz, IV, 316.

⁸⁵⁷ Maḥfûz, IV, 305-316; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 636-637.

ale'l-Hudûd gibi eserlerinde direniş ve kahramanlık anlatılarını edebî bir formda işlemiş, ulusal kimlik bilincinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.⁸⁵⁸

Hikâyelerinde Tunus toplumunun günlük yaşamını, sosyal değişimleri ve bireyin bu süreçteki rolünü irdelediği hikâyeler kaleme almıştır. *el-Câziye el-Hilâliyye*'de Tunus'un en önemli halk anlatılarından biri olan Hilâliye Destanını, *Fî Sebîlî'l-Hurriyye*'de Tunus'un bağımsızlık mücadelesi sırasında yaşanan olayları, *Beyne Zevceteyn*'de toplumsal değişim ve kadın-erkek ilişkileri üzerinden geleneksel değerler ile modernleşme arasındaki çatışmayı, *Cezâu'i-Hâine*'de ihanet ve adalet kavramlarını işleyerek toplumsal bireysel ve toplumsal vicdan arasında gerilimi ele alınmıştır.⁸⁵⁹

3.2.4. Muhammed el-Arûsî el-Matvî (1920-2005)

Muhammed el-Arûsî el-Matvî, 19 Ocak 1920'de Tunus'un güneydoğu bölgesinde yer alan Kâbes vilayetine bağlı el-Mâye köyünde dünyaya gelmiştir. Asıl adı Muhammed el-Arûsî b. Abdullah b. el-Mebrûk b. et-Tâhir el-Mâmî el-Matvî el-Muhezzebî'dir. Aile kökeni Muhezzebî nisbesini taşıdığı gibi, doğduğu el-Mâye köyüne atıfla "el-Mâmî" nisbesini de almıştır. Zaman içinde, özellikle eğitim ve edebî kariyeri sırasında, yaşadığı ve aidiyet duyduğu el-Matvî kasabasının ismiyle tanınarak "el-Matvî" şeklinde anılmış ve bu isim eserlerinde de yer etmiştir.⁸⁶⁰

Ailesi, geleneksel İslam ilmiyle yoğrulmuş bir çevrede yetişmiş olup, büyük dedesi et-Tâhir, Henşîr'den el-Mâye'ye göç ederek buraya yerleşmiş ve bölge halkına imamlık yaparak dinî eğitim vermiştir. Küçük yaşlardan itibaren Kur'ân eğitimine ve ilmi disipline önem veren el-Matvî'nin ilk eğitim temelleri de bu ortamda atılmıştır.⁸⁶¹

Muhammed el-Arûsî el-Matvî, eğitim hayatına 1923 yılında köyündeki Kuttâb'ta başlamıştır. İlkokul eğitimini 1928-1935 yılları arasında, el-Matvî kasabasında Fransızca Arapça çift dilli eğitim veren bir okulda tamamlamıştır. Ardından Tunus'a giderek Fabrikatu's-Selc Okulunda ilköğretim tamamlama sınavına girmiş, başarıyla tamamlamıştır. Lise eğitimine 1935 yılında başlamış, 1940 yılında Şehâdetu'l-Ehliyye, 1943 yılında Şehâdetu't-Tahsîl diplomalarını almıştır. Yüksekokulu da Zeytûne'de edebiyat bölümünde 1946 yılında el-'Âlimiyye diplomasını alarak tamamlamıştır.

⁸⁵⁸ Maḥfûz, IV, 309-314; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 636-637.

⁸⁵⁹ Maḥfûz, IV, 309-314; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 636-637.

⁸⁶⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 683.

⁸⁶¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 683.

Zeytûne'deki eğitimi sırasında Tunus Yüksek Hukuk Okuluna kaydolmuş, 1945 yılında hukuk diplomasını da almıştır. 1947 yılında ise Halduniyye okuluna bağlı İslam Araştırmaları Enstitüsünde yüksek lisansını tamamlamıştır.⁸⁶²

el-Matvî, eğitim hayatının ardından meslekî kariyerine öğretmenlik yaparak başlamıştır. 1948 yılında, Zeytûne'de üçüncü sınıf öğretmenleri için düzenlenen münazarayı kazanmış, eğitim kadrosuna katılarak burada sekiz yıl boyunca edebiyat, tarih ve İslam medeniyeti dersleri vermiştir. Ancak, 1956 yılında öğretmenliği bırakarak diplomatik kariyere yönelmiştir.⁸⁶³

1956-1957 yılları arasında Tunus'un Kahire Büyükelçiliği'nde basın ve kültür ataşesi olarak görev almış, ardından 1958'de Bağdat Büyükelçiliği'nde maslahatgüzar olarak atanmıştır. 1959'da Cidde'ye geçerek burada da maslahatgüzarlık görevini üstlenmiş, 1960 yılında ise Tunus'un Cidde Büyükelçisi olarak atanmıştır. 1963 yılına kadar süren bu görevi sırasında, Tunus'un diplomatik ilişkilerini güçlendirmeye yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Ancak, Irak'ın Tunus ile diplomatik ilişkilerini kesmesi üzerine ülkesine dönmek zorunda kalmıştır.⁸⁶⁴

Tunus'a döndükten sonra 1963-1964 akademik yılında Zeytûne Üniversitesi'nde İslam Hukuku ve Din Bilimleri Fakültesi'nin genel sekreterlik görevini yürütmüştür. Ancak, akademik kariyerini kısa süre sonra bırakarak siyasete yönelmiş ve 1964 yılında Tunus Parlamentosu'nda Kâbes vilayetini temsilen milletvekili olarak seçilmiştir. Bu görevini 1965-1986 yılları arasında, küçük bir ara dışında, yaklaşık yirmi yıl boyunca sürdürmüştür. Parlamentoda özellikle kültür ve eğitim alanlarında etkili olmuş, Kültürel ve Sosyal İşler Komisyonu ile Eğitim, Kültür, Enformasyon ve Gençlik Komisyonu'nun başkanlıklarını üstlenerek Tunus'un kültürel ve eğitim politikalarının şekillendirilmesine katkıda bulunmuştur.⁸⁶⁵

1986 yılında resmi olarak emekliye ayrılmasına rağmen kültürel ve edebî çalışmalarına ara vermemiştir. Tunus'ta edebiyat, kültür ve fikir dünyasına yön veren cemiyetlerin kurulmasına ve yönetilmesine öncülük etmiş, bazılarının kurucuları arasında yer almıştır. 1971'de kurulan Tunus Yazarlar Birliği'nde uzun yıllar yönetici olarak görev

⁸⁶² el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 167; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 683.

⁸⁶³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 683.

⁸⁶⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 683.

⁸⁶⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 684.

yapmış, 1981-1991 yılları arasında ise birliğin başkanlığını üstlenmiştir. Bunun yanı sıra, 1973-1990 yılları arasında Arap Yazarlar ve Edebiyatçılar Genel Birliği'nin genel sekreter yardımcılığını, 1991'den itibaren de genel sekreterliğini yürütmüştür.⁸⁶⁶

Meslekî hayatının son dönemlerinde edebî ve kültürel çalışmalarını daha fazla ön plana çıkarmış, 1998 yılında kişisel kütüphanesini doğduğu kasaba olan Matviyye'ye bağışlayarak burada *Muhammed el-Arûsî el-Matvî Kültür Merkezi*'nin kurulmasına öncülük etmiştir. Bu kültür merkezi, 2000 yılında resmî olarak açılmış ve Tunus'un önemli edebiyat ve kültür merkezlerinden biri hâline gelmiştir. 2005 yılında vefat edene kadar edebî ve kültürel çalışmalara katkı sağlamaya devam etmiştir.⁸⁶⁷

Tunus edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan yazar, geniş bir yelpazeye yayılan eserleriyle dikkat çekmektedir. Roman, hikâye, şiir, tiyatro ve çocuk edebiyatı gibi farklı türlerde eserler veren yazar, toplumsal gerçekçiliği esas alarak ulusal kimliği ön plana çıkarmıştır. Romanlarında, özellikle sömürge dönemindeki toplumsal dönüşümler ve bireyin bu dönüşümler karşısındaki mücadelesi işlenirken, hikâyelerinde gündelik yaşamın içinden karakterler aracılığıyla toplumun farklı kesimlerine ışık tutmaktadır. Şiirlerinde, klasik ve ulusalcı bir söylemle başlayan çizgisi zamanla bireysel ve felsefî temalara yönelmiş, dil bilinciyle yoğrulmuş yapısıyla öne çıkmıştır. Tiyatro eserleri dramatik yapısı, güçlü diyalogları ve tarihsel temalarıyla önem taşıırken, çocuk edebiyatındaki çalışmaları eğitici ve öğretici bir çerçevede oluşturulmuştur. Bilimsel araştırmalarında Tunus'un kültürel mirasını ve tarihsel süreçlerini ele alan yazar, arşiv belgelerine dayalı titiz bir araştırma yöntemiyle dönemin sosyal, ekonomik ve siyasal koşullarını derinlemesine incelemiştir. Filolojik araştırmalarıyla Arap dilinin farklı lehçeleri ve kullanımlarına ışık tutmuş, Tunus'taki tarihi gelişimini irdelemiştir. Kültürel mirasa olan ilgisi yalnızca yazılı eserlerle sınırlı kalmamış, edebî ve akademik topluluklara katkılarıyla yeni nesil yazarların yetişmesine destek olmuştur. Yazarın eserleri, uluslararası düzeyde de ilgi görmüş, farklı dillere çevrilerek Arap dünyasında önemli bir isim olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Kültürel ve entelektüel birikimiyle, edebî anlatım gücü ve tarihsel bağlamı güçlü eserleri sayesinde Tunus edebiyatının ve tarihinin temel referanslarından biri olarak değerlendirilmektedir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 684.

⁸⁶⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 684-685.

⁸⁶⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 685-685.

el-Matvî farklı edebî türlerde eserler vermiş olsa da öykücülüğü de onun edebî yönünün bir parçasını oluşturmaktadır. Tunus'ta öykü türünün gelişimine ve yaygınlaşmasına emek vermiş, öncülük etmiştir. 1964 yılında hikâyeye kulübü olan “Nadi'l-Kıssa”nın kurulmasına öncülük ederek, uzun yıllar boyunca burada hikâyeye yazarlarının yetişmesine katkı sağlamıştır. Bu kulüpte genç yazarların eserlerini değerlendirerek, onlara edebî yolculuklarında rehberlik etmiş ve Tunus'ta modern hikâyeye türünün gelişimine öncülük etmiştir. Aynı zamanda kulüp tarafından yayımlanan *Kısas* dergisinin denetimini üstlenmiş, burada yayımlanan metinlerin dilbilgisi ve yazım açısından kusursuz olmasına büyük önem vermiştir. Dergide yer alacak her metni titizlikle gözden geçirmiş, yayımlanmadan önce hataları düzelterek kaliteyi artırmıştır. Kendi kısa öykülerini de edebiyat dünyasına kazandıran el-Matvî, 1981'de yayımlanan *Tarîku'l-Ma'sara* adlı tek öykü kitabında kısa hikâyelerini toplamıştır. Onun öykücülüğe yaptığı katkılar Tunus edebiyatında öykü alanında da iz bırakmasını sağlamıştır.⁸⁶⁹

Çocuk edebiyatı alanında da muvelled olan el-Matvî, bu türde hem bireysel hem de ortak çalışmalar gerçekleştirmiştir. Tek başına yazdığı çocuk hikâyeleri, 1967-1976 yılları arasında ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr tarafından yayımlanmıştır. *Ebû Nasîha* (Nasihat Babası), *es-Semeketu'l-Mağrûre* (Kibirli Balık), *'Anz Kaysûn* (Kaysun'un Keçisi), *Cinniyyetu Ibnu'l-Azrak* (İbn Azrak'ın Perisi) ve *Şe'âtît Be'âtît* (Şe'âtît Be'âtît) bulunmaktadır. 1972 yılında yayımlanan *Himûr Cektîz* (Cektiz'in Eşegi) ve 1976'da basılan *Emîretu'z-Zencibârr* (Zanzibar Prensesi) gibi hikâyeleri çocuklara yönelik eğitici ve öğretici bir içerik taşımaktadır.⁸⁷⁰

el-Matvî, şiir ve nesir gibi farklı türleri ustalıkla harmanlamış bu sayede kalıcı bir etki yaratmıştır. Şiirlerinde özellikle erken döneminde ulusal duyguların güçlü bir ifadesi görülmekle birlikte, zamanla biçimsel sıkılığı ve dilsel titizliği öne çıkan bir üsluba yönelmiştir. Klasik şiir geleneğinden beslenen ancak çağdaş söylemle harmanlanan şiir anlayışı, onu yenilikçi olmaktan çok, biçimsel derinlik ve kavramsal yoğunluk üzerinde duran bir şair olarak konumlandırmıştır. Buna karşın, düzyazısında daha akıcı, yalın ve gerçekçi bir anlatım benimseyerek, toplumsal olayları, tarihî gelişmeleri ve bireyin iç dünyasını doğrudan yansıtan bir tarz oluşturmuştur. Roman ve hikâyelerinde betimleme gücüyle dikkat çeken yazar, bireysel trajedileri ulusal kimlik ve sömürgecilik karşısı

⁸⁶⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 684.

⁸⁷⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 685.

mücadele ekseninde şekillendirerek, toplumsal gerçekliği estetik bir yapıya dönüştürmüştür. Kullandığı dilde, klasik Arap anlatı geleneğini modern anlatım teknikleriyle sentezleyerek, özellikle roman ve öykülerinde bilinç akışı, iç monolog ve geriye dönüş gibi anlatım biçimlerine yer vermiştir. Ele aldığı konular, sömürgecilik karşıtı direniş, toplumsal adalet, eğitim ve kültürel kimlik gibi ana başlıklar etrafında şekillenmiş, tarihsel ve siyasal bilinci ön planda tutan bir anlatı anlayışı benimsemiştir. Çocuk edebiyatına yönelik eserlerinde ise didaktik bir yön öne çıkmış, halk anlatılarından ve masal geleneğinden beslenerek yerel motifleri işlemiştir. Matvî'nin eleştirel kimliği, özellikle edebî incelemeleri ve tarihsel araştırmalarında belirginleşmiş, dilin korunması, metinlerin arılaştırılması ve tarihî kaynakların özgünlüğünü muhafaza etme konularında titiz bir yaklaşım sergilemiştir. Kendi döneminin edebî ortamında bir köprü görevi gören yazar, klasik ile modernin sentezini yaparak Arap edebiyatında önemli bir figür hâline gelmiş hem geleneksel edebiyatın mirasını sürdüren hem de yeni anlatım biçimleriyle edebî sahayı zenginleştiren bir kimlik kazanmıştır.⁸⁷¹

Sonuç olarak el-Matvî'nin ortaya koyduğu eserler, onun İslamî ilimler, dil, edebiyat, hukuk, tarih, felsefe ve mantık gibi farklı alanlarda aldığı uzun soluklu eğitim sürecinin ve kültürel yaşamının bir ürünüdür. Genç yaşlardan itibaren Arap diline ve edebiyatına ilgi duymuş, şiir ve nesir alanındaki önemli eserleri inceleyerek bu alanda kendini yetiştirmiştir. Bu sayede dilin inceliklerini, anlatım biçimlerini ve edebî sanatları öğrenmiş, klasik eserleri anlayıp yorumlama yeteneği kazanmıştır. el-Matvî, aldığı bu geniş eğitim ve Arap dili ile edebiyatına olan hâkimiyeti sayesinde eserlerinde farklı alanlardan yararlanarak özgün bir anlayış ortaya koymuştur.

3.2.5. el-Beşîr b. Selâme (1931-2023)

Edîb, romancı, öykücü, gazeteci, araştırmacı, çevirmen ve siyasetçi kimlikleriyle tanınan el-Beşîr b. Selâme, 14 Ekim 1931 yılında başkent Tunus'a yakın bir konumda bulunan Bardo semtinde dünyaya gelmiştir. Doğduğu dönemde ülke, Fransız sömürgesi altında siyasi, ictimai ve kültürel açıdan büyük değişimler yaşamıştır. O da Arap-İslam

⁸⁷¹ el-Câbirî, *eş-Şi'ru't-Tûnisî*, II, 153; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 685-86.

kültürü ile Fransız sömürge yönetiminin getirdiği modern anlayışın etkilerini bir arada barındıran bir çevrede yetişmiştir.⁸⁷²

Selâme, eğitim hayatına Tunus'un köklü kurumlarından Sâdıkiyye Okulun'nda başlamış, ilk ve ortaöğrenimini burada tamamlamıştır. Bu dönemde hem klasik İslamî ilimlerle hem de modern bilimlerle tanışarak ufku genişlemiş; okulun çift dilli eğitim sistemi sayesinde, özellikle Arapça, Fransızca ve çeviri konularında kendini geliştirmiş, edebiyat ve dil alanlarında öne çıkmıştır. 1952 yılında buradan başarıyla mezun olmuştur. Ancak Sâdıkiyye'den alınan diploma, o dönemde yalnızca Tunus'un idarî ve eğitim sisteminde kariyer yapmaya imkân tanımaktaydı. Selâme, eğitimini devam ettirmiş ve 1952 yılında Fransız bakaloryasını da tamamlamıştır. Bu başarı, kendisine Fransa'da yükseköğretime devam etme fırsatını sağlamıştır. Tunus'ta o dönemde üniversite bulunmaması sebebiyle, ülkede yükseköğrenimi sürdürmek isteyen öğrenciler için seçenekler oldukça sınırlı kalmıştır. Bu nedenle, 1955-1956 yıllarında Tunus'ta faaliyet gösteren Yüksek Öğrenim Enstitüsü (l'Institut des Hautes Etudes)'ne kaydolmuştur. Söz konusu enstitü, Fransa'daki üniversitelere hazırlık niteliği taşıyan bir kurum olup öğrencilere akademik ve dil becerilerini geliştirme imkânı sunmuştur. 1956 yılında Tunus'un bağımsızlığını ilan etmesiyle Tunus Yüksek Öğretmen Okulu (Dâru'l-Muallimîne'l-Ulyâ/École Normale Supérieure) açılmış, Selâme de bu okulda eğitim almaya hak kazanmıştır. Burada Arap Dili ve Edebiyatı ile Fransız Edebiyatı bölümünde eğitim görmüş, mezun olmuştur.⁸⁷³

Eğitiminin ardından başkentte el-Alevi okulu ve Öğretmen Okulunda bir süre Arapça öğretmenliği yapmıştır. 1963'te öğretmenliği bırakmış siyasi ve kültürel faaliyetlere yönelmiştir.⁸⁷⁴

Selâme, 1947'den itibaren kültür derneklerinde ve özellikle okul gençliği arasında etkin olarak yer almış, Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele eden Yeni Hür Düstur Partisi saflarına katılmıştır. Bağımsızlık hareketinin sesi olan *es-Sabah* gazetesinde şiirler ve makaleler yayımlamış, 1955'te yayım hayatına başlayan ve 1986'ya kadar devam eden *el-Fikr* dergisinin yönetiminde yer alarak 31 yıl boyunca derginin baş editörlüğünü

⁸⁷² el-Beşîr b. Selâme, *et-Teyyârâtü'l-Edebiyye fî Tûnisi'l-Mu'âşıra*, Dâru'l-Ma'ârif, Tunus t.y., 139; "Bécher Ben Slama: Curriculum Vitae", *Beitalhikma*, <https://www.beitalhikma.tn/> Erişim Tarihi: (03.06.2021).

⁸⁷³ Selâme, 139.

⁸⁷⁴ "Bécher Ben Slama: Curriculum Vitae" Erişim Tarihi: (03.06.2021).

üstlenmiştir. 1960'lı yılların başında İttihâdu's-Şebâb et-Tûnisî (Tunus Gençlik Birliği)'nin yayın organı olan *eş-Şebâb* dergisinin de baş editörlüğünü yürütmüştür. 1964-1968 yılları arasında Tunus Radyo Televizyon Kurumu Genel Müdürü'nün özel kalem müdürlüğünü yapmıştır. 1970 yılında Tunus Yazarlar Birliği'nin kurucuları arasında yer alarak 1981'e kadar mali işlerinden sorumlu olmuş ve genel sekreterlik görevini yürütmüştür. Siyasi alanda ise, Yeni Hür Düstur Partisi ve sonrasında Sosyalist Düstur Partisi'nde aktif rol almış, partisinin merkez komitesinde, Millet Meclisi'nde ve Ümmet Meclisi'nde (1969-1986) üç dönem milletvekili seçilmiş, aynı zamanda 1972-1986 yılları arasında üç dönem Kusûru's-Sâf belediye başkanlığı yapmıştır. 1981-1986 yılları arasında Kültür Bakanı olarak görev yapmış, bu dönemde kültür kurumlarının kurulmasına, birçok projenin hayata geçirilmesine ve Tunus'un kültür alanında uluslararası arenada öne çıkmasına katkı sağlamıştır.⁸⁷⁵

Ayrıca, ulusal ve uluslararası alanda birçok kültürel, edebî ve bilimsel toplantı ve sempozyuma katılmıştır. 1986'dan sonra kendisini tamamen yazın çalışmalarına, Tunus Yazarlar Birliği faaliyetlerine ve çeşitli toplantı ve sempozyumlara katılarak ülkenin kültür hazinesine katkıda bulunmuştur.⁸⁷⁶

Selâme, yazın hayatına 1947 yılında henüz 16 yaşındayken şiir yazarak başlamış, ancak zamanla hikâye ve roman türüne yönelmiştir. Ona göre, hikâye sanatı, diğer edebî türlerden daha geniş bir anlatım imkânı sunduğu, bu sayede bireysel ve toplumsal meselelerin daha kapsamlı şekilde irdelenmesine olanak tanıdığı düşüncesi yatmaktadır. Nitekim onun bu doğrultuda kaleme aldığı hikâye ve romanlar hem bireysel tecrübe hem de sosyo-kültürel dönüşüm süreçlerinin birer yansıması olarak değerlendirilebilir.⁸⁷⁷

Onun yazınında en dikkat çeken unsurlardan biri, ritmik ve ahenkli bir dil kullanımıdır. Bu bağlamda *Fasih Arapçada Ritmik Aşılama Teorisi* adlı eseri, Arap edebiyatında dilin işlevi ve yapısı üzerine teorik bir çerçeve sunmuştur. Bu eserinde, klasik Arapça ile modern edebiyat dili arasındaki uyumu sağlamaya yönelik bir yaklaşım geliştirmiştir. Dilin yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir kimlik ve düşünce inşası süreci olduğuna inanmış ve bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır.⁸⁷⁸

⁸⁷⁵ Selâme, 139; “Bécher Ben Slama: Curriculum Vitae” Erişim Tarihi: (03.06.2021).

⁸⁷⁶ “Bécher Ben Slama: Curriculum Vitae” Erişim Tarihi: (03.06.2021).

⁸⁷⁷ Lebîb, ez-Zevvâdî, 42.

⁸⁷⁸ Lebîb, ez-Zevvâdî, 42.

Selâme'nin hikâye türüne katkıları, dönemin önde gelen edebiyat dergilerinde yayımlanarak bu türün gelişimine ivme kazandırmıştır. *en-Nedve*, *el-Fikr*, *et-Teccid* ve *Kısas* gibi süreli yayınlar ile *el-Amel* ve *es-Sabah* gibi gazeteler, yazarın hikâyelerine sayfalarında yer vererek, onun edebî yeteneğinin geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu yayınlar, sadece Selâme'nin değil, aynı zamanda Tunus'ta hikâye sanatının da yaygınlaşmasına zemin hazırlamış; hikâyenin hem muhteva hem de biçim açısından kayda değer bir ilerleme kaydetmesinde önemli rol oynamıştır. Kaleme aldığı öyküler *Levhât Kısasiyye* koleksiyonunda 1984 yılında neşredilmiştir.⁸⁷⁹

Tunus hikâyeciliği üzerine yaptığı değerlendirmelerde, ülkesinde üç farklı edebî akımın şekillendiğini belirtmiş ve bunların her birinin, sanatsal anlatım gücü ve ifade doğruluğu açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, hikâye yazarı, yalnızca bireysel dünyasını değil, aynı zamanda toplumun ruhunu da sanat yoluyla yansıtmalı ve eserleri aracılığıyla dünyaya kendi bakış açısını sunmalıdır.⁸⁸⁰

Selâme'nin edebî kişiliği, yalnızca eserleriyle değil, aynı zamanda eleştirileriyle de kendini göstermektedir. Arap edebiyatında modernleşme sürecine dair kaleme aldığı yazılar, onun hem bir edebiyat kuramcısı hem de bir düşünce adamı olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁸¹

Dilin, edebiyatın ve kimliğin iç içe geçmiş yapısını eserlerinde ustalıkla işleyerek, Tunus edebiyatının gelişimine yön veren Selâme, 26 Şubat 2023 Pazar günü 92 yaşında vefat etmiştir.⁸⁸²

3.2.6. Mustafa el-Fârisî (1931-2008)

Mustafa el-Fârisî, 16 Şubat 1931'de Tunus'un Safâkes şehrinde dünyaya gelmiştir. Çocukluk ve ilk gençlik yılları, dönemin sosyoekonomik koşulları doğrultusunda şekillenmiştir. Fransız sömürge yönetimi altında yetişen el-Fârisî, erken yaşlardan itibaren hem yerel Arap kültürü hem de Fransız eğitim sistemiyle iç içe bir eğitim almıştır.⁸⁸³

⁸⁷⁹ Lebîb, ez-Zevvâdî, 42.

⁸⁸⁰ Lebîb, ez-Zevvâdî, 43.

⁸⁸¹ Lebîb, ez-Zevvâdî, 41.

⁸⁸² "L'écrivain et Ancien Ministre Bechir Ben Slama Tire Sa Révérence", <https://lapresse.tn> Erişim Tarihi: (05.07.2023).

⁸⁸³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 393.

İlk ve orta öğrenimini Safâkes'te tamamladıktan sonra, 1952 yılında lise diplomasını alarak yükseköğrenimine devam etmek amacıyla Fransa'ya gitmiştir. Paris Sorbonne Üniversitesinde edebiyat alanında eğitim almış, 1955 yılında lisans diplomasını elde etmiştir. 1956 yılında *Sevratu'l-Karâmita* (Karmatîler İsyanı) konulu bir araştırma ile İslam Araştırmaları alanında yüksek lisans derecesi alarak akademik kariyerinde önemli bir adım atmıştır. Üniversite yıllarında, dönemin düşünsel atmosferinden etkilenmiş ve varoluşçu felsefeye ilgi duymaya başlamıştır. Bu dönemdeki okumaları ve akademik tartışmalar, daha sonra yazdığı eserlerde belirgin izler bırakmıştır.⁸⁸⁴

Eğitimi tamamladıktan sonra Tunus'a dönen el-Fârisî, 1956 yılında bağımsızlığını kazanan ülkesinde çeşitli kültürel ve akademik faaliyetlerde bulunmuştur. Tunus hükümetinin iletişim ve kültür politikalarının şekillendiği yıllarda, 1956 yılında Enformasyon Bakanlığı'nda çalışmaya başlamış, ardından 1959 yılında Tunus Radyo ve Televizyonu'nda Dış İlişkiler Bölüm Başkanlığı görevini üstlenmiştir. 1962-1968 yılları arasında Tunus Film Prodüksiyon ve Geliştirme Şirketi'nin Genel Müdürü olarak görev yapmış, bu süreçte Tunus sinemasının gelişimine katkıda bulunmuştur.⁸⁸⁵

1969 yılında Kültür Bakanlığı'na bağlı Edebiyat Dairesi'nde yönetici olarak çalışmaya başlamış, 1971'de ise Tiyatro Dairesi'nin başına geçmiştir. Kültürel faaliyetlerin desteklenmesi ve edebiyatın yaygınlaştırılması adına birçok projeye öncülük etmiştir. 1986 yılında emekliliğe ayrılana kadar Kültür Bakanlığı'nda danışmanlık görevini sürdürmüştür. 1990 yılında Ekonomik ve Sosyal Konsey üyeliğine atanarak kültürel politikaların şekillendirilmesine katkı sunmaya devam etmiştir. 1973-1987 yılları arasında Tunus Yazarlar Birliği'nin genel sekreterliğini yürütmüş, edebiyat camiasında önemli bir figür haline gelmiştir. Birçok edebiyat ve kültür dergisinde yazılar yayımlamış, eleştirel düşüncüyü teşvik eden yazılar kaleme almıştır. 1987 yılında Asya-Afrika Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan *Lotus* dergisinin editör yardımcılığını üstlenmiştir.⁸⁸⁶

el-Fârisî, yazın hayatı boyunca öykü, roman, tiyatro ve deneme türlerinde eserler kaleme almış, aynı zamanda Fransızcadan Arapçaya çeviriler yapmıştır. Özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda Tunus edebiyatının şekillenmesinde rol oynamış ve ulusal kimliği

⁸⁸⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 393.

⁸⁸⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 393.

⁸⁸⁶ Lebîb, *ez-Zevvâdî*, 44; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 393-94.

edebî eserlerinde işlemeyi sürdürmüştür. Kaleme aldığı eserlerde, toplumsal değişim, modernleşme sancıları, bireyin özgürlüğü ve geleneksel yapılar arasındaki çatışma gibi konulara yer vermiştir.⁸⁸⁷

el-Fârisî'nin sosyal yaşantısına önemli katkılar sağlayan bir diğer faktör, sivil toplum kuruluşları ve kültürel derneklerle kurduğu etkileşimdir. Yazarlar birliği, hikâye kulüpleri ve benzeri sanat topluluklarında üstlendiği görevler, onun toplumla kurduğu diyalogu canlı tutmuştur. Tunus'un önde gelen yazarlarından et-Ticânî Zellîle ile yakın dostluğu ve iş birliği, edebî üretkenliğini artırmıştır. Bunun yanında, Mağrib coğrafyasında ve Arap dünyasında birçok yazar ve düşünür ile ilişki kurmuş, sosyalist düşünceye ve Filistin davasına olan desteğiyle tanınmıştır. Ayrıca, diğer uluslararası meseleler konusundaki yazıları, onun ülke sınırlarının ötesindeki tartışmalara da ilgi duyduğunu göstermektedir. Bu yazılarda, özgürlük ve bağımsızlık gibi temaları ele alırken, tarihsel örneklerden yararlanmış ve kendi ülkesinin yakın geçmişini de bir referans noktası olarak kullanmıştır. Bu yaklaşım, el-Fârisî'nin bağımsızlık sonrası devlet anlayışına eleştirel fakat yapıcı bir gözle baktığını yansıtır. Uluslararası platformlarda Tunus edebiyatının tanıtımına katkıda bulunmuş ve UNESCO'da uzman danışman olarak görev almıştır.⁸⁸⁸

el-Fârisî'nin edebî kişiliği, hikâyeciliği ve eserlerindeki dil ve üslup, Tunus'un bağımsızlık sonrası edebî gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır. O, klasik anlatım biçimlerinden uzaklaşarak modern Tunus toplumunun dönüşümünü, toplumsal yapıyı ve bireyin bu çerçevedeki yerini işlemeye yönelmiştir. Hikâyeleri, sıradan insanların gündelik yaşamlarını betimlerken, aynı zamanda tarihî ve siyasal içerikler de barındırmaktadır. Eserlerinde insan ruhunun derinliklerine inen el-Fârisî, bireyin toplumdaki konumunu, yabancılaşıma hissini ve modernleşmenin doğurduğu sancıları etkileyici bir biçimde ele almıştır.⁸⁸⁹

el-Fârisî'nin hikâyeciliği, 20. yüzyıl Tunus edebiyatında önemli bir yer tutar. Hikâyelerinde genellikle toplumsal eleştiri ve varoluşsal meseleler işlenir; bireyin iç dünyası ve toplumla ilişkisi üzerinde yoğunlaşır. *el-Kantara Hiye'l-Hayât* (1967) ve *Saraktu'l-Kamar* (1971) adlı hikâye kitaplarında bireyin toplumsal değişime verdiği

⁸⁸⁷ Lebîb, ez-Zevvâdî, 44-45; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 394.

⁸⁸⁸ Lebîb, ez-Zevvâdî, 44-45; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 394.

⁸⁸⁹ Lebîb, ez-Zevvâdî, 44-45; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 394.

tepkileri, gelenek ile modernleşmenin çatışmasını usta bir anlatımla işler. Bu eserlerde mekân, Tunus'un hem geleneksel hem de modern yönlerini bir arada yansıtan sahnelere dönüşür. Köprü metaforu, onun anlatılarında sıkça rastlanan imgelerden biridir ve geçmiş ile gelecek arasındaki bağı, bireyin içsel geçişlerini sembolize eder.⁸⁹⁰

Dil ve üslup açısından el-Fârisî, Arapçanın klasik yapısını zaman zaman kullanmakla birlikte, anlatımında modern tekniklere ve simgesel unsurlara sıkça başvurmuştur. Hikâyelerinde yerel ağız unsurlarına yer vererek anlatımına otantiklik kazandırmıştır. Bunun yanı sıra, anlatımında lirik bir ton da gözlemlenir; bu da karakterlerin ruh hallerini yansıtır. el-Fârisî'nin eserlerinde diyaloglar, karakterlerin bireysel dönüşümlerini anlatmada önemlidir; konuşmalar, karakterlerin iç dünyasına ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal normlara karşı bir başkaldırı niteliği de taşımaktadır. Bu yönüyle el-Fârisî, hikâyelerinde bireyin toplum içindeki varlığını ve içsel çatışmalarını sanatsal bir dille sunmayı başarmıştır.⁸⁹¹

el-Fârisî'nin eserleri, Tunus'un bağımsızlık sonrası toplumsal dönüşümünü edebî bir perspektiften yansıtmaları bakımından büyük önem taşır. O, yalnızca bir edebî şahsiyet değil, aynı zamanda Tunus'un kültürel gelişimine katkı sunmuş bir yazar olarak değerlendirilmelidir. Hikâyelerindeki güçlü simgesel anlatım, kendine özgü dil kullanımı ve toplumsal eleştiri yönü, onu modern Tunus edebiyatının önde gelen isimlerinden biri hâline getirmiştir.⁸⁹²

Yaşamının son yıllarında sağlık sorunlarıyla mücadele eden el-Fârisî, edebî üretkenliğini sürdürmeye devam etmiştir. 7 Şubat 2008'de hayatını kaybetmiş, geride Tunus edebiyatına yön veren önemli eserler bırakmıştır. Onun yazını hem geleneksel Arap anlatı geleneği hem de modern edebiyat tekniklerini harmanlayan özgün bir üslup ile şekillenmiştir. Öykü ve romanlarında toplumsal değişimin birey üzerindeki etkilerini yansıtan yazar, aynı zamanda dilsel sadeliği ve anlatımındaki derinliğiyle edebî kimliğini kalıcı hale getirmiştir.⁸⁹³

⁸⁹⁰ Lebîb, ez-Zevvâdî, 44; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 394-395.

⁸⁹¹ Lebîb, ez-Zevvâdî, 44; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 394-395.

⁸⁹² Lebîb, ez-Zevvâdî, 44; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 394-395.

⁸⁹³ Lebîb, ez-Zevvâdî, 44; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 397.

3.2.7. et-Tâhir Kîka (Guiga) (1922-1993)

Yazar, eğitimci ve eleştirmen olan et-Tâhir Kîka, 30 Aralık 1922’de Tunus’un Susa vilayetine bağlı Tekrûne köyünde doğmuştur. Babası Abdurrahman Kîka ve dedesi Muhammed, Tekrûne’ nin önde gelen isimlerindendir. Dedesi Muhammed, 1883’te Fransızların Tekrûne ve yakın bölgelerdeki topraklara el koymasına karşı koymuş ve bu sebeple hapsedilmiştir. Bu olaylar babası Abdurrahman Kîka’nın hafızasında yer etmiş, dönemin zor şartlarına rağmen öğretmenlik vazifesini icra etmiştir. et-Tâhir işte böyle bir aile ortamında, dedesinin mücadeleci ruhu ve babasının eğitime verdiği değerle yetişmiştir.⁸⁹⁴

et-Tâhir, ilköğrenimini babasının görev yaptığı okulda, ortaöğrenimini Sâdıkiyye ve Carnot Enstitüsü’nde tamamlamış, 1941 yılında klasik edebiyat alanında bakalorya diplomasını elde etmiştir. Yükseköğrenim için Fransa’ya gitmiş ve Paris Sorbonne Üniversitesi’nde yüksek lisans yapmaya başlamıştır. Bu yıllarda, Cezayir Halk Partisi’ne katılmış, partinin yayın organında yazılar kaleme almıştır. Aynı zamanda, Paris’teki kahvehanelerde Cezayirli işçilere Kuzey Afrika tarihi üzerine söyleşiler yapmış ve okuma yazma bilmeyenlere de ders vermiştir.⁸⁹⁵

Öğrenimini tamamlayamadan 1949’da Tunus’a dönen et-Tâhir, on yıl boyunca başkentteki liselerde öğretmenlik yapmıştır. 1951-1961 yılları arasında Tunus tiyatro okulunda dersler vermiştir. 1959’da Millî Eğitim Bakanlığı’nda Toplumsal Hizmetler Dairesi Başkanlığı’na getirilmiş, 1963’te UNESCO uzmanı olarak Cezayir’e gitmiştir. et-Tâhir, 1966 yılında Tunus’a dönmüş ve 1982 yılında emekli olana dek devletin çeşitli kademelerinde ve çeşitli kültürel cemiyetlerde idareci olarak çalışmıştır.⁸⁹⁶

et-Tâhir, 1957 yılında Çin’e yaptığı seyahat sırasında, ülkenin sömürgeci etkilerden kurtulmasının ardından başlayan hızlı kalkınma sürecini gözlemlemiştir. Bu gözlemler, müellifin hem kendi ülkesinin hem de sömürgecilikten etkilenen diğer milletlerin geleceği hakkındaki görüşlerini şekillendirmiştir. Babasının desteğiyle, Çin seyahati sırasında edindiği izlenimleri *es-Sînu ’l-Hadîse* adlı eserinde aktarmıştır.⁸⁹⁷

⁸⁹⁴ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 508.

⁸⁹⁵ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 508.

⁸⁹⁶ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 508-509.

⁸⁹⁷ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 510.

et-Tâhir, kendisini öncelikle bir öykü yazarı olarak gördüğünü söylemiş, diğer uğraşlarını ise ikincil planda değerlendirdiğini “Ben kendimi ancak yaratıcı yazı yazdığım da gerçek bir yazar olarak kabul ederim, çünkü ben sadece bir hikâyeciyim. Çin’e yaptığım bir yolculuk hakkında bir kitap yazdım, babama vefa göstergesi olarak derlediği Beni Hilal Destanı’nı yayımladım, tarih üzerine kitaplar yazdım, edebî eleştiri makaleleri kaleme aldım, kitaplar çevirdim... Ancak bunların tümü, benim gözümde hikâyeye yazmanın değeriyle kıyaslanamayacak kültürel uğraşlardır” ifadeleriyle belirtmiştir.⁸⁹⁸

et-Tâhir, yazılarında sıklıkla toplumsal ve siyasi konulara değinmiştir. Özellikle, yoksulluk, adaletsizlik ve sömürgecilik gibi konular önceliği olmuştur. Dedesinin ve babasının kırsal yaşantısı, onun kırsal kesimde yaşayan insanların yaşam mücadelesini, karşılaştıkları zorlukları ve besledikleri umutları gerçekçi bir biçimde yansıtmalarını sağlamıştır. *Nusûr ve Dafâdi’*, *es-Suhratu’l-Âliye* ve *Tis’u Leyâl Mea Kâlîbsû* adlı öykü derlemesinde, kırsal yaşamın ve doğanın simgesel bir dil kullanımıyla betimlemektedir, ayrıca öykülerinde hayvanları alegorik figürler olarak kullanmış, insan doğasını ve toplumsal sorunları eleştirel bir gözle ele almıştır.⁸⁹⁹

et-Tâhir’in üslubu, yalın ve akıcı olup günlük konuşma diline yakındır. *Nusûr ve Dafâdi’* adlı öykü derlemesinin ilk öyküleri olan *el-Vasiyye*, *Batnun Yetehaddesu* ve *Munâcât Ebî Curâb ve Mûsâ*’da monolog tekniğini kullanarak ve tek bir bakış açısından anlatarak, iletmek istediği mesajları özlü bir biçimde ifade etmiştir. Derlemenin ilerleyen bölümlerinde ise et-Tâhir, diyaloglara ve çoklu karakter kullanımına yönelerek anlatımını zenginleştirmiş, betimleme ve çözümlemelere daha fazla ağırlık vermiştir. *Muravvidu’l-Afâ’i* ve *en-Nesru’l-Muk’ad*, gibi öyküler ise, yazarın üslubundaki dönüşümü yansıtmaktadır.⁹⁰⁰

et-Tâhir’in öykülerinde doğa ve kırsal yaşam önemli yer tutmaktadır. Onun doğaya ve kırsal yaşama olan ilgisi, çocukluk yıllarında köyde geçirdiği günlerin bir yansımasıdır. Tekrûne köyü ve çevresi, öykülerinin başlıca mekânını oluşturmaktadır. Öykülerinde köylülerin yaşam mücadelesini, karşılaştıkları güçlükleri ve umutlarını gerçekçi betimlemelerle ele almaktadır. Yalnızca bu betimlemelerle sınırlı kalmayıp

⁸⁹⁸ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 509.

⁸⁹⁹ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 509-511.

⁹⁰⁰ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 509-511.

toplumsal sorunların kökenine de değinilmekte; haksızlıklara karşı duyulan başkaldırı ve toplumsal sorumluluk bilinci vurgulanmaktadır. *el-Vasiyye* adlı öyküsünde yer alan öğüt ifadesiyle, bireyin tek başına değişim yaratamayacağı, sabırla direnç gösterilmesi ve toplumsal bilincin zamanla geniş kitlelere ulaşmasının gerçek başarının temeli olduğu aktarılmaktadır. Buna ek olarak, yazarın sembolik anlatımları ve halk öykülerinden esinlenen unsurları, yoksulların ve ezilenlerin sesi olma çabasını yansıtırken, karakterlerin sürekli bir devinim içerisinde sunulması da eserlere dinamik bir yapı kazandırmaktadır.⁹⁰¹

Sonuç olarak et-Tâhir, Tunus yazınının önemli temsilcilerinden biri olarak, eserlerinde yoksulluk, adaletsizlik ve sömürgecilik gibi toplumsal meseleleri ele alması bakımından dikkat çekmektedir. Yazınsal değerin ötesinde, et-Tâhir'in yapıtları, dönemin sosyal, siyasal ve kültürel yapısına ışık tutan önemli belgeler niteliğindedir. Sade ve akıcı dili ile gerçekçi betimlemeleri, toplumsal duyarlılığı yansıtarak, Tunus yazınında ve düşünce dünyasında iz bırakmayı başarmıştır.

Tunus edebiyatına toplumsal gerçekçi eserleriyle iz bırakan et-Tâhir Kîka1993'te vefat etmiştir.⁹⁰²

3.2.8. el-Beşîr Harrîf (Hurayyif) (1917-1983)

el-Beşîr Harrîf, 10 Nisan 1917'de Tunus'un güneyindeki Nefta şehrinde, edebiyat, şiir ve basın dünyasıyla iç içe olan tanınmış Harrîf ailesinde dünyaya gelmiştir. Babası İbrahim Harrîf Neftalı, annesi ise başkent Tunusludur. Ailesi 1920'de başkent Tunus'a taşınmıştır. Harrîf temel eğitimi 1922'de önce Sîdî el-Bağdâdî ardından Medrasetu's-Selâm Kuttâb'ına giderek almıştır. 1925 yılında Fransız-Arap Okuluna kaydolmuş ve burada aldığı çift dilli eğitim sayesinde hem Arapça hem de Fransızca bilgisini geliştirmiştir. 1932 yılında ilköğretimden mezun olduktan sonra lise eğitimine el-Aleviyye okulunda başlamış ancak bilim ve matematik derslerinde yaşadığı zorluklar nedeniyle ikinci senenin sonunda okulu bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum, onun eğitim sürecinde karşılaştığı en büyük engellerden biri olmuştur.⁹⁰³

⁹⁰¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 509.

⁹⁰² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 511.

⁹⁰³ Maḥfûz, V, 211; Faḍîle, 114; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 723.

Babasının 1937’de vefat etmesinin ardından artan ailevi sorumluluklar, onu ticari faaliyetlere yöneltmiş; kebabçı pazarında ipek ve türevlerinin ticaretini yürütmüş, İkinci Dünya Savaşı döneminde ekonomik dalgalanmalar ve finansal spekülasyonların etkisiyle önce iyi bir kazanç elde etmiş ancak savaşın etkisiyle ülke içinde finansal daralma sonucunda ticareti bırakmış, edebiyat ve fikir dünyasına yönelmiştir. Bu dönemde önce 1940’’ta hem çalışma hayatını sürdürmüş hem de Halduniyye’de akşam derslerine katılarak burada dil, tarih ve edebiyat alanlarında eğitim almış ve Brevet Élémentaire D’arabe sertifikasını elde etmiştir. Akabinde el-Attârîn Okuluna intibak etmiş ve 1947 yılında bu kurumdan *Diplôme Supérieur D’arabe* belgesini elde ederek ilkokul düzeyinde öğretmenlik yapma yetkinliğini resmi olarak elde etmiştir. Takip eden dönemde es-Sind, Aryâna ve Tunus’ta farklı okullarda emekli olana dek öğretmenlik yapmıştır.⁹⁰⁴

Harrîf’in edebî ve kültürel gelişimi, çocukluk yıllarından itibaren ailesinin ve çevresinin etkisiyle şekillenmeye başlamıştır. Kendi ifadesiyle, o dönemlerde edebiyata olan ilgisi başlamış, günlük tutarak ilk öykü ve şiir denemelerini kaleme almıştır. Evde, maaile geçirilen akşamlarda, es-*Sîratu’l-Halebiyye* ve *Elfu Leyle ve Leyle* gibi eserler okunmuş, şiir ve edebî latife yarışmaları yapılmıştır. Ayrıca, babasının dostlarıyla yaptığı ilmî tartışmalara şahit olması, bu esnada başvurulacak sözlük ve kaynak eserleri tedarik etmekle vazifelendirilmesi ve ağabeyi Mustafa’nın onu şiir ezberlemeye teşvik etmesi, edebî yönünü güçlendirmiştir.

Harrîf, o günleri şöyle anlatır: “Ağabeyimin dostlarından, dönemin edebiyatçılarından eş-Şâbbî, Ali ed-Du‘âcî, el-Mehîdî evimize gelirdi. ed-Du‘âcî’nin, muhafazakâr kitleden çekindiği için halk dilini kullanamamaktan yakınması ve eğer yapabilseydi halk dilinin canlılığı, zenginliği ve gerçekçiliği sayesinde harikalar yaratabileceğini söylemesi beni derinden etkiledi.”⁹⁰⁵

Harrîf, bir dönem göğüs hastalığına yakalanmış ve iyileşmek için bir dönem Râdes’te kalmıştır. 1937 yılında babasının vefatı üzerine, ağabeyi Mustafa’nın çıkardığı *ed-Dustûr* gazetesinin dağıtımını üstlenmiş ve gazetede *Leyletu’l-Vatiyye* (*Düğün Gecesi*) adlı kısa öyküsünü yayımlamıştır.⁹⁰⁶

⁹⁰⁴ Maḥfûz, V, 212; Faḍîle, 115; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 724.

⁹⁰⁵ Maḥfûz, V, 212; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 724.

⁹⁰⁶ Maḥfûz, V, 212; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 724.

Farklı dönemlerde farklı meşguliyetleri olmasına rağmen, edebiyata olan ilgisi her zaman baskın gelmiştir. Belli dönemlerde edebî faaliyetleri yavaşlasa da yazmaktan asla vazgeçmemiştir. Bu nedenle, 22 yıllık bir aradan sonra *el-Fikr* dergisinde *İflas* adlı öyküsüyle yayın hayatına geri dönmüştür. Ancak, tıpkı gençliğinde *Leyletu'l-Vatiyye* (Düğün Gecesi) öyküsünde yaptığı gibi, diyalogları halk diliyle yazması, muhafazakârlar tarafından eleştirilmiş ve yeniden dil meselesi gündeme gelmiştir. Muhafazakârlar *es-Sabah* ve *el-Amel* gazeteleri ile *el-Fikr* dergisinde Harrîf'e karşı sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu durum, Dr. Muhammed Ferîd Ğâzi'nin müdahalesine yol açmış ve *el-Fikr* dergisinde “Bana göre, dil meselesi ‘boş’ bir meseledir ve *İflas* öyküsüne saldıranlar, bu meseleyi öykünün kendisine saldırmak için kullanmaktadırlar. Bu üzücü bir durumdur ve umarım okuyucular bu tuzağa düşmezler. Çünkü Beşîr Harrîf, her şeyden önce öyküsünü Tunuslu okuyucuya yöneltmiştir.” ifadeleri kullanarak Harrîf'e destek olmuştur. Harrîf ise bu duruma aynı yolla *el-Fikr* dergisinde muhafazakârlara cevap niteliğinde, “Fushanın Arapça Üzerindeki Tehlikesi” başlıklı meşhur makalesini yazmıştır. Makalede, “Dil canlı bir varlıktır ve her canlı varlığın hücreleri yenilenir” ifadelerini kullanmıştır.⁹⁰⁷

Harrîf'in öykücülüğünde öne çıkan özelliklerden biri, dilin ve anlatımın özgünlüğüdür. O anlatılarında ağır edebî dili halkın günlük konuşma sözleriyle harmanlayarak okuyucuya sunmuştur. Eleştirmenler, Harrîf'in eserlerinde yerel ağızları ve deyimleri ustaca kullanarak karakterlerine ve olaylarına canlılık kazandığını belirtmişlerdir. Bunun yanında kullandığı dil sebebiyle eleştirilerin hedefi olsa da müellifin dile olan hâkimiyeti eserlerine gerçekçi bir boyut katmaktadır. Yani yazar geleneksel anlatı tarzını modern edebiyat anlayışı ile birleştirerek etkileyici bir üslup ortaya koymuştur.⁹⁰⁸

Harrîf'in öykülerinde işlenen temalar ise toplumsal yaşamın gerçekleri, tarihsel değişim ve bireyin kimliğini arayışı etrafında şekillenmiştir. O, Tunus'un sömürge döneminin izlerini, bağımsızlık mücadelesini ve sonrasındaki toplumsal dönüşümleri ele almış, bu gelişmeleri yalnızca tarihsel bir kayıt olarak sunmak yerine, bireylerin günlük yaşamlarındaki çatışmaları, aidiyet duygusunu ve direnişi de aktarmıştır. Böylece

⁹⁰⁷ Maḥfûz, V, 213.

⁹⁰⁸ Maḥfûz, V, 213.

öyküleri hem bireysel deneyimleri hem de toplumsal yapıyı yansıtarak okuyucuya yaşamın farklı yönlerini ele almıştır.⁹⁰⁹

Harrîf 18 Aralık 1983 Pazar günü gözlerini hayata yummuştur. 20 Aralık Salı günü ise edebiyat ve kültür dünyasının önde gelen isimlerinin katılımıyla Zellâc Mezarlığı'nda son yolculuğuna uğurlanmıştır. Cenazede, Kültür Bakanı Beşir b. Selâme ve Tunus Yazarlar Birliği Başkanı Muhammed el-Arûsî el-Matvî birer konuşma yapmıştır.⁹¹⁰

3.2.9. Muhammed Ferec eş-Şâzelî (1927-2014)

Muhammed Ferec eş-Şâzelî, 9 Mayıs 1927'de, aslen Munastîrlı olan babasının memur olarak görev yaptığı Kayravân'da dünyaya gelmiştir. İlkokulu Munastîr'da bitirmiş ardından Tunus'ta öğretmen okuluna devam ederek buradan mezun olmuştur. Akabinde yükseköğrenimine devam etmiş ve Arap dili ile edebiyatı alanından mezun olmuştur.⁹¹¹

İlk başlarda ilkokul öğretmeni olarak göreve başlayan eş-Şâzelî, zamanla çeşitli okullarda müdürlük yapmış, bu süreçte eğitim sisteminin geliştirilmesi adına çeşitli projelerde yer almıştır. 1968 yılında ilköğretim genel müdürü olarak atanmış, aynı zamanda Arap dili ve edebiyatı alanında lise müfettişi olarak çalışmıştır. 1971'de Millî Eğitim Bakanlığı'nda müsteşarlık görevine getirilmiş ve UNESCO'nun Tunus Ulusal Komitesi'nin genel sekreterliği görevini üstlenmiştir. 1973'te Kültür Bakanlığı'nda edebiyat biriminin yöneticisi olarak atanmış, 1978'de tekrar İlköğretim Genel Müdürlüğüne getirilmiştir. 1980 yılında dönemin Başbakanı Muhammed el-Mizâlî tarafından Milli Eğitim Bakanı olarak atanmış ve bu görevi 1986 yılına kadar sürdürmüştür. Bakanlık sürecinde eğitim sisteminde köklü reformlara öncülük etmiş, özellikle ortaöğretimde modernleşme adımları atmıştır. En önemli projelerinden biri, Tunus'ta örnek liselerin (model okullar) kurulmasını sağlamak olmuştur. Bu bağlamda, Arapça eğitimini yaygınlaştırmayı amaçlayan politikalar geliştirmiş, ayrıca yabancı dil eğitiminin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yürütmüştür. İlk örnek lise olan Aryâna Model Lisesi bu dönemde açılmıştır. eş-Şâzelî, aynı zamanda milli bayrak törenlerinin her sabah düzenlenmesini sağlayarak ulusal kimlik bilincinin eğitim sistemine entegre

⁹⁰⁹ Maḥfûz, V, 213; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 725.

⁹¹⁰ Maḥfûz, V, 214; Faḍîle, 116.

⁹¹¹ “Tedşîn Mufterikîn Bismi'r-Râhilîn Muhammed Ferec eş-Şâzelî ve Manşûr es-Saḥîrî”, <https://www.jawharafin.net/> Erişim Tarihi: (11.02.2023).

edilmesine katkı sağlamıştır. 1985 yılında temel eğitim reformları üzerine hazırladığı projeyi parlamentoya sunmuş, ancak ekonomik yetersizlikler nedeniyle ertelenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Eğitim sisteminin kalitesini artırmak amacıyla yeni teknolojilerin kullanımına öncülük etmiş, liselerde bilgisayar derslerinin başlatılmasını sağlamıştır.⁹¹²

Eğitim alanındaki uluslararası çalışmalarında da aktif rol üstlenen eş-Şâzelî, ülkesi adına Arap Birliği Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü (ALECSO) ve UNESCO’da çeşitli görevler üstlenmiştir. Körfez Savaşı sonrası Kuveyt’te eğitim ve kültür alanındaki zararları tespit etmek üzere görevlendirilmiş, bu süreçte uluslararası alanda önemli çalışmalar yürütmüştür.⁹¹³

Bakanlık görevinden ayrıldıktan sonra aktif siyasetten çekilmiş, ancak akademik ve kültürel faaliyetlere katkı sağlamaya devam etmiştir. Eğitime olan bağlılığı, emeklilik yıllarında bile devam etmiş, Tunus’un farklı bölgelerinde eğitimle ilgili projelerde yer almıştır. Kendisinin eğitim alanına yaptığı katkıları onurlandırmak amacıyla Munastîr ve Aryâna’daki model liselere adı verilmiştir. Ayrıca, ülkeye olan hizmetlerinden dolayı Tunus’un bağımsızlık nişanı, cumhuriyet nişanı ve eğitim alanındaki üstün hizmetlerinden dolayı liyakat madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.⁹¹⁴

eş-Şâzelî, sadece bir eğitimci ve devlet adamı olarak değil, aynı zamanda edebî çalışmalarıyla da tanınmıştır. Çeşitli kısa öyküler, edebî makaleler ve çeviriler yayımlamış, özellikle 1955-1986 yılları arasında yayımlanan *el-Fikr* dergisinde eserleriyle yer almıştır. Onun eğitime ve edebiyata olan katkıları, Tunus kültürel hayatında önemli bir yer tutmaktadır.⁹¹⁵

eş-Şâzelî, Muhammed el-Arûsî el-Matvî, Ömer b. Sâlim, Hasan Nasr, el-Beşir Harrîf ve el-Beşir b. Selâme ile birlikte, Tunus halkının sömürge döneminde yaşadığı olayları anlatan yazarlar arasında yer alır. Bu olayları ve gerçekleri aktarırken, toplumun temel yapısını yansıtırken nesnel bir yaklaşım sergilemiştir.⁹¹⁶

⁹¹² “Tedşîn”; Raşîd Haşâne, “fi’z-Zikrâ eş-Sâlihe li Rahîlihî Muhammed Ferec eş-Şâzelî Murabbiyen ve Edîben ve Muşakkefen”, *eş-Şabâh*, 21.04.2017, Erişim Tarihi: (14.02.2023).

⁹¹³ “Il y a Quatre ans Nous Quittait L’ancien Ministre Mohamed Fredj Chedly”, *leaders*, 13.04.2018, <https://www.leaders.com.tn/> Erişim Tarihi (14.02.2023).

⁹¹⁴ “Il y a Quatre ans Nous Quittait L’ancien Ministre Mohamed Fredj Chedly” Erişim Tarihi (14.02.2023).

⁹¹⁵ Haşâne, “fi’z-Zikrâ eş-Sâlihe, Erişim Tarihi: (14.02.2023).

⁹¹⁶ Lebib, ez-Zevvâdî, 49.

eş-Şâzelî kısa öykülerinde sıklıkla toplumsal adalet, bağımsızlık mücadelesi ve bireysel kimlik temalarını işlemiştir. *Tabîbân* (İki Doktor) adlı eserinde, iki doktorun mesleki ve ahlaki değerleri arasındaki çatışmasını ele alarak, fakir halkın sağlık hizmetlerine erişimde yaşadığı zorlukları ele almıştır. *E Lesnâ Ahaveyn* (Kardeş Değilmiyiz?) isimli hikâyesinde felsefî bir anlatım kullanarak, insan doğasının özündeki eşitliği ve toplumsal önyargıları sorgulamıştır.⁹¹⁷

eş-Şâzelî, 1955-1986 yılları arasında yayımladığı öykülerle Tunus edebiyatında kendine özgü konum elde etmiştir. Anlatıları toplumsal gerçekçilik akımının önemli örnekleri arasında sayılabilir; çünkü öyküleri ülkesinin toplumsal yapısına ışık tutmaktadır. Zîra, sömürge yönetimine karşı direniş ve bağımsızlık mücadelesi gibi çalkantılı dönemleri işlerken, karakterlerinin iç dünyalarındaki çatışmaları ayrıntılı bir biçimde işlemiştir. Toplumsal adaletsizlik, yoksulluk ve alt sınıfların yaşam kavgası, Şâzelî'nin öykülerinde sıkça rastlanan izleklerdendir; zorlu yaşam koşulları altında var olma mücadelesi veren insanların öykülerini aktarırken, Tunus toplum yapısındaki çarpıklıkları ve dengesizlikleri yansıtır. Bununla birlikte bağımsızlık öncesi ve sonrası toplumun yaşadığı sancılarını, geleneksel ile çağdaş arasında bocalayan bireylerin yaşadığı çatışmaları ve açmazları da yapıtlarına taşıyan yazar; insan ilişkilerini, birlik ve beraberlik gibi olguları irdelerken, gerçekçi anlatım ile simgesel düşünceyi uyumlu bir şekilde kaynaştırır. Yine öykülerinde tarihsel olayları yazınsal bir dille aktarmadaki yetkinliğiyle de öne çıkan eş-Şâzelî, bireysel eylemlerin toplumsal yansımalarını ve yurtseverlik duygusunu güçlü bir biçimde işler. Çoğunlukla gerçekçi bir anlatım biçimini yeğlemekle birlikte, simgesel bir dil ve düşünsel bir yaklaşımla zenginleştirdiği öyküleri, Tunus toplumunun yakın geçmişine ışık tutarken, evrensel insanî değerleri ve duyguları da derinlikli bir şekilde yansıtmaktadır.⁹¹⁸

Hayatını eğitim ve kültüre adanmış, kariyeri boyunca öğretmenlikten Millî Eğitim Bakanlığı'na kadar pek çok önemli görevde bulunmuş, eserleriyle de Arap edebiyatına katkı sunan eş-Şâzelî, 13 Nisan 2014 tarihinde vefat etmiştir.⁹¹⁹

⁹¹⁷ Lebîb, ez-Zevvâdî, 49; Haşâne, “fi'z-Zikrâ eş-Sâlişe”.

⁹¹⁸ Lebîb, ez-Zevvâdî, 49; Haşâne, “fi'z-Zikrâ eş-Sâlişe”.

⁹¹⁹ Haşâne, “fi'z-Zikrâ eş-Sâlişe” Erişim Tarihi: (14.02.2023).

3.2.10. İzzeddin el-Medenî (1938-)

İzzeddîn el-Medenî, 6 Haziran 1938'de başkent Tunus'ta doğmuştur. Köklü bir aileye mensup olan Medenî, çocukluk yıllarını Tunus'un tarihî mahallelerinden Turbetu'l-Bey ve Bâbu'l-Cezîra'da geçirmiştir.⁹²⁰

Ailesi, geleneksel Arap-İslam kültürüne bağlı bir yaşam sürdürmüş ve bu ortam, onun erken yaşta edebiyat, sanat ve felsefeye ilgi duymasına zemin hazırlamıştır. Özellikle babasının tiyatroya olan ilgisi, onun küçük yaşta sahne sanatlarıyla tanışmasına vesile olmuş ve bu ilgisi, ilerleyen yıllarda yazın hayatının şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

el-Medenî, ilkokul eğitimine Sâdıkiyye'de başlamış, burada Arapça ve Fransızca eğitim görmüştür. Ardından, ortaöğrenimini Fransız etkisindeki Karnot Lisesinde tamamlamıştır. Yükseköğrenimini Tunus Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji bölümünde tamamlamış (1961-62) ardından Fransa'ya giderek Paris'teki *Collège de France*'te Arap Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Mağrib Toplumbilimi ve Antropoloji alanlarında eğitim almıştır. Ayrıca felsefe ve Fransız dili ve edebiyatı alanlarında da kendini geliştirmiş, 1966 yılında sinema sanatı, yapımı ve teknikleri üzerine de eğitim almıştır.⁹²¹

Tunus'taki eğitim döneminde Tunus'un kadim mahallelerinde halk hikâyelerine kulak vermiştir. Zerkûn sokağında bulunan halk kütüphanesini ziyaret ederek Arapça ve Fransızca yazılmış, edebiyat, felsefe ve medeniyet tarihi konulu pek çok eseri tetkik etmiştir. Bu tetkikler kapsamında; Câhiz, el-Ma'arrî, İbn Haldûn ve Hallâc gibi Klasik Arap kültürünün önemli şahsiyetlerini, Tefîk el-Hakîm, Taha Hüseyin gibi çağdaş edebiyatçıları, Cibrân Halil Cibrân ve Mihail Nuayme gibi Mehcer edebiyatçıları, Marcel Proust, André Malraux, Jean-Paul Sartre, Alain Robbe-Grillet, Lawrence Durrell, Virginia Woolf, Franz Kafka, James Joyce, Jorge Luis Borges, William Faulkner gibi dünya edebiyatının önde gelen temsilcileri ayrıca eleştirmen Suzanne Bernard'ın çalışmalarını okumuştur.

⁹²⁰ “İzzeddîn el-Medenî”, *Sultan Bin Ali Al Owais Cultural Foundation*, <https://www.alowais.com/> Erişim Tarihi: (18.02.2023).

⁹²¹ “İzzeddîn el-Medenî” *Sultan Bin Ali Al Owais*, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

el-Medenî, Tunus'un Fransız boyunduruğu altında olduğu son dönemde yetişmiş, bağımsızlık hareketlerinin toplum yapısı üzerindeki etkilerini doğrudan gözlemlemiştir. Sömürge sonrası dönemde ortaya çıkan dönüşümler, dönemin pek çok yazarı gibi onun fikir dünyasını da biçimlendirmiştir. Ülkenin önde gelen bilginleri, sanatkârları ve yazarlarıyla aynı çevrede bulunmuştur. Sohbet meclislerinde bulunması, onun düşünce yapısı ve edebî kişiliğinin gelişiminde belirleyici olmuş ve ilerleyen yıllarda ortaya koyacağı ilmi ve edebî çalışmaların temelini oluşturmuştur.⁹²²

el-Medenî, kariyerine gazetecilikle başlamış ve uzun yıllar boyunca basın sektöründe aktif rol almıştır. İlk olarak Tunus Afrika Haber Ajansı'nda (TAP) ve *el-Amel* gazetesinde çalışmış daha sonra *Hayâtu's-Sekâfiyye* dergisinde baş editörlük yapmıştır. Aynı zamanda çeşitli gazete ve dergilerde yazılar kaleme alarak düşüncelerini geniş kitlelere ulaştırmayı başarmıştır. O, yalnızca gazetecilik alanında faaliyet göstermemiş, aynı zamanda kültür ve sanat sahasında da önemli roller üstlenmiştir. Tunus Kültür Bakanlığı'nda danışman olarak görev yaparak ülkenin kültürel politikalarının oluşturulmasında ve uygulanmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte, Kartaca Sinema Günleri Festivali'nin müdürlüğünü yürüterek Tunus sinemasının uluslararası platformda tanıtılmasına ve sinema sektörünün gelişimine katkı sağlamıştır.⁹²³

el-Medenî, 1960'lı yıllar edebiyat kuşağının üretken ve aykırı kalemlerinden biri olarak tanınmıştır. Edebiyatın farklı türlerinde, öyküden romana, tiyatrodan deneme ve eleştiriye kadar geniş bir yelpazede eserler vermiştir. Edebî yolculuğu boyunca düşüncelerini kalemiyle cesurca ifade etmekten geri durmamıştır. Onun edebî kişiliğini belirleyen en önemli unsurlardan biri, farklı alanlardaki yaratıcı üretkenliğidir.⁹²⁴

el-Medenî'nin öyküleri *Hurâfât* ve *min Hikâyâti Hâze'z-Zamân* mecmualarda toplanmıştır. Öykülerinde geleneksel anlatım kalıplarının dışına çıkarak, farklı anlatım teknikleri ve biçimlerini denemiştir. Bilinç akışı, geriye dönüşler, simgesel anlatım gibi teknikleri sıklıkla kullanmıştır. *el-Fikr* dergisinde yayımlanan *el-İnsânu's-Sıfr* (Sıfır İnsan) isimli öyküde, alışılmadık üslubu ve dil yapılarıyla okuyucuyu rahatsız etmiş, hatta

⁹²² Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-52.

⁹²³ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-52; "Tûnis Turaşşih 'Izzuddîn el-Medenî li Câize Nûbel li'l-Âdâb 2019", *el-Ayn*, 08.07.2018, <https://al-ain.com/> Erişim Tarihi: (18.02.2023).

⁹²⁴ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-52.

kışkırtmıştır. Bu farklı üslupta ısrarcı olması, eleştirmenleri tam olarak ikna etmemiş, eserleri etrafında hararetle tartışmalar yaşanmasına neden olmuştur.⁹²⁵

el-Medenî, Samir el-Ayyârî, Ahmed Memmû, Mahmûd et-Tûnisî, İbrahim b. Murad ve İbrahim el-Esved gibi önemli isimleri bir araya getiren öykücüler topluluğunun oluşumuna öncülük etmiştir. Bu topluluk, düzenledikleri edebî etkinliklerle, gelecek kuşaklar için yazan öncü edebiyatçılar grubunun hedeflerini ve amaçlarını yaygınlaştırmayı düstur edinmiştir.⁹²⁶

el-Medenî, edebiyat ve kültür alanındaki katkılarından dolayı birçok ödülle onurlandırılmıştır. 1989 yılında Kültürel Liyakat Nişanı'nı, yine aynı yıl Tunus Devlet Edebiyat Ödülü'ne layık görülmüş, 2006 yılında ise Sultan el-Uveys Tiyatro, Hikâye ve Roman Anlatıcılığı Edebiyat Ödülü'nü almıştır.⁹²⁷

3.2.11. Hasan Nasr (1937- ...)

Hasan Nasr, 4 Şubat 1937'de Tunus'un Halfâvîn mahallesinde doğmuştur. Temel eğitimine Kuttâb'ta başlamış, ardından Tunus'ta bir ilkokulda eğitim görmüş, lise öğrenimini ise Zeytûne'de tamamlayarak 1958 yılında mezun olmuştur. Geçimini sağlamak amacıyla terzilik ve sanayi sektöründe işçi olarak çalışmıştır. Daha sonra öğretmenlik sınavına girerek başarılı olmuş ve ilkokul öğretmeni olarak atanmıştır. Birkaç yıl boyunca farklı okullarda ders verdikten sonra, yükseköğrenimine devam etmek için 1962 yılında Irak'a gitmiş ve 1965 yılında Bağdat Üniversitesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur.⁹²⁸

Tunus'a döndükten sonra ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik yapmıştır. İş birliği kapsamında Moritanya'ya gitmiş ve başkent Nuvakşût'ta iki yıl boyunca ders vermiştir. Tunus'a döndüğünde bir lisede öğretmenlik yapmaya devam etmiş, bu meslekte 25 yılı aşkın bir süre çalıştıktan sonra 1990'lı yılların sonlarında emekliye ayrılmıştır.⁹²⁹

⁹²⁵ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-52.

⁹²⁶ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-52.

⁹²⁷ “‘İzzuddîn el-Medenî” Sultan Bin Ali Al Owais, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

⁹²⁸ Semâh 'Âdil, “Hasen Naşr.. Vazzafe'l-Kıssa fi Mu'âleceti'l-Çadâyâ'l-Maşriyyeti'l-Kubrâ Maḥalliyyen ve 'Arabiyyen”, *Kitâbat*, 31.07.2021, <https://kitabatt.com/> Erişim Tarihi: (25.03.2022).

⁹²⁹ 'Âdil, “Hasen Naşr” Erişim Tarihi: 25.03.2022.

Nasr, yazın hayatına Tunus'un bağımsızlığını kazandığı döneme denk gelen bir süreçte *el-İlm* gazetesinde yayınladığı şiirlerle başlamıştır. Daha sonra kaleme aldığı öykülerini *el-Fikr el-İzâ'a*, *el-Hayâtu's-Sekâfiyye* ve *Mesâr* dergileri ile *el-Amel*, *es-Sabâh* ve *eş-Şa'b* gazetelerinde neşretmiştir.⁹³⁰

1959 yılında *el-Fikr* dergisinde yayınlanan *Dem'atu Kehl* (Yaşlının Gözyaşı) adlı ilk kısa öyküsü, Fransız sömürgeciliğine karşı verilen mücadeleyi ve bu mücadelenin bireyler üzerindeki etkisini ele alması bakımından önemlidir. 1968 yılında neşredilen ilk öykü derlemesi *Leyâli'l-Matar* (Yağmurlu Geceler) ise Nasr'ın toplumsal meselelere ve bireysel krizlere olan duyarlılığını ortaya koymaktadır. Yazar, bu eserinde sosyal adaletsizlik, nesiller arası çatışmalar ve bireyin içsel dünyasındaki çalkantılar gibi temaları varoluşçu bir bakış açısıyla işlemiştir *Kıssa Takra' fî Dakîka Vâhîde* (Bir Dakikada Okunacak Öykü) adını verdiği ve çoğu haftalık olarak *el-Amel* gazetesinin ekinde yayınlanan çok kısa öyküleri ise 1967 Savaşı'nın ardından yaşanan toplumsal çöküntü ve Tunus'taki sosyalist deneyimin yarattığı hayal kırıklığını konu edinmektedir. Bu öyküler, dönemin siyasi ve sosyal atmosferinin bireyler üzerindeki etkisini alması bakımından önemlidir. O, bazı anlatılarında gerçeküstücü bir üslup kullanarak baskıcı sistemlerin insanı nasıl nesneleştirdiğini eleştirel bir dille anlatmaktadır.⁹³¹

Öykülerinde bireyin iç dünyasını toplumsal gerçeklikle harmanlayan derinlikli bir bakış açısı sunan Nasr, maddiyata değer vermeyen ve münzevi bir yaşam tarzını benimseyen yapısını yazılarına da yansıtmıştır. Anlatılarında, özellikle ezilenlere duyduğu şefkat ve karakterlerinin içsel çatışmalarını titizlikle işlemesi dikkat çeker. Toplumsal gerçekçilik akımının etkisiyle kaleme aldığı öykülerinde güçlü gözlem yeteneğini ve ayrıntılı karakter betimlemelerini ön plana çıkaran yazar, *Derrâce Hamrâ'* (Kırmızı Bisiklet) adlı öyküsünde, annesinin söylediği bir yalan yüzünden arkadaşları tarafından dışlanan üstün zekalı bir çocuğun yaşadığı travmayı çarpıcı bir şekilde işlemiştir. Bununla birlikte, Tunus'un toplumsal ve siyasi tarihine de ışık tutarak, göçmen Mısırlıların yaşamlarını, umutlarını ve hayal kırıklıklarını eserlerinde ele almış; böylece yalnızca edebî değil, sosyolojik ve psikolojik açıdan da analizler sunmuştur. Onun edebî anlayışı, Tunus edebiyatında gözlemlenen 'coşku ve yüceltme' eğilimiyle örtüşmekte ve

⁹³⁰ Âdil, "Hâsen Nasr" Erişim Tarihi: 25.03.2022.

⁹³¹ Âdil, "Hâsen Nasr" Erişim Tarihi: 25.03.2022.

dönemin edebî eğilimleri ile toplumsal bağlamı içinde değerlendirilmesi gereken bir çizgi oluşturmaktadır.⁹³²

Sonuç olarak öykücülüğünün yanı sıra roman türünde de önemli eserler veren Hasan Nasr Tunus edebiyatında kendine özgü bir konum edinmiştir. *Dehâlîzu'l-Leyl* (Gecenin Dehlizleri) adlı romanında sosyalist deneyimleri ele alırken, *Hubzu'l-Ard* (Toprağın Ekmeği) eserinde insan-toprak ilişkisini ve köylülerin yaşadığı zorlukları konu edinerek toplumsal gerçekçiliğe bağlılığını ortaya koymuştur. Eserleri yalnızca edebî açıdan değil, Tunus'un yakın tarihine ışık tutan birer belge niteliğinde olması bakımından da önem taşımaktadır. Bireysel ve toplumsal meseleleri geniş bir perspektiften ele alan, güçlü gözlem yeteneği ve karakter analizleriyle dikkat çeken yazar olarak hem edebî hem de sosyolojik açıdan zengin bir miras bırakmıştır. Eserleri, Tunus'un toplumsal yapısını, tarihini ve insan ruhunun karmaşıklığını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Kültür Bakanlığı tarafından ödüllendirilen eserleri, yazarın sanatsal değerini ve Tunus edebiyatındaki yerini teyit etmiştir.

3.3. ROMAN

Modern Tunus romanının ortaya çıkışı ve gelişimi, tarihi süreç içinde yaşanan siyasi, ictimai ve kültürel etmenlerle doğrudan ilişkilidir. 20. yüzyılın başından itibaren gözlemlenen değişimler, edebî üretimin niceliğini ve niteliğini belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, ilk anlatı denemelerinin içeriği, yazarların yönelimleri, dil ve anlatım biçimindeki dönüşümler ile Tunus'un maruz kaldığı siyasal ve toplumsal değişimler dönemsel ve birbiriyle ilişkili şekilde ele alınmalıdır. Zîra modern Tunus romanı, tarihsel koşulların doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Fransız sömürsü altında şekillenen toplumsal yapı içinde, edebiyatla ilgilenen aydın kesim, duygu ve düşüncelerini kısa ve uzun soluklu anlatılar aracılığıyla ifade etme gereksinimi duymuştur. Ancak bu girişimler, başlangıçta bağımsız roman biçiminde değil, kısa öykü formatında ortaya çıkmıştır.⁹³³

Roman türüne yöneliş, kısa anlatıların gelişimiyle başlamış; ancak bu metinler Fransız sömürü yönetiminin baskı ve sansür uygulamaları nedeniyle düzensiz ve süreklilikten yoksun biçimde zorluklar altında yayımlanmıştır.

⁹³² Lebîb, ez-Zevvâdî, 53-54.

⁹³³ el-Câbirî, "el-Hadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 32.

Dolayısıyla, Tunus özelinde hikâyenin romana dönüştüğü süreç kısaca şöyledir: İlk başlarda, Fransızca veya Arapça dergi ve gazetelerde kısa öykü biçiminde yayımlanan metinler, zaman içinde toplumsal işlevin de devreye girmesiyle daha uzun anlatılar hâline gelmiştir. Bu metinlerin bir kısmı, dönemin reformcu fikir akımlarını yansıtacak şekilde, özellikle Mısır ve diğer Arap aydınlarının (Muhammed Abduh, Cemâleddîn el-Afgânî vb.) öğretilerini veya Osmanlı Devleti'nden devralınan mirası işleyen uzunca hikâyelere dönüşmüştür.⁹³⁴ Bir noktadan sonra, bu anlatıların roman diye anılmaya başlanması, anlatı türünün basit bir risale veya hikâye formatını aşmasıyla yakından ilintilidir. Roman, hikâyeye kıyasla daha uzun, detaylı tasvir ve karakter analizlerinin birbirleriyle iç içe geçtiği, özenle kurgulanmış zengin ve katmanlı olay örgülerinin işlendiği anlatı türü hâline gelmiştir.⁹³⁵

Modern Tunus romanının ilk tohumları, 1900'lerin başında atılmıştır. Daha önce zikredildiği üzere Sâlih es-Suveysî'nin 1906'da *el-Heyfâ ve Sirâcu'l-Leyl* adıyla kaleme aldığı öykü veya roman bu türün ilk nüvesini oluşturmaktadır. Her ne kadar tamamlanmamış olsa da roman türüne en yakın özellikleri taşıyan bu eser, bağımsızlığa kadar kaleme alınmış en uzun anlatı yapısına sahip, tek edebî üretim olarak öne çıkmaktadır.⁹³⁶

Diğer taraftan edebiyatçılar bu dönemde, halkın ilgisini çekmek ve okurların bakış açısını değiştirerek Fransız sömürüsüne karşı topluma yön verme kastıyla kısa anlatı formunu tercih etmiştir. O dönemde bu metinler, gazete ve dergilerde tefrika şeklinde yayımlanmıştır. Kitap formatına dönüştürülemeyen eserler, zamanla roman tekniğinin gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Bu evreyi karakterize eden iki ana unsur vardır. Birincisi, tarihsel olaylara dayanan veya dinî ıslah düşüncelerinden etkilenen konuların işlenmesidir. İkincisi ise, yazarların henüz Avrupaî roman tekniğini tam olarak kavrayamamaları nedeniyle kısa öykü ile uzun öykü arasında geçiş biçimi sunan eserler ortaya koymalarıdır.⁹³⁷

Özetle, 1900'lerin başından 1956'ya uzanan süreçte Tunus'ta öykü olarak anılan eserlerin büyük bölümü ya kısa öykü ölçeğindedir ya da parça parça tefrika biçiminde

⁹³⁴ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 35.

⁹³⁵ Bilgi için bk. Mehmet Tekin, *Roman Sanatı*, 16. bs., Ötüken, İstanbul 2018, 9.

⁹³⁶ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 35; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 66.

⁹³⁷ el-Câbirî, "el-Ĥadîş ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 35; Memmû, 74.

kalmıştır. Yazarların ana malzemesi tarih, dinî reform, ulusal kimlik ve sömürge idaresine eleştiri olmuş, metinlerin kurgu tekniği açısından sınırlı yapısı ise zaman içinde farklı arayışları tetiklemiştir. Her hâlükârda, bu dönemin birikimi, bağımsızlık sonrasında ortaya konacak romanların altyapısını hazırlamıştır.⁹³⁸

1956'da Tunus'un bağımsızlığını kazanması, edebiyat alanında da yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu tarihten sonra, devletin kültürel politikasında yerel yazarların desteklenmesi fikri öne çıkmış, toplumsal sorunların dile getirilmesi konusunda daha geniş bir serbestlik doğmuştur. Anlatılar artık sadece gazete tefrikası olarak değil, kitap biçiminde okura ulaşma şansı yakalamıştır.⁹³⁹ Bunda üniversitelerin, kütüphanelerin ve diğer kültürel kurumların yaygınlaşması, edebiyat üretimine katkı sunan etkenlerden biri olmuştur. Edebiyatçılar, özellikle bağımsızlık mücadelesinin ruhunu aktarmaya, kahramanlık hikâyelerini ya da ulusal kimliği pekiştirici konuları roman kurgusuna taşımaya yönelmiş ve siyasal kadrolar tarafından da desteklenmiştir. Elbette bu, sansürün tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemiş, ancak işgal yıllarına göre yazarların manevra alanı genişlemiştir.

Bağımsızlık sonrası süreç, romanın hem içerik hem de biçimde farklılaşarak millî, sosyal ve düşünsel roman gibi yapılar kazanmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle 1956 sonrası, ülke genelinde modernleşme ve ulusal kimliğin inşası yönündeki çabalar, edebî üretimde de kendini göstermiştir. Bu dönemde, romanlar yalnızca bireysel öykü anlatımından ziyade, ulusun yaşadığı zorluklar, sömürge deneyimi, milli mücadele ve sonrasında kurulan modern devletin toplumsal yapısındaki çelişkileri ele alan eserler haline gelmiştir.⁹⁴⁰

Bağımsızlık sonrası Tunus'ta kitap olarak basılan ilk roman Muhammed el-Arûsî el-Matvî'nin *Ve mine'd-Dahâyâ* (1956) adlı romanıdır. el-Matvî, bu romanında ve sonraki eserleri *Halime* (1964) ve *et-Tutu'l-Murr* (1967)'da, ulusal mücadele dönemini, sömürgeciliğin Tunus toplumu üzerindeki etkilerini ve bağımsızlık sonrası yaşanan hayal kırıklıklarını anlatmıştır.⁹⁴¹ el-Matvî'nin romanları, dönemin siyasi ve toplumsal atmosferini yansıtan, milli duyguları öne çıkaran ve bağımsızlık mücadelesini yücelten

⁹³⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 66.

⁹³⁹ Memmû, 61-62.

⁹⁴⁰ Tarşûne, 137-38.

⁹⁴¹ Tarşûne, 138; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 67.

bir yaklaşıma sahiptir. Ancak, bu romanlarda, anlatım tekniği, olay örgüsü ve karakter çizimi gibi unsurlar, genellikle geleneksel anlatı kalıplarına bağlı kalmıştır.⁹⁴²

56'dan 70'li yıllara kadar yazılan yirmi romanda tema açısından bir çeşitlenme olduğu görülmektedir.⁹⁴³ 60'lı yıllarda, romandaki toplumsal gerçekçilik akımı daha da güçlenmiş ve Beşîr Harrîf gibi önemli yazarlar ortaya çıkmıştır. Harrîf, *Berku'l-Leyl* (1961) ile tarihi bir dönemi ele alırken, *İflas* ve *Hubbek Derbân* (1958-59'da tefrika, 1980'de kitap) ve özellikle *ed-Dakle fî 'Arâcînihâ* (1969) romanlarıyla toplumsal gerçekçiliğin Tunus'taki en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.⁹⁴⁴ Reşâd el-Hamzâvî'nin *Bûdûde Mât* romanı, kırsal kesimdeki yoksulluk, cehalet ve geri kalmışlık gibi sorunları ele alırken⁹⁴⁵, Mustafa el-Fârîsî'nin *el-Mun'aric* (1964) romanı, bağımsızlık sonrası dönemin umutlarını, ideallerini ve hayal kırıklıklarını yansıtmaktadır.⁹⁴⁶ Bu dönemde yazılan romanlar, genellikle gerçekçi bir yaklaşımla yazılmış, toplumsal sorunları ve ulusal kimlik meselesini ön plana çıkarmıştır. Ancak, roman tekniği açısından henüz bir olgunluktan söz etmek zordur.

Dönemin tarihsel romanları, ulusal bağımsızlık mücadelesine değinen anlatılar, köy yaşamını ele alan sosyal-eleştirel kurgular, kadın meselesi etrafında şekillenen metinler, eğitimdeki reform girişimleri, göç ve kentleşme gibi yeni toplumsal olgular, romanların başlıca konuları olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği, romanın toplumsal bir işlev üstlenmesidir. Yazarlar, bağımsızlığın ne denli büyük kazanım olduğunu edebî kurguyla anlatmayı hedeflemiş, ayrıca halkın refah düzeyini yükseltme, kadının rolünü iyileştirme, eğitim sistemini geliştirme gibi konularda romanı ayna olarak kullanmak istemiştir. Bu açıdan bakıldığında, 1956'dan 1970'lere kadar olan devre, toplumsal sorumluluk bilincine sahip sosyal gerçekçi romanların kaleme alındığı, ulus devlet inşasına destek veren anlatıların benimsendiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir.⁹⁴⁷

Bazı yazarlar 1906'dan beri deneme aşamasında kalan roman türünü daha nitelikli biçimde ele almaya yönelmiştir. Bunun somut örneklerinden biri, el-Arûsî el-Matvî'nin

⁹⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed el-'Arûsî el-Matvî, *ve mine'd-Dahâyâ*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1981; Muhammed el-'Arûsî el-Matvî, *Halîme*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1998; Muhammed el-'Arûsî el-Matvî, *et-Tûtu'l-Murr*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1972.

⁹⁴³ Tarşûne, 138.

⁹⁴⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 725, 730.

⁹⁴⁵ Muştâfâ el-Kîlânî, *el-Edebu'l-Hadîş ve'l-Mu'âşır: er-Rivâye*, Beytu'l-Hikme, Tunus 1990, 25.

⁹⁴⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 395.

⁹⁴⁷ Memmû, 70-71; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 71.

yazdığı üç romanda işlediği ulusal duyarlılık ve tarihsel gurur temasıdır. Ayrıca bağımsızlık için yürütülen milli mücadele ruhu, roman kurgusunda tarihsel kesitlerle harmanlanarak verilmiş, böylece okura kahramanlık duygusu aşılanmıştır. Aynı şekilde, bu eserlerde, millî coşkuyu güçlü bir duygusallıkla yüceltme eğilimi belirgindir. Romanların dili genellikle anlaşılır ve doğrudan olmuştur; çünkü amaç, dönemin ruhunu mümkün olduğunca geniş kitlelere aktarmaktır.⁹⁴⁸

Özetle 70'lerin başlarına kadar devam eden aşamada, Tunus romanının ağırlığı yurtseverlik ve toplumsal eleştiri arasındaki dengeye dayalı olmuştur. Roman dili sade, anlaşılır bir biçimde kaleme alınmıştır. Bazı yazarlar, yerel lehçeyi diyaloglarda kısmen kullanmış; ancak genel eğilim, Arapça'nın klasik formuna yakın, okura kolaylık sağlayan bir anlatımdan yana olmuştur.

70'ten itibaren roman yazımı hız kazanmış, 85'in sonuna kadar 80 romana ulaşmış konu ve üslup bakımından da çeşitlenmiştir. Toplumsal-eleştirel roman türü, özellikle kırsal kesime yönelik ilgisiyle öne çıkmış ve bu bağlamda toplumsal dönüşümler, ekonomik sıkıntılar, eğitimsizlik ve kadınların evlilik süreçleri gibi olgular, roman kişileri ekseninde işlenmiştir. Yazarlar, eleştirel bir bakış açısıyla geleneksel toplumsal yapıyı sorgularken, aynı zamanda modern devlet politikalarının halk üzerindeki etkilerini ortaya koymayı da amaçlamıştır.⁹⁴⁹ Bu dönemde tarihî roman geleneği de varlığını sürdürmüş; eserlerde yerel kahramanlar merkezî figürler hâline getirilmiş ve Fransız işgali öncesindeki yaşam ile ülke mirası gibi temalar, çağdaş okuyuculara millî kimlik bilinci kazandırma amacıyla kurgulanmıştır. Ayrıca bu dönemde, toplumsal gerçekçiliğin yanı sıra, bireyin iç dünyasına, varoluşsal sorgulamalara, psikolojik derinliğe ve bilinçaltına yönelen bir eğilim ortaya çıkmıştır. Yazarlar, farklı anlatım tekniklerini, dil ve üslup arayışlarını denemeye başlamış, romanın sınırlarını zorlamışlardır.⁹⁵⁰

60'ların ortalarından itibaren, Tunus romanında deneysel arayışlara yönelik ilk işaretler belirmiştir. Henüz çoğunlukla gerçekçi ve tarihsel romanlar yaygın olmakla birlikte, bazı yazarlar anlatı yapısını farklılaştırmaya, örneğin anlatıcılar arasında geçiş yapmaya ya da karakterlerin iç dünyasını daha yoğun işlemeye başlamıştır. Edebiyat

⁹⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. el-Matvî, *ve mine'd-Dahâyâ*; el-Matvî, *Halîme*; el-Matvî, *et-Tûtu'l-Murr*; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 67.

⁹⁴⁹ Tarşûne, 70-72.

⁹⁵⁰ Tarşûne, 137, 152.

çevrelerinde romanın ne olduğuna dair tartışmalar canlanmış, *Nâdi'l-Kıssa* veya benzer topluluklar üzerinden, romanda estetik ve teknik öğelerin güçlendirilmesi gerektiği fikri dile getirilmiştir. Dönemin dergileri de (örneğin *Kasas*, *el-Fikr*, *el-Mebâhis*) bu tartışmaları kamuoyuna taşımış ve yazarlar arasındaki etkileşimi artırmıştır.⁹⁵¹

Yine bu dönemde modernist akımlarla bir kesişme yaşanmıştır. Avrupa'daki roman anlayışından esinlenen yazarlar, çoğulcu bakış açısı, parçalı kurgu, anlatıcılar arası geçiş, iç monolog, alegori ve sembolizm gibi tekniklere yönelmişlerdir. Bazı yazarlar ise yerel kültür öğelerini, özellikle masal, halk hikâyeleri ve dinî motifleri, modern anlatı teknikleriyle birleştirerek romanın özgünlüğünü artırmaya çalışmışlardır. Ancak bu deneysel romanlar, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşamamış, halk tarafından daha çok sosyal gerçekçi ve anlaşılır metinler tercih edilmiştir. Bununla birlikte, farklı tekniklerin harmanlanması edebiyat çevrelerinde tartışılmıştır.⁹⁵²

1970'lerin ikinci yarısından itibaren Tunus romanı, konu yelpazesini belirgin biçimde genişletmiştir. Kırsaldan kente göç, sendikal mücadeleler, işçi hareketleri, 1978 yılında yaşanan olaylar gibi güncel siyasi-toplumsal temalar romana girmiştir. Aynı zamanda, turizm sektörünün büyümesiyle değişen toplumsal yapı, yolsuzluklar, bürokratik engeller ve benzeri konular, yazarların dikkatini çekmiştir. Bu dönemde, ülke içindeki çeşitli bölgelerin farklı sorunları romanlarda işlenirken, tarihsel roman geleneği de devam etmiştir.⁹⁵³

70'lerin en önemli ismi şüphesiz Mahmûd el-Mes'adî'dir. el-Mes'adî, *Haddese Ebu Hureyre Kal* (1939'da yazılmasına rağmen 1973'te yayımlanmıştır) adlı eseriyle, Tunus romanında modernleşme ve yenileşme çabalarının öncüsü olmuştur. Bu roman, geleneksel anlatı kalıplarını aşan, felsefi ve varoluşsal sorgulamalara yer veren, dili şiirsel ve sembolik bir biçimde kullanan, Doğu ve Batı kültürlerini harmanlayan özgün bir üsluba sahiptir. el-Mes'adî, insanın varoluşsal sorunlarını, kimlik arayışını, modern dünyadaki yerini ve yaratıcı ile ilişkisini sorgulayan bir eser ortaya koymuştur.⁹⁵⁴ Abdulkadir b. Şeyh'in kaleme aldığı *Ve Nasibi mine'l-Ufuk* (1970) isimli romanı ise

⁹⁵¹ Memmû, 64, 68-69.

⁹⁵² Memmû, 66-68, 72; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 72.

⁹⁵³ Tarşûne, 144-45.

⁹⁵⁴ Tarşûne, 148-49; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 673-74.

toplumsal gerçekçiliği şiirsel bir dille birleştirerek, bireyin iç dünyasını, hayallerini, umutlarını ve hayal kırıklıklarını yansıtan önemli bir yapıttır.⁹⁵⁵

Tunus'taki üniversite yapısının gelişmesi, 1970'lerden başlayarak roman üzerine akademik incelemelerin artmasını sağlamıştır. Yüksek lisans ve doktora tezleri, roman metinlerini, kurgusal teknikler, karakter incelemeleri, tema analizleri ve toplumsal yansımaları açısından değerlendirmeye başlamıştır. Bu çalışmalar, romanın edebî bir tür olarak kabul görmesine yardım etmiş ve yazarların yeni teknikleri denemesinde teşvik edici bir etki yaratmıştır.⁹⁵⁶

Eleştiri ortamının genişlemesi, roman yazarlarının da birbirlerinin eserlerini takip etmesine ve yer yer tartışmasına yol açmıştır. Gazete eklerinde veya dergilerde yayınlanan eleştiri yazıları, okuyucunun yeni kitaplardan haberdar olmasını sağlamıştır. Aynı dönemde devletin veya kimi kurumların verdiği edebiyat ödülleri, romancıların tanınmasında önemli rol oynamıştır.⁹⁵⁷ Böylece, 1970'lerin sonuna doğru Tunus romanı gerek yazar sayısı gerekse işlenen konular bakımından gözle görülür bir canlanma yaşamıştır.

Tunus yazın hayatının erken döneminde kadın kalemler mevcut olsa da bağımsızlık sonrasının toplumsal dönüşümü, kadınların eğitim imkânlarını genişleterek yazın alanında öne çıkma olasılıklarını artırdığı için bu dönemden itibaren, Tunus edebiyatında kadın yazarların varlığı daha fazla hissedilir hâle gelmiştir. Böylece, 1980'lerde yayımlanmaya başlayan kadın yazarların romanlarında, kadının kendi kimliğini bulma çabası, aile içinde ve toplumda yaşadığı ayrımcılık ya da geleneksel baskılar sıkça işlenmiştir.⁹⁵⁸

Kadın teması yalnızca kadın yazarlarla sınırlı kalmamış, erkek yazarlar da aile içindeki kadın-erkek ilişkilerini, evlilik pratiklerini ve kırsal kesimdeki toplumsal rolleri sorgulamaya yönelmişlerdir. Bu durum, romanın konusal düzeydeki zenginleşmesinin yanı sıra, karakterlerin psikolojik yönüne daha fazla alan açmıştır. Çünkü kadının hakları, özgürlüğü, eğitimi gibi konuların işlenmesi, yalnızca politik veya hukuki boyutuyla sınırlı kalmayıp, çok katmanlı bir bakış gerektirmiştir. Böylece, roman kurgularında

⁹⁵⁵ el-Kılânî, 78; Tarşûne, 148.

⁹⁵⁶ Memmû, 79; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 66, 71.

⁹⁵⁷ Memmû, 79; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 66, 71.

⁹⁵⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 71-76.

karakterlerin iç dünyasına eğilmek ve daha detaylı psikanalistik incelemeler yapmak söz konusu olmuştur.⁹⁵⁹

80'lerde edebiyat eleştirisi ve akademik çevrenin çalışmalarıyla biçimsel arayış yaygınlaşmış, dergiler ve edebî tartışmalar aracılığıyla sürdürülen girişimler, deneysel anlatının gelişimini hızlandırmıştır. Deneysel romanın okuyucu nezdinde sınırlı bir ilgi görmesine karşın, bu eğilimin öncüleri 1980'ler ve sonrasında Tunus edebiyatında yeni anlatı biçimlerinin gelişimine ayrıca katkı sağlamıştır.⁹⁶⁰

80'lerin ortalarından itibaren Tunus romanında hem yazar hem de eser sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Farklı kuşaklardan yazarlar, farklı temaları, anlatım tekniklerini ve üslupları deneyerek roman türünün sınırlarını genişletmiş, Tunus romanına zenginlik ve çeşitlilik kazandırmışlardır. Bu dönemde, toplumsal gerçekçilik, tarihi roman, psikolojik roman gibi geleneksel türlerin yanı sıra, fantastik, büyülu gerçekçi, deneysel ve post modern unsurları içeren romanlar da yazılmaya başlanmıştır.⁹⁶¹

Ferac el-Hivâr, *el-Mevt ve 'l-Bahr ve 'l-Curz ve en-Nefîr ve 'l-Kıyâme* (her ikisi de 1985) romanlarında, dil ve anlatım açısından deneysel bir yaklaşım sergilemiş, geleneksel anlatı kalıplarını kırmış, siyasi ve toplumsal sorunları sembolik ve alegorik bir dille ele almıştır; bilinç akışı, iç monolog, metinlerarasılık ve üstkurmaca gibi post modern teknikleri kullanmıştır. Selâhaddin Bûcâh, *Mudevvenetu 'l-Î'tirâfât ve 'l-Esrâr* (1985) romanında, dil oyunlarına, metinlerarasılığa ve üstkurmacaya başvurarak post modern bir anlatı oluşturmuş; Doğu ve Batı kültürlerine ait unsurları harmanlamış, farklı anlatı türlerini (masal, efsane, destan, vb.) iç içe geçirmiş ve okuru aktif bir rol almaya davet etmiştir.⁹⁶²

90'lara gelindiğinde Tunus'ta yazar ve roman sayısının yanı sıra konu çeşitliliğinde de artış yaşanmıştır. Kimi yazarlar bağımsızlık döneminde başlayıp yarım kalmış toplumsal değişimleri işlemeye devam ederken kimileri geçmiş tarihî dönemlere yönelerek geleneksel roman formunu sürdürmüş, bazıları ise Batı'daki deneysel akımların etkisinde eserler vermiştir. Ayrıca göç olgusu, kentleşme ve küreselleşme gibi

⁹⁵⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 71-76.

⁹⁶⁰ Tarşûne, "el-'Ukşûşa ve 'r-Rivâye", 153.

⁹⁶¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 69.

⁹⁶² el-Kîlânî, 231, 237, 246; Tarşûne, 150, 153; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 75.

konular, 1990'ların romanlarında sıkça işlenmiştir. Aynı şekilde, kadın hareketleri, feminist bakış açısı veya cinsiyet eşitliği gibi meselelere daha açık vurguyla yaklaşmış, böylece roman kurguları içerisinde kadın karakterlerin çok daha özgün ve aktif rolleri yazıya dökülmüştür. Rıdvân el-Kevnî, *Ra'su'd-Derb* (1994) ile toplumsal gerçekçilik ve bireyin iç dünyası arasında başarılı bir denge kurmuş, kırsal kesimdeki yaşamı, toplumsal değişimi, yoksulluğu, eşitsizliği ve bireyin özgürlük arayışını gerçekçi ve şiirsel bir dille anlatmıştır. Mahmûd Tarşûne, *Dunyâ* (1994)'da gerçekçi yaklaşımla toplumsal sorunları, yozlaşmayı, bürokrasiyi ve bireyin sistem içindeki çaresizliğini ele alırken, aynı zamanda insanın iç dünyasına, umutlarına, hayallerine ve hayal kırıklıklarına da yer vermiştir. Hasan b. Osman, *Burûmsbûr* (1998) ile toplumsal ve siyasi eleştiriye absürt, kara mizah ve ironi unsurlarıyla birleştirmiş, modern dünyanın ve insan ilişkilerinin çarpıklıklarını, yozlaşmasını ve anlamsızlığını anlatmıştır. Hâfız Mahfûz, *İrtibâku'l-Havâss* (1996) ile felsefî ve varoluşsal sorgulamalara yönelmiş, insanın varoluşsal sorunlarını, kimlik arayışını, modern dünyadaki yerini, aşk, ölüm, özgürlük ve tutsaklık gibi evrensel temaları şiirsel ve sembolik bir dille işlemiştir. Beşîr Harrîf, *Bellâra* (1992) romanıyla tarihi bir konuya yönelmiştir.⁹⁶³

2000'li yıllara gelindiğinde Tunus romanının gündemine, küreselleşmenin etkileri, kitle iletişim araçlarının yükselişi, genç işsizliği, turizmle dönüşen kıyı bölgeleri, doğal çevrenin tahribatı, hukuki reformlar ve sivil toplum hareketleri gibi konular girmiştir. Ayrıca, yalnızca siyasal tarih veya bağımsızlık direnişine değil, modern bireyin varoluşsal sıkıntılarına da eğilen eserler yazılmıştır. Bu sayede, roman yazarları psikolojik derinlik, toplumsal yergi, tarihi bellek ve geleneksel motifleri iç içe kullanmıştır.⁹⁶⁴

Kadın-erkek ilişkileri, kuşaklar arası çatışma, kırsal bölgelerden büyük şehirlere taşınan sorunlar ve göçmen işçi temaları 2000 yılı sonrasında önemini korumuştur. Hatta bazı yazarlar, roman kişilerinin ağzından geleceğe dair kehanetler veya distopik unsurlar sunarak, Tunus'un gelecekteki muhtemel toplumsal sıkıntılarına işaret etmiştir.⁹⁶⁵ Nitekim roman, yalnızca geçmişin veya mevcut anın değil, geleceğin de kurgulandığı bir tür hâline dönüşmüştür.

⁹⁶³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 71-75.

⁹⁶⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 73-74.

⁹⁶⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 74-76.

Tunus edebiyatında, Fransızca yazan yazarların da önemli bir yeri vardır. Bu yazarlar, eserlerinde genellikle iki kültür arasında kalmışlık, kimlik inşası, sömürgecilik sonrası travmalar, göç, yabancılaşma, dil ve aidiyet gibi temel izlekleri işlemişlerdir. Bu bağlamda, Mustafa et-Telîlî'nin *es-Su'ar fi'l-Ahşâ* (1954) ve diğer romanları, Batı'da yaşayan Tunuslu entelektüellerin perspektifinden Doğu-Batı diyalektiği, kimlik bunalımı ve Filistin meselesi gibi jeopolitik konuları sorunsallaştırmasıyla öne çıkmaktadır. Abdulvahhab el-Mu'eddeb ise *Tılsım* (1946) ve *Fantazya* gibi eserlerinde dilsel ve anlatısal deneylere girişerek, Doğu ve Batı kültürlerinin, mitolojinin ve felsefenin iç içe geçtiği, insanın varoluşsal sorunlarını ve evrensel değerleri irdeleyen metinler kaleme almıştır. Tunus toplum yapısını ve bilhassa kadınların toplumsal konumunu eleştirel bir yaklaşımla çözümleyerek, geleneksel değer yargıları ile modern yaşam pratikleri arasındaki gerilimi ve kadınların özgürleşme çabalarını tematize eden yazarlar da bulunmaktadır.⁹⁶⁶

Sonuç olarak, modern Tunus romanı, 20. yüzyılın başlarında kısa öykülerin tefrika yoluyla genişletilerek roman formuna dönüştürülmeye çalışıldığı bir süreç yaşamış, ancak bu metinlerin büyük bir kısmı gazete ve dergi sayfalarında kalmış ve edebî bir tür olarak kurumsallaşması gecikmiştir. Romanın bağımsız bir anlatı biçimi olarak gelişimi, büyük ölçüde bağımsızlık öncesi dönemdeki entelektüel uyanış ve ulusal bilinç hareketleriyle ilişkilidir. 1956'da bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte devletin kültürel politikaları, eğitim reformları ve yayıncılık alanındaki gelişmeler, roman türünün yaygınlaşmasını sağlamış, böylece edebiyat alanında yeni bir dönem başlamıştır. 70'li yıllara kadar tarihsel anlatılar, dinî temalar ve sosyal gerçekçi yaklaşımlar romanlarda önemli yer edinmiş; köy-kent çelişkisi, kadının toplumsal konumu, ekonomik sıkıntılar ve idari aksaklıklar gibi meselelere öncelik verilmiştir. 70'lerden itibaren deneysel anlatım teknikleri yaygınlaşarak, romanın biçim ve tematik yapısı çeşitlenmiş, akademik ve eleştirel incelemelerin artması yazarları daha özgün üsluplar geliştirmeye teşvik etmiştir. 90'lı ve 2000'li yıllarda ise kentleşme, kimlik sorunu, göç ve kadın hareketi gibi çağdaş meseleler romanın içeriğine dâhil olmuş, Fransızca yazan yazarların sayısındaki artış edebiyat ortamını çok dilli bir yapıya dönüştürmüştür. Bütün bu aşamalar, 1900'lerin başında hikâye denemesiyle başlayan edebî gelişimin, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde

⁹⁶⁶ Cân Funtân, "el-Edebu't-Tûnisî en-Nâtık bi'l-Feransiyye", *Târîhu'l-Edebi't-Tûnisî el-Hadîş ve'l-Mu'âşır*, Beytu'l-Hikme, Tunus 1993, 253-56; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 77-78.

yüzlerce romanın kaleme alındığı geniş bir anlatı dünyasına evrilmesini sağlamış; bu süreç, yalnızca eser sayısındaki artışla sınırlı kalmayıp anlatım biçimlerinin, konuların ve sanat anlayışının değişimi açısından da belirleyici olmuştur.

3.3.1. Sâlih es-Suveysî el-Kayravânî (1871-1941)

Kayravân'ın yetiştirdiği önemli edebiyatçılardan Sâlih es-Suveysî hem manzum hem de mensur eserleriyle Tunus edebiyatında iz bırakmış bir ediptir. Daha önce şiir bahsinde hayatı, edebî kişiliği ve şairliğine değinilen es-Suveysî'nin özellikle roman türündeki öncülüğü, sadece Tunus'un değil tüm Mağrib ve Arap edebiyatının saygın isimlerinden biri olarak anılmasına vesile olmuştur. Zîra es-Suveysî, Tunus ve modern Arap edebiyatında 20. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen edebî yenilenme hareketinin öncülerinden kabul edilir. Onun edebiyat tarihindeki bu müstesna yeri, roman türünün Tunus ve Mağrib Arap coğrafyasındaki ilk temsilcilerinden biri olmasıyla daha da belirgin hale gelmiştir. Cemâleddîn Afgânî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rıza gibi düşünürlerden etkilenen Suveysî, yazdığı romanla Arap Rönesans'ı olarak kabul edilen Nahda dönemindeki ıslahat fikriyatının Tunus'taki en güçlü temsilcilerinden biri olarak tanınmasını sağlamıştır.⁹⁶⁷

Edebî alanda köklü değişimlerin yaşandığı 20. yüzyıl başlarında, gazete yazıları, kısa öykü ve roman gibi yeni türler Arap edebiyatı sahnesinde yer almaya başlamıştır. Bu süreçte es-Suveysî, toplumsal sorunları ve İslam ümmetinin kaygılarını dile getirmek amacıyla yeni edebî biçimleri anlatılarında ustalıkla kullanmıştır. Eleştirmenler arasında, onun Arap dünyasında modern hikâye sanatının oluşumunda da önemli bir yerde durduğu genel kabul gören bir görüştür. Bu bağlamda Suveysî, Tunus'ta gazete ve dergi faaliyetlerine öncülük etmiş, aynı zamanda dönemin baskıcı yönetimlerini, yaygın cehaleti ve toplumsal geri kalmışlığı eleştirerek edebiyatı bir reform aracı şeklinde kullanmıştır.⁹⁶⁸

Suveysî'nin *el-Heyfâ* ve *Sirâcu'l-Leyl* adlı romanı, Tunus ve Mağrib coğrafyasında roman türünün ilk örneklerinden sayılmaktadır. 1906 yılında *Hayruddîn* dergisinde yayımlanan ve 1921'de *el-Kayravân* gazetesinde tefrika edilen bu eser, 1923'te Fas'ta, 1935'te Cezayir'de, 1950'de ise Libya'da sonradan ortaya çıkan roman çalışmalarından

⁹⁶⁷ Maḥfûz, III, 91; 'Abdillâh, 16-17; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 173.

⁹⁶⁸ 'Abdillâh, 18-19; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 173.

daha erken bir tarihte kaleme alınmıştır. Romanı, tamamlanmamış ve bazı bölümleri kaybolmuş olsa da Tunus ve Arap edebiyatı sahnesinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Bu roman, Tunus ve Mağrib Arap edebiyatında roman türünün gelişimi için bir başlangıç noktası olmuş, Suveysî'nin ıslahatçı düşüncelerinden ve ideallerinden ilham alan birçok edebiyatçı ve düşünürü etkilemiştir. Edebiyat çevrelerince kendisine tartışmasız bir şekilde “Tunus Romanının Babası” ve “Mağrib’te Kısa Öykünün Babası” unvanının verilmesini sağlayan bu yapıt, yalnızca kronolojik bir öncülük sunmamış, aynı zamanda ıslahatçı düşüncelerin edebî eserlerde yer alabileceğini de göstermiştir. Yazar, romanın girişinde eserini ‘reform fikrini, bu fikre dair derin bilgisini, hayata dair felsefesini ve toplum görüşünü aktarmayı amaçlayan bir araç’ şeklinde tanımlamıştır. Bu ifade, romanın salt bir anlatı olmaktan öteye geçerek toplumsal ve düşünsel bir misyon üstlendiğini ortaya koymaktadır.⁹⁶⁹

Romanın merkezindeki Sirâcu'l-Leyl, babası Arap, annesi ise Türk olan ve Yemâme civarında doğmuş genç bir kahramandır. Babası denizden inci toplarken boğulmuş, annesi ise oğlunu dinî ve dünyevî ilimlerde yetiştirmeye büyük özen göstermiştir. Annesinin Arap coğrafyasında yükselen reform hareketleri hakkındaki bilgisi ve fikrî duyarlılığı, Sirâc'ın Mısır'da eğitim almak üzere yola çıkmasıyla somutlaşmıştır. Bu yolculuk sırasında Beyrut gibi önemli kültürel merkezlere de uğrayan Sirâc, çeşitli düşünürlerle ve övgü dolu şiirler yazan şahsiyetlerle karşılaşmış, böylece hem fikrî hem de manevi anlamda zenginleşmiştir.⁹⁷⁰

Romanın mevcut kısımları, Müslüman toplumların içine düştüğü dağınıklığı, cehaleti ve dış güçlerin etkisine kontrolsüz biçimde kapılma durumunu eleştirel bir bakışla yansıtmaktadır. Aynı zamanda kadın eğitiminin önemini, dînin hurafelerden arındırılmasını, Kur'ân ve hadis ekseninde sahih bilginin izini sürmeyi, ilim için seyahat etmenin lüzumunu ve farklı kesimler arasında birliğin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Yazar, dış kültürel etkilere eleştirel yaklaşmanın ve İslam toplumlarının kendi öz değerlerini korumasının önemine de dikkat çekmiştir. Bu yönüyle roman, sadece edebî bir ürün olmaktan öteye geçmiş ve ıslahatçı bir çağrıya dönüşmüştür. Üstelik es-Suveysî, sadece bu romanda değil, gazete ve dergilerde yayımladığı makalelerde de hem Tunus hem de genel İslam dünyasında karşılaşılan toplumsal ve siyasi sorunlara

⁹⁶⁹ Maḥfûz, III, 94; ‘Abdillâh, 61; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 173.

⁹⁷⁰ Maḥfûz, III, 94; ‘Abdillâh, 75; Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 173.

değınmiş, babasız büyümenin psikolojik yansımalarını bizzat yaşamış biri olarak yetimlerin zorluklarına hassasiyetle yaklaşmıştır.⁹⁷¹

Yazarın üslubu, geniş kitlelerin anlayabileceğı yalınlıkta kurulmuştur. Bazı pasajlarda dil ve ifade gücünün zayıf kaldığı öne sürölse de es-Suveysî, ıslahatçı mesajlarını topluma aktarmak için anlaşılır bir anlatımı tercih etmiştir. Romanın eksikliği ve bazı kısımlarının kaybolmuş olması, eser hakkındaki eleştirel değerlendirmeleri doğal olarak sınırlasa da *el-Heyfâ ve Sirâcu'l-Leyl*'in, Tunus ve Mağrib Arap edebiyatında roman geleneğini başlatıcı bir rol oynadığı gerçeğini değıştirmemektedir.⁹⁷²

3.3.2. el-Beşîr Harrîf (Hurayyif) (1917-1983)

Daha önce hikâye bölümünde yazarın hayatı, eğitimi ve genel edebî kimliği hakkında bilgi verilmiştir. Her ne kadar öykü alanında eser vermiş olsa da roman türündeki yetkinliği onun edebî kariyerinin daha belirleyici bir unsurdur. Tunus'un ve yazarın yaşadığı dönemin tarihi ve sosyokültürel dokusu göz önünde tutulduğunda, yazarın romanları, Tunus toplumunun özgün kimliğini yansıtmaları bakımından dikkate değer özellikler taşımaktadır.⁹⁷³

Harrîf'in Tunus roman anlatı alanındaki etkinliği, Tunus toplumunun değışim sancılarının yaşandığı tarihsel dönemeçlerden esinlenerek biçimlenmiştir; romanları tarihsel, toplumsal ve kültürel unsurları ustalıkla harmanlayarak hem bireysel deneyimleri hem de ulusal hafızayı yansıtan özgün bir anlatım geliştirmiştir. Hayatının ilk yıllarını memleketi Nefta'da geçirip başkentte yaşamış olması ve farklı meslek dallarında edindiğı tecrübeler, onun toplumsal gözlemlerini ve edebî üslubunu zenginleştirmiştir. Bu durum, eserlerinde yer alan mekânsal betimlemelerin, karakter portrelerinin ve olay örgülerinin, yaşanmışlıkla iç içe geçmiş gerçekliği güçlendiren temel etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁷⁴

Harrîf'in anlatılarında toplumsal gerçekçilik, özgürlük ve mizah gibi temel öğeler öne çıkmaktadır. Gerçek mekânsal unsurların; örneğın Nefta, başkent ve diğer yerleşim bölgelerinin, yazarın yaşam öyküsüyle paralellik göstererek aktarılması, toplumsal yapının ve tarihsel sürecin ayrıntılı betimlenmesine olanak tanımaktadır. Karakter

⁹⁷¹ Maḥfûz, III, 94; 'Abdillâh, 73; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 173-74.

⁹⁷² Maḥfûz, III, 94; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 174.

⁹⁷³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 723.

⁹⁷⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 724.

seçiminde ise, toplumun geniş kesimlerinden alınan tipik figürler, geleneksel değerler ile modern yaşam arasındaki çatışmaları ele almaktadır. Örneğin, bazı metinlerinde yer alan genç karakterler, geleneksel eğitimle yetişmiş ancak çağın gereklerine uyum sağlamakta güçlük çeken tipler olarak sunulmuş, bu durum bireyin iç dünyasıyla toplumsal baskılar arasındaki gerilimi vurgulamıştır.⁹⁷⁵

Özgürlüğe dair vurgu ise, yazarın eserlerinde siyasi, ekonomik, sosyal ve kişisel boyutlarda kendini göstermektedir. Siyasi mücadelelerin, ulusal idealler uğruna verilen çabaların ve bireysel duyguların çatıştığı öykülerde; özgürlüğün hem bireysel hem de toplumsal bir değer olarak ne denli kutsal olduğu anlatılmıştır. Bu yaklaşım, yazarın toplumsal eleştirisine derinlik kazandırmış; tarihî gerçeklik ile duygular arasında köprü kurarak, evrensel insanî değerleri metnine başarıyla yedirdiğini göstermiştir.⁹⁷⁶

Anlatımda mizahın etkin kullanımı, Harrîf'in diline özgün bir renk katmıştır. Mizah, yalnızca eğlenceli unsurlar sunmakla kalmamış; aynı zamanda sosyal ve politik eleştiriyi destekleyen, karakterlerin abartılı özellikleri ve doğal diyaloglar üzerinden yerel söylemle harmanlanmış bir anlatı tekniği olarak öne çıkmıştır. Kullanılan yerel sözcükler, halkın günlük konuşma biçimleri ve sözlü anlatı geleneğinin zenginliği, metinlere samimi bir ifade kazandırmış; bu durum, dönemin tutucu eleştirmenlerinin tepkisini çekerken, yazarın toplumsal gerçekliği tüm katmanlarıyla aktarma gerekliliğine olan inancını da ortaya koymuştur.⁹⁷⁷

Örneğin, 1961 yılında yayımlanan *Berku'l-Leyl* adlı romanında, Hafsî döneminde Tunus'ta yaşanan çalkantılar; haksızlığa, yabancı boyunduruğuna ve adaletsizliğe karşı duyulan öfke ekseninde işlenmiştir. Tarihsel olayların, imparatorluklar arasındaki çatışmaların ve yerel halkın büyük güçlere karşı gösterdiği direnişin kurgusal karakterlerle harmanlanması, ulusun hafızasında silinmiş ayrıntılara yeniden ışık tutmayı başarmıştır. Böylece, roman yalnızca tarihin soğuk bir yansıması olmakla kalmayıp, kolektif bellekle bütünleşen canlı bir sanat yapıtına dönüşmüştür.⁹⁷⁸

1992'de yayımlanan *Bellâra* ise Hafsî hükümdarı Humeyde dönemindeki siyasal çalkantıları ve toplumsal ilişkileri irdelenmiştir. Eser, savaş ve barış arasında gidip gelen

⁹⁷⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 724; Fağîle, 116.

⁹⁷⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 727.

⁹⁷⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 724-25.

⁹⁷⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 725; Mahfûz, V, 214.

tarihi koşullar altında insan onurunun nasıl sınındığını göstermiştir. Romanda anlatının odağı, bir yandan büyük komutanlar ve hükümdarlar, öte yandan sesi yeterince duyulmayan kesimler arasında paylaştırılmıştır. Kadınların toplumsal ve siyasal süreçlere katılımı, yazarın özellikle vurguladığı bir öge olmuştur. Yazar, tarih kayıtlarının dışladığı bireylerin yaşantılarını hayal gücüyle zenginleştirerek, kurmaca ile belgeyi kaynaştırmayı amaçlamıştır.⁹⁷⁹

Toplumsal gerçekçiliğin yoğun olduğu *Hubbek Derbânî* ise romantik izleklerle toplumsal eleştiriyi birleştirmiştir. Bağımsızlık sonrasının heyecanına karşın, eski geleneklerin ve yeni düzenin çatışması bu romanda belirgin biçimde işlenmiştir. Yazar, bireyin iç dünyasını ve aşk serüvenlerini ele alırken, aynı zamanda o bireyin yaşadığı çevrenin siyasal ve toplumsal baskılarına da dikkat çekmiştir. Kullanılan diyaloglardaki yerel konuşma biçimleri ve betimlemelerdeki zengin anlatım, okuru hem dönemin Tunus’una tanık etmiş hem de kişilerin duygu dünyasına yaklaştırmıştır.⁹⁸⁰

1969’da yayımlanan *ed-Dakle fî ‘Arâcînihâ* ise, kırsal bölgeler ile kent yaşamı arasındaki gerilimi, geleneksel tutumla modern akım arasındaki çatışmayı ve bireylerin psikolojik yönelimlerini bütüncül bir yaklaşımla ele almıştır. Yazarın, halk ağzından ve yerel birikimden beslenen anlatım tekniklerini romana dâhil etmesi, esere has bir kimlik kazandırmış; toplumsal dertlerle bireylerin duygusal sorunlarını uyumlu bir şekilde sentezlenmesini mümkün kılmıştır.⁹⁸¹

Hulasa edilecek olursa Harîf’in romanlarında, tarihsel gerçekliğin kurgu ile birleştiği, güçlü toplumsal eleştiri barındıran bir üslup göze çarpmaktadır. Bunu sağlayan temel öğelerden biri, diyaloglardaki doğallık ve ruhsal çözümlemelerdeki derinlik olmuştur. Bilhassa kişiler arasındaki çatışma hem tarihsel koşullardan hem de insanın değişmeyen özünden beslenmiştir. Bu yaklaşım, okuyucunun yalnızca dış dünyayı değil, iç dünyayı da kavramasını sağlamıştır. Aynı zamanda, romanlarda kadına biçilen roller ve aşkın kurtarıcı gücü gibi temalar, geleneksel algılara eleştirel bir tutumla yaklaşmıştır. Böylece yazar, kadınların toplum içindeki yerini yeniden düşünmeye sevk eden anlatılar geliştirmiştir.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 728-29.

⁹⁸⁰ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 725, 730.

⁹⁸¹ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 729-30.

⁹⁸² Komisyon, *el-Mevsû‘a*, I, 724-31.

Ayrıca anlatılarında yerel kültür öğelerini, millî tarih anlatısını ve bireyin iç macerasını, köklü bir sanatsal duyarlıkla harmanlamıştır. Resmî tarihin boşluklarını ya da tek yanlı anlatılarını, hayal gücü ve titiz belge taramasıyla doldurmaya gayret etmiştir. Özgün dili, karakterlerinin doğal konuşma biçimleriyle bir araya gelerek metinlere sıcak, sahici ve yer yer de alaycı bir ton kazandırmıştır. Döneminin sosyal, siyasi ve kültürel sancılarını çözümlemeye girişerek, Tunus romanının öncü yapıtlarını üretmiş bulunmaktadır yazar.⁹⁸³

3.3.3. Mahmûd el-Mes'adî (1911-2004)

Mahmûd el-Mes'adî, 28 Aralık 1911'de Tunus'un Nâbil vilayetine bağlı Tâzarka'da doğmuştur. Babası tarafından küçük yaşta Kur'ân öğrenmesi için köydeki Kuttâb'a gönderilmiş ve ilkokula başlamadan önce Kur'ân'ı hıfzederek ilk eğitimini burada tamamlamıştır. 1921-1926 yılları arasında Sâdıkiyye Okulu'nda ilkokulu, 1926-1932 yılları arasında ise burada liseyi okuyarak bakaloryanın birinci aşamasını tamamlamıştır. Ardından 1933 yılında Karnot Okulu'na giderek bakaloryanın ikinci aşamasını da almıştır. Lise eğitimini başarıyla tamamlayan Mes'adî, üniversite eğitimi için Fransa'ya gitmiş ve Paris Sorbonne Üniversitesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı alanında öğrenim görmüştür. 1936 yılında lisans derecesini almış, 1946 yılında yüksek lisans ve 1947 yılında doktorasını tamamlamıştır.⁹⁸⁴

el-Mes'adî, 1936 yılında Paris Üniversitesi'nden Arap dili ve edebiyatı alanında lisans derecesi aldıktan sonra ülkesine dönerek öğretmenlik mesleğine başlamıştır. Öncelikle Karnot (1936-1938) ve Sâdıkiyye (1938-1948) gibi önde gelen eğitim kurumlarında Arap dili ve edebiyatı dersleri vermiştir. Doktora eğitiminin ardından Tunus Yüksek Öğrenim Enstitüsü (1948-1955)'nde hem ders vermiş hem de dilbilimi bölümünde müdürlük (1951-1957) görevini yürütmüştür. Ayrıca Paris Sorbonne Üniversitesi (1948-1952)'nde öğretim üyesi olarak çalışmıştır. 1955'te ise Tunus Eğitim Bakanlığı'nda ortaöğretim genel müdürlüğüne atanmış aynı zamanda müfettişlik yaparak 1958 yılına kadar eğitim sisteminin denetlenmesine katkıda bulunmuştur. el-Habîb Bûrkîba döneminde Milli Eğitim Bakanı (1958-1968) olarak ülkenin eğitim reformlarını hayata geçirip, milli kimliğin ve kültürel özgünlüğün korunmasına yönelik projeleri

⁹⁸³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 724-31.

⁹⁸⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 670-71.

uygulamaya koymuştur; daha sonra, Devlet Bakanı (1969–1975) ve Kültür Bakanı (1973–1976) olarak ülkenin kültürel politikalarının şekillenmesinde ve ulusal kültürün yaygınlaştırılmasında önemli görevler üstlenmiş, aynı zamanda 1959’dan itibaren Millet Meclisine üye seçilmiş ve bir dönem parlamento başkanlığı (1981-1986) görevini yürütmüştür. Bu görevlerinin yanında Tunus’un UNESCO komitesi başkanlığı (1958-1968 ve 1973-1976) görevini yürütmüş, yine UNESCO’nun yürütme kurulunda (1974-1978 ile 1980-1985) yer alarak uluslararası kültür alanında görev almıştır.⁹⁸⁵

el-Mes’adî, sadece bir eğitimci, yönetici veya siyasetçi değildir; o, aynı zamanda dönemin ruhunu yakalayan ve Tunus kültürüne yön veren bir düşünürdür. Mesleki yaşamı, Tunus’un bağımsızlık mücadelesi ve sonrasındaki yeniden yapılanma süreciyle iç içe geçmiştir. Bu süreçte, bir yandan ülkenin eğitim sistemini çağdaştırmak için çaba göstermiş, diğer yandan milli bilincin uyanışına ve kültürel hüviyetin korunmasına rehberlik etmiştir. Yoğun çalışma temposu, onu edebî üretimden alıkoymamıştır; bilakis, yaşadıkları ve şahit oldukları, eserlerine derinlik ve özgünlük katmıştır. el-Mes’adî, adeta bir köprü gibidir; mazi ile ati, anane ile modernite, Şark ile Garp arasında gidip gelmektedir. Onun kaleminden dökülenler, sadece Tunus’un değil, tüm bir coğrafyanın umutlarını, hüsrانlarını, arayışlarını ve tezatlarını aksettiren bir aynadır.⁹⁸⁶

el-Mes’adî edebî kimliği, ülkesinin hem sömürge döneminde hem de bağımsızlık sonrasında tanık olduğu siyasi ve toplumsal değişimlerin tam ortasında biçimlenmiştir. Aldığı eğitim, bu kimliği doğrudan etkilemiştir; çocukluk çağlarında Kur’ân-ı hıfzetmesiyle dil bilinci güçlenmiş, daha sonra aldığı İslamî ilimler ve Arap edebiyatı eğitimleri onun İslamî dünya görüşünü ve Arap diline olan hâkimiyetini şekillendirmiş, bu da eserlerinin temel karakteristiğini belirlemiştir. Sorbonne’da aldığı eğitim ise Batı edebiyatı ve felsefesiyle tanışmasını sağlamış, böylece hem Doğu hem de Batı edebiyatlarını harmanlayan tasavvurî bir yapı geliştirmiştir. Öyle ki el-Mes’adî Batı felsefesinden, özellikle varoluşçuluktan etkilenmiştir. Onun bu iki farklı kaynaktan beslenen düşünce yapısı eserlerine milli ve evrensel bir nitelik katmıştır.⁹⁸⁷

el-Mes’adî, eserlerinde insanın varoluşsal kaygılarını, özgürlük arayışını, inanç ve şüphe arasındaki gelgitlerini, dilin ve kültürün sınırlarını zorlayan bir üslupla işlemiştir.

⁹⁸⁵ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 671-72.

⁹⁸⁶ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 671-72.

⁹⁸⁷ Komisyon, *el-Mevsû’a*, II, 672-73.

Bu durum, onu çağdaş Arap edebiyatında ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır. Romancılığı, onun düşünce dünyasının en somut yansımasıdır. *Haddese Ebû Hureyre Kâl...* adlı eseri, geleneksel anlatı formunu modern roman anlayışıyla birleştirerek, Tunus edebiyatında bir ilke imza atmıştır. Ebû Hureyre'nin dilinden aktarılan hikâye, aslında insanın içsel yolculuğunun, tutkularının, hayal kırıklıklarının ve anlam arayışının alegorik bir anlatımıdır. Roman, bireyin kendi benliğiyle, toplumla ve inançlarıyla olan çatışmasını çarpıcı şekilde ele almaktadır. Eserdeki dil, klasik Arapça'nın zenginliğini ve şiirselliğini taşıırken, modern insanın zihinsel karmaşasını yansıtacak şekilde kurgulanmıştır. Bu durum, eserin hem edebî değerini artırmış hem de okuyucuyu etkilemeyi başarmıştır.⁹⁸⁸

es-Sedd, her ne kadar tiyatro oyunu olarak kaleme alınmış olsa da roman türünün özelliklerini taşıyan bir derinliğe sahiptir. Eser, kuraklıkla boğuşan bir toplumda, modernleşme ile gelenek arasındaki çatışmayı, mitolojik ve sembolik öğeler kullanarak anlatır. Suyun kontrol altına alınması ve baraj inşası, insanın doğaya ve kadere karşı meydan okuyuşunun bir simgesi olarak karşımıza çıkar. Geleneksel inançlar ve batıl itikatlarla modern bilimin çatışması, eserin temel dinamiğini oluşturur. el-Mes'adî, bu çatışmayı, karakterlerin iç dünyalarındaki çalkantılarla ustaca birleştirerek, okuyucuyu insanın varoluşsal mücadelesi üzerine düşünmeye davet eder. Eser, aynı zamanda, toplumun kolektif bilincindeki değişimleri ve bu değişimlerin bireyler üzerindeki etkilerini de sorgulamaktadır.⁹⁸⁹

Mevlidu'n-Nisyân romanı, el-Mes'adî'nin felsefî derinliğinin doruk noktasıdır. Eser, insanın ölümsüzlük arayışı, zamanın yıkıcı etkisi ve unutulmuş doğası gibi temel varoluşsal meseleleri ele alır. Romanın başkahramanı, ölümsüzlüğü bulmak için çabalayan bir karakterdir. Ancak, zamanın ve unutulmuş kaçınılmazlığı karşısında çaresiz kalır. el-Mes'adî, bu romanında, dilin sınırlarını zorlayan, mitolojik anlatı tekniği kullanmıştır. Şiirsel ve sembolik bir dille, insanın iç dünyasının karanlık köşelerini aydınlatır roman. Ayrıca okuyucuyu, yaşamın anlamı, ölümün kaçınılmazlığı ve unutulmuş insan üzerindeki etkileri üzerine düşünmeye sevk eder.⁹⁹⁰

el-Mes'adî'nin anlatıları, sadece edebî bir uğraş değil, aynı zamanda felsefî bir sorgulamadır. O, eserlerinde, insanın varoluşsal sorunlarını, evrendeki yerini, özgürlük

⁹⁸⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 673-74.

⁹⁸⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 674.

⁹⁹⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 675.

ve sorumluluk arasındaki ilişkiyi, inanç ve şüphe arasındaki çatışmayı etraflıca işlemiştir. Bunu yaparken hem geleneksel Arap anlatı türlerinden hem de modern roman tekniklerinden yararlanmıştır. Onun romanları, okuyucuyu sadece bir hikâyeye tanık etmekle kalmaz, aynı zamanda onu kendi varoluşu üzerine düşünmeye teşvik eder. Onun şiirsel dil kullanması, semboller, imgeler ve metaforlarla dolu anlatım benimsemesi, eserlerine hem estetik değer katmakta hem de okuyucuyu düş yolculuğuna çıkarmaktadır. el-Mes'adî, dilin sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda bir düşünce ve varoluş biçimi olduğunu göstermiştir.⁹⁹¹

Sonuç olarak, el-Mes'adî, geleneksel Arap edebiyatı ve İslam düşüncesi ile Batı felsefesini özgün şekilde sentezleyerek, evrensel temaları yerel bağlamda işlemiştir. Onun romancılığı, insanın varoluşsal sorunlarını, özgürlük arayışını, inanç ve şüphe arasındaki gelgitlerini irdeleyerek, okuyucuyu kendi iç dünyasına doğru yolculuğa çıkarmaktadır. Bu nedenle, el-Mes'adî'nin eserleri, sadece Arap edebiyatı için değil, dünya edebiyatı için de önemli değer taşımaktadır.

3.3.4. Muhammed el-Arûsî el-Matvî (1920-2005)

Hikâye bölümünde hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilen el-Matvî, Tunus edebiyatının üretken ve çok yönlü kalemlerinden biridir. Onun edebî ve akademik üretimi, geniş bir yelpazeye yayılarak roman, hikâye, şiir, tiyatro, çocuk edebiyatı, tarih, eleştiri ve dilbilim alanlarını kapsamaktadır.⁹⁹²

20. yüzyıl Tunus edebiyatında önemli bir yere sahip üç roman yazmış bir yazardır. Bu romanlar *Ve mine 'd-Dahaya* (Ve Kurbanlardan), *Halime* (Halime) ve *et-Tûtu 'l-Murr* (Acı Dut), sırasıyla 1950'lerin, 1964'ün ve 1967'nin Tunus'una ışık tutar. Bu romanlar, Tunus'un Fransız sömürgeciliği altında geçirdiği dönemi ve bağımsızlık sonrası yaşadığı toplumsal ve siyasal değişimleri konu alır. el-Matvî, toplum için sanat anlayışını benimsemiş yazar olarak, romanlarında toplumsal sorunlara dikkat çekmeyi ve okuyucuyu bilinçlendirmeyi amaçlamıştır.⁹⁹³

O, romanlarında sadece olayları anlatmakla kalmaz, aynı zamanda karakterlerinin iç dünyalarını, umutlarını, korkularını ve hayal kırıklıklarını da ustaca yansıtmıştır. En

⁹⁹¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 673-75.

⁹⁹² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 685.

⁹⁹³ Ayrıntılı bilgi için bk. el-Matvî, *ve mine 'd-Dahâyâ*; el-Matvî, *Halîme*; el-Matvî, *et-Tûtu 'l-Murr*.

önemlisi ise sömürgecilik döneminin ve bağımsızlık sonrası yılların sosyal, siyasal ve kültürel atmosferini anlamak için vazgeçilmez kaynaklardır.⁹⁹⁴

1950'lerde kaleme alınan ilk romanı *Ve mine 'd-Dahaya*, Tunus'un Fransız sömürge yönetimi altında bulunduğu dönemi ele alan bir romandır. Anlatı, ülkenin kuzeybatısındaki Cendûbe bölgesinde geçer ve olay örgüsü, varlıklı bir aileye mensup olan Ahmet'in çevresinde şekillenir. Ahmet, sömürge yönetiminin baskısı ve onun yerli destekçileri karşısında ezilen halkı bilinçlendirmeye ve harekete geçirmeye çalışır. Yoksulluk, cehalet ve topluma hâkim olan batıl inançlarla mücadele ederken, bağımsızlık mücadelesinin toplumsal ve siyasi boyutlarını da gözler önüne serer. Roman, dönemin sosyal yapısını ve Tunus'un bağımsızlık yolundaki mücadelesini yansıtırken, sömürgeciliğin yalnızca ekonomik ve siyasi bir mesele olmadığını, aynı zamanda bireylerin düşünce dünyasını ve kültürel kimliğini de derinden etkilediğini vurgular. Cendûbe bölgesinin verimli toprakları, sömürgeciliğin ülkenin doğal kaynaklarına el konulmasını simgeleyen güçlü bir anlatı unsuru olarak öne çıkar. Böylece eser, yalnızca bireysel bir anlatıyı değil, aynı zamanda geniş çaplı toplumsal dönüşümü de işleyen kapsamlı bir anlatı sunar. Yazar anlatıdaki Ahmet'in mücadelesi ile Tunusluların bağımsızlık arzusunu simgelemek istemiştir.⁹⁹⁵

1964 yılında neşredilen *Halime* romanı Tunus'un bağımsızlığını kazanmasından sonraki bir dönemde, kırsal bölgede yaşayan Halime adlı genç bir kızın yaşamını anlatır. Halime, bir yandan geleneksel toplumun kendisine biçtiği rol ile diğer yandan bağımsızlık sonrası oluşan yeni toplumsal yapıda kendi kimliğini bulma arayışındadır. Aynı zamanda, ülkesinin bağımsızlığı için yapılan mücadeleye de katkı sunar. Romanda, Tunus'un bağımsızlığını kazandıktan sonra yaşadığı toplumsal değişimler, özellikle de kadınların toplumdaki konumu ele alınır. el-Matvî, kırsal yaşamın özelliklerini ve insanların birbirleriyle olan ilişkilerini de anlatıya dâhil eder. *Halime*, bağımsızlık sonrası Tunus toplumunda kadınların yerini sorgulayan ve bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir eserdir. Yazar bu romanla Tunus Başkent Edebiyat Ödülü'nü almaya hak kazanmıştır.⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. el-Matvî, *ve mine 'd-Dahâyâ*; el-Matvî, *Halîme*; el-Matvî, *et-Tûtu 'l-Murr*.

⁹⁹⁵ Bilgi için bk. el-Matvî, *ve mine 'd-Dahâyâ*.

⁹⁹⁶ Bilgi için bk. el-Matvî, *Halîme*.

el-Matvî'nin başyapıtı olarak kabul edilen *et-Tûtu'l-Murr* ise 1967 yılında okuyucusuyla buluşmuştur. Roman, Fransız sömürge yönetiminin son yıllarında, Güney Tunus'un kurak ve zorlu coğrafyasında, bir köyde geçmektedir. Bir grup genç, sömürgecilerin yerli halk arasında yaygınlaştırmaya çalıştığı bağımlılık yapan maddelere karşı mücadele eder. Bu mücadele, sadece narkotikle sınırlı kalmaz, aynı zamanda sömürgeciliğin her türlü yozlaşmışlığına ve baskısına karşı verilen bir savaşa dönüşür. Anlatı, sömürgeciliğin sadece ekonomik ve siyasi değil, aynı zamanda kültürel ve ahlaki bir çöküntüye de yol açtığını vurgular. Roman, uluslararası alanda da ilgi görmüş ve en iyi 100 Arap romanı listesinde kendine yer bulmuştur.⁹⁹⁷

el-Matvî'nin bu üç romanı Tunus'un 20. yüzyılda yaşadığı dönüşümü anlamak için önemli kaynaklardır. Yazar, yalın ve etkileyici dili, güçlü karakterleri ve toplumsal duyarlılığı ile sadece ülkesinin değil, tüm sömürgecilik karşıtı mücadelenin de sesi olmuştur. Onun eserleri, geçmişi anlamak ve bugünü yorumlamak için okunması gereken edebî ve tarihi belgeler niteliğindedir. Romanlar, sadece Tunus'u değil, benzer süreçlerden geçmiş diğer toplumların tecrübelerini de yansıtır ve evrensel bir mesaj taşır: Özgürlük ve bağımsızlık, uğrunda mücadele edilmesi gereken en değerli hazinelerdir.

3.3.5. Mustafa el-Fârisî (1931-2008)

Tunus edebiyatında bağımsızlık sonrası dönemin önemli isimlerinden olan ve hikâye bölümünde hayatı, eğitimi ve öykücülüğü ele alınan Mustafa el-Fârisî, farklı türlerde eserler vermiştir. Özellikle ülkenin bağımsızlık sonrası geçirdiği toplumsal ve kültürel dönüşümleri yapıtlarına yansıtmış, bu süreçte çeşitli edebî ve kültürel etkinliklerde de aktif rol almıştır. Fârisî, Tunus'un modernleşme sürecindeki arayışlarını ve çelişkilerini ele alarak dönemin edebiyatında kendine özgü bir konum kazanmıştır.⁹⁹⁸

Mustafa el-Fârisî'nin roman yazarlığı, Tunus'un bağımsızlık sonrası edebiyatında yalnızca anlatı biçimi değil, aynı zamanda fikrî bir direniş olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumun siyasal ve kültürel dönüşüm sürecine tanıklık eden yazar, romanlarında bireyin iç dünyasını tarihsel gerçeklikle harmanlamış, gelenek ile modernleşme arasındaki gerilimi edebî bir düzlemde ele almıştır. Paris'teki yükseköğrenim döneminde varoluşçu düşünceyle tanışan el-Fârisî, bu akımın etkisiyle bireysel özgürlüğü, toplumsal baskıyı ve

⁹⁹⁷ Bilgi için bk. el-Matvî, *et-Tûtu'l-Murr*.

⁹⁹⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 393.

insanın kaderine karşı duruşunu eserlerine yansıtmıştır. Onun anlatılarında, sadece bireyin değil, bağımsızlık sonrası kimlik arayışında olan bir ulusun iç çatışmaları ve sorgulamaları işlenmiştir. Romanları, baskıcı sistemlerle hesaplaşan karakterler üzerinden, yeni kurulan devletin ideolojik dayatmalarını, sosyal sınıf ayrımlarını ve bireyin bu yapılar içindeki mücadelesini ele almaktadır. el-Fârisî'nin anlatısı, yalnızca kurgu değil, aynı zamanda dönemin kültürel sancılarını yansıtan birer belge niteliğindedir. Bu yönüyle Tunus romanının seyrini değiştiren eserler arasında sayılabilir.⁹⁹⁹

el-Fârisî ilk romanı *el-Mun'aric* (Dönemeç) 1966 yılında yayınlanmıştır. Roman, dönemin toplumsal yapısını simgesel öğelerle ele almıştır. Bu yapı, eserdeki kahramanların dış dünyayla çatışmalarında ortaya çıkan gerilimlerle şekillenmiştir. Metin, geleneksel kurumların değişime direnç göstermesi ve bireysel özgürlük arayışı temalarını iç içe sunmuştur. el-Fârisî, bu romanda ana karakterlerin iç dünyalarını ve seçimlerini, Tunus'un yeni toplumsal düzeniyle karşı karşıya getirerek kurgulamıştır. Romanın sonunda belirginleşen sonuç, bireyin kendi içinde verdiği mücadelelerin, toplumsal dönüşümün getirdiği sorunlarla iç içe geçtiğidir. Böylece eser, sadece Tunus'un o dönemdeki siyasal dinamiklerini değil, aynı zamanda evrensel ölçekte bireyin özgürleşme isteğini de yansıtmıştır.¹⁰⁰⁰

1979 yılında neşredilen diğer romanı *Harekât* deneysel bir romandır. el-Fârisî romanında, toplumun özellikle fikrî açıdan yenilenmesi ve özgürleşme çabası üzerinde durmuştur. Yazar, tarihsel anlatım ile modern kurgu tekniklerini bir arada kullanmıştır. Bu yönüyle, klasik anlatı yönteminden uzaklaşarak farklı yazınsal türlerin öğelerini bir araya getirmiştir. Burada göze çarpan en önemli husus, yazarın geleneksel roman anlayışını aşmaya çalışmasıdır. Bu yaklaşım, Tunus'un bağımsızlık sonrası edebiyatındaki yenilikçi eğilimleri somut bir biçimde göstermektedir. Ayrıca romanda yer alan tarihî göndermeler ve siyasi eleştiriler, yayımlandığı dönemdeki yasaklamaları da beraberinde getirmiştir. Ancak bu yasaklar, el-Fârisî'nin yazma tutkusunu zayıflatmamış, tam tersine yazarın söz konusu dönemdeki çalkantılı toplumsal yapıdan beslenerek romancılığını daha derinlikli bir noktaya taşımasına hizmet etmiştir.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 395.

¹⁰⁰⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 395.

¹⁰⁰¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 396.

Yazarın romancılığı, dönemin toplumsal dönüşümleriyle doğrudan ilintilidir. Tunus'un bağımsızlığıyla birlikte hız kazanan kurumsal ve kültürel dönüşümler, romanlarda yer bulan karakterlerin kişisel çatışmalarını ve arayışlarını etkilemiştir. Özellikle kadın-erkek ilişkileri, kuşaklar arası çatışma ve kültürel sürekliliğin sorgulanması gibi temalar, el-Fârisî'nin romanlarında göze çarpan başlıca konular olmuştur. Bu konuları işlerken yazar, varoluşçu düşüncenin etkisini sezilebilecek ölçüde aktarmış ve bireylerin özgürlük, kimlik ve sorumluluk sorunlarına dikkat çekmiştir.¹⁰⁰²

Romanlarının genelinde gözlenen çoksesli anlatım, yazarın okuru metnin düşünsel örgüsüne katma isteğini ortaya koymuştur. Metinlerindeki karakterler, baskın ideolojilerin ve köklü inançların yarattığı zorluklarla yüzleşirken aynı zamanda kendi iç dünyalarının sınırlarını da keşfetmeye çalışmıştır. Böylece romanlar hem yerel dinamikleri hem de evrensel ölçekte insanın özgürleşme arzusunu anlatan çok katmanlı birer metin niteliği kazanmıştır. Yazarın kullandığı dildeki özen, anlatım biçimlerindeki çeşitlilik ve tarihsel vurgu, romanlarını döneminin önde gelen örnekleri arasına yerleştirmiştir.¹⁰⁰³

el-Fârisî, romanlarında belirgin şekilde hissedilen varoluşçu sorgulamayı, Tunus'un toplumsal meseleleriyle bütünleştirerek ele almıştır. Bireysel sorumluluğun öne çıkarıldığı romanlar, okurlara hem yaşadıkları dünyanın aksayan yönlerini hem de kişisel özgürlük mücadelesinin evrenselliğini düşündürmektedir. Bu yönüyle müellif, ulusal gerçekliği evrensel boyutlara taşıyabilen bir romancı olarak değerlendirilebilir.¹⁰⁰⁴

Sonuç olarak Mustafa el-Fârisî'nin romancılığı, Tunus'un bağımsızlık sonrası edebiyat sahasında toplumsal dönüşümleri anlamlandıran önemli bir anlatı biçimi olarak ortaya çıkmıştır. O, romanlarında, Tunus toplumunun gelenek ile modernite arasındaki çatışmasını, bireyin kimlik arayışını ve sosyal adalet mücadelesini merkeze alan bir anlatım tarzı benimsemiştir. Ayrıca klasik anlatı tekniklerini modernist yaklaşımlarla harmanlamış, tarihsel ve sosyokültürel olayları bireysel deneyimlerle iç içe geçirerek zengin bir anlatı dünyası kurmuştur. Yapıtlarında, genellikle bireyin toplumsal yapı içerisindeki konumunu sorgulayan, otoriteye karşı duran, özgürlük ve eşitlik taleplerini dillendiren karakterler öne çıkmıştır. Bu bağlamda, Fârisî'nin romanlarındaki anlatı hem

¹⁰⁰² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 396.

¹⁰⁰³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 396.

¹⁰⁰⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 396.

tematik derinlik hem de anlatım teknikleri açısından Tunus romanının yön bulmasında belirleyici rol üstlenmektedir. Romanları, yalnızca edebî bir tür olarak değil, aynı zamanda bir düşünce aracı olarak da işlev görmüş, toplumsal eleştiriyi sanat yoluyla ortaya koyma çabası içinde olmuştur. Bu nedenle, onun eserleri, Tunus'un kültürel ve siyasi çalkantılarının edebiyata yansıyan en güçlü temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmek mümkündür.

3.3.6. Muhammed es-Sâlih el-Câbirî (1940-2009)

Muhammed Sâlih el-Câbirî, 8 Şubat 1940 tarihinde Tunus'un Tûzer kentinde doğmuştur. İlköğrenimini önce çocukluk yıllarını geçirdiği Kafsa vilayetine bağlı er-Redîf'de, ardından Tûzer'de eş-Şebbât Okulunda, ortaöğrenimini ise başkent Tunus'ta Zeytûne'de 1961 yılında tamamlamıştır. Mezuniyetinin ardından 1967 yılına kadar öğretmenlik mesleğini icra etmiştir. Bu dönemde Tunus'un canlı kültür hayatının içinde yer alarak kendini geliştirmiş, şehrin önemli kültür merkezlerine ve entelektüel tartışmaların yapıldığı kıraathanelere sıkça uğramıştır. 1967 yılında üniversite eğitim için Irak'a gitmiş, Bağdat Üniversitesi Arap ve Dili ve Edebiyatı bölümüne kaydolmuş ve 1971 yılında buradan lisans derecesini almıştır. 1980 yılında Cezayir Üniversitesi'nden yüksek lisans, 1987 yılında ise aynı üniversiteden doktora derecesini elde etmiştir.¹⁰⁰⁵

Lisans eğitiminin ardından Tunus'a dönerek lise öğretmenliğine devam etmiş, 1973 yılında ise Kültür Bakanlığı'nda çalışmaya başlamıştır. Bakanlıktaki görevinin yanı sıra Tunus Kültür Merkezi'nin Libya direktörlüğünü üstlenmiştir. 1979 yılında Arap Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü'ne (ALECSO) katılan el-Câbirî, Arap kültür ve edebiyatının uluslararası alanda tanıtımına önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁰⁰⁶

el-Câbirî, edebî hayatına öğretmenlik yaptığı dönemde başlamış, bu süreçte Tunus'un kültürel çevrelerinde aktif olarak yer almıştır. Şiir, roman, hikâye, oyun ve deneme gibi farklı türlerde eserler kaleme almıştır.

Yevm min Eyyam Zemrâ, el-Bahru Yenşuru Elvâhahû ve Leyletu's-Senavâti'l-'Aşr romanlarıyla da tanınan yazar, eserlerinde genellikle toplumsal gerçekliği ve özellikle de işçi sınıfının sorunlarını ele almıştır; *Yevm min Eyyam Zemrâ*, sömürge döneminde maden

¹⁰⁰⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 464; Semâh 'Âdil, "Muhammed es-Sâlih el-Câbirî.. Kâne Mevsû'ıyyen ve Temeyyuz Ekşer fi'n-Nâkd ve'r-Rivâye", *Kitâbat*, 02.05.2021, <https://kitabatt.com/> Erişim Tarihi: (29.03.2022).

¹⁰⁰⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 464; 'Âdil, "Muhammed es-Sâlih el-Câbirî" Erişim Tarihi: (29.03.2022).

işçilerinin yaşam mücadeleleri ve ulusal sendikal direnişin sancılarını gerçekçi anlatım teknikleriyle ve tarihî unsurlarla iç içe geçirerek toplumsal gerçekliğin çarpıcı bir portresini sunmaktadır, *el-Bahru Yenşuru Elvâhahû* ise deniz metaforunu estetik bir dille kullanarak birey ile toplum arasındaki etkileşimi, modern yaşamın çelişkilerini ve iktidar yapılarına yönelik eleştirileri öne çıkarırken, *Leyletu's-Senavâti'l-'Aşr* romanı, 26 Ocak 1978'de yaşanan tarihi olayları arka plana alarak göç, kimlik sorgulaması ve aşk temaları üzerinden işçi sınıfı mensuplarının yaşadığı mücadeleyi ele almaktadır. Yazar romanlarında, genel anlamda toplumsal gerçekliği ve özellikle işçi sınıfının sorunlarını edebî üslubunun temel dinamiği haline getirerek, kültürel hayata olan duyarlılığını ve döneminin politik-ideolojik çatışmalarını metinlerine ustaca yansıtmıştır.¹⁰⁰⁷

3.3.7. Muhammed el-Hâdî b. Sâlih (1945-2019)

el-Hâdî, 22 Haziran 1945 tarihinde Tunus'un güneybatısında yer alan Tûzer vilayetine bağlı Nefta kentinde doğmuştur. İlköğrenimini doğduğu şehirde tamamlamış, ardından eğitimine devam etmek üzere Safâkes kentine taşınmış ve liseyi burada tamamlamıştır. Lise eğitiminin ardından 1967 yılında Tunus'ta iktisat ve mali yönetim alanında öğrenimini tamamlamıştır.¹⁰⁰⁸

Eğitiminin ardından kısa bir süre ilköğretimde öğretmenlik yapmıştır. Ancak bu meslekte uzun süre kalmamış, ülkenin çeşitli kentlerindeki kooperatiflerde yönetici olarak görev almıştır. Sonraki yıllarda farklı iş alanlarına yönelmiş önce görsel sanatlar, yayıncılık ve gazetecilik sektöründe faaliyet gösteren bir şirkette çalışmış, ardından *Tunus Afrika Haber Ajansı*'nda (TAP) görev almıştır. 1975 yılında ülkenin Deri ve Ayakkabı üretimi merkezine müdür olarak tayin edilmiş, burada mali hesap yöneticisi olarak görev yapmıştır. Zamanla kurum içindeki sorumlulukları artmış ve mali işler ile hesap denetimi alanlarında yönetici pozisyonuna yükselmiştir.¹⁰⁰⁹

el-Hâdî, yazın hayatına 1967 yılında kısa öykü ye yazmakla başlamıştır. İlk öyküleri *Sabâh* gazetesinde yayımlamış ve sonrasında roman, eleştiri ile araştırma alanlarında yazılar kaleme almıştır. 1970'lerde *el-Verdiyye* öykü kulübüne iştirak etmiş,

¹⁰⁰⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 467; Âdil, "Muhammed es-Sâlih el-Câbirî" Erişim Tarihi: (29.03.2022).

¹⁰⁰⁸ Bûrâvî 'Ucayna, "Muhammed el-Hâdî b. Şâlih el-Kâtibu'l-Mu'eşşil ve'l-Muceddid fi'l-Kışşâ ve'r-Rivâye", *Kışşâ*, 2018, 63.

¹⁰⁰⁹ 'Ucayna, 63.

toplantılarda yer almış ve deneme ile edebî metinlerini sunarak eserlerini *el-‘Amel, es-Sadâ, el-Fikr ve Kasas*, dergilerinde yayımlamıştır.¹⁰¹⁰

el-Hâdî'nin edebî kimliği, Tunus edebiyatı ile Mehcer, Doğu Arap ve Batı edebiyatının belirgin öğelerinin etkisiyle, kapsamlı okumalar, titiz incelemeler ve sürekli araştırmalar sonucunda biçimlenmiştir. Taha Hüseyin, Mâzinî, Emin er-Reyhânî ve Mihail Nuayme gibi önemli isimlerin eserlerini inceleyerek anlatımını geliştirmiş, onların düşünsel yaklaşımlarından esinlenmiştir. Aynı zamanda, William Faulkner, Franz Kafka, John Dos Passos, F. Scott Fitzgerald, Gabriel García Márquez ve Jorge Luis Borges gibi Batı edebiyatının güçlü kalemlerinin yapıtlarını okumuş, bu doğrultuda anlatısını zenginleştirmiştir. Bu etkileşim, yazarın eserlerinde gözlemlenen anlatım yollarının biçimlenmesinde etkili olmuş, sözün işlenişinde yeni yöntemler kullanmasına olanak tanımıştır. Böylece hem yerel hem de farklı edebî geleneklerden izler taşıyan bir anlatım oluşturarak edebiyat dünyasında kendine özgü bir yer edinmiştir.¹⁰¹¹

el-Hâdî, edebî kariyerine kısa öykülerle başlamış olsa da zamanla romana yönelerek Tunus edebiyat dünyasındaki yerini sağlamlaştırmıştır. Hikâyelerinde bireyin toplum içindeki yalnızlığını, psikolojik gerilimleri, içsel çatışmaları ve toplumsal değişimleri ele almış, insan doğasını irdeleyen gerçekçi bir anlatımı varoluşsal kaygılarla birleştirmiştir. Anlatımında psikolojik çözümlemeler ve semboller önemli yer tutmuş, böylece hem bireysel hem de toplumsal boyutları içeren çok yönlü bir anlatı ortaya koymuştur.¹⁰¹²

Edebiyat eleştirisi alanında da çalışmalar yaparak Tunuslu hikâye yazarları üzerine analizler gerçekleştirmiştir. Bu alanda, yazınsal eleştirinin gelişmesine katkı sunmuş, eser incelemeleriyle edebî metinlerin yorumlanmasına yeni bakış açıları getirmiştir. Çeşitli dergilerde yayımladığı eleştiri yazılarında, edebî eserleri yalnızca biçim ve içerik açısından değil, sosyolojik ve felsefî temelleriyle ele almıştır.¹⁰¹³

Yayımlanan eserlerinin geniş bir yelpazeye yayılması, yazarın üretkenliğini ve edebiyat alanındaki etkisini ortaya koymaktadır. el-Hâdî, farklı dönemlerinde sosyal gerçekçilikten psikolojik çözümlemelere, tarihsel anlatılardan modernist denemelere kadar çeşitli üslup ve temalar üzerinde durmuştur. Bu yönüyle, Tunus edebiyatında anlatı

¹⁰¹⁰ ‘Ucayna, 63-64.

¹⁰¹¹ ‘Ucayna, 63-64.

¹⁰¹² ‘Ucayna, 63-64.

¹⁰¹³ ‘Ucayna, 64-65.

geleneğini zenginleştiren ve yeni anlatım olanakları sunan bir yazar olarak değerlendirilmektedir.¹⁰¹⁴

el-Hâdî'nin öyküleri *el-Halakâtu'l-Mulevvene* (1975), *Va'du'l-Ahras* ve *'l-Alâkâtu'l-Mutevettire* (1988) isimli iki koleksiyonda toplanmıştır.

Roman alanında ülkenin en velûd yazarı olan el-Hâdî 1976-2011 arasında 17 roman kaleme almıştır. *fî Beyt'il- 'Ankebût* (1976), *el-Cesedu ve 'l- 'Aşâ* (1980), *el-Hareketu ve 'n-Tikâsu's-Şems* (1981), *Râhatu'l-Mecnûn* (2006), *Bâbu'r-Raḥme* (2008), *Li's-Şamti Ma'nâ... ve li'l-Hayâti Bakîyye* (2011) romanlarından bazılarıdır.¹⁰¹⁵

3.3.8. Muhammed el-‘Âbid Mizâlî (1906-1997)

Muhammed el-Âbid Mizâlî, 1906 yılında Tunus'un sahil kentlerinden olan Munastîr'de dünyaya gelmiştir. Ailesi, geleneksel değerlere bağlı, ancak modern eğitimin önemini kavramış bir çevreye mensuptur. Çocukluk yıllarında, dönemin yaygın eğitim sistemi doğrultusunda, ilköğrenimini Kur'ân mektebi Kuttâb'ta alarak burada Arap dili, temel dinî bilgiler ve ezber becerileri konusunda yetkinlik kazanmıştır. Ardından, Munastîr'da bulunan Fransız-Arap okuluna kaydolmuş ve burada iki dilli bir eğitim sürecinden geçerek hem Fransızca hem de Arapça bilgisini geliştirme fırsatı bulmuştur. Bu dönemde Fransız sömürge yönetimi altında, Tunuslu öğrencilerin eğitim sistemine dâhil edilmesi büyük ölçüde denetim altındaydı; ancak Mizâlî'nin eğitime olan ilgisi ve ailesinin desteği, onun daha ileri seviyelere ulaşmasını sağlamıştır.¹⁰¹⁶

İlköğrenimini tamamladıktan sonra 1919 yılında Sadîkî Okulu'na kabul edilmiştir. Burada fen bilimleri, edebiyat, tarih ve felsefe gibi disiplinlerle tanışan Mizâlî, kısa sürede öğretmenlerinin dikkatini çeken, disiplinli ve başarılı bir öğrenci olmuştur. Mizâlî'nin burada aldığı eğitim, ona yalnızca akademik birikim kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda gelecekte üstleneceği eğitim reformları ve kültürel faaliyetler için temel oluşturmuştur. 1925 yılında okuldan üstün başarıyla mezun olduktan sonra Fransız eğitim sistemine entegre olan Karnot Lisesi'ne devam etmiş, 1927 yılında ikinci bakalorya diplomasını almıştır. Aynı yıl, yükseköğrenimini sürdürmek amacıyla Fransa'ya gitmiş ve Paris'teki Sorbonne Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne kaydolmuştur. Üniversitede

¹⁰¹⁴ 'Ucayna, 64-65.

¹⁰¹⁵ 'Ucayna, 64-65.

¹⁰¹⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646.

felsefe alanında lisans, ardından Arap dili ve edebiyatı alanında yüksek lisans eğitimi alan Mizâlî, felsefe, dil, tarih ve edebiyat konularında kendini yetiştirmiş; bu süreçte, hem Tunus'un sömürgecilik karşısındaki kültürel direnişini hem de Arap düşüncesinin modern dünyadaki yerini anlamaya yönelik çaba içine girmiştir.¹⁰¹⁷

Mizâlî, akademik hayatında gösterdiği başarı neticesinde, Fransa'daki yükseköğretim yeterlilik sınavı olan Tebrîz (Agrégation)'e katılmış ve 1936 yılında üstün başarı göstererek bu sınavı kazanmıştır. Bu önemli başarı, onun yalnızca Tunus'ta değil, tüm Arap dünyasında saygın bir eğitimci ve akademisyen olarak tanınmasını sağlamıştır. Tunus'ta Arap dili ve edebiyatı alanında bu dereceyi alan ikinci kişi Muhammed 'Atiyye'den sonra Mizâlî'dir.¹⁰¹⁸

Eğitimini tamamladıktan sonra, Mizâlî Tunus'a dönmüş ve eğitim alanındaki bilgi ve birikimini ülkesinde uygulamaya koymak üzere çeşitli eğitim kurumlarında öğretmenlik yapmaya başlamıştır. İlk olarak Sâdıkiyye'de Arap dili ve edebiyatı dersleri vermiş, kısa süre içinde akademik disiplini ve öğretim yöntemleriyle dikkat çekmiştir. Ardından, Karnot Lisesi'ne atanmış ve burada Arap dili ve edebiyatı dersleri vermeye devam etmiştir. 1940'lı yıllara gelindiğinde, eğitim alanındaki uzmanlığı ve reformist görüşleri nedeniyle, Tunus'taki eğitim sisteminde önemli görevler üstlenmeye başlamıştır. 1943-1944 öğretim yılının sonlarına doğru, Fransız sömürü yönetimi Mizâlî'yi Eğitim Genel Müdürlüğü'ne bağlı yardımcı yönetici olarak atamıştır. Ancak bu görevi kabul etmeden önce Tunus'un önde gelen bağımsızlık yanlısı siyasi figürleriyle görüşmüş ve ulusal çıkarları koruma şartıyla bu görevi kabul etmiştir.¹⁰¹⁹

Bu dönemde Mizâlî, Arapça eğitiminin güçlendirilmesi amacıyla önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Eğitim kurumlarında Arapça ve İslamî ilimlerin öğretilmesine daha fazla yer verilmesini sağlamak amacıyla, Tunus'un üç büyük kentinde – Tunus, Susa ve Safâkes – yeni eğitim bölümleri oluşturulmuştur. Bu bölümler başlangıçta *el-Aksâmu't-Tûniyye* olarak adlandırılmış, ancak zamanla *el-Aksâmu's-Sâdıkiyye* ismini alarak yaygınlaştırılmıştır. Bu uygulama, Fransız eğitim sisteminin hâkim olduğu kurumlarda Arapça eğitiminin güçlendirilmesini amaçlayan önemli bir adım olmuştur.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646.

¹⁰¹⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646.

¹⁰¹⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646.

¹⁰²⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646-647.

Mizâlî, sadece erkek öğrenciler için değil, aynı zamanda Müslüman kadın öğrencilerin eğitimi konusunda da dikkate değer katkılar sunmuştur. O dönemde kadın eğitimi, mesleki ve sanayi eğitimi ağırlıklı bir yapıya sahip olmuş ve Arapça eğitime yeterince yer verilmemiştir. Mizâlî'nin çalışmaları sonucunda, Müslüman kız öğrenciler Arapça ve İslamî ilimler alanında daha kapsamlı bir eğitim almaya başlamış, böylece onların da ortaöğrenim ve yükseköğrenime devam edebilmesi sağlanmıştır.¹⁰²¹

1944 yılında Mizâlî, eğitimde gerçekleştirdiği reformlar ve geliştirdiği politikalar hakkında, Tunus'ta yayımlanan *el-Mebâhis* dergisine kapsamlı bir röportaj vermiştir. Bu röportajda, eğitimde yerel unsurların güçlendirilmesi, Arapça eğitiminin yaygınlaştırılması ve Fransız eğitim sistemine alternatif modeller oluşturulması gibi konulara değinmiştir. Ayrıca, Tunus'un sömürge dönemi eğitim sisteminden bağımsızlaşması adına gerçekleştirdiği girişimleri de detaylandırmıştır.¹⁰²²

Tunus'un bağımsızlık süreciyle birlikte, 1955 yılında Mizâlî, yeni kurulan Millî Eğitim Bakanlığı'nda Genel Sekreter olarak görevlendirilmiştir. Aynı dönemde, Fransa ile yapılan özerklik müzakerelerinde eğitim politikaları konusunda danışmanlık yaparak Tunus heyetinde yer almıştır. 1956 yılında bağımsızlık kazanıldıktan sonra ise, bu görevine devam etmiş ve yeni hükümetin eğitim reformları kapsamında aktif rol üstlenmiştir.¹⁰²³

1959 yılında kendi isteğiyle bu görevinden ayrılan Mizâlî, kısa bir süre sonra Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından eğitim uzmanı olarak görevlendirilmiştir. UNESCO bünyesinde çeşitli ülkelerde eğitim reformları üzerine çalışmalar yürütmüş, özellikle Afrika ve Orta Doğu'daki eğitim sistemlerinin geliştirilmesine yönelik projelerde yer almıştır.¹⁰²⁴

1963 yılında İsviçre'ye yerleşen Mizâlî, burada 23 yıl boyunca akademik çalışmalarına ve yazı hayatına ağırlık vermiştir. Bu dönemde İslam düşüncesi, eğitim politikaları ve edebiyat alanında eserler kaleme almıştır. 1975 yılında, İslam düşüncesine dair önemli bir klasik olan el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin *Kitâbu'l-İlm* adlı eserini tahkik ederek Tunus'ta yayımlatmıştır. Ayrıca, 1978 yılında *'Alâ Markasi'l-Eşbâh* adlı

¹⁰²¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646-647.

¹⁰²² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 646-647.

¹⁰²³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 648.

¹⁰²⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 648.

bir roman kaleme almış ve bu eser Tunuslu eleştirmenler tarafından önemli bir edebî yapıt olarak değerlendirilmiştir. 1988 yılında yayımladığı *Kânû Sitte alâ Mufteriki 't-Tarîk* adlı ikinci romanı, edebiyat çevrelerinde geniş yankı uyandırmıştır.¹⁰²⁵

Mizâlî'nin romancılığı, Tunus'un geçirdiği evreleri ve bireyin toplum içindeki konumunu edebî bakış açısıyla irdeleyen anlayış üzerine temellenmektedir. O, eserlerinde sömürgecilik dönemi ile bağımsızlık sonrası süreçleri konu alarak, karakterlerinin yaşadığı kimlik sorunlarını ve toplumsal çatışmaları gerçekçi bir anlatımla işler. '*Alâ Markasi 'l-Eşbâh* adlı romanında bireyin iç dünyasını, psikolojik çözümlemelerle tahlil ederken, *Kânû Sitte alâ Mufteriki 't-Tarîk* adlı eserinde farklı düşünsel eğilimlere sahip kişilerin çatışmalarını toplumsal bir çerçevede ele alır. Mizâlî, anlatılarında yalın ama etkili bir dil kullanarak, olay örgüsünü ayrıntılı betimlemelerle desteklemiştir. Klasik Arap edebiyatı geleneğine bağlı olmakla birlikte, modern anlatı tekniklerinden de faydalanarak romanlarını zenginleştirmiştir. Karakterleri, yalnızca bireysel varoluş sorunları yaşayan kişiler olarak değil, dönemin siyasal ve buna bağlı kültürel gelişmelerini yansıtan unsurlar olarak şekillendirilmiştir. Eğitime verdiği önem, romanlarında da kendini gösterir; eğitimi, bireyin kendini var etme sürecinde belirleyici bir unsur olarak ele alır. Onun romanları, yalnızca edebî eserler değil, aynı zamanda Tunus'un tarihsel gelişimini anlamaya katkı sağlayan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.¹⁰²⁶

Ömrünü eğitime, düşünce hayatına ve kültürel gelişime adanmış olan Muhammed el-‘Âbid Mizâlî, 1997 yılında hayata veda etmiştir. Eğitim alanındaki katkıları nedeniyle Tunus Eğitim Bakanlığı tarafından 1995 yılında kendisine Eğitimde Üstün Hizmet Madalyası takdim edilmiştir. Mizâlî'nin eğitim reformları, Arapça eğitiminin güçlendirilmesi ve kadın eğitiminin yaygınlaştırılması konusundaki çalışmaları, Tunus'un modern eğitim sisteminin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁰²⁷

3.3.9. Abdulkâdir b. eş-Şeyh (1929-?)

Abdulkâdir b. eş-Şeyh 1929 yılında Tunus'un Zağvan kentinde doğmuş, yükseköğrenimini Fransa'da tamamlamış ve sosyoloji alanında doktora derecesi almıştır.

¹⁰²⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 648.

¹⁰²⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 648.

¹⁰²⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 648.

Doktora çalışmasında, *Okuma Yetisinin Eğitim ve Kültürel Gelişimle İlişkisini* incelemiştir. Tunus Üniversitesi'nde ders verdiği bilinen yazarın hayatı hakkında detaylı bilgilere ulaşamamıştır. 1970 yılında *Ve Naşibî mine'l-Ufk* adlı romanı yayımlanmıştır.¹⁰²⁸

Roman, iki temel mekânın karşıtlığı üzerine kuruludur: Kırsal (köy) ve kent (başkent). Sâlim'in gözünden aktarılan anlatı, köydeki masumiyet ve saflığın şehirde kaybolduğu, bireyin yabancılaştığı bir dünyayı yansıtmaktadır. Romanın başında Sâlim, köyüne sevgiyle bağlı, doğayla uyum içinde yaşayan bir karakterdir. Ancak ekonomik zorluklar ve kırsal hayatın getirdiği imkânsızlıklar onu, hayal ettiği daha iyi bir yaşamı aramak için başkente göç etmeye zorlamıştır.¹⁰²⁹

eş-Şeyh'in romancılığını belirgin kılan en önemli unsur, mekânı roman kurgusunun merkezine yerleştirmesidir. Kırsal alan ve kent arasındaki gidip gelmeler, yazarın anlatısında sadece bir arka plan işlevi görmekle kalmaz, aynı zamanda roman kişilerini biçimlendiren temel etken olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, dönemin Tunus toplumunda yaşanan hızlı kentleşme ve nüfus hareketlerinin edebî yansıması niteliğindedir. Yazar, mekân tasvirlerini çoğu zaman objektif üslupla kurgulamış ve okuru mekânın atmosferine sürüklemeyi başarmıştır. Roman kişilerinin iç dünyası ile dış mekân arasındaki etkileşimi öne çıkarması, anlatıyı daha canlı ve inandırıcı kılmaktadır.¹⁰³⁰

Sosyokültürel koşulları yansıtmadaki ustalığı, Abdülkadir'in romancılığını farklı kılan bir başka özelliktir. Yazar, kente göç eden bireylerin yaşadığı maddi ve manevi güçlükleri, dönemin ekonomik zorlukları ve kültürel çatışmaları ışığında ele almaktadır. Bu bağlamda, kırsal hayatın doğal saflığı ile kentin karmaşık yapısı arasındaki tezatlar, roman örgüsünde eleştirel bir bilinçle işlenmiştir. Böylelikle, eş-Şeyh'in realizm anlayışı toplumsal meselelere duyarlı çizgide şekillenmektedir. Öte yandan, romanda hissedilen belli belirsiz romantik duygu, ana karakterlerin hayal kırıklıklarını ve umutlarını psikolojik boyuta taşımaktadır.¹⁰³¹

¹⁰²⁸ el-Kılânî, *er-Rivâye*, 78.

¹⁰²⁹ Belhuvân Hamdî, "Vaşfu'l-Emâkin ve'l-Mevâki' fi Rivâye 've Naşibî mine'l-Ufuk'", *el-İthâf*, sayı: 74, (1996), 24-27.

¹⁰³⁰ Hamdî, 24-27.

¹⁰³¹ Hamdî, 24-27.

eş-Şeyh, romanında betimlemeleri yalın ama etkili bir dille aktarmaktadır. Yazar, kişilerin duygusal gelgitlerini yansıtırken büyük ölçüde iç konuşmalar ve tasvirler üzerinden ilerlemektedir. Bu tercih, anlatıyı dramatik yönü ağır basan bir yapıya büründürmektedir. Kırsal kesimdeki doğanın verimsizleşmesi, kentin ise görkem ve yoksulluk arasındaki çelişkisi üzerinden şekillenen toplumsal gerilimler, yazarın kaleminde farklı boyutlara yayılan anlam dünyası ortaya koymaktadır. eş-Şeyh, doğup büyüdüğü toprakların tarihsel ve kültürel arka planını iyi kullanarak, karakterlerin ruhsal çatışmalarını da inandırıcı bir çerçevede sunmuştur.¹⁰³²

Sonuç olarak, Abdulkadir eş-Şeyh'in romancılığı, yaşadığı Tunus toplumunun siyasi ve iktisadi durumlarını yansıtan gerçekçi temel üzerine kurulmuştur. Buna karşın yazar, zaman zaman romantik öğelere de yer vererek mekân ile insan arasındaki bağı daha duygusal düzeyde irdelenmiştir.

3.4. TİYATRO

Tunus'ta tiyatro sanatına olan ilgi 18. yüzyılın ikinci yarısında bir Tunus Beyi'nin İtalyan tiyatro oyuncusuyla evlenmesiyle dolaylı olarak ilişkilendirilmiş, bu durum İtalyan ve Fransız tiyatro topluluklarının, Beylerin saraylarında sahneledikleri oyunların izlenmesine olanak sağlamış ancak bu sanatın halk arasında yaygınlaşması ve halkın tiyatro ile doğrudan tanışması ancak 1908 yılında Mısırlı tiyatro sanatçılarının Tunus'a gelmesiyle mümkün olmuştur. 1902'de Belediye tiyatrosu, 1903'te Rossini tiyatrosunun inşası ile tiyatroya uygun yapılar inşa edilmiş,¹⁰³³ 1908'de Muhammed Abdulkâdir el-Mağribî önderliğinde Tunus'a gelen bir tiyatro topluluğu tarafından İtalyanca bir eserden uyarlanan *el-Âşîku'l-Mutthem* (Suçlanan Âşık) adlı oyunun ilk defa Arapça sahnelenmesiyle Tunus halkının Batılı tiyatroyla tanıştığı kaydedilmiştir. Topluluk daha sonra birçok mizahi eser sahnelemiş ve içlerinden bazı oyuncular farklı gruplar kurarak Tunus'taki tiyatro etkinliklerinin yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁰³⁴

¹⁰³² Hamdî, 24-27.

¹⁰³³ el-Câbirî, "el-Hadîs ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 36; Tunus'ta kurulan ilk tiyatro sahneleri ve binaları hakkında bilgi için bk. Hamdî Hamâyîdî v.dğr., *Qarn mine'l-Mesrahi't-Tûnisî*, al-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 2001, 9-13. Muhammed Mesud İdrîs, *fî Târîhi'l-Mesrahi't-Tûnisî Nuşûş ve Veşâîk*, Dâru Sihr li'n-Neşr-el-Ma'hedu'l-'Âli li'l-Fenni'l-Mesrahi, Tunus 2007, 15-16. *Karn mie'l-Mesrahi't-Tûnisî*, 9-13.

¹⁰³⁴ 'Ali er-Râî, *el-Masrah fi'l-Vatani'l-'Arabî*, 2. bs., İlmu'l-Ma'rife, Kuveyt 1999, 421.

Bazı araştırmacılar Tunus'ta Batı tarzı tiyatronun temellerinin 1908'de atıldığını söylese de bu görüşün aksine onu bu türle ilk defa tanışılan tarihle başlatanların sayısı da az değildir. Bu görüşe göre Batılı anlamda tiyatro Tunus'a yerleşen İtalyan göçmenler vasıtasıyla tanınmış, bu göçmenler, kendi toplulukları için olduğu kadar Tunus'ta bulunan diğer Avrupalılar ve Tunuslular için de tiyatro gösterileri düzenlemiştir. Bu bilgi, her ne kadar sayıca az olsalar da Tunusluların 1826 itibarıyla modern anlamda tiyatroya aşina olduklarını göstermektedir.¹⁰³⁵

el-Medenî çağdaş Tunus tiyatrosunun başlangıcını yalnız edebi, sanatsal değil aynı zamanda tarihî, siyasi, toplumsal ve kültürel bir belge niteliğinde kabul ettiği yazılı tiyatro metinleri ve millilik üzerinden değerlendirdiği için bu konuda daha net bir görüş sunmuştur. Ona göre Tunuslular 18. Yüzyıldan itibaren seyirci olarak tiyatro gösterilerine aşina olmuş ancak çağdaş anlamda Tunus tiyatrosunun doğuşuna el-Ce'âyibî'nin ilk ulusal tiyatro metni olarak kabul edilen *es-Sultân beyne Cudrân Yıldız* (Sultan Yıldız Duvarları Arasında) eserinin ilk kez 1909 yılında Mısırlı tiyatrocularla birlikte seyirci huzurunda sahnelenmesiyle tanıklık etmiştir.¹⁰³⁶

Tunus'ta yerel tiyatro girişimleri, 1908 yılında *en-Necme* (Yıldız) adlı bir derneğin tiyatro topluluğu kurma girişimiyle başlamışsa da bu proje gerçekleştirilememiştir. Aynı yılın sonlarına doğru, tanınmış tiyatrocı Süleyman el-Kardâhî liderliğindeki bir topluluk Mısır'dan Tunus'a gelerek çeşitli oyunlar sahnelemiş ve bu gelişme Tunus'un aydın kesimi ve halk arasında tiyatro sanatına yönelik ilgiyi artırmıştır. Bu topluluk Arap tiyatrosunun önemli eserlerinin yanı sıra dünya tiyatrosundan uyarlanan klasikleri de sahnelemiştir. Kardâhî'nin topluluğuyla birlikte tiyatronun yalnızca bir eğlence aracı olmanın ötesinde edebî ve sanatsal bir değer taşıdığı ve Fransız sömürgeciliğine karşı Arap dili ve kültürünün korunması yolunda verilen mücadelenin de bir parçası olduğu görülmüştür.¹⁰³⁷

Kardâhî'nin Tunus'ta vefatının ardından dağılan topluluk yerine 1909 yılında Tunuslu gençler ve Mısırlı sanatçılardan oluşan *el-Cevku't-Tûnisî el-Mısırî* adıyla kurulan topluluk Mısırlı yazar İsmail Âsım'ın *Nedîm* yahut *Sıdku'l-İhâ'* (Sadık Dostluk), Ebû Halîl el-Kabbânî'nin *Antara b. Şeddâd* gibi eserlerini sahnelemiş, Tunuslu sanatçılarla

¹⁰³⁵ İdrîs, 15-19; Hamâyidi v.dğr., 9-13.

¹⁰³⁶ el-Medenî, es-Seḳâncî, 9, 29-32.

¹⁰³⁷ el-Câbirî, "el-Ḥadîṣ ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 36-37; er-Râ'î, 421-22.

birlikte Mısırlı oyuncuların aynı sahnede yer aldıkları bu tarih, bazı araştırmacılarca Tunus tiyatrosunun doğuş günü olarak kabul edilmiştir. Aynı yıl, Mısır'dan gelen diğer tiyatro toplulukları da Tunus'u ziyaret etmiş ve dönemin popüler oyunlarını sahneleyerek tiyatronun halk arasında daha geniş kesimlere ulaşmasını sağlamıştır. Bu süreçte özellikle komedi türündeki oyunlar ilgi görmüştür.¹⁰³⁸

1911'de *Cemâatu'l-Âdâbi'l-Arabiyye*, bir yıl sonra da *Cemâatu's-Şihâmeti'l-Arabiyye* kurulmuş; tiyatro sanatına ilgi duyan Tunuslu gençlerden oluşan bu iki topluluk Mısırlı toplulukların sahneledikleri oyunların yanı sıra özgün eserlerin üretilip sahnelenmesine katkıda bulunmuştur. Onların arasında yaşanan sanatsal ve edebî rekabetin hem oyuncuların yeteneklerini geliştirmesine hem de tiyatro sanatının daha güçlü bir temele oturmasına zemin hazırladığı ifade edilmiştir. Bu dönemde Şeyh Muhammed Menâşû'nun *el-İntikâm* adıyla sahnelediği oyunu Tunus'ta yazılan ikinci yerel tiyatro eseri olarak kayda geçmiştir.¹⁰³⁹

el-Câbirî'nin Tunus'taki edebî ve kültürel zemini tarif ederken değindiği hususlar, işaret ettiği noktalar ve tespitler o dönemin ve ortamın idrak edilmesinde önem arz etmektedir. 1860'ta matbaanın ve gazetecilik faaliyetlerinin ortaya çıkışından 1911'deki Zellâc hadisesine kadarki süreçte edebî ve fikrî alanda yaşanan hareketliliğin Tunus'ta tiyatro, öykü, roman gibi yeni edebî türlerin doğuşunda önemli bir etken olduğunu ifade eden aydın, farklı türlerdeki eser, basılı yayın ve edebî tartışmalardaki artışın da yeni anlatım türlerinin gelmesine katkıda bulunmasının yanı sıra bunların edebiyata girişi ve gelişim sürecini başlatması açısından önemine vurgu yapmıştır. el-Câbirî, yirminci asrın ilk on yılını Tunus'ta binaların inşa edildiği, dernekler kurularak Tunusluların ilk kez sahneye çıktıkları ve kendi metinlerini yazmaya başlamaları hasebiyle modern Tunus tiyatrosunun kurumsallaşmasının başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. Tiyatronun bireysel üretime dayalı diğer edebî türlerin aksine yazar, oyuncu, sahne tasarımı, seyirci vd. unsurların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan kolektif bir tür olarak bu kapsamdaki diğer türlerin Tunus'ta yerleşmesine de öncülük ettiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁴⁰

Tunuslu tiyatrocuların Mısırlı sanatçılarla iş birliğini sürdürdüğü 1914 yılında Şeyh Selâme Hicâzî liderliğinde Tunus'a gelen topluluk, Tunuslu seyirciyi müzikal

¹⁰³⁸ el-Câbirî, "el-Ĥadîs ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 37; İdrîs, 20-22.

¹⁰³⁹ er-Râî, 422; İdrîs, 22.

¹⁰⁴⁰ el-Câbirî, "el-Ĥadîs ve'l-Mu'âşır: 1860-1920", 38.

tiyatro türüyle buluşturmuş; 1921 yılında George Abyad liderliğindeki topluluğun Tunus'a gelişiyle Tunus tiyatrosunda yeni bir dönüm noktası yaşanmıştır. Dünya edebiyatında tanınan klasik eserleri sahneleyen geniş bir repertuvara sahip bu topluluk, Tunus tiyatrosuna uluslararası bir perspektif kazandırarak yerel tiyatro topluluklarının profesyonelleşmesinde öncü rol üstlenmiştir.¹⁰⁴¹ 1927'de gelen *Ramses Tiyatro Topluluğu* ise profesyonel performansıyla halk tarafından destek görmüş ve önemli bir örnek teşkil etmiştir.¹⁰⁴² Dolayısıyla ülkeye gelen tiyatro toplulukları bu dönemde Tunus'ta yeni toplulukların kurulmasına, var olanların kendilerini gözden geçirmesine, faaliyetlerine hız kazandırarak düşünce safhasından uygulamaya geçmelerine yardım etmiş, Tunuslu aydın-yazarların edebî, kültürel ve sanatsal alandaki konumlarını yeniden değerlendirerek Tunus'un millî kimliğini güçlendirme noktasında özgün ürünlerle edebî ve sanatsal yönlerini geliştirme çabalarının da tetikleyicisi olmuştur.

1932'ye kadar ülke genelinde çok sayıda yerel tiyatro toplulukları gibi çeşitli girişimler olsa da bunlar uzun ömürlü olamamış, geriye yalnız *el-Mustakbelu't-Temsîlî*, *Firkatu's-Se'âde*, *Firkatu's-Şeyh el-Ekûdi* ve *Cem'iyetu't-Temsîlî'l-Arabî* gibi faaliyet göstermeye devam eden dört büyük tiyatro topluluğunun kaldığı görülmüştür. Bu topluluklar arasında sanatsal ve edebî rekabet yaşanmış, *Firkatu's-Se'âde* edebî derinliği olan klasik Arapça metinlere odaklanırken *el-Mustakbelu't-Temsîlî* daha çok operakomik türünde eserler sahnelemiştir.¹⁰⁴³

Tunus tiyatrosunun Fransız sömürge yönetimi sona ermeden önceki gelişimi hakkında sınırlı bilgi bulunmakla birlikte, 1940'lı yıllarda önemli bir tiyatro hareketliliği yaşandığı bilinmektedir. Bu dönemde çeşitli tiyatro topluluklarıyla yakın ilişkiler kuran ve *Cem'iyetu'l-İttihâdu'l-Mesrahî*, *el-Kevkebu't-Temsîlî* ve *Tûnisu'l-Mesrahiyye* gibi gruplarda önemli roller üstlenen Halîfe es-Sitanbûlî dikkatleri üzerine çekmiştir. Hem tiyatro yazımı ve sahnelenmesi hem de sahne öncesi hazırlık aşamalarıyla ilgili kendisini geliştirerek kazandığı tecrübe ve sonrasında tiyatrocuyu yetiştiren bir eğitmen olarak üstlendiği görevle modern Tunus tiyatrosunun gelişiminde önemli bir yere sahip olmuştur. es-Sitanbûlî'nin faaliyetleri sadece bunlarla sınırlı kalmayıp aynı zamanda

¹⁰⁴¹ Hamâyidî v.dğr., 34-36.

¹⁰⁴² er-Râî, 422; İdrîs, 21.

¹⁰⁴³ 20. Yüzyılda Tunus'ta kurulan tiyatro toplulukları ve sahneledikleri oyunlarla ilgili daha fazla bilgi için bk. er-Râî, 423; Hamâyidî v.dğr., İdrîs, 18-35.

sahne oyunculuğu ve sanatsal organizasyonların geliştirilmesi yönünde girişim ve çabalarının da olduğu zikredilerek modern Tunus tiyatrosunun sanatsal ve yapısal anlamda güçlenmesine katkıda bulunan öncülerden olduğu ifade edilmiştir. Halîfe es-Sitanbûlî'nin hem fasih Arapça hem halk diliyle kaleme aldığı eserleri ve tiyatro alanındaki çalışmaları, Tunus tiyatrosunun sanatsal ve tarihî kimliğini güçlendirmiş, yerel ve uluslararası unsurları bir araya getirerek tiyatronun gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Onun eserleri, tarihî ve toplumsal meselelere odaklanarak hem sanatsal hem de kültürel bir miras bırakmıştır.¹⁰⁴⁴

Modern Tunus tiyatrosundan bahsederken 1951'de kurulan Tunus'un ilk tiyatro okulu *Medrasetu't-Temsîli'l-Arabî*'ye de değinmek gerekir. Çok sayıda önemli aktör, aktrist, oyuncu, yönetmen ve eleştirmen yetiştiren bu okul ilk başta bağımsız olarak kurulmuş, 1959'da tamamen millileştirilerek *el-Ma'hedu'l-Kavmî li't-Temsîl ve'r-Raks ve'l-Mûsikâ* (Ulusal Oyunculuk, Dans ve Müzik Enstitüsü)'nin bir şubesi haline gelmiştir.¹⁰⁴⁵

1950'li yıllarda Tunus tiyatrosu, özellikle kadın oyuncuların sahneye çıkmaktan çekinmesi gibi bazı yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Dönemin tiyatro eleştirmenlerinden el-Munsif Şerafeddin, 1965 yılında yayımlanan *Mecelletu'l-Mesrah ve's-Sînema et-Tûnisiyye* (Tunus Tiyatro ve Sinema Dergisi)'de bu soruna dikkat çekerek uygun bir sanat ortamı sağlandığında eğitilmiş Tunuslu kadınların tiyatrodaki aktif rol alabileceğini vurgulamıştır. Nitekim 1959'da Şerafeddin'in öncülüğünde kurulan *Cem'îyyetu'l-Mesrahi'l-Hadîs* topluluğu bu sorunun aşılması yönünde önemli bir adım olmuştur. Akrabalık bağları olan erkek ve kadın sanatçılardan oluşan bu topluluk, *'Ayta ve Şuhûd* (Çılgılık ve Tanıklar) ile *Medrasetu'l-Ezvâc* (Eşlerin Okulu) adlı oyunları sahneleyerek kadınların tiyatroya katılımını teşvik etmiştir. Özellikle Şerafeddin'in eşine sahnede rol vermesi ve diğer kadın oyuncuların da seçkin ailelerden gelmesi, basın tarafından Tunus tiyatrosunun geleceği açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁴⁶

Tunus tiyatrosu, 1960'lı yılların başında devletin desteğiyle daha kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. 7 Kasım 1962'de Cumhurbaşkanı el-Habîb Bûrkîba'nın Tunuslu

¹⁰⁴⁴ er-Râî, 424.

¹⁰⁴⁵ Hamâyidi v.dğr., 52-55.

¹⁰⁴⁶ er-Râî, 425-26.

tiyatrocularla yaptığı toplantı, bu dönüşümün en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bûrkîba, tiyatronun ulusal bilinç oluşturmadaki rolüne vurgu yaparak, sanatın toplum üzerindeki etkisini artırmak için devletin tiyatroya yatırım yapması gerektiğini belirtmiştir. Özellikle eğitim kurumlarında tiyatronun teşvik edilmesi gerektiğini savunan Bûrkîba, genç sanatçıların yurtdışında eğitim almaları için devletin destek sağlayacağını açıklamıştır. Bu konuşmanın ardından, 1965 yılı itibarıyla ülke genelinde okul tiyatro toplulukları kurulmuş ve bu çerçevede 40 farklı topluluk faaliyet göstermeye başlamıştır. Aynı yıl düzenlenen tiyatro yarışmalarına birçok kadın oyuncunun katılması, tiyatrodaki cinsiyet temelli engellerin aşılmasında önemli bir gelişme olmuştur. Bu süreçte Tunus tiyatrosunun yalnızca amatör çabalarla ilerlemesinin yeterli olmadığı, profesyonel eğitimin zorunlu hale geldiği düşüncesi benimsenmiştir. Bu doğrultuda *Tiyatro, Müzik ve Dans Okulu* yeniden yapılandırılarak daha disiplinli ve akademik bir çerçevede eğitim vermeye başlamıştır.¹⁰⁴⁷ Bu adımlar, Tunus tiyatrosunun profesyonelleşmesi ve uluslararası düzeyde tanınır hale gelmesi için atılmış önemli birer reform olarak kayda geçmiştir. Sonuç olarak Bûrkîba'nın liderliğinde tiyatroya verilen bu önem, Tunus'un kültürel ve sanatsal kimliğini güçlendirmiş, eğitim temelli yaklaşımlarla desteklenen bu sanatsal dönüşüm, Tunus tiyatrosunu hem ulusal hem de uluslararası düzeyde ilerleten bir dinamizm yaratmıştır.

1965 yılında tiyatro alanında gerçekleştirilen köklü reformlarla birlikte *Ulusal Tiyatro, Dans ve Müzik Okulu* yeni bir yapıya kavuşturulmuş ve *Merkezu'l-Fenni'l-Mesrahî* (Tiyatro Sanatı Merkezi) adını almıştır. Yönetimi bir yabancı tiyatro uzmanına emanet edilen bu merkez, tiyatronun uygulamalı yönüne ağırlık vererek sanatsal üretimi teşvik etmiştir. Teorik yaklaşımlar ikinci planda tutularak daha çok sahne performansına dayalı bir eğitim modeli benimsemiş, 1998'de Yükseköğretim Bakanlığına devredilmiştir.¹⁰⁴⁸ 1963'te kurulan Tunus tiyatrosunda profesyonel tiyatro deneyimini yaşayan ilk topluluk olarak nitelendirilen *el-Firkatu'l-Belediyye li't-Temsîli'l-Arabî* ve 1955'te kurulan, Tunus'un en ücra köşelerinin yanı sıra uluslararası etkinliklerde sergilediği oyunlarla adından söz ettiren uzun soluklu bir topluluk olan *Firka Medîne* bu anlamda önemli faaliyetlerde bulunan topluluklar arasındadır.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁷ er-Râî, 426.

¹⁰⁴⁸ er-Râî, 426-27; Hamâyidi v.dğr., 52-55.

¹⁰⁴⁹ Hamâyidi v.dğr., 56-63.

Bu reformlar kısa sürede önemli sonuçlar vermiş ve 1964 yılında *Büyük Mağrib Arap Tiyatro Festivali* düzenlenerek tiyatro alanında bölgesel bir etkileşim sağlanmıştır. Festival, başlangıçta Mağrib ülkeleri arasında bir tiyatro dayanışması oluşturmayı hedeflemiş ancak zamanla Arap dünyasının doğusundan da tiyatro topluluklarını ağırlamaya başlamıştır. Uluslararası yönetmenler, yazarlar ve tiyatro akademisyenlerinin jüri sürecine dâhil edilmesiyle festival daha geniş bir kültürel etkileşim alanına yayılmıştır.¹⁰⁵⁰ Bu gelişmeler, Tunus tiyatrosunun ulusal ve uluslararası düzeyde tanınmasına katkı sağlamış, eğitim temelli reformlar sayesinde profesyonel tiyatro anlayışı güçlenmiştir. Özellikle devlet destekli sanatsal girişimler, tiyatroyu bir eğlence aracı olmanın ötesine taşıyarak, kültürel ve sanatsal bir kimlik inşasında önemli bir araç haline getirmiştir.

Tunus tiyatrosu, ulusal yönetimin kurulmasının ardından yazınsal ve sanatsal açıdan daha olgun bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönemde kaleme alınan *Murâdu's-Sâlis, et-Tûfân, ez-Zîr Sâlim, Karyetî, Akfâs ve Sucûn* gibi eserler Tunus tiyatrosunun tematik çeşitliliğini artırarak ulusal repertuvarın güçlenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle el-Habîb Ebu'l-A'râs'ın yazdığı ve Ali b. İyâd'ın yönetmenliğini üstlendiği *Murâd es-Sâlis*, tarihsel ve psikolojik derinliği ile dikkat çekmiştir. Karakter çözümlemelerinin başarılı bir şekilde işlendiği belirtilen eserin Tunus tiyatrosunun edebî ve sanatsal boyutlarını daha ileri bir noktaya taşıdığı ifade edilmiştir.¹⁰⁵¹ Bu tiyatro eserine dair yapılan değerlendirmeler ve incelemelerin Tunus tiyatrosunun o dönemdeki hızlı gelişimini ve aynı zamanda karşılaştığı zorlukları anlama açısından önemli bir perspektif sunduğu, onun gibi oyunların hem yerel hem de evrensel değerleri yansıtarak Tunus tiyatrosunun ulusal kimliğini güçlendirdiği belirtilmiştir.¹⁰⁵²

Hasan ez-Zumerlî 1965 yılında kaleme aldığı bir yazısında Arap dünyasında ulusal tiyatro oluşturma çabalarının bireysel girişimlerle sınırlı kalarak süreklilik kazanamadığını, ulusal kimliği, toplumsal arzuları ve hayata bakışı yansıtan eserlerin az ve Arap milletinin tiyatro ihtiyacı karşılama yetersiz olduğunu dile getirmiştir. Ona göre tiyatro sadece metinle değil, oyunculuk ve yönetim gibi unsurlarla da ulusal kimliği yansıtmalı, geçici bir çözüm olan taklitler kısa sürede ortadan kaldırılmalıdır. Onun bu

¹⁰⁵⁰ er-Râ'î, 427.

¹⁰⁵¹ er-Râ'î, 427.

¹⁰⁵² Eserle ilgili değerlendirmeler için bk. er-Râ'î, 427-33.

düşüncesi 1970’li yıllarda İzzeddîn el-Medenî’nin tiyatro anlayışının somutlaşmasıyla mümkün hale gelmiştir. el-Medenî Arap toplumlarının duygu, düşünce, kültürel değer ve geleneksel anlatılarını onlara özgü bir biçim ve içerikle sahneye taşıma çabası içinde olmuştur.¹⁰⁵³ Bu anlayışın ilk örneklerinden biri 1968 yılında Semîr el-Ayâdî, Mahmud Arnâût ve Muhammed Recâ Ferhât’ın el-Medenî’nin *Hurâfât* adlı eserinde yer alan hikâyelerin birinden esinlenerek *Ra’su’l-Ğûl* adıyla sahneye uyarladıkları oyundur.¹⁰⁵⁴ Bu ve bunun gibi sahneye uyarlanan halk hikâyelerinin anlatıldığı tiyatro eserlerinin yalnız geniş halk kitlesini tiyatroya çekme maksadıyla değil aynı zamanda Tunus tiyatrosuna ulusal kimliğini kazandırma yolundaki önemli çabaların da bir parçası olarak kaleme alındığı değerlendirilmelidir.

Tüm bu bilgiler ışığında Medenî’nin bu yaklaşımı, Arap tiyatrosunun hem geleneksel mirası modern bir anlayışla birleştirme hem de özgün bir kimlik geliştirme çabalarını yansıtmakla birlikte tiyatronun yalnızca bir eğlence aracı değil, aynı zamanda toplumu ve bireyi anlamaya yönelik bir düşünsel araç olabileceğini ortaya koyan bir anlayış olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda el-Medenî’nin hem şekil ve içerik bakımından hem de yerel ve evrensel değerleri harmanlayan bu anlayışının özelde Tunus genelde Arap tiyatrosuna ve onun kimlik arayışına sunduğu katkının önemli olduğu ifade edilmelidir.

Tunus tiyatrosunda el-Medenî’nin yanı sıra yeni nesil yazarlar da dikkat çekmiştir. Semîr el-Ayâdî, *Atşân Yâ Sabâyâ*, *Hâzâ Faust el-Cedîd*, ve *Rihletu’s-Sindibâd* gibi eserleriyle modern temaları tiyatro sahnesine taşımıştır. Muhammed Recâ Ferhât ise *Cuhâ ve eş-Şarku’l-Hâir*, *Muhammed Ali el-Hâmmî* ve *Kelile ve Dimne* gibi eserlerinde tarihî ve kültürel öğeleri tiyatro formunda işlemeyi tercih etmiştir.¹⁰⁵⁵

Sonuç olarak, Tunus tiyatrosu 20. yüzyılın ikinci yarısında edebî, sanatsal ve kültürel açıdan önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Geleneksel anlatılarla modern tiyatro tekniklerini birleştiren yazarlar, ulusal kimliğe dayalı özgün bir tiyatro anlayışının oluşmasına zemin hazırlamış ve Tunus tiyatrosunun Arap dünyasındaki yerini güçlendirmiştir. Burada 20. Yüzyılda Tunus’taki tiyatronun durumu ve seyri hakkında bilgi verilerek bu dönem genel hatlarıyla çizilmiştir. Bu hususta söz konusu ortamın daha

¹⁰⁵³ er-Râî, 433.

¹⁰⁵⁴ er-Râî, 433.

¹⁰⁵⁵ er-Râî, 455-456.

iyi anlaşılması için Batılı anlamda Tunus tiyatrosunun doğuşu ve gelişimine katkıda bulunan Tunuslu sanatçı-yazarların önde gelenlerinden bazıları özellikle bu sanata katkıları, girişimleri ve tiyatroculukları özelinde ele alınacaktır.

3.4.1. Muhammed b. Ferhât el-Ce'âyibî (1878-1938)

Muhammed b. Ferhât el-Ce'âyibî'nin doğum tarihi devlet arşivinde 1876 iken bazı kaynaklarda 1878 yahut 1880 olarak kaydedilmiş olsa da genel kabul gören yaklaşıma göre 1878'de Tunus'un başkentinde Fransız himayesinin kurulmasından kısa bir süre önce dünyaya gelmiştir.¹⁰⁵⁶ İpek üretimiyle meşgul olan orta halli bir aileye mensup olan ve sömürgeci siyasi koşulların yoğun hissedildiği bir dönemde büyüyen yazar, Kuttâb'da başlayan eğitim hayatına Zeytûne'de devam etmiştir. Bu dönemde hem dokuma tezgâhında çalışmış hem de dönemin tanınmış âlimleri es-Sâdık Safer (ö.1931) ve Muhammed eş-Şâzelî İbnu'l-Kâdî'den (ö. 1917) sarf, nahiv, belâgat, fıkıh ve usûl gibi temel İslamî ilimleri tahsil etmiştir.¹⁰⁵⁷

Zeytûne'deki eğitiminin ardından gazeteciliğe ilgi duyan el-Ce'âyibî, 1904 yılında sömürge yönetiminin gazeteler için koyduğu mali teminat sistemi kalkınca haftalık siyasi, edebî ve bilimsel yazıların kaleme alındığı *es-Savâb* adlı gazeteyi kurarak yayın hayatına atılmıştı. Açıkta Tunus'taki milli direnişe destek veren bu gazete daha sonra on beş günde bir yayımlanmaya başlamış ve 1 Nisan 1904'ten 1938 yılına kadar aralıklarla yayımlanmaya devam etmiştir.¹⁰⁵⁸

Muhammed el-Ce'âyibî, gazetenin ardından 1906'da Sadrazam Hayreddin Paşa'yı takdir maksadıyla *Hayruddîn* adında edebî, tarihî ve dinî içeriklere yer veren aylık bir dergi çıkarmıştır. Dönemin reformist bakış açısını yansıtan bu dergi resimli olması ve Tunus edebiyatının ilk romanı *el-Heyfâ ve Sirâcu'l-Leyl*'e de sayfalarında yer vermesiyle dikkatleri üzerine çekmiştir.¹⁰⁵⁹ Ancak, bu yayınlar bazı dönemlerde Fransız sömürge makamlarının baskıları sonucunda kapatılmış veya uzun aralıklarla çıkmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁶ el-Medenî, es-Sekâncî, 29; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 500.

¹⁰⁵⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 500.

¹⁰⁵⁸ el-Medenî, es-Sekâncî, 29; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 500.

¹⁰⁵⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 501.

¹⁰⁶⁰ el-Medenî, es-Sekâncî, 29.

el-Ce'âyibî yazı üslubunda açık ve anlaşılır bir dile öncelik vermiş bu da kendisine geniş bir okur kitlesi kazandırmıştır. Ayrıca *es-Savâb* ve *Hayruddîn* dışında el-Beşîr el-Furtî'nin sahibi olduğu önce haftalık daha sonra günlük olarak yayımlanan ve 30 Temmuz 1907-1911 yılları arasında faaliyet gösteren *et-Tekaddum* gazetesinin yayınlanmasına da katkıda bulunmuştur. eş-Şâzelî el-Mûrâlî (ö.1934) ile dönüşümlü olarak köşe yazıları kaleme almıştır. Tunus'un ilk edebî derneği olan el-Verdiye'nin kuruluşuna da katkı sağlayan ve bu dernek bünyesinde genç yazarları teşvik eden el-Ce'âyibî, bu faaliyetleri esnasında sonrasında yetiyecek ünlü gazetecilere de hocalık yapmıştır.¹⁰⁶¹

Tunus edebiyatına ve gazetecilik geleneğine büyük katkılar sunan, eserlerinde dilsel ifadenin titiz kullanımını benimseyen ve gazetecilik üslubunun netliğini diğer edebî ürünlerine de yansıtan el-Ce'âyibî, edebî üslûbu ve nitelikli üretkenliği sayesinde modern Tunus edebiyatının öncüleri arasındaki yerini almıştır.¹⁰⁶² Özellikle hikâye türünün yaygınlaşmasına olan desteğinin yanı sıra Batı kaynaklı tiyatro ve roman çevirilerini de teşvik ederek Batı edebiyatından çevrilen çeşitli hikâye ve tiyatro eserlerinin Arapçaya kazandırılmasına önayak olmuş ve bu yönde yazarlara yayın olanakları sağlayarak Tunus'ta yeni nesil edebî türlerin gelişmesine ve edebî çeşitliliğin artmasına katkıda bulunmuştur. Fransızcadan çevrilen *Fedora* adlı eserin basımına katkıda bulunması da onun çeviri faaliyetlerine verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca Sâlih es-Suveysî el-Kayravânî'nin *el-Hayfâ ve Sirâcu'l-Leyl* adlı Tunus edebiyatının ilk romanı olarak kabul edilen eserini 1906'da *Hayruddîn* dergisinde yayımlaması da onun Tunus edebiyatına verdiği değeri ve bu edebiyattaki yerini göstermesi açısından önemli bir harekettir.¹⁰⁶³

el-Ce'âyibî'nin Tunus'ta tiyatro yazarılığını başlatan ilk isim olması, onun sanatsal yönünü açıkça ortaya koymaktadır. *es-Sultân beyne Cudrân Yıldız* adlı dört perdelik bu oyun yazar hayatı boyunca basılmıştır. Eser, dönemin 19. yüzyıl dramatik geleneğinden izler taşımakla birlikte Tunus'ta sahnelenen ilk Arapça tiyatro eserlerinden biri olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Yazarın hangi tarzdan esinlenerek kaleme aldığına dair bilgiye rastlanılmayan bu oyunda mutlak monarşi ile anayasal düzen arasındaki gerilim, Osmanlı coğrafyasında yaşanan tarihî gelişmeler ve toplumsal dönüşümler ele alınmıştır. Oyunun ilk kez 1909 Eylül'ünde Mısırlı İbrahim Hicâzî

¹⁰⁶¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 501.

¹⁰⁶² Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 500-501.

¹⁰⁶³ el-Medenî, es-Sekâncî, 29.

topluluğu tarafından Rossini Tiyatrosunda sahnelenmesi, Tunus'ta modern tiyatro geleneğinin gelişmesi adına önemli bir aşama olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁶⁴

Kendisinin ülke tarihindeki önemi, sadece edebî ve tiyatro sahasında değil, aynı zamanda Tunus millî hareketinin temel fikirlerini yayma ve davayı destekleme noktasında da belirginleşen el-Ce'âyibî, tiyatro çalışmaları ve gazetecilik faaliyetlerini sürdürmenin yanı sıra siyasetle de bağını koparmamıştır.¹⁰⁶⁵ el-Hizbu'l-Hurri'd-Dustûriyyi'l-Kadîm önderleriyle yaşadığı görüş ayrılıkları sonrasında, 1934'te Kasr Hilâl'de kurulan el-Hizbu'l-Hurri'd-Dustûriyyi'l-Cedîd'i desteklemiştir. Bu partiye olan bağlılığı sayesinde millî konsey üyeliğine gıyaben seçildiği de söylenmiştir.¹⁰⁶⁶ Kendisi millî hareketin sömürgeciliğe karşı yürüttüğü mücadelelerde önde gelen bir gazeteci ve siyasetçi kimliğiyle de tanınmıştır. Özellikle sosyalist çevrelerle girdiği diyalog, milliyetçilik ve İslamî düşünceyle kesişen sosyalist fikirlerin Tunus millî hareketi içindeki tartışmalarda yer bulmasına destek olmuştur.¹⁰⁶⁷ Bu bilgiler ışığında el-Ce'âyibî'nin gazetecilik-dergi faaliyetleri ve kaleme aldığı yazılar gibi edebî alandaki faaliyetler bütünüünün aynı zamanda millî hassasiyetle girilen çabalar olup Tunus'un bağımsızlığı yolundaki milli davanın savunulması noktasında araç niteliğinde olduğu söylenmelidir.

Hayatının son döneminde, 9 Nisan 1938'de yaşanan kanlı olayların hemen sonrasında Fransız sömürge yönetimi tarafından tutuklanmak istenmiş, ancak sağlık durumu nedeniyle bu gerçekleştirilememiştir. Kaynaklara göre Fransız polisi evine geldikten birkaç saat sonra vefat ettiği belirtilmiştir.¹⁰⁶⁸ Böylece 1938 yılında, doğduğu şehir olan Tunus'ta hayata gözlerini yuman el-Ce'âyibî, ardında Tunus'un millî mücadelesine ve edebiyatına yön veren önemli eserler bırakmıştır.¹⁰⁶⁹

3.4.2. Abdurrezzâk Karbâka (1898-1945)

Abdurrezzâk Karbâka'nın hayatı ve şairliği hakkında şiir bölümünde bilgi verilmiştir. Onun tiyatroya ilgisi ise gençlik yıllarında şiire paralel biçimde gelişmiştir.

¹⁰⁶⁴ el-Medenî, es-Seḫâncî, 29-32.

¹⁰⁶⁵ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 500-502.

¹⁰⁶⁶ el-Medenî, es-Seḫâncî, 29.

¹⁰⁶⁷ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 500-501.

¹⁰⁶⁸ el-Medenî, es-Seḫâncî, 29.

¹⁰⁶⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 502.

Tunus'ta yaşanan toplumsal ve siyasal çalkantılar, tiyatro sanatını hem ifade aracı hem de kimlik mücadelesi zemini hâline getirmiştir. Söz konusu dönemde farklı sanat çevreleri, Fransız sömürge idaresinin kısıtlayıcı politikalarına karşın, yerel toplulukların kültürel varlığını korumaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Karbâka da sömürüye karşı yazar, yönetmen ve oyuncu olarak çok yönlü bir rol üstlenmiştir.

Karbâka, müzik ve tiyatro çevreleriyle kurduğu temas sayesinde Tunus tiyatrosunun önemli bir temsilcisi olmuştur. Özellikle *Tahte's-Sûr* diye bilinen edebî grupta yer almış, Habîbe Mesîka ve Mahmûd b. Âşûr gibi sanatçılarla çalışma fırsatı bulmuştur. 1919'da eş-Şehâmetu'l-'Arabîyye topluluğuna katılmış, ardından el-Hilâl adlı kendi topluluğunu kurmuştur. 1921'de Mısırlı sanatçı Muhammed İzzeddin ve Habîbe Mesîka ile birlikte Cezayir ve Fas'ta turnelere çıkarak Kuzey Afrika'da tiyatronun tanınmasına önemli katkılar sağlamıştır. George Abyad yönetimindeki Arap Temsil Topluluğu'nda sahne yönetimi ve oyunculuk konularında deneyim kazanmış, 1924'te Ali b. Kâmile'nin profesyonel tiyatrosunda mali ve sanat yöneticiliği görevini üstlenmiştir. Tiyatrocu Fadîle Haytemî'nin tiyatroya adım atmasına da vesile olmuştur.¹⁰⁷⁰

Vilâde İbn Zeydûn, Âişetu'l-Kâdira ve Emîretu'l-Mehdiyye adlı oyunlarını çeşitli toplulukların sahnelerine taşıyarak dönemin izleyicilerinde ilgi uyandırmayı başarmıştır.¹⁰⁷¹

Kaleme aldığı oyunlar, tarihî ve edebî konuları müzikal unsurlarla harmanlamakla öne çıkmaktadır. Bu eserlerde gerek Endülüs kültüründen ilham alan dramatik öğeler gerekse yerel anlatı motifleri gözlemlenmiştir. Müzik ve şiirin sahneyle iç içe geçmesi, izleyicinin dikkatini metinden koparmadan sürükleyici bir deneyim yaşamasını sağlamıştır. Onun sahne dili, klasik Arap edebiyatından beslenmekle birlikte, Tunus'a özgü sözlü anlatım geleneklerini de yansıtmıştır. Dolayısıyla tiyatro metinlerinde işlenen konu kadar, oyuncuların yorum biçimi ve seyirciyle kurulan etkileşim de önemli yer tutmuştur.¹⁰⁷²

Karbâka'nın yönetmenlik anlayışında dönemin önemli tiyatro ustalarından esinler görülmektedir. Sahne düzeni, dramatik metnin kısaltılması ve oyuncuların role adapte

¹⁰⁷⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

¹⁰⁷¹ Fadîle, 54-55; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

¹⁰⁷² Fadîle, 54-55; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

olması gibi temel alanlarda çağın önde gelen uygulamalarını benimsemiştir. Bununla birlikte, Karbâka'nın bilhassa müzikal ve şiirsel öğeleri oyunlarına ustalıkla yedirmesi dikkat çekmektedir. Dönemin sanatsal eğilimlerine paralel biçimde yerel dil ve ezgilerin kullanımı, oyunun doğrudan seyirciyle duygusal bağ kurmasını kolaylaştırmıştır. Tunus'ta o dönemde kadın sanatçıların sahnede görünürlük kazanması da Karbâka'nın çabalarıyla mümkün olmuştur. Farklı topluluklarda yer alan kadın oyunculara destek vererek tiyatro alanında çeşitlilik ve katılım anlayışının yayılmasına katkı sunmuştur.¹⁰⁷³

Sonuç olarak Karbâka, bölgedeki tiyatro kültürüne hem içerik hem de biçim olarak zenginlik katmıştır. Onun, yönetmenlik ve oyunculuğun yanı sıra yazar kimliğiyle de ön plana çıkması, Tunus tiyatrosunun profesyonelleşme yolculuğunda önemli bir basamak teşkil etmektedir. Onun sahneye taşıdığı eserler, hem dönemin kültürel hafızasında yer etmiş hem de sonraki kuşaklara esin kaynağı olmuştur.

3.4.3. Muhammed b. Ahmed el-Habîb (1903-1980)

Muhammed b. Ahmed el-Habîb, 20 Ağustos 1903 tarihinde Tunus'ta doğmuştur. Ailesi köken olarak Türk asıllıdır ve 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu döneminde başkent Tunus'a yerleşmiştir. Çocukluk yıllarını Turbetu'l-Bây Sokağı'ndaki aile evinde geçiren el-Habîb, hayatının sonuna kadar bu evde yaşamıştır. Gençlik yıllarında "et-Turkî" lakabını alan yazar, eğitim ve kültür hayatının şekillenmesinin ardından kendisine daha uygun gördüğü "el-Habîb" lakabını kullanmış ve onunla tanınmıştır.¹⁰⁷⁴

İlk eğitimini ez-Zeytûne'de almış, ancak eğitimini tamamlamadan oradan ayrılarak Şeyh Muhammed Menâşû'nun idaresindeki el-Medresetu'l-İrfâniyye'de öğretmenlik yapmaya başlamıştır.¹⁰⁷⁵ Bu dönemde, özellikle Arap edebiyatına ve klasik metinlerin analizine duyduğu ilgi derinleşmiş, dil hâkimiyetini geliştirerek dönemin en yetkin kalem erbapları arasındaki yerini almıştır.¹⁰⁷⁶ Eğitim hayatı boyunca Arap-İslam kültürü ve Tunus'un bağımsızlık mücadelesi için çalışan yazar öğrencilerine de bu bilinci aşlamak için çaba sarfetmiştir.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 525.

¹⁰⁷⁴ el-Medenî, es-Sekâncî, 69.

¹⁰⁷⁵ el-Medenî, es-Sekâncî, 69; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 608.

¹⁰⁷⁶ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 608.

¹⁰⁷⁷ el-Medenî, es-Sekâncî, 69.

el-Habîb, 1920 yılında gazetecilik kariyerine editör olarak başlamış, Beşîr el-Hankî idaresindeki *Lisânu's-Şa'b* gazetesinde ve ez-Zeytûne'de tarafından çıkarılan *el-Bedr* dergisinde yazılar yazmıştır. Hocası Menâşû'nun da desteğiyle editörlüğünü üstlendiği bu dergiye yayın hayatı boyunca emek vermiştir. Bu yayınlardaki yazılarında Tunus'un bağımsızlık mücadelesine destek veren ve halkın bilinçlenmesine yönelik yazılar kaleme almıştır.¹⁰⁷⁸

Bunun yanı sıra, eğitim alanında da önemli katkılar sunarak *Lubbu't-Târih*, *Dersu'n-Nahv*, *Durûsu'l-Fıkh ve't-Tevhîd*, *Arap Edebiyatından Seçme Parçalar* gibi ders kitapları yazmış, aynı zamanda *Besâle Turkiyye* ve *Vataniyyetu'l-Etrâk* başlıklı hikâyeleriyle de edebî üretkenliğini ortaya koymuştur.¹⁰⁷⁹

1930 yılında Adalet Bakanlığı bünyesinde memur olarak görev yapmaya başlamış, 1947 yılına kadar şer'î mahkemelerde Hanefî mezhebine göre görülen davalarla ilgilenmiştir. Bu süreçte İslam Şeyhliği Divanında önemli görevler üstlenmiş, hukuk alanındaki bilgi birikimini artırmıştır. 1950 yılında avukatlığa yönelmiş ve hukuk kariyerini sürdürmüştür. Bu dönemde, bağımsızlık mücadelesine katkıda bulunan hukuki reformları savunmuş, çeşitli davalarda aktif rol almıştır.¹⁰⁸⁰

Tiyatroya ilgisi 1921'de George Abyad'ın tiyatro topluluğunun Tunus'a gelişi ile başlamış, onun rehberliğinde sahne yönetmenliği, prova teknikleri gibi konularda kendini geliştirmiştir. Bu konudaki ilk teşebbüsü bazı tiyatro metnlerinin Arapçaya tercümesi ve tashihi olmuş, akabinde bunların prova edilmesi ve son düzenlemeleri yapılarak sahneye koyulması gibi profesyonelliğe evrilen bir süreçle çalışmaları devam etmiştir.¹⁰⁸¹

el-Âdâb topluluğunu desteklemiş, 1923'te et-Temsîlu'l-Arabî topluluğunda yönetmen yardımcısı olmuş, ardından 1925'te Hevâtu'l-Fenn'in başkanlığına seçilmiştir. 1927'de el-Müstakbelu't-Temsîlî'nin genel sekreterliğine, 1930'da es-Se'âde topluluğunun sanat yönetmenliğine getirilmiş, 1935'te *Arap Tiyatrosu*'na geri dönmüştür. 1936'da kurulan el-İttihâdu'l-Mesrahî'de tiyatro metnlerinin seçimi ve hazırlanması aşamalarının denetlenmesinde çalışmıştır.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁸ el-Medenî, es-Sekâncî, 69; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 608.

¹⁰⁷⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 608.

¹⁰⁸⁰ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 608.

¹⁰⁸¹ el-Medenî, es-Sekâncî, 70.

¹⁰⁸² el-Medenî, es-Sekâncî, 70-71; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 608.

1932’de *en-Nahda* gazetesinde Tunus’taki Arap tiyatrosu tarihi üzerine kaleme aldığı eleştirel yazıları, tiyatro tarihi üzerine yapılacak araştırmalar için temel kaynak niteliği teşkil eden el-Habîb, tiyatro yazarlığında da en üretken isimlerden biri olmuştur. Arapçaya çevirdiği eserlerin yanı sıra klasik ve tarihi konulara eğilen eserler kaleme almış ve başka yazarları da tiyatro yazmaya teşvik etmiştir.¹⁰⁸³ En önemli oyunları arasında *Ruy Blas* (Sâlih Rıza el-Ahmer ve Muhammed el-Habîb çevirisi), *el-Ehdeb* (el-Beşir el-Metehennî ile ortak çeviri), *es-Seffâh*, *el-Abbâse Uhtu’r-Raşîd*, *el-Vâsık Billâh el-Hafîsî*, *Fethu Fâris*, *er-Raşîd ve’l-Berâmike*, *Emîru Sicilmâse*, *Târik b. Ziyâd*, *Cîlu’l-Yevm* gibi eserler bulunmaktadır.¹⁰⁸⁴ Bu oyunların bazılarını yeniden gözden geçirerek sahnelemiştir.

Muhammed el-Habîb 1938/1939’da el-Kevkeb et-Temsîlî topluluğu üyelerinin yeni kuruldukları için tecrübe ve birikimlerinden yararlanmak üzere ona teklif ettikleri yöneticiliği kabul etmiştir. Henüz tiyatro deneyimi olmayan bu gençlere sadece tiyatro ve sahne sanatları eğitimi vermekle kalmamış, tarih bilinci, dil şuuru, vatan sevgisi gibi değerleri aşıl原因an bir rehber de olmuştur. Onun yönlendirmesi ve kararlarıyla bu topluluk bir tiyatro enstitüsüne dönüşmüştür.¹⁰⁸⁵ Bu ve bunun gibi çok sayıda üstlendiği görevle Tunus tiyatrosunun kurumsallaşmasına yönelik önemli adımlar atmıştır.

Tunus kültür sahnesinde önemli bir yere sahip olan el-Habîb, el-Ma’hedu’r-Raşîdî (*Raşîdî Enstitüsü*)’ne katılarak Tunus şarkılarının korunması ve kalitesinin artırılması için çalışmalar yapmıştır.¹⁰⁸⁶ Kültürel kimliğin korunmasına büyük önem vermiş, sanata olan katkılarıyla dönemin en etkili isimleri arasında yer almıştır.¹⁰⁸⁷ Tiyatro eğitimi ve sanata katkılarıyla birçok genç oyuncunun yetişmesine öncülük etmiş, Tunus tiyatrosunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır.¹⁰⁸⁸

1960’lı yıllardan itibaren etkinliği azalmış olsa da tiyatro, edebiyat ve gazetecilik alanında bıraktığı miras Tunus kültür tarihinde önemli bir yer edinmiştir. 6 Şubat 1980’de vefat eden el-Habîb, yaşamı boyunca onur ve azimle çalışmış, maddi sıkıntılar çekse de sanat ve kültüre katkıda bulunmaya devam etmiştir. Özellikle *el-Vâsık Billâh el-Hafîsî*

¹⁰⁸³ el-Medenî, es-Sekâncî, 71; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 608.

¹⁰⁸⁴ el-Medenî, es-Sekâncî, 72; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 608.

¹⁰⁸⁵ el-Medenî, es-Sekâncî, 72; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 608.

¹⁰⁸⁶ Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 608.

¹⁰⁸⁷ el-Medenî, es-Sekâncî, 69.

¹⁰⁸⁸ el-Medenî, es-Sekâncî, 73.

oyunu 20. yüzyıl Tunus tiyatrosunun en seçkin eserleri arasında yer almış ve uzun süre sahnede kalma başarısı göstermiştir.¹⁰⁸⁹

3.4.4. Ahmed b. Süleyman Hayreddin (1905/6-1967)

Ahmed b. Süleyman Hayreddin, 1905/1906 yılında Başkent Tunus'ta Türk kökenli olduğu düşünülen bir ailede dünyaya gelmiştir. Osmanlı Devleti nezdinde sefaret görevini tamamlayan, Vezir Yusuf Sâhib et-Tabî'in yanında Tunus'a gelen, Hammûde Paşa'nın hizmetine giren ve daha sonra idarî görevlerde yükselerek Beylik Sarayına kâhya olarak atanan dedesinin ismiyle yaşamıştır.¹⁰⁹⁰

Ahmed Hayreddin, küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmuş ve okumalar yapmış, devrin önde gelen simalarından ve hocalarından ders almıştır. İlk eğitimine Kuttâb'da başlamış ve 1926 yılında Zeytûne'den mezun olmuştur. Yine de aldığı eğitimin eksik olduğunu hissederek klasikten moderne bütün Arap edebiyatı tarihi ve özellikle göç edebiyatı üzerine derin okumalarının yanı sıra Arapçaya çevrilen Batı edebiyatı eserlerini de okuyarak farklı türlerde bilgi sahibi olmuştur. 1927 yılında el-Medresetu'l-İrfâniyye'de Arapça öğretmenlik görevine başlayan Hayreddin, burada meslektaşları Hasan ez-Zumerlî ve Muhammed es-Sâlih el-Mihyedî ile yakın ilişkiler kurmuştur.¹⁰⁹¹ Bir yandan öğretmenlik yaparken diğer taraftan şiir, edebiyat, radyo ve tiyatro alanlarına özgü faaliyet gösteren çeşitli medrese, meclis ve kulüplerdeki ders halkalarına katılarak yoğun okuma, araştırma ve yazma faaliyetleriyle kendini geliştirmeye devam etmiştir. Örneğin bu süreçte, klasik Arap şiirine olan ilgisini artırmış ve *el-Haldûniyye*'de şair Muhammed eş-Şâzelî Haznedâr'dan aruz dersleri alarak Arap şiirinin vezinlerine hâkim olmuştur. Ayrıca, 1933 yılında el-'Attârîn Okulunda Şamlı müzik hocası Ali ed-Derviş el-Halebî'den müzik eğitimi almıştır.¹⁰⁹²

Edebiyat kulüplerine sık sık giderek dönemin entelektüel ortamında oynadığı aktif rolünün sosyal ve edebî kişiliğinin tesisine önemli katkısı olduğu görülen Hayreddin, bu donanımları neticesinde 1941'den 1960'a kadar Zeytûne'de genel yönetici olarak çalışmış, ardından Tunus Ulusal Radyosunda görev almıştır.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁹ el-Medenî, es-Sekâncî, 73.

¹⁰⁹⁰ Uşmân el-Ka'âk, *Eğânî Ahmed Hayrûddîn*, Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, Tunus 1968, 7.

¹⁰⁹¹ el-Medenî, es-Sekâncî, 157.

¹⁰⁹² el-Ka'âk, 8-14; el-Medenî, es-Sekâncî, 157.

¹⁰⁹³ el-Medenî, es-Sekâncî, 158; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 759.

Ahmed Hayreddin, edebiyat dünyasına şiirle giriş yapmış ancak zamanla tiyatroya yönelerek 1930’lu yıllarda tiyatro oyunları yazmaya başlamıştır. Bu süreçte tiyatro gruplarıyla yakın ilişkiler kurarak oyun metinlerini adapte etme, düzenleme ve oyuncuların ezber sürecine yardımcı olma gibi görevler üstlenmiştir. 1937 yılında el-İttihadu’l-Mesrahî (Tunus Tiyatro Birliği)’nin düzenlediği yarışmada *el-Kâhine* adlı tiyatro eseri ile birincilik ödülü kazanmış ve bu oyun aynı yıl sahnelenmiştir. Ardından, 1939 yılında Shakespeare’in *Measure for Measure* eserinden uyarladığı *Semenu’l-Afâf* ile bir başka ödül daha almıştır.¹⁰⁹⁴ 1948’de Tunus Belediyesi’nin düzenlediği tiyatro yazarlığı yarışmasında *Bedru’d-Dücâ ev ile Mısr* adlı eseriyle birincilik kazanmış ve eser 1949-1950 yıllarında Tunus ve Cezayir’de sahnelenmiştir.¹⁰⁹⁵

1959 yılında yayınlanan *el-Mesrah* dergisinin Eylül sayısında Fasih Arapça ile Halk Dili Arasında Tunus Tiyatrosu başlıklı bir makale kaleme alarak tiyatro diline ilişkin düşüncelerini paylaşan Ahmed Hayreddin, tiyatronun toplumsal bilinç oluşturmadaki gücünü fark ederek eserlerini Tunus halkının anlayabileceği bir dille yazmaya yönelmiştir. Bu doğrultuda tiyatro yazarlığı süresince kaleme aldığı tiyatro, şiir, şarkı gibi yazılarında hem fasih Arapça hem de halk dili arasında denge kurmaya çalıştığı açıkça görülmektedir.¹⁰⁹⁶ Nitekim tiyatroyu halkı eğlendirmenin yanında onları bilinçlendirmek ve eğitmek için bir araç olarak kullanan yazarın Tunus lehçesiyle kaleme aldığı *ه شد* *كسرت الكأ، آه من بابك وحماتي، العزوزة هازرها الواد* gibi eserleri büyük ilgi görmüştür. *الحاج كلوف في الحمام* adlı oyunu iki tiyatro sezonunda 186 kez sahnelenerek önemli bir başarı elde etmiştir. Aynı zamanda Tunus’un güneyinde Fransız sömürgeciliğine karşı direnen kahramanlarda *الدغباحي* (ed-Değbâcî) diye anılan halk kahramanı hakkında kaleme aldığı tiyatro eseri 60’lı yıllarda Tunus televizyonunda sahnelenerek geniş bir izleyici kitlesine ulaşmıştır. Bu eserleriyle hem tarihsel kahramanlık anlatılarını hem de klasik tiyatro öğelerini Tunus tiyatrosuna kazandırmıştır. *el-Beşîr el-Methenî* ile *سیدی حاضر یاشکابا* oyununu Tunus tiyatrosuna uyarlaması, Nûreddîn b. Ömar ile birlikte *أحذب أو كازيمودو* (Kuasimodo yahut Notre Dame’ın Kamburu) adlı eseri Arapçaya uyarlamasının yanı sıra Fransız klasik tiyatrosunun önemli eserlerinden Pierre Corneille’in *Le Cid* eserinin bir bölümünü Arapçaya çevrilen metinlerden yararlanarak şiir formunda yeniden

¹⁰⁹⁴ el-Medenî, es-Sekâncî, 158.

¹⁰⁹⁵ el-Medenî, es-Sekâncî, 158; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 758.

¹⁰⁹⁶ el-Medenî, es-Sekâncî, 158; Komisyon, *el-Mevsû’a*, I, 758.

yazması onun özgün bir tiyatro yazmakla kalmayıp yeni adapte ve çeviri faaliyetlerine devam ederek Tunus tiyatrosunun repertuvarını genişlettiğini ve belleğini canlı tuttuğunu da göstermektedir.¹⁰⁹⁷

Sadece sahneye değil aynı zamanda radyoya tiyatro eserleri yazarak Tunus'ta radyo tiyatroculuğunun gelişimine katkıda bulunan yazarın 140 bölüm halinde radyo için yazmış olduğu *الحاج كلوف* serisi dikkatleri çekerek ülke genelinde çeşitli tiyatro toplulukları tarafından sahnelenmekle kalmamış ayrıca televizyonda da yayınlanmıştır. Halk dili ve fasih Arapçayla radyo için yazdığı çok sayıda tiyatrosundan bazıları şunlardır: *Câbiru'l-'Aserât*, *Adâletu'l-Kader*, *Batal Lâ Yemût*, *Filistîn*, *Tâyib lillâh*, *Hamlu'l-Cemâ'a Rîş*.¹⁰⁹⁸

Tiyatroculuğu kadar müzik ve radyo alanında da üretken olan Ahmed Hayreddin, 25 yıl boyunca yine iki dilli olarak 240'tan fazla şarkı sözü kaleme alarak geniş bir dinleyici kitlesine hitap etmiştir. Özellikle Tunus halk diliyle şarkı sözleri yazmada usta olarak kabul edilen Hayreddin'in Mahmûd Burgîba, Abdurrezzâk Karbâke ve Ali ed-Du'âcî gibi sanatçılarla Tunus müziğine ivme kazandırdığı görülmektedir.¹⁰⁹⁹

Sonuç olarak, Hayreddin'in tiyatroculuğu, hem sahne sanatlarına duyduğu büyük ilgiyi hem de halkla doğrudan iletişim kurma arzusunu yansıtmaktadır. Eserleri, Tunus'un toplumsal yapısını ve halkın kültürel kodlarını tiyatro sahnesine taşıyarak geniş bir kitleye ulaşmıştır. Hem klasik Arap edebiyatına hem de Batı tiyatrosuna hâkimiyeti sayesinde, tiyatro yazarlığında yenilikçi bir yaklaşım benimsemiş, özellikle halk dilini ve gündelik yaşamı sahneye taşımasıyla önemli bir yer edinmiştir. 25 Temmuz 1967 tarihinde vefat eden yazarın tiyatro eserleri, bugün dahi Tunus tiyatro geleneğinin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁰⁰

3.4.5. Ali Du'âcî (1909-1949)

Hikâye bölümünde hayatı ve hikâyeciliğinden bahsedilen Ali Du'âcî'nin tiyatro anlayışı, sömürge dönemi Tunus'unda toplumsal ve kültürel dönüşümün hız kazandığı bir ortamda filizlenmiştir. Bu dönem, bir yandan ulusal kimliğin korunması adına Arapça tiyatro metinlerinin güçlenmesine zemin hazırlamış, öte yandan da mizahi ve eleştirel üslubun sanatsal ifade alanı bulmasına imkân tanımıştır. Du'âcî, kaleme aldığı sahne

¹⁰⁹⁷ el-Medenî, es-Sekâncî, 158-59; Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 758-59.

¹⁰⁹⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, I, 759.

¹⁰⁹⁹ el-Medenî, es-Sekâncî, 159.

¹¹⁰⁰ el-Ka'âk, 20; el-Medenî, es-Sekâncî, 159.

oyunlarında ve radyo skeçlerinde dönemin toplumsal çelişkilerini yansıtmış, böylelikle Tunus tiyatrosunun modernleşme sürecine önemli katkıda bulunmuştur. Tiyatro yapıtlarının büyük bölümü güldürü öğeleriyle bezenmiş olup, bu yaklaşım dönemin sosyal sıkıntılarını hafif bir üslupla aktarma amacı gütmüştür. Söz konusu güldürü yaklaşımı, toplumu yansıtan tipik karakterler üzerinden mizahi bir eleştiri getirmeyi sağlamıştır.¹¹⁰¹

Sömürge yönetimi altında ülkede, resmî ya da yarı resmî kurumlarca desteklenen tiyatro etkinlikleri sınırlı kalmıştır. Bu nedenle sanatçılar, dönemin sosyal ve siyasi sorunlarını sahneye yansıtabilmek için özel topluluklar ya da cemiyetler bünyesinde çalışmalar yürütmüştür. Ali Du'âcî da benzer şekilde, farklı kumpanyalar ve arkadaş çevreleri aracılığıyla eserlerini seyirciyle buluşturmuştur. Yazdığı sahne metinlerinde, Tunus'un günlük yaşamındaki aksaklıklar yer yer karikatürize edilmiş, yer yer gerçekçi bir üslupla ele alınmıştır. Bu üslup, tiyatronun eğlence kaynağı olmasının yanı sıra dönemin toplumsal bilinçlenmesine de hizmet etmiştir.¹¹⁰²

Ali Du'âcî, dönemin baskın eğilimlerinden biri olan müzikal tiyatro biçimine de ilgi göstermiştir. Çünkü 1930'lardan 40'lara dek Tunus tiyatrosunda müzik ile tiyatronun iç içe geçtiği, özellikle de "operet" adı verilen türlerin sahnelendiği görülmektedir. Bu tür oyunlar, toplumsal eleştiriye ezgiler ve şarkılar eşliğinde sunarak seyircinin kolayca benimseyebileceği bir atmosfer oluşturmuştur. Du'âcî'nin kaleme aldığı müzikal veya güldürü nitelikli oyunlar, canlı performanslarda halk ile etkileşimi artırmış, böylece tiyatroyu daha geniş kitlelere ulaştırmıştır.¹¹⁰³

Yazar, mizaha dayalı metinlerinde ele aldığı karakterleri çoğunlukla Tunus'un kentsel yaşamından seçmiştir. Sıradan insanların geçim kaygıları, aile ilişkileri ve mahalle hayatı gibi konuları işleyerek yerel dil ve kültür öğelerine vurgu yapmıştır. Böylece Tunus Arapçasının sahneye taşınmasına ve günlük konuşma üslubunun tiyatrodaki kendine özgü bir anlatım biçimine dönüşmesine öncülük etmiştir. Bu yaklaşım hem dönemin Fransız etkisine karşı kültürel direnç niteliği taşımış hem de tiyatro metnlerinin otantik ve samimi bir hava kazanmasını sağlamıştır.¹¹⁰⁴

¹¹⁰¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 40.

¹¹⁰² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 41.

¹¹⁰³ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 41.

¹¹⁰⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 41.

Du‘âcî, pek çok eserinde hafif ve eğlenceli görünümlü bir anlatımla, aslında derin toplumsal meseleleri irdelemiştir. Onun oyunlarında; sınıfsal çelişkiler, geleneksel anlayış ile modernleşme arasındaki çatışmalar, işsizlik ve geçim derdi gibi konular hiciv yoluyla sahneye yansıtılmıştır. Bu yönüyle eserleri, sıradan izleyicinin kolaylıkla özdeşleşebileceği durum ve karakterler aracılığıyla örtük bir eleştiri alanı oluşturmuştur. Tiyatro salonlarında veya radyo skeçlerinde alaycı bir dille sahnelenen bu meseleler, Fransız sömürge yönetimi süresince halkın kendi değerleri etrafında birleşmesinde etkili olmuştur.¹¹⁰⁵

Dönemin sosyokültürel koşulları, tiyatronun aynı zamanda ulusal kimliği pekiştiren bir işlev kazanmasına yol açmıştır. Zîra Tunuslu aydınlar ve sanatçılar, Arapça tiyatro metinleriyle dilsel ve kültürel özgünlüğü savunmayı hedeflemiştir. Du‘âcî’nin oyunlarında sıkça rastlanan yerel anlatım kalıpları, şarkılar ve tekerlemeler, sömürge yönetiminin baskıcı uygulamalarına karşı yerel kültürün canlılığını korumuştur.¹¹⁰⁶

Du‘âcî, radyo üzerinden yayınlanan skeçleriyle de devrinin önemli bir sesi hâline gelmiştir. Radyo, dönemin kitle iletişim araçları arasında hızla yaygınlaşan bir mecradır. Bu mecra da yayınlanan kısa mizahi oyunlar, tiyatronun etkisini sadece sahneye sınırlı bırakmamış, geniş bir dinleyici kitlesine ulaşmasını mümkün kılmıştır. Du‘âcî’nin radyo skeçleri, gündelik hayatın eleştirel bir panoramasını sunarken aynı zamanda halkın dikkatini toplumsal sorunlara çekmiştir. Mizahın, baskı altında yaşayan toplumlarda bir tür “güvenli eleştiri” yöntemi olarak kullanılması, onun teatral eserlerinde ve radyo yayınlarında belirgin biçimde görülmektedir.¹¹⁰⁷

Du‘âcî’nin tiyatro alanındaki en önemli katkılarından biri de güncel konuları sahneye taşıma cesareti olmuştur. Dönemin birçok metninde görülen geleneksel motiflerle yetinmeyip, geçim sıkıntısı, kadın-erkek ilişkileri veya işçi hakları gibi meseleleri ele alması, eserlerini yaşadığı çağın tanıklığına dönüştürmüştür. Böylece, Fransız kolonyal dönemin zorlayıcı şartları altında halkın ilgisini çekmiş ve onların gündemine doğrudan temas etmiştir. Tüm bu nedenlerle, Ali Du‘âcî’nin tiyatrosu hem

¹¹⁰⁵ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 41.

¹¹⁰⁶ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 41.

¹¹⁰⁷ Komisyon, *el-Mevsû‘a*, II, 41.

tarihsel bağlamda incelenmesi gereken bir yerellik sunmuş hem de ilerleyen yıllarda modern Tunus tiyatrosuna kapı aralamıştır.¹¹⁰⁸

Sonuç olarak, Ali Du'âcî'nın tiyatro çalışmaları, Fransız sömürge yönetimi altındaki Tunus'ta kültürel kimliği yaşatma, sosyal problemlere eleştirel bir bakış sunma ve geleneksel motifleri modern mizah anlayışıyla harmanlama bakımından öncü bir nitelik taşımıştır. Kaleme aldığı oyunlar, müzikal komedi türünde verdiği örnekler ve radyo skeçleri, Tunus tiyatrosunun gelişim sürecinde iz bırakmıştır. Bu üretkenlik, tiyatronun yerel dil ve kültür öğelerini sanatsal bir dille ifade etme amacını somutlaştırmıştır. Böylece onun katkıları, döneminin ötesinde bir sanatsal değer olarak modern Tunus edebiyat ve tiyatro tarihindeki seçkin yerini korumaktadır.

3.4.6. Halîfe b. Muhammed es-Sitanbûlî (1919-1948)

Halîfe b. Muhammed es-Sitanbûlî, 15 Nisan 1919'da Monastır'da dünyaya gelmiş, yün dokumacılığıyla geçimini sağlayan ve onun eğitimine önem veren bir ailede büyümüştür. İlköğrenimini 1933 yılında memleketindeki el-Medrasetu'l-İlmiyye'de tamamladıktan sonra Zeytûne'ye girmiş, burada beş yıl süren eğitimin ardından mezun olmuş ancak Zeytûne'deki eğitimini devam ettirmeyerek henüz genç yaşta tiyatroya yönelmiştir.¹¹⁰⁹

Tiyatroya olan ilgisi, Zeytûne'deki öğrencilik yıllarında başlamış ve bu dönemde tiyatro topluluklarıyla temas kurarak sahne sanatlarına dair derinlemesine bir birikim edinmek için vaktini dönemin tiyatro toplulukları arasında dolaşp gözlem yaparak geçirmiştir. Bu dönemde eş-Şâzelî Ca'fûra'nın yönetimindeki bir grupta arkadaşı Muhammed Binzertî ile birlikte sahneye çıkmaya başlamıştır.¹¹¹⁰ Daha sonra başkente taşınmış, burada genç oyuncular ve tiyatroya meraklı kişilerle tanışarak aralarında el-Muncî Selâme ve İbrâhim el-Mihvâşî gibi isimlerin de bulunduğu sanatçılarla bir araya gelmiştir. Ayrıca, Muhammed el-Habîb'in yönettiği el-Kevkebu't-Temsîlî cemiyetinde yer aldıktan kısa bir süre sonra tiyatro yazarlığına yönelerek radyo için *Ömer b. Ebî Rabîa* ve *Zâlim Debşelîm* gibi oyunlar kaleme almıştır.¹¹¹¹

¹¹⁰⁸ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 41.

¹¹⁰⁹ el-Medenî, es-Sekâncî, 265; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 136.

¹¹¹⁰ er-Râî, 424.

¹¹¹¹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 136.

es-Sitanbûlî 9 Nisan 1938 olaylarının ardından Kayravân'a taşınmış ve burada vefatına dek on yıl boyunca çalışacağı Ağlebîler tiyatro topluluğuna katılmıştır. Bu grubun önemli üyelerinden biri olarak gerek kendi yazdığı gerek klasiklerden uyarlanan oyunların sahne hazırlığının yanı sıra bu oyunlarda oyunculuk, yönetmenlik ve eğitimlik gibi görevlerle sanatını sürdürmeye devam etmiştir. Başkentten uzak olsa da Tunus'taki tiyatro çevreleriyle bağlantısını koparmayan oyuncunun *Ziyâdetullah el-Ağlebî* adlı eseriyle el-Kevkebu't-Temsîlî tiyatro topluluğunun 1940'da düzenlediği oyun yazma yarışmasına katılması, tiyatro yazarlığına devam etmesinde önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur.¹¹¹² Bu sürecin ardından edebî üretimini artırarak tarihî ve toplumsal içerikli oyunlar kaleme alan yazarın *el-Muizz li-Dînillâh es-Sanhâcî* adlı tarihî oyunu 1944'te el-Kevkebu't-Temsîlî tarafından düzenlenen yarışmada birincilik ödülü almış ve başkentteki Belediye Tiyatrosunda aynı grup tarafından sahnelenmiştir.¹¹¹³ es-Sitanbûlî o tarihten itibaren sağlam kurgu, başarılı sahneleme ve diyaloglarıyla tiyatro yazarlığına devam ederek Tunus tiyatrosunu zenginleştirmiştir.¹¹¹⁴

Halîfe es-Sitanbûlî 'nin Tunus yerel lehçesiyle yazdığı oyunlarında, çağdaş toplumsal sorunları ele aldığı ve bunu yaparken eğitici, ahlaki ve toplumsal dönüşümü hedefleyen bir üslup benimsediği görülmüştür. *Ene'l-Cânî*, *Âhhh Fulûsî*, *A'rif İşkûn Tuḥâlî*, *Za'ma Tafrahadu'l-Eyyâm*, *el-İntikâmu'r-Rahîb* gibi oyunlar bunlar arasında sayılmış olup bunlardan *el-İntikâmu'r-Rahîb* adlı eserinin Ali el-Cârîm'in *Seyyidu'l-Kusûr* adlı eserinden uyarlandığı ve el-Beşîr el-Methenî başkanlığında 1947'de kurulan Tûnis el-Mesrahiyye Cemiyetinin sahnelediği ilk oyun olduğu belirtilmelidir.¹¹¹⁵

Dört perdelik tiyatro oyunu *el-Muizz li Dînillâh es-Sanhâcî*, Kültür İşleri Devlet Sekreterliği tarafından yayımlanan *Mecelletu'l-Mesrah ve's-Sînema* 'nın ikinci sayısında, üç perdeden oluşan *Kal'a Taḥterik* 1976 tarihli *Kültürel Hayat Dergisi* 'nin 5. sayısında yayınlansa da; defalarca kez sahnelenmesine rağmen çoğu eserinin uzun süre yayınlanmadığı zikredilmiştir.

¹¹¹² Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 136.

¹¹¹³ er-Râ'î 424; el-Medenî, es-Sekâncî, 265.

¹¹¹⁴ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 137.

¹¹¹⁵ el-Medenî, es-Sekâncî, 265-66; Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 137.

Îlâ Ğirnâta, *el-Ĥubbu'l- 'Uzrî* ev 'Ömer b. Ebî Rebî'a, *Maşra'u't-Ṭuġât*, el-Muncî Selâme ile birlikte uyarladığı *İntişâru'l-Fağile* kaynaklarda zikredilen diğer eserlerinden bazılarıdır.¹¹¹⁶

es-Sitanbûlî'nin oyunları, yaşadığı dönemde büyük ilgi görmüş, ölümünden sonra da tiyatro toplulukları tarafından sahnelenmeye devam etmiştir. Radyo için de oyunlar kaleme almış ve bu sayede eserleri daha geniş bir dinleyici kitlesine ulaşmıştır. Sanatına olan tutkusu nedeniyle sağlığını ihmal eden yazar verem hastalığına yakalanınca tiyatrodan uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Tedavi amacıyla gittiği Fransa'da 3 Aralık 1948'de henüz 29 yaşındayken yaşamını yitirmiştir. el-Medenî, kendi yoksulluğuna rağmen Tunus'taki tiyatro sanatı adına kaygılanarak sonsuz özveri ve tutkuyla çalıştığını vurgulamış ve belki de Tunus'un 20. asrın 40'lı yıllarında yetiştirdiği en parlak ve en üretken tiyatro yazarı olduğunu söyleyerek erken yaşta vefatını Tunus tiyatrosu için büyük bir kayıp olarak addetmiştir.¹¹¹⁷ er-Râ'î ise onun Tunus'ta yerel tiyatro geleneği ve sanatının güçlenmesinde öncü bir rol üstelendiğini söyleyerek Tunus tiyatrosunun gelişiminde önemli bir yeri olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹⁸

es-Sitanbûlî'nin vefatının ardından Tunus'taki sanat çevreleri, cenazesinin ülkesine getirilmesi için yoğun çaba göstermiştir. Cem'iyetu's-Şebâbi'l-Edebiyyi'l-Munastîrî (Munastır Genç Edebiyatçılar Cemiyeti) önderliğinde bir komite oluşturulmuş ve 4 Ekim 1949'da *Maşra'u Kleopatra* adlı oyunun sahnelenmesiyle cenazenin nakli için maddi kaynağın bir kısmı buradan temin edilmiştir. Nihayetinde, Mart 1950'de naaşı Tunus'a getirilerek Munastîr'da babasının yanına defnedilmiştir.¹¹¹⁹

3.4.7. Ahmed b. Muhtâr el-Vezîr (1912-1983)

Şiir kısmında hayatı ve şairliği hakkında bilgi verilen Muhtâr el-Vezîr 1940'lı yıllardan itibaren tiyatroya büyük bir ilgi duymaya başlamıştır. el-Vezîr, Tunus'ta faaliyet gösteren tiyatro topluluklarıyla iş birliği yaparak yazdığı oyunlarını sahneye koymuştur. İlk önemli tiyatro eserlerinden biri olan *Emîretu'l-Kal'a*, el-İttihâdu't-Temsîlî tarafından sahnelenmiş ve büyük ilgi görmüştür. Ardından, İslam tarihinden esinlenerek kaleme aldığı *el-Mansûr b. Ebî Âmir* adlı oyununu 1944-1945 sezonunda el-Kevkebu't-Temsîlî

¹¹¹⁶ el-Medenî, es-Sekâncî, 266.

¹¹¹⁷ el-Medenî, es-Sekâncî, 266.

¹¹¹⁸ er-Râ'î, 424.

¹¹¹⁹ Komisyon, *el-Mevsû'a*, II, 137.

sahnelemiş ve başrolünü dönemin ünlü oyuncularından Hamde b. et-Ticânî üstlenmiştir.¹¹²⁰

Tunus tarihinden esinlenerek yazdığı bir diğer önemli tiyatro eseri ise *Elissa* olmuştur. Kartaca uygarlığının doğuşunu insani ve kültürel boyutlarıyla ele alan bu eser, 1975 yılında yayımlanmış ve Tunus ulusal televizyonu tarafından filme alınarak izleyicilere sunulmuştur.¹¹²¹

Çocuk edebiyatına da katkı sunan el-Vezîr, çocuklar için üç tek perdelik oyun kaleme almıştır: *Metâ Yesmû'l-İnsân*, *Hikmetu'n-Nesr* ve *el-Musâfir*. Çocukların ezberleyebilmesi için şiirsel bir üslupla kaleme alınan bu oyunlar, 1974 yılında *Dîvânu'l-Etfâl* başlığı altında bir kitap olarak yayımlanmıştır.¹¹²²

3.4.8. İzzeddin el-Medenî (1938-)

İzzeddin el-Medenî'nin hayatı ve edebî kişiliği hakkında hikâye bölümünde bilgi verilmiştir. Tunus tiyatrosunun gelişim sürecinde de önemli bir yere sahip olan el-Medenî 20. yüzyılın ikinci yarısında Tunus'ta sahne sanatlarının dönüşümüne öncülük eden yazarlar arasında yer almaktadır. O da tarihsel ve kültürel unsurları yenilikçi anlatım teknikleriyle harmanlamış, tiyatro sanatını deneysel bir boyuta taşımıştır. Oyunlarında tarihî olaylar, felsefî tartışmalar ve toplumsal meseleleri iç içe geçirerek, Tunus tiyatrosunu geleneksel formlardan modern ve eleştirel bir yapıya evrilmiştir.¹¹²³

el-Medenî'nin tiyatro anlayışı, klasik dramatik yapıyı reddeden, zaman zaman epik ve sembolik anlatımlara yönelen bir çizgide şekillenmiştir. Oyunlarında sıklıkla tarihî figürleri ve olayları işlerken, bunları çağdaş sorunlarla ilişkilendirerek sahneye taşımıştır. Bu bağlamda, tiyatrosu yalnızca eğlence aracı olmanın ötesinde, düşünsel bir sorgulama alanı olarak şekillenmiştir.¹¹²⁴

Bilhassa kaleme aldığı *Dîvânu'z-Zenc* adlı oyunu, Tunus tiyatrosunun en özgün eserlerinden biri olarak kabul edilebilir. Bu eser, tarihsel gerçeklik ile kurgu arasındaki sınırları silikleştirerek, izleyiciyi hem tarihsel hem de çağdaş toplumsal meseleler üzerine düşünmeye sevk etmektedir. Oyun, 9. yüzyılda Abbâsîler döneminde gerçekleşen Zenc

¹¹²⁰ el-Medenî, es-Sekâncî, 407.

¹¹²¹ el-Medenî, es-Sekâncî, 407.

¹¹²² el-Medenî, es-Sekâncî, 408.

¹¹²³ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-51.

¹¹²⁴ “İzzuddîn el-Medenî” Sultan Bin Ali Al Owais, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

İsyanı'nı ele almakla birlikte, döneminin sosyo-ekonomik yapısına da göndermeler yaparak, toplumsal adalet ve isyan kavramlarını irdelemektedir.¹¹²⁵

el-Medenî'nin bir diğer önemli tiyatro eseri olan *Rihletu'l-Hallâc*, tasavvufî düşünce ile tiyatroyu buluşturan yenilikçi bir yaklaşımla yazılmıştır. Hallâc-ı Mansûr'un yaşamını ve idam sürecini konu edinen bu oyun, bireyin hakikat arayışını, özgürlük kavramını ve dogmatik düşüncelerin insan üzerindeki baskısını sorgulayan bir yapıya sahiptir. Oyun, Tunus'ta ve Arap dünyasında büyük yankı uyandırmış, sahnelendiği dönem boyunca çeşitli tartışmalara neden olmuştur.¹¹²⁶

el-Medenî'nin tiyatrosunda görülen bir diğer belirgin özellik de, sahne dilindeki çeşitliliktir. Geleneksel anlatı formları ile Batı tiyatrosunun epik ve deneysel unsurlarını birleştirerek, yerel unsurları evrensel bir bağlama oturtmuştur. *el-Ğufrân* adlı oyunu, bu yaklaşımın en güçlü örneklerinden biri olarak değerlendirilir. Bu eser, Arap edebiyatının önemli figürlerinden Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin *Risâletu'l-Ğufrân* adlı eserinden ilham alınarak, gerçeklik ve hayal arasında gidip gelen bir anlatım tekniğiyle sahnelenmiştir.¹¹²⁷

el-Medenî'nin tiyatro anlayışı, yalnızca eserleriyle değil, aynı zamanda tiyatro kuramına dair geliştirdiği düşüncelerle de Tunus sahne sanatlarına yön vermiştir. Bu nedenle, yazdığı eserlerde tarihsel anlatıları çağdaş sorunlarla birleştirerek, tiyatroyu bir düşünsel meydan okuma alanı olarak kurgulamıştır.¹¹²⁸

Tunus'ta 1960'lardan itibaren gelişen deneysel tiyatro akımının öncülerinden biri olarak kabul edilen el-Medenî, geleneksel Arap tiyatrosunun anlatı tekniklerini modern sahneleme yöntemleriyle bir araya getirmiştir. Batı tiyatrosunun Brecht epik anlatımına yakın bir üslup benimsemesine rağmen, tamamen yerel kültürel unsurları kullanarak Tunus'a özgü bir tiyatro dili oluşturmuştur.¹¹²⁹

el-Medenî'nin tiyatrosu, yalnızca metin düzeyinde değil, aynı zamanda sahneleme teknikleri açısından da önemli yenilikler sunmuştur. Oyunculuk anlayışında doğrudan

¹¹²⁵ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-51.

¹¹²⁶ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-51.

¹¹²⁷ Lebîb, ez-Zevvâdî, 50-51.

¹¹²⁸ “İzzuddîn el-Medenî” Sultan Bin Ali Al Owais, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

¹¹²⁹ “İzzuddîn el-Medenî” Sultan Bin Ali Al Owais, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

seyirciyle iletişim kurmayı, anlatının içine interaktif unsurlar eklemeyi ve sahne tasarımıyla minimalist yaklaşımları benimsemeyi tercih etmiştir.¹¹³⁰

Genel olarak bakıldığında, el-Medenî'nin tiyatro eserleri, Tunus'un bağımsızlık sonrası kimlik inşası sürecinde sanatın üstlendiği işlevi yansıtmıştır. Tarihsel kişilikler ve olaylar, yazarın kaleminde çoğu kez sembolik düzlemde yeniden canlandırılmış ve dönemin toplumsal meseleleriyle özdeşleştirilmiştir. Böylece Medenî, oyunlarında sadece bir tarihsel anlatı kurmakla kalmamış, seyircinin çağdaş gerçekliği sorgulamasına da olanak tanıyan çok katmanlı bir dramaturji oluşturmuştur. Bu dramaturji, dilsel yenilik ve düşünsel derinliği birleştirerek Tunus tiyatrosunun önde gelen örnekleri arasında yer almaya devam etmektedir.¹¹³¹

3.4.9. Âmir et-Tûnisî (1922-?)

15 Haziran 1922'de Safâkes'te doğan Âmir et-Tûnisî, ilköğrenimini ve lise eğitimini burada tamamlamış ve kendini yetiştirme noktasında ciddi çabalar sarfetmiştir. 1938 yılında Cem'îyye Mûsikâ el-Asriyye (Çağdaş Müzik Derneği)'de müzik eğitimi olarak solfej bilgisinin yanı sıra saksafon, çeşitli telli ve bakır çalgıları kullanmayı da öğrenmiştir.¹¹³²

Tiyatroya olan ilgisi 1939 yılında dönemin en yetkin tiyatro sanatçılarından bir araya geldiği Safâkes'in en eski tiyatro topluluğu et-Tehzîbu'l-Mesrahî topluluğuna dâhil olmasıyla resmîlik kazanmıştır. et-Tûnisî burada *Levlâ'l-Muḥâmî* adlı oyunda üstlendiği küçük bir rolle oyuncu olarak sahneye çıkmış ve bu deneyim, onun tiyatro sanatına olan tutkusunu daha da pekiştirmiştir.¹¹³³

et-Tûnisî, tiyatroyu sadece bir iş olarak değil aksine hayatını adadığı bir sanat olarak görmüş, tiyatro çalışmalarına aktif olarak devam ederken müzik eğitimi ve edebî okumalarını da sürdürmüştür. Tiyatro eserleri okumaya ve ezberlemeye olan ilgi ve titizliğiyle, kazandığı sahne deneyimini harmanlamış, özellikle okuduğu toplumsal hikâyeler, bilimsel ve psikolojik incelemeler sonucunda tiyatro metinlerinin yanı sıra hikâye ve şiir türünde yazılar da kaleme almıştır.¹¹³⁴

¹¹³⁰ “Izzuddîn el-Medenî” Sultan Bin Ali Al Owais, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

¹¹³¹ Lebîb, ez-Zevvâdî, 51.

¹¹³² el-Medenî, es-Sekâncî, 513.

¹¹³³ el-Medenî, es-Sekâncî, 513.

¹¹³⁴ el-Medenî, es-Sekâncî, 513.

Âmir et-Tûnisî'nin yazdığı ilk tiyatro eseri, 1940'lı yılların başında kaleme aldığı *Yahyâ'l-Îmâm* adlı oyundur. et-Tehzîb el-Mesrahî topluluğu tarafından sahnelen ve seyirci ve topluluk üyelerinin yoğun ilgi ve desteğiyle karşılaştığı bu oyunu, onun tiyatro yazarlığında ilerlemesini sağlaması ve *el-Hakku Ekvâ Silâh, İhvân, Ezânu'l-Fecr, Ma'rakatu'z-Zeheb* gibi yeni oyunları yazmasını teşvik etmesi açısından sanatçının hayatında önemli bir başarı olarak kabul edilmiştir.¹¹³⁵

1950'lere gelindiğinde et-Tûnisî'nin oyunlarının artık yalnızca Safâkes'te değil, tüm Güney Tunus'ta sahnelenmeye başladığı ve farklı tiyatro toplulukları tarafından ilgi gördüğü aktarılmıştır.¹¹³⁶

1955 yılında tiyatroya duyduğu bağlılığın bir sonucu olarak bazı arkadaşlarıyla bir araya gelerek kendisinin de sanat yönetmenliğini üstlendiği et-Tekaddumu'l-Mesrahî adında yeni bir tiyatro topluluğu kurduğu ve bu çatı altında şu oyunları sahnelediği kaydedilmiştir: *eṭ-Ṭûfân, Dunyâ'l-'Acâ'ib, Nucûmu'z-Zuhr*, Tunus yerel lehçesiyle yazılan *'Aşîratu 'Umrî*.

Safâkes Radyosu'nun tiyatro bölümünü yöneterek radyo tiyatrosunun gelişimine katkıda bulunmasına rağmen tüm bu yoğun çalışmalarına rağmen tiyatro sahnesinden ve yazarlık faaliyetlerinden hiçbir zaman uzaklaşmayan et-Tûnisî'nin 1979'da bazı tiyatro sanatçılarıyla el-İttihâdu'l-Fennî li't-Temsil (Sanatsal Temsil Birliği)'i kurduğu ve burada hem sanat yönetmenliği yapıp hem de oyuncuların yetiştirilmesiyle ilgilendiğine yer verilmiştir.¹¹³⁷

Sanatçının dünya tiyatrosundan uyarlanan kırk oyunu ve sinema alanında çalışmaları olduğu kaynaklarda yer alan bilgiler arasında olup ona ait olduğu zikredilen tiyatro eserlerinden bazıları da şunlardır: *Yevmu'l-Hisâb, Vahyu'd-Dem, Şeytânû'l-Îns, İntikâmu'z-Zamân*.

Âmir et-Tûnisî klasik tiyatro anlayışını benimseyerek, eserlerinde toplumsal meseleleri dramatik yapılar içinde ele almış ve izleyiciyi sürükleyici kurgularla etkilemeyi amaçlamış bir tiyatro sanatçısı ve yazarıdır. Yazdığı *Ma'rakatu'z-Zeheb* adlı eserinde toplumsal sınıf farklılıklarını, hırsı ve ihanet temasını ön plana çıkardığı,

¹¹³⁵ el-Medenî, es-Sekâncî, 513.

¹¹³⁶ el-Medenî, es-Sekâncî, 513.

¹¹³⁷ el-Medenî, es-Sekâncî, 514.

karmaşık insan ilişkilerini dramatik çatışmalar üzerinden işlemenin yanı sıra tiyatro sahnesinde yerel ögeleri ve kırsal yaşamın dinamiklerini başarıyla yansıtarak Tunus tiyatrosunun yerel kimliğini güçlendiren bir yaklaşımı benimsediği tespit edilmiştir.¹¹³⁸ Bu bağlamda etkili anlatımı ve sahne uyumu sayesinde eserleri yalnızca Safâkes'te değil, Tunus'un farklı bölgelerinde ve yurtdışında sahnelenerek geniş bir izleyici kitlesine ulaşan et-Tûnisî'nin oyunculuktan yönetmenliğe, oyun yazarlığından sanat yönetmenliğine kadar üstlendiği çeşitli rollerle özelde Tunus genelde Arap tiyatrosuna ve edebiyatına önemli katkılarda bulunduğu ortaya koyulmuştur.

¹¹³⁸ el-Medenî, es-Sekâncî, 513-517.

SONUÇ

Tunus, coğrafi konumu itibariyle tarih boyunca pek çok uygarlığın etkisi altında kalmış, bu sayede zengin ve çeşitlilik gösteren bir kültürel mirasa sahip olmuştur. Tunus'un kültürel tarihi, İslamiyet öncesi dönemlerden başlatılabilir. Kartaca, Fenikelilerin kurduğu önemli bir liman şehri olarak, Tunus topraklarının ilk büyük uygarlığıdır. Kartaca, sadece ticaretin değil, aynı zamanda kültürel etkileşimlerin merkezi olmuş, Akdeniz dünyasının çeşitli bölgeleriyle kültürel alışverişler yapmıştır. Roma İmparatorluğu'nun Kartaca'yı fethetmesi, Tunus'un kültürel yapısında önemli bir dönüm noktasıdır, Kuzey Afrika'da güçlü bir idari ve kültürel sistem kurarak bölgeyi Hristiyanlaştırmışlardır. İslamiyet'in 7. yüzyılda bölgeye gelişiyle Tunus, Arap ve İslam medeniyetinin etkisi altına girmiştir. 7. yüzyıl Tunus'un İslamî ilimlerin ve kültürel gelişmelerin temellerinin atıldığı, Kayravân ve Zeytûne Camii mihverinde ilmi faaliyetlerin yaygınlık kazandığı bir dönemdir. Arapça, bu devirde Tunus'ta eğitim ve kültürel üretimin ana dili haline gelmiştir. 9. yüzyılda Beytu'l-Hikme'nin kurulması, Tunus'un altın çağını yaşamasına vesile olmuş, bu dönemde bilim, felsefe ve sanat alanlarında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. 10. yüzyılda Tunus'un Fâtımîlerin kontrolüne girmesiyle birlikte Şîî mezhebinin etkisi artmış, ancak bu durum bölgedeki Sünnî İslamî yapıyı tamamen değiştirememiştir.

Tunus, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Osmanlı dönemi, Tunus'un kültürel yapısında çeşitli değişikliklere yol açmış, Osmanlı kültür ve sanatının etkileri, yerel geleneklerle harmanlanarak zengin kültürel bir mozaik oluşturmuştur. Bu dönemde cami, medrese ve han gibi Osmanlı mimarisinin örnekleri Tunus şehirlerinde yaygınlaşmış, Osmanlı sanat ve zanaat gelenekleri de yerel halk tarafından benimsenmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın zayıflaması Batılı devletleri Tunus'un siyasi ve ekonomik kontrolünü ele geçirme konusunda cesaretlendirmiştir. Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle sömürgecilik politikaları Tunus'un kültürel yapısında yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Fransızlar, modernleşme adına eğitim, hukuk ve idari sistemlerde değişiklikler yapmış, Batı kültürünün etkilerini Tunus toplumuna yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu süreç, aynı zamanda yerel kültürün korunması ve milli kimliğin yeniden tanımlanması mücadelesini de beraberinde getirmiştir. Tunus'un önde gelen aydınları, sömürüye karşı

koyma gayretiyle kendi kültürel miraslarını müdafaa etmiş hem milli değerlerin muhafazasını hem de çağdaş dünyaya uyum sağlamayı amaçlamıştır.

20. yüzyıldan itibaren Tunus kültür ve edebiyatı sömürgecilik, bağımsızlık mücadelesi ve modernleşme süreçlerinin etkisi altında şekillenmiştir. Arap-İslam kültürünün zengin mirası, Tunus edebiyatını sadece milli bir olgu olmaktan çıkarıp evrensel bir değer haline getirirken, Tunuslu yazarların gelenekle modernite arasında kurduğu köprü, bu edebiyatı çok boyutlu ve zengin bir yapıya kavuşturmuştur. Tunus edebiyatının yirminci yüzyıl boyunca yaşadığı serüven, salt bir edebî akım olmanın ötesinde, bir toplumun kültürel ve sosyal dönüşümünün de çarpıcı bir yansımasıdır.

Fransız sömürge yönetimi altında geçen yıllar, bir yandan Batı kültürünün etkisini artırırken, diğer yandan yerel kimliğin korunması ve direnişin ifade edilmesi için edebî faaliyetlere zemin hazırlamıştır. Bu dönemde hem Arap edebiyatının klasik formları sürdürülmüş hem de Fransız edebiyatının modern unsurları benimsenmiştir. Tunuslu yazarlar, eserlerinde Fransız sömürge yönetiminin baskılarına karşı direniş ve kimlik arayışını dile getirirken, aynı zamanda modernleşme çabalarını da yansıtmıştır. 20. yüzyılın ilk yarısında, edebiyat, milliyetçi duyguların ve bağımsızlık mücadelesinin en güçlü ifade araçlarından biri haline gelmiştir.

Tunus kültür ve edebiyatı, tarihsel süreçler ve toplumsal değişimlerle şekillenen dinamik bir yapıya sahiptir. İslam'ın gelmesinden itibaren, İslam kültürü ve dinî değerler etrafında tezahür eden edebî yapı, Fransız sömürge döneminde kimlik arayışı ve modernleşme çabalarıyla zenginleşmiş, bağımsızlık sonrası dönemde ise ulusal kimliğin inşası ve toplumsal eleştiriyle derinleşmiştir. Arap Baharı sonrası dönemde ise Tunus edebiyatı, devrim sürecini ve sonrasında yaşanan toplumsal değişimleri yansıtan bir araç haline gelmiştir.

20. yüzyılda yaşanan siyasi, iktisadi ve ictimai olaylar; bilhassa Fransız sömürgeciliği ve ardından gelen bağımsızlık süreci, ülkenin eğitim sisteminden kültürel faaliyetlerine, yayıncılığında edebiyatına kadar birçok alanda köklü dönüşümlere yol açmıştır. Hem klasik hem modern anlamda Tunus'taki kültürel hayatı ve edebiyatı etkileyen bu dönüşümler, sömürge yönetiminin baskıları, milli mücadele akabinde gelen bağımsızlık ve bağımsızlık sonrası yeniden yapılanma çabaları ile şekillenmiştir. Özellikle eğitim reformlarıyla birlikte bilgiye erişim, basın faaliyetleri, edebî

cemiyetlerin rolü ve edebî türlerdeki gelişmeler, 20. yüzyıl Tunus edebiyatının özgün kimliğini ve çağdaş Arap edebiyatı içindeki yerini belirginleştirmiştir.

Kültürel hayatı dönüştürmede en önemli unsur olan eğitim sistemi, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Fransız sömürge yönetimi altında önemli değişimlere uğramıştır. Fransızlar, 1881’de başlayan işgalle birlikte, geleneksel medrese eğitimini zayıflatarak yerine Batı merkezli, laik bir eğitim modeli getirmeyi hedeflemiştir. Bu süreçte, Osmanlı döneminden miras kalan Arapça eğitim veren medreseler ve dinî kurumlar giderek işlevsiz hale getirilmiş, eğitim alanındaki hâkimiyet Fransız kurumlarına kaydırılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren açılan modern okullar, Fransızca’yı eğitim dili olarak benimseyerek yerel halka yeni bir öğretim modeli sunmuş, ancak bu durum kültürel asimilasyon kaygılarını da beraberinde getirmiştir. Tunuslu öğrenciler, modern eğitim kurumlarında Batı düşüncesi, felsefesi ve bilim anlayışıyla tanışma fırsatı bulmuş, bu da onları sömürge yönetiminin ideolojik etkisine açık hale getirmiştir. Ancak bu süreç, yalnızca entelektüel dönüşümü değil, aynı zamanda geleneksel kimlik unsurlarının aşınmasını da beraberinde getirmiştir. Fransız yönetimi, eğitimi yalnızca bir modernleşme aracı olarak değil, aynı zamanda sömürgeci politikanın bir uzantısı olarak kullanmış; böylece Fransız kültürü ve değerleri yerli halk arasında yaygınlaştırılmıştır. Eğitim yoluyla kültürel hegemonya kurma çabaları, bir yandan Fransız eğitim modelinin etkisini artırırken, diğer yandan Arap-İslam kimliğinin zayıflamasına neden olmuştur. Bu dönemde, Tunus’un farklı sosyal kesimlerinden gelen bireyler modern eğitim olanaklarına erişirken, sınıfsal ayrımlar da belirgin hale gelmiştir. Fransız eğitim sisteminden faydalanan kesimler daha ayrıcalıklı pozisyonlara yükselirken, geleneksel eğitim kurumlarına bağlı kalanlar toplumsal merdivende daha alt konumlara itilmiştir. Eğitim, böylece yalnızca bilgi aktarımını sağlayan bir alan olmaktan çıkıp, kimlik mücadelesinin ve sömürge yönetimine karşı direnişin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir.

Bağımsızlık sonrasında, Tunus Hükümeti eğitim sistemini ulusal kimliği pekiştirecek şekilde yeniden yapılandırma sürecine girmiş, Arapça’nın resmi eğitim dili olarak kabul edilmesi ve ulusal müfredatın oluşturulmasıyla sömürgeci eğitimin etkilerini gidermeyi amaçlamıştır. Bu reformlar, tarihsel hafızanın yeniden inşasını desteklemiş, yerli kültürel değerleri ön plana çıkarmış ve genç kuşakların ulusal bilinçle yetiştirilmesini hedeflemiştir. Eğitim politikalarındaki dönüşüm, edebî üretim üzerinde

etki bırakmış, yazarlar ve şairler ulusal bilinç, kimlik arayışı ve kültürel özgünlük temalarına yönelmiştir. Şiir, roman, hikâye ve tiyatro gibi türlerde kaleme alınan eserler, toplumsal belleği canlandırmış, ulusal değerleri pekiştirmiş ve Tunus'un bağımsızlık sonrası kimlik inşasına katkıda bulunmuştur. Böylece, Tunus milli eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi, sadece okulları değil, kültürel ve sanatsal üretimi de etkileyerek edebiyat üzerinde belirgin bir iz bırakmıştır.

Bilgiye ulaşmadaki değişim sadece eğitim ile kalmamış kültürel dönüşümün önemli bir parçası olan kütüphanelerde de yaşanmıştır. Fransız sömürge yönetimi, kütüphaneleri denetleyerek Tunus halkının kendi tarihi ve kültürel mirasıyla bağını zayıflatmayı amaçlamıştır. Bu nedenle, genel, halk, özel ve akademik kütüphanelerdeki eser seçimi ve erişim koşulları, Fransızca ve Batı kaynaklı yayınları öne çıkaracak şekilde düzenlenmiştir. Bu durum, yerli aydınların kültürel bakış açılarını Batılı normlara göre şekillendirme potansiyeli taşımıştır. Bağımsızlık sonrasında ise kütüphanelerin yeniden düzenlenmesi ve yerel kültüre ait eserlerin toplanması, kültürel yeniden inşa sürecinin merkezinde yer almıştır. Kütüphaneler, ulusal hafızayı koruma ve gelecek nesillere aktarma görevini üstlenmiş; yerli yazarların tarihî ve kültürel bilinci güçlendiren eserler üretmelerine zemin hazırlamıştır.

19. ve 20 yüzyılda matbaa ve basın faaliyetleri, kültürel ve edebî dönüşümü etkileyen belki de en önemli unsurdur. Fransız sömürge yönetimi, sömürge karşıtı fikirlerin yayılmasını engellemek amacıyla basını sıkı sansür altında tutmuştur. Ancak Tunuslu aydınlar ve yazarlar, bu baskılara rağmen şiir, kısa öykü, tiyatro ve roman gibi edebî türler aracılığıyla toplumsal eleştiriyi ve ulusal kimlik bilincini canlı tutan anlatılar geliştirmiştir. Özellikle 1930 ve 1940'lı yıllarda, başkent Tunus'ta bulunan edebî mahfiller, edebiyatçıların ve sanatçıların buluşma noktası haline gelerek edebiyatın gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde, Muhammed Beşrûş tarafından çıkarılan *el-Mebâhis* ve Muhammed el-Mizâlî tarafından yayımlanan *el-Fikr* dergileri, edebî canlanmada önemli rol oynamıştır. Bağımsızlık sonrası dönemde basın özgürlüğünün genişlemesi ve yayıncılık sektörünün gelişmesiyle birlikte, edebî eserler daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Yeni yayınevleri ve dergiler, genç yazarların ortaya çıkmasına ve farklı edebî akımların yaygınlaşmasına olanak tanımıştır. Bu süreçte basın, edebî üretimin hem yayılma aracı hem de yeni nesil yazarlar için bir platform işlevi görmüştür. Özellikle Mahmûd el-Mes'adî felsefi ve sembolik içerikli eserleriyle modern

Tunus edebiyatında öne çıkmıştır. el-Mes'adî'nin çalışmaları, klasik Arap edebiyatı ile Batı felsefesini harmanlayarak özgün bir edebî ekol oluşturmuştur.

Tunus'ta edebî ve kültürel cemiyetler, toplumsal yapının şekillenmesinde belirleyici diğer önemli bir unsur olmuştur. Özellikle kültürel kimliğin korunması ve geliştirilmesi noktasında işlev görmüştür. Sömürge döneminde sıkı denetime tâbi tutulmalarına karşın, yerli aydınlar bu yapılar aracılığıyla kültürel direnci sürdürerek edebî ve ilmî çalışmaların yayılmasına öncülük etmiştir. Bağımsızlık sonrasında bu cemiyetler daha kurumsal bir yapıya kavuşmuş, sanatın ve edebiyatın teşvik edilmesine yönelik faaliyetlerini genişleterek kültürel hayatın canlanmasında etkin rol üstlenmiştir. Geleneksel sanatların yaşatılmasından modern edebiyatın desteklenmesine, akademik toplantılardan sanat gösterilerine kadar geniş bir sahada çalışmalar yürüten bu cemiyetler, Tunus kültürünün sürekliliğini sağlamış ve toplumsal hafızanın korunmasına katkıda bulunmuştur. Kültürel etkinlikler ve sanat faaliyetleriyle toplumu bir araya getiren bu kuruluşlar geçmişin mirasını yaşatmış, yeni nesillerin kültürel birikimini artırarak sanata ve edebiyata yönelmesini sağlamıştır.

20. yüzyılda eğitim, matbaa, basın ve kültürel faaliyetlerde yaşanan gelişmeler, Tunus edebiyatında hem tematik hem de biçimsel açıdan değişimlerin önünü açmıştır. Sömürünün amaçlarına rağmen eğitimde sağlanan ilerlemeler, edebî üretimin kültürel bir zeminde şekillenmesine olanak tanırken; matbaanın yaygınlaşması ve basının güçlenmesi, edebiyatın daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Kültürel faaliyetlerin çeşitlenmesi ise edebî türlerin gelişimini destekleyerek sanatsal ifadenin sınırlarını genişletmiştir. Tüm bu etkenler bir araya geldiğinde, Tunus edebiyatı yalnızca yeni anlatım biçimlerine ve temalara ev sahipliği yapmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal ve tarihî dönüşümleri bir yapıya bürünmüştür. Böylece 20. yüzyıl, Tunus edebiyatının gelenek ile modernite arasında köprü kurduğu hem içerik hem de biçim açısından zenginleştiği bir dönem olmuştur.

Bu bağlamda şiir, ulusal kimlik, özgürlük, vatan sevgisi gibi temaları işlemiş ve toplumsal duyarlılığı artırma aracı haline gelmiştir. Sâlim Bûhâcib, Sâlih Suveysî el-Kayravânî, Mustafa Âğâ, Muhammed Şâzelî Haznedâr, Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî gibi şairler, sömürgeciliğin etkilerini ve bağımsızlık mücadelesinin ruhunu şiirlerinde yansıtmışlardır. Kısa öykü ve roman türleri, bireysel ve toplumsal kimlik arayışları,

modernleşme sürecinin yarattığı değişimler ve sömürge sonrası sosyal dönüşümleri ele almıştır. Ali Du'âcî, Zeynelabidin es-Senûsî, Muhammed el-Merzûkî, Muhammed el-Arûsî el-Matvî gibi yazarlar, toplumsal eleştiriye güçlü bir şekilde eserlerine yansıtılmışlardır. Roman, özellikle bağımsızlık sonrası dönemde gelişme göstererek, toplumsal çatışmaları, kimlik bunalımlarını ve modernleşme süreçlerini derinlemesine inceleyen eserlere ev sahipliği yapmıştır. Tiyatro da toplumsal ve siyasal meseleleri sahneye taşıyan önemli bir tür olarak varlığını sürdürmüş, eleştirel bir bakış açısıyla toplumsal dönüşümleri işlemiştir.

Bâhusus 20. yüzyıl Modern Tunus Arap edebiyatı ve kültürel faaliyetleri, sömürge yönetiminin baskıları altında şekillenirken, bağımsızlık sonrası dönemde gerçekleştirilen reformlar ve modernleşme çabalarıyla yeniden inşa edilmiştir. Eğitim sistemindeki reformlar, kütüphanelerin yeniden yapılandırılması, basın özgürlüğünün artması, edebî cemiyetlerin gelişimi ve kültürel üretimin teşvik edilmesi, Tunus'un modern edebî kimliğinin oluşumuna önemli katkı sağlamıştır. Edebiyat, bu süreçte hem bir direniş aracı hem de ulusal kimliğin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Şair ve yazarlar, sömürgecilik sonrası dönemin toplumsal ve kültürel dönüşümlerini yansıtan, geçmiş ile gelecek arasında köprü kuran zengin bir edebî birikim oluşturmuştur. Modern Tunus edebiyatı, Arap tarihinin korunması ve modern anlatım biçimlerinin benimsenmesiyle, çağdaş Arap edebiyatı içinde özgün bir yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

- “A Familiar Description of Printing in All Its Branches”, *The Dublin Penny Journal*, cilt: 2, sayı: 97, (1834), s. 353-54.
- ‘Abbûdî, Hinrî S., *Mu‘cemu’l-Ḥadârâtî’s-Sâmiyye*, 2. bs., Jarrous Press, Trablus-Lübnan 1991.
- ‘Abdillâh, Aḥmed b., *Sâlih Suveysî el-Ḳayravânî: Ḥayâtuhu ve Muḥtârât min Kitâbâtihî*, el-Merkezu’l-Vaṭanî li’l-İttişâlî’s-Şekâfî, Tunus 2003.
- ‘Abdu’l-Ḳâfî, Celâl, *Aṭlasu’l-Muşâhid fî’l-Bilâdi’t-Tûnisiyye*, Vizâratu’t-Techîz ve’l-İskân ve’t-Tehîetu’t-Turâbiyye, el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye 2009.
- ‘Abdullâh, eṭ-Ṭâhir, *el-Ḥareketu’l-Vaṭaniyyetu’t-Tûnisiyye: Ru’ye Şa’biyye Kavmiyye Cedide 1830-1956*, 2. bs., Dâru’l-Ma’ârif, Susa 1990.
- ‘Abdulvehhâb, Ḥasen Ḥuseynî, es-Sâlihî, Ḥammâdî, *Ḥulâşa Târîḫ Tûnis*, Dâru’l-Cenûb, Tunus 2001.
- ‘Abdulvehhâb, Ḥasen Ḥusnî, *Varakât ‘ani’l-Ḥadârati’l-‘Arabiyye bi İfrîkiyye et-Tûnisiyye*, Mektebetu’l-Menâr, Tunus 1965.
- Abid, Abdelaziz, “Tunisia, Libraries İn”, *Encyclopedia of Library and Information Science: Toronto to Union of Soviet Socialist Republics*, (ed. Harold Lancour v.dğr.), Marcel Dekker, New York Basel:1981, XXXI.
- Açan, Ahmet Rıza, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III ncü cilt, 3 ncü Kısım Eki: Tunus’un Fethi (1574)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.
- el-‘Âdilî, ‘Âdil Mecîd, Ḥuseyn Velîd ‘Abbâs, *el-İktisâd fî Zilli’t-Taḥavvulâtî’l-Ma’rifîyye ve’t-Tiknûlûciyya*, Dâru Ğaydâ, Irak 2016.
- el-‘Affâfî, Raşîd b. ‘Abdusselâm, *Ukbe b. Nâfi’ el-Fihri: Fâtiḥu’l-Mağrib*, Dâru’l-Emân, Rabat 2012.
- “Agence De Protection Et D’aménagement Du Littoral (APAL), Nouveaux Chiffres Sur Le Littoral Tunisien”, t.y.
- ‘Aḳḳûn, Muḥammed el-‘Arabî, *el-Emâzîğ ‘Abra’t-Târîḫ: Naṣra Mûceze fî’l-Uşûl ve’l-Huviyye*, Rabat Net Maroc, Rabat 2010.
- André, Chouraqui, *Marche Vers L’occident, Les Juifs D’afrique du Nord*, P.U.F, Paris 1952.

- el-‘Asîrî, Aḥmed Ma‘mûr, *Mûcez et-Târîhi’l-İslâmî Munzu ‘Ahdi Âdem ‘Aleyhisselâm (Târîh mâ Kable’l-İslâm) ilâ ‘Aşrina’l-Hâdir h.1417 / m. 96-97*, Mektebetu’l-Melik Fehd el-Vaṭaniyye, Riyad 1996.
- el-‘Avfî, Muḥammed Sâlim b. Şedîd, *Kitâbetu’l-Muşḥafi’ş-Şerîf ve Tıbbâ‘atihî*, 2. bs., Mecma‘u’l-Melik Fehd, Suudi Arabistan 2003.
- el-‘Ayyâşî, Muḥtâr, *fî Târîhi’l-Medreseti’t-Tûnisiyye: Hulâsa 32 Kânen mine’l-Kitâbeti ve’l-Ma‘rifeti ve’t-Ta‘lîm (1101 K.M/2007 M.)*, Merkezu’n-Neşri’l-Câmi‘î, Tunus 2012.
- Ayyıldız, Erol, “Matbuat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, ss. 119-121.
- Baḥḥûş, Sabîḥa, *İttihâdu’l-Mağribi’l-‘Arabî beyne Devâfi’i’t-Tekâmuli’l-İktisâdî ve’l-Mu‘avvıḳati’s-Siyâsiyye 1989-2007*, Daru’l-Hâmid, Amman 2011.
- el-Bekrî, Ebû ‘Ubeyd ‘Abdullah b. ‘Abdi’l-Azîz b. Muḥammed, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1992.
- el-Berîdî, ‘Abdulazîz b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilazîz, *el-Ḥilâfetu’l-Emeviyye min Kitâbi’l-Aḥbârî’t-Tıvâli’l-Manşûb li’d-Dîneverî*, Dâru’l-Câmi‘a, Suudi Arabistan 2021.
- el-Berkî, Miftâḥ Muḥammed Sa‘d, *eş-Şirâ‘u’l-Karṭâcî el-İğrîkî: mine’l-Karni’s-Sâdis Ḥattâ Muntasıfî’l-Karni’s-Şâliḡ K.M ve Eşeruhu ‘ale’l-Ḥayâti’s-Siyâsiyye ve’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâ‘iyye ve’d-Dîniyye fî Karṭâca*, Meclisu’s-Şekâfetu’l-‘Âm, Trablus 2008.
- Beşîr, ‘Abdurrahmân, *el-Yehûd fî’l-Mağribi’l-‘Arabî (h. 22-462/ m. 642-1070)*, ‘Ayn li’d-Dirâsât ve’l-Buḥûsi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâ‘iyye, İskenderiye 2001.
- Bevez, Fâris, “Tûnis”, *el-Mevsû‘atu’l-‘Arabiyye (Arab Encyclopedia)*, Hey’etu’l-Mevsû‘ati’l-‘Arabiyye, Dimaşk 2003, VII, ss. 193-203.
- Bostan, İdris, “Kılıç Ali Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, cilt: 25, ss. 411-12.
- Brunschvig, Robert, *Târîh İfrîkiyye fî’l-‘Ahdi’l-Hafsî: mine’l-Karn 13 ilâ Nihâyeti’l-Karn 15 M.*, (çev. Hammâdî es-Sâhilî), Dâru’l-‘Arabi’l-İslâmî, Beyrut 1988.
- , “Tûnis”, *Mûcez Dâireti’l-Ma‘ârifi’l-İslâmiyye*, (ed. M. Th Houtsma v.dğr.), (çev. Şefîḡ Ğırbâl, Nuḥbe Min Esâtizeti’l-Câmi‘âti’l-Mısrıyye ve’l-‘Arabiyye), Merkezu’s-Şâriḳa li’i-İbdâ‘i’l-Fâriḳa, Mısır 1998, VIII.
- Bunson, Matthew, *Encyclopedia of the Roman Empire*, New York: Facts On File, 2002.

- Bûṭîbî, Muḥammed, “et-Ta’lîmu’l-‘Aşrî fî Tûnis Beyne’l-Vâki’ ve’t-Ṭumûh Hilâle’n-Nışfi’l-Evvel mine’l-Ḳarnî’l-‘İşrîn”, *Efkâr ve Âfâk*, cilt: 7, sayı: 2, (2020), s. 179-200.
- el-Câbirî, Muhammed Sâlih, “el-Ḳıssatu’t-Tûnisiyye Beyne’l-Harbeyn: 1914-1940”, *Ḳıssaş*, 1968.
- , *eş-Şi’ru’t-Tûnisî el-Mu’âşır*, ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Kitâb, Tunus 1989.
- , “el-Edebu’t-Tûnisî el-Ḥadîş ve’l-Mu’âşır: 1860-1920”, *Târîhu’l-Edebi’t-Tûnisî el-Ḥadîş ve’l-Mu’âşır*, Beytu’l-Hikme, Tunus 1993, s. 9-38.
- Camps, Gabriel, *el-Berber: Zâkira ve Huviyye*, (çev. ‘Abdurrahîm Hızal), Ifrîkiyâ’s-Şark, Fas 2014.
- el-Cenḥânî, el-Ḥabîb, *el-Muctema’u’l-‘Arabiyyi’l-İslâmî: el-Ḥayâtu’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâ’iyye*, el-Meclisu’l-A’lâ li’s-Şekâfe ve’l-Funûn ve’l-Âdâb, Kuveyt 2005.
- el-Cevherî, Yusrâ ‘Abdurrâzîk, *Şimâl Ifrîkiyye*, 6. bs., el-Hey’etu’l-Mışriyyetu’l-‘Âmme li’l-Kitâb, İskenderiye 1980.
- Chamber’s Journal of Popular Literature, Science and Arts. W & R Chambers, 1884.
- Cilliers, Louise, “A Perspective on the Rise and Fall of Roman North Africa, 2nd-4th Century AD”, *The International Journal of the Humanities: Annual Review*, cilt: 4, sayı: 2, (2006), s. 51-56.
- el-Cubûrî, Kâmil Selmân, *Mu’cemu’s-Şu’arâ’ mine’l-‘Aşri’l-Câhilî Ḥattâ Sene 2002*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2003.
- el-Cumay’î, ‘Abdulmun‘im İbrâhîm, *ed-Devletu’l-‘Uşmâniyye ve’l-Magribu’l-‘Arabî*, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, Kahire 2007.
- el-Cundî, ‘Ali Maḥmûd ‘Abdullaṭîf, *el-Berber fî Ifrîkiyâ fî’l-‘Aşri’l-Emevî (40-132/660-751)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ezher Üniversitesi, Kahire 1996.
- Çataltepe, Sipahi, “Çin ve SSCB Dışındaki Türk Dünyası”, *Doğu Türkistan’ın Sesi*, cilt: 7, sayı: 27, (1990).
- Damme, Kristin, Jeroen Deploige, “‘Slecht Nieuws, Geen Nieuws’. Abraham Verhoeven (1575-1652) En De Nieuwe Tijdinghen. Periodieke Pers En Propaganda in De Zuidelijke Nederlanden Tijdens De Vroege Zeventiende Eeuw”, *BMGN - Low Countries Historical Review*, cilt: 113, (1998), s. 1.
- Ḍayf, Şevkî, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kahire t.y.

- , *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: 'Aşru'd-Duvel ve'l-İmârât: Lîbiyâ, Tûnis Şakaliyye, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire t.y.*
- , *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî: el-'Aşru'l-'Abbâsî el-Evvel, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire t.y.*
- Degorge, Barbara, “The Modernization of Education: A Case Study of Tunisia and Morocco”, *The European Legacy*, cilt: 7, (2002), s. 579-596.
- ed-Desûkî, 'Umar, *fi'l-Edebi'l-Hadîs*, 8. bs., Dâru'l-Fikr, 1973.
- Durmuş, İsmail, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul TDV Yayınları, 2010, cilt: 39, ss. 144-154.
- Ebi'd-Diyâf, Aḥmed İbnu, *İthâfu Ehli'z-Zemân bi Aḥbâri Mulûki Tûnis ve 'Ahdi'l-Emân*, (thk. Lecne min Vizâreti's-Şuûni's-Şekâfiyye), Tunus Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1999.
- Ebû 'Îyâne, Fethî Muhammed, *Cuğrâfiyye Tûnis*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 1989.
- Elkbir, M. Mohsan, *Analyse Sémio-Linguistique Des Noms Propres Dans Les Proverbes Libyens*, (Doktora Tezi), Université de Lorraine, Fransa 2015.
- Ettinger, Samuel, *el-Yehûd fi'l-Buldânî'l-İslâmiyye (1850-1950)*, (çev. Cemâl Aḥmed er-Rufâ'î), el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, Kuveyt 1995.
- el-Faḍâle, Şâlih Ḥasen, *Cevheru'l-'Afîf fi Ma'rifeti'n-Nesebi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.
- Faḍîle, el-Ḥabîb b., *Udebâ Tûnisiyyîn*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 2011.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, ss. 371-74.
- , “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, ss. 169-175.
- Finzi, Silvia, *Métiers et Professions des Italiens de Tunisie*, Finzi, Tunus 2003.
- Funtân, Cân, “el-Edebu't-Tûnisî en-Nâtık bi'l-Feransiyye”, *Târîhu'l-Edebi't-Tûnisî el-Hadîs ve'l-Mu'âşır*, Beytu'l-Hikme, Tunus 1993, s. 239-263.
- Gabriele, Nicola, “La Rivoluzione Interrotta. La Comunità Italiana in Tunisia tra Ideali Risorgimentali e Interessi Coloniali”, *AMMENTU - Bollettino Storico e Archivistico del Mediterraneo e delle Americhe*, cilt: 1, sayı: 8, (2016), s. 51-62.
- Gardet, Louis, *La Cite Musulmane: Vie Sociale et Politique.*, Librairie Philosophique, J. Vrin, Paris 1976.

- Graham, Alexander, *Roman Africa: An outline of the history of the Roman occupation of North Africa*, Longmans, Green and Co., New York 1902.
- GSELL, Stéphane, *Târîh Şimâl İfrîkiyâ'l-Kadîm*, (çev. Muhammed et-Tâzî Se'ûd), Maṭbû'ât Akâdîmiyye el-Memleketu'l-Mağribiyye, Rabat 2007.
- Gürsoy, Cevat Rüştü, "Afrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, ss. 413-418.
- Hâcî Hâlife, *Tuhfetu'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, (thk. Muhammed Harb, Tesnîm Harb), Dâru'l-Beşîr, 2017.
- Hâfîz, Ahmed Gânim, *el-İmbarâtüriyyetu'r-Rûmâniyye mine'n-Neş'e ile'l-İnhiyâr*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiye 2007.
- Hamâhim, Riḍâ, *el-Cem'iyyât fî Tûnis*, Tunus 1999.
- Hamâyidi, Hamdî v.dğr., *Ḳarn mine'l-Mesraḥi't-Tûnisî*, al-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 2001.
- Hamdân, Muhammed, *Delîlu'd-Devriyyâtî's-Şâdira bi'l-Bilâdi't-Tûnisiyye Munzu'l-İstiqlâl ilâ 1993*, Tunus Merkezu't-Tevşîki'l-Ḳavmî, 1994.
- , *Medḥal ilâ Târîhi's-Şahâfe fî Tûnis: 1838-1988*, Tunus Ma'hedu's-Şahâfe ve 'Ulûmi'l-İḥbâr, t.y.
- Hamdî, Belhuvân, "Vaşfu'l-Emâkin ve'l-Mevâki' fî Rivâye 've Naşibî mine'l-Ufuk'", *el-İthâf*, sayı: 74, (1996).
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebî 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh el-, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Şâdr, Beyrut 1977.
- Hamîde, 'Abdurrahmân, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaṭani'l-'Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, Beyrut 1418–1997.
- Hamman, A., *La Geste du Sang*, Paris 1953.
- Hammûde, 'Abdulhamîd Ḥusayn, *Târîhi'l-Mağrib fil-'Aşri'l-İslâmî: Munzu'l-Fethi'l-İslâmî ve Hattâ Ḳiyâmi'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, ed-Dâru's-Sekâfiyye li'n-Neşr, Kahire 2007.
- Haşlâf, 'Abdullâh İbn Muhammed b. eş-Şârif İbn Seyyidi 'Ali, *Silsiletu'l-Uşûl fî Şecerati Ebnâ'i'r-Rasûl*, el-Maṭba'atu't-Tûnisiyye, Tunus 1929.
- Havned, Mes'ûd, "Tûnis", *el-Mevsû'atu't-Târîhiyyetu'l-Cuğrâfiyye*, Cûnya Dâru Revvâdi'n-Nahḍa, 1997, VII.

- Hayyât, Ebû ‘Amr Halîfe b. Hayyât b. Ebî Hubeyra el-Leyî el-‘Uşfurî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (thk. Ekrem Diyâ el-‘Umerî), Dâru Tayyibe, Riyad 1985.
- Himyerî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. ‘Abdillâh b. ‘Abdilmun‘im El-, *er-Ravdu’l-Mi‘tar fî Haberi’l-Aktâr*, (thk. İhsân ‘Abbâs), Mektebe Lubnân, Beyrut 1974.
- el-Hûca, Muhammed b., *Şafahât min Târîh Tûnis*, (thk. Hammâdî es-Sâhilî, el-Ceylânî b. Hâc Yahyâ), Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut 1986.
- _____, *Târîh Me‘âlimi’t-Tevhîd fî’l-Kadîm ve fî’l-Cedîd*, el-Matba‘atu’t-Tûnisiyye, Tunus 1939.
- el-Hurr, ‘Abdulmecîd, *Ebu’l-Kâsım eş-Şâbbî: Kevkebu’s-Sihr*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbn ‘Abdilhakem, *Futûh Mısr ve’l-Mağrib*, (thk. Ali Muhammed ‘Umer), Mektebetu’s-Şekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2004.
- İbn ‘İzârî, *el-Beyânu’l-Muğrib fî Ahbârî’l-Endelus ve’l-Mağrib*, (thk. G. S. Colin, E. Levi Provençal), 3. bs., Dâru’s-Şekâfe, Beyrut 1983.
- İbn ‘Âşûr, Muhammed el-Fâdıl, *el-Hareketu’l-Edebiyye ve’l-Fikriyye fî Tûnis*, Mısır Dâru’l-Henâ, 1956.
- _____, *el-Hareketu’l-Edebiyye ve’l-Fikriyye fî Tûnis: Nuşûs Edebiyye*, Mısır Dâru’l-Henâ, 1956.
- İbn Ebî Dînâr, Muhammed b. Ebi’l-Kâsım er-Ra‘înî el-Ğayravânî, *el-Mu’nis fî Ahbâr İfrîkiyye ve Tûnis*, 2. bs., Dâru’l-Mesîra, Beyrut 1993.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Târîh İbn Haldûn: Dîvânu’l-Mubtede’ ve’l-Haber fî Târîhi’l-‘Arab ve’l-Berber ve men ‘Âşarahum min Zevi’s-Şe’ni’l-Ekber*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1421.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî, *el-İmâme ve’s-Siyâse: el-Ma‘rûf bi Târîhi’l-Hulefâ*, (thk. ‘Ali Şeyrî), Dâru’l-Edvâ, Beyrut 1990.
- İbnu’l-Eşîr, Ebu’l-Hasen ‘Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdi’l-Kerîm b. ‘Abdi’l-Vâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, (thk. Ebu’l-Fidâ ‘Abdullâh el-Ğadî), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1987.
- İbnu’l-Ğafsiyye, Ömer, *Advâ’ alâ Târîhu’s-Şahâfe fî Tûnis (1860-1970)*, Dâr Bû Selâme, Tunus 1972.
- İbrâhim Efendi, Peçevî, *Peçevi Tarihi*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

- İbrâhîmî, Muhammed b. Beşîr b. Ömer El-, *Âşâru'l-Îmâm Muhammed el-Beşîr el-İbrâhîmî*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1997.
- Îd, 'Âtıf, "Tûnis - el-Cezâir", *Kışsa ve Târîhu'l-Hadârâtî'l-'Arabiyye: Beyne'l-Ems ve'l-Yevm*, Editö Creps, Beyrut 1998, cilt: 21-22, ss. 5-99.
- İdâratu't-Tevsîk, *Delîlu'l-Mektebât fî'l-Vaṭani'l-'Arabî*, el-Munazzametu'l-'Arabiyye li't-Terbiyye ve's-Şekâfe ve'l-'Ulûm, Tunus 1981.
- İdrîs, Muhammed Mesud, *fî Târîhi'l-Mesrahî't-Tûnisî Nuşûş ve Vesâîk*, Tunus Dâru Sihr li'n-Neşr-el-Ma'hedu'l-'Âli li'l-Fenni'l-Mesrahî, 2007.
- İlter, Aziz Samih, *Şimali Afrika'da Türkler*, Vakit Gazete-Matbaa Kütüphane, İstanbul 1937.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982.
- İşlâhu't-Ta'lim ve't-Taḥṭîti't-Terbevî, *İnbi'âşunâ't-Terbevî Munzu'l-İstiḳlâl*, ed-Dîvânu't-Terbevî, Tunus 1963.
- el-Ka'bî, 'Abdulhakîm, *Mevsû'atu't-Târîhi'l-İslâmî: 'Aşru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, Ürdün Dâr Usâme, 2009.
- Kallek, Cengiz, "İbn Ziyâd el-Absî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1999, XX, s. 467.
- Karadağ, Bekir, "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 18, sayı: 35, (2019), s. 75-100.
- el-Kaşşâb, Ahmed, *Târîh Tûnis el-Mu'âşır 1881-1956*, (çev. Hammâdî es-Sâhilî), eş-Şeriketu't-Tûnisiyye, Tunus 1986.
- Kavas, Ahmet, "Hilâl (Benî Hilâl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, ss. 15-19.
- , "Kuzey Afrika'da Bir Osmanlı Nesli: Kuloğulları", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı: XXI, (2001), s. 31-68.
- , "Kuloğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, ss. 359-60.
- , "Afrika Misyonerleri Cemiyeti: Beyaz Babalar (Peres Blancs)", *Milel ve Nihal*, cilt: 1, sayı: 2, (2004), s. 9-39.
- , "Osmanlı Devleti'ni Kuzey Afrika'da Kalıcılaştıran Sefer: Tunus Savaşı (1574)", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, (2016), s. 1-42.

- , “Trablusgarp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, ss. 288-291.
- , “Tunus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul TDV Yayınları, 2012, XLI, ss. 388-93.
- el-Ḳayravânî, er-Raḳîḳ, *Târîḥ İfrîkiyye ve'l-Mağrib*, (thk. Muḥammed Zeynuhum Muḥammed ‘Azb), Dâru’l-Feracânî, Kahire 1994.
- el-Ka‘âk, ‘Uṣmân, *Eğânî Aḥmed Ḥayrûddîn*, Dâru’t-Tûnisiyye li’n-Neşr, Tunus 1968.
- el-Ka‘âk, ‘Uṣmân el-Berber, *Tâmeğnâst*, Cezâir 1955.
- Kehḥâle, ‘Umar Riḏâ, *Mu‘cem Ḳabâili’l-‘Arab el-Ḳadîme ve’l-Ḥadîse*, 8. bs., Muessetu’r-Risâle, Beyrut 1997.
- , *Mu‘cemu’l-Muellifîn Terâcimu Muṣannifi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye*, Mektebetu’l-Muṣennâ-Dâr İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1957.
- Kerlîl, ‘Abdulḳâdir, “Neş’etu’ş-Şaḥâfe fi’l-Cezâir”, *el-Maṣâdir*, cilt: 7, sayı: 1, (2005), s. 215-36.
- el-Kîlânî, Muṣṭafâ, *el-Edebu’l-Ḥadîş ve’l-Mu‘âşır: er-Rivâye*, Beytu’l-Ḥikme, Tunus 1990.
- Koloğlu, Orhan, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1987.
- Komisyon, *el-Mevsû‘atu’t-Tûnisiyye*, Beytu’l-Ḥikme, Kartaca 2013.
- Komisyon, “el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye”, *el-Mevsû‘atu’l-‘Arabiyyetu’l-‘Âlemiyye (Global Arabic Encyclopedia)*, Muessese A‘mâli’l-Mevsû‘a, 1999, VII.
- Labyaḍ, Sâlim, *el-Aḳalliyyetu’l-Berberiyye fî Tûnis: el-İsti‘mâlâtü’s-Şekâfiyye ve’s-Siyâsiyye li’l-Mecmû‘âti’l-Berberiyye fî’l-Mağribi’l-‘Arabî*, 2. bs., Sûtîmîdyâ, Tunus 2017.
- Lebîb, Hasenî Seyyid, Ez-Zevvâdî, Raşîd, *İtticâhâtu’l-Ḳıṣṣati’t-Tûnisiyye el-Ḳaşıra*, Dâru’l-İthâf, 2000.
- Mâcid, Ca‘fer, “el-Edebu’t-Tûnisî fimâ Beyne’l-Harbeyn”, *Târîḥu’l-Edebi’t-Tûnisî el-Ḥadîş ve’l-Mu‘âşır*, Beytu’l-Hikme, Tunus 1993, s. 39-57.
- el-Mâcidî, Ḥaz‘al, *el-Mu‘teḳidâtu’r-Rûmâniyye*, Dâru’s-Şurûḳ, Ürdün 2006.
- el-Maḥcûbî, ‘Ali, *Cuzûru’l-Ḥareketi’l-Vaṭaniyyeti’t-Tûnisiyye 1904-1934*, (çev. ‘Abdulḥamîd eş-Şâbbî), Beytu’l-Ḥikme, Tunus 1999.

- Maḥfûz, Muḥammed, *Terâcimu 'l-Muellifîn et-Tûnisiyyîn*, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1982.
- Maksudoğlu, Mehmet, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 4, (1986), s. 137-169.
- Mâlikî, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muḥammed El-, *Riyâdu'n-Nufûs fî Ṭabaqati 'Ulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye*, (thk. Beşîr el-Bekkûş), 2. bs., Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1414–1994.
- Marcais, G., "el-Fâtîmiyyûn", *Mûceẓ Dâireti'l-Ma'ârifi'l-İslâmiyye*, (ed. M. Th Houtsma v.dğr., çev. Muḥammed Ḥamza, Nuḥbe Min Esâtizeti'l-Câmi'âti'l-Mıṣriyye ve'l-'Arabiyye), Merkezu's-Şârika li'i-İbdâ'i'l-Fârîka, Mısır 1998, XXV.
- Marçais, Georges, *Les Arabes en Berbérie; du XIe au XIVe siècle*, Ernest Leroux, Constantine 1913.
- Masters, Bruce, *'Arabu'l-İmbirâtûriyyeti'l-'Uṣmâniyye: Târîḥ Şekâfi ve İctimâ'î (1516-1918)*, (çev. 'Abdulhakîm Yâsîn), er-Râfidîn, Beyrut 2018.
- Maṭvî, Muḥammed el-'Arûsî El-, *et-Tûtu'l-Murr*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 1972.
- , *ve mine'd-Dahâyâ*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1981.
- , *Ḥalîme*, ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus 1998.
- Mechul (Kâtib Merrâkişi), *el-İstibşâr fî 'Acâibi'l-Emsâr*, (nşr. Sa'd Zağlûl Abdulḥamîd), Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, ed-Dâru'l-Beydâ' 1985.
- el-Medenî, 'Izzuddîn, Muḥammed Es-Seḳâncî, *Ruvvâdu't-Te'lîfi'l-Mesraḥî fî Tûnis (1900-1950)*, eş-Şeriketu't-Tûnisiyye, Tunus 1986.
- el-Mehîdî, Muḥammed eş-Şâlih, *Târîhu's-Şahâfeti'l-'Arabiyye ve Teṭavvuruhâ fî'l-Bilâdi't-Tûnisiyye*, el-Maṭba'atu'r-Resmiyye, Tunus 1965.
- , *Târîhu't-Tibâ'a ve'n-Neşr bi Tûnis*, el-Maṭba'atu'r-Resmiyye, Tunus 1965.
- , *Tûnis fî Terâcim A'lâmiḥâ*, (haz. Enes eş-Şâbbî), el-Cumhûriyyetu't-Tûnisiyye Vizâratu's-Şekâfe, Tunus 2012.
- el-Mektebâtu'l-'Umûmiyye ve'l-Hiṭṭatu'l-Vaṭaniyye li't-Tergîb fî'l-Muṭâla'a*, Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Vaṭanî, Tunus 1994.
- Memmû, Aḥmed, "el-Edebu't-Tûnisî el-Mu'âşır 1947, 1956, 1969: en-Neşru'l-Edebî", *Târîhu'l-Edebi't-Tûnisî el-Ḥadîṣ ve'l-Mu'âşır*, Beytu'l-Hikme, Tunus 1993, s. 60-83.

- Merve, Edîb, *eş-Şahâfetu'l-‘Arabiyye Neş’etuhâ ve Tetavvuruhâ*, Dâru’l-Mektebetu’l-Hayât, Beyrut 1961.
- el-Mes‘ûdî, Muhammed, Bûştî Zekî, *eş-Şi‘ru’l-Ġinâiyyu’l-Emâziġi: el-Aṭlasu’l-Mutevessit Nemûzecen*, Dâru’n-Neşri’l-Maġribiyye, Fas 1999.
- Mezâlî, Muhammad eş-Şâlih, *Ṭaṭavvur Tûnis el-İktisâdî 1881/1920*, (çev. el-Hâdî et-Teymûmî), Beytu’l-Hikme, Kartaca 1990.
- Monceaux, Paul, “Les colonies juives dans l’Afrique romaine”, *Revue des études juives*, cilt: 44, sayı: 87, (1902), s. 1-28.
- el-Muâlic, ‘Abdulkādir, *Muḥammed İbnu’l-Ḥuseyn ve Sittûne ‘Âmen Şahâfe*, el-Maṭba‘atu’l-Merkeziyye, Tunus 1987.
- el-Muḥâmî, ‘Âdil Aḥmed Serkîs, *Tûnis el-Ḥalfiyyetu’t-Târîhiyye ve’l-İctimâ’iyye*, Vukâleti’ş-Şahâfeti’l-‘Arabiyye, Mısır 2022.
- Munecim, İshâk b. el-Ḥuseyn El-, *Âkâmu’l-Mercân fî Zikri’l-Medâini’l-Meşhûra fî Kulli Mekân*, (thk. Fehmî Sa‘d), ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1988.
- Muṣṭafâ, Muhammed Şâlih b., *el-‘Uşmâniyyûn fî Tûnis 1505-1957*, Dâr Nukûş ‘Arabiyye, Tunus 2019.
- en-Nâsirî, Ebu’l-‘Abbâs Aḥmed b. Ḥâlid, *el-İstikşâ li Aḥbâri Duveli’l-Maġribi’l-Akşâ*, (thk. Ca‘fer en-Nâsirî, Muhammed en-Nâsirî), Dâru’l-Kitâb, ed-Dâru’l-Beydâ’ 1418–1997.
- Nelson, Harold D., (ed.), *Tunisia: A Country Study*, 3. bs., U.S. Government Printing Office, Washington 1986.
- en-Neyfer, Muhammed, *‘Unvânu’l-Erib ‘Ammâ Neşe’e bi’l-Bilâdi’t-Tûnisiyye min ‘Âlimin Edîb*, Dâru’l-Ġarbi’l-İslâm, Beyrut 1996.
- en-Nuveyrî, Şihâbuddîn Aḥmed b. ‘Abdilvehhâb, *Nihâyetu’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, (thk. ‘Abdulmecîd et-Terḥînî), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2004.
- Özey, Ramazan, *Afrika Cografyasi*, Aktif Yayınları, İstanbul 2009.
- Özkuyumcu, Nadir, “Kayrevan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, ss. 88-90.
- , “Ukbe b. Nâfi’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, ss. 64-66.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.

- Peegel, Juhan, "Kırjapulgaſt Ajaleheni", *Acta Historica Tallinnensia*, Estonian Academy Publishers, 2001.
- Râcû, Abdurrâhmân Huseyn, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaṭani'l-'Arabî ve Mevâridehû, el-Câmi'atu'l-'Arabiyye*, Suudi Arabistan 2004.
- Rafle, Fîlîb, Aḥmed Sâmi Muştafâ, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaṭani'l-'Arabî: Dirâse Tabî'iyye İktisâdiyye Siyâsiyye Me'a Dirâse Şâmile li'd-Duveli'l-'Arabiyye*, 4. bs., Mektebetu'n-Nahḍati'l-Miſriyye, Mısır 1970.
- Râşid, Aḥmed İsmâ'îl, *Târîḥ Aḳṭâri'l-Mağribi'l-'Arabiyyi's-Siyâsi el-Ḥadiş ve'l-Mu'âşır (Lîbiyâ, Tûnis, el-Cezâir, el-Mağrib, Mûrîṭâniyâ)*, Dâru'n-Nahḍati'l-'Arabiyye, Beyrut 2004.
- er-Râ'î, 'Ali, *el-Masrah fi'l-Vaṭani'l-'Arabî*, 2. bs., İlmu'l-Ma'rife, Kuveyt 1999.
- Receb, Riḍâ b., *Yehûdu'l-Bilâṭ ve Yehûdu'l-Mâl fi Tûnisi'l-'Uşmâniyye*, Dâru'l-Medâr el-İslâmî, Libya 2010.
- Riyye, 'Atâ Ebû, *el-Yehûd fi Lîbiyâ ve Tûnis ve'l-Cezâir*, Kahire 2005.
- Room, Adrian, *Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for 6,600 Countries, Cities, Territories, Natural Features, and Historic Sites*, 2. bs., Jefferson, N.C.; McFarland, London 2006.
- Rossi, Peter M., Wayne E. White, (ed.), *Articles on the Middle East, 1947-1971: A Cumulation of the Bibliographies from the Middle East Journal*, Pierian Press, Ann Arbor, Mich 1980.
- er-Rukbânî, 'Umar, *Ḥulâşatu't-Târîḥ et-Tûnisiyye*, 2. bs., Maṭba'atu'l-İrâde, Tunus 1939.
- Sâbât, Halîl, *Vesâilu'l-İttişâl Neş'etuhâ ve Tetavvuruhâ*, Mektebetu'l-Enculû, Kahire 1991.
- Sa'd Zağlûl 'Abdulḥamîd, *Târîḥu'l-Mağribi'l-'Arabî mine'l-Feth ilâ Bidâyeti 'Aşri'l-İstiqlâl (Lîbiyâ ve Tûnis ve'l-Cezâir ve'l-Mağrib)*, Munşetu'l-Ma'ârif, İskenderiye 1993.
- Sa'd, İlyâs, *el-Hicratu'l-Yehûdiyye ilâ Filistîn*, Merkezu'l-Ebhâs, Beyrut 1969.
- eş-Şafâkisî, Ebu's-Şenâ Maḥmûd b. Sa'id Maḳdîş, *Nuzhetu'l-Enzâr fi 'Acâ'ibi't-Tevârîḥ ve'l-Aḥbâr ve Menâḳibi's-Sâdeti'l-Aḥbâr*, (thk. Muḥammed es-Seyyidî 'Uşmân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- Şâfiṭâ, Muḥammed, "Tûnis (el-Medîne)", *el-Mevsû'atu'l-'Arabiyye (Arab Encyclopedia)*, Dimaşḳ Hey'etu'l-Mevsû'ati'l-'Arabiyye, 2003, VII, ss. 203-5.

- Şâlih, Mehdiye Fayşal, *el- 'Alâkâtu 's-Siyâsiye es-Sâsâniyye-el-Bizantiyye (226-628)*, Dâr ve Mektebe 'Adnân, Bağdat 2017.
- Şâmir, el-Habîb, *Hâzihi Tûnis*, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- eş-Şayfî, Şerîfe, *el-Mekbût ve'l-Mektûb fî's-Şahâfeti'l-Mektûbe fî Tûnis*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus 2012.
- eş-Sayyâdî, el-Muncî, *el-Cem'iyetu'l-Haldûniyye (1896-1958)*, el-Merkezu'l-Vaţanî li'l-İttişâlî's-Şekâfî, Tunus 2005.
- Scheffel, Richard L., Susan J. Wernert, (ed.), *Reader's Digest Natural Wonders of the World*, Reader's Digest Association, Pleasantville 1980.
- eş-Se'âlibî, 'Abdulazîz, es-Sâhilî, Hammâdî, *Sukûtu'd-Devletu'l-Emeviyye ve Kıyâmu'd-Devletu'l-'Abbâsiyye*, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1995.
- eş-Se'âlibî, 'Abdulazîz, *Târîh Şimâl İfrîkiyâ: mine'l-Fethi'l-İslâmî ilâ Nihâyeti't-Devleti'l-Ağlebiyye*, (thk. Aḥmed b. Mîlâd, Muḥammed İdrîs), Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1987.
- Sebag, Paul, *Tunis: Histoire D'une Ville*, Harmanttan, Paris 1998.
- Selâme, el-Beşîr b., *et-Teyyârâtu'l-Edebiyye fî Tûnisi'l-Mu'âşıra*, Dâru'l-Ma'ârif, Tunus t.y.
- es-Sercânî, Râğib, *Kıssa Tûnis: mine'l-Bidâye ile's-Şevra 2011*, Dâr Aqlâm, Kahire 2011.
- Serhenk, İsmâ'îl, *Haḳâiku'l-Aḥbâr 'an Duveli'l-Bihâr*, el-Maṭba'atu'l-Emîriyye -Bulak, Mısır 1312.
- es-Serrâc, Muḥammed b. Muḥammed el-Endelusî el-Vezîr, *el-Hulelu's-Sundusiyye fî'l-Aḥbârî't-Tûnisiyye*, (thk. Muḥammed el-Habîb el-Heyle), Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- es-Seyyid, Maḥmud, *Cuğrâfiyyetu'l-Vaţani'l-'Arabî*, Beyrut 1998.
- Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Shotzmlr, M., "el-Muvahhidûn", *Mûcez Dâireti'l-Ma'ârifî'l-İslâmiyye*, (ed. M. Th Houtsma v.dğr.), (çev. Mervân Ḥasen Ḥabeşî, Nuḥbe Min Esâtizeti'l-Câmi'âti'l-Mısrîyye ve'l-'Arabiyye), Mısır Merkezi's-Şâriḳa li'l-İbdâ'î'l-Fâriḳa, 1998, XXXI.
- Smith, William, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Taylor and Walton, Londra 1842.

- Solmaz, Mustafa, “Tunus’ta Türk İzleri ve Türkçe ile Tunus Arapçasındaki Ortak Sözcükler”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı: 54, (2016), s. 1002-24.
- Sommerville, C. John, *The News Revolution in England: Cultural Dynamics of Daily Information*, Oxford University Press, New York 1996.
- Soykan, Fusun Baykal, “Tunus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, ss. 384-385.
- Sraïeb, Nouredine, “L’idéologie de L’école en Tunisie Coloniale (1881-1945)”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, cilt: 68, sayı: 1, (1993), s. 239-54.
- Stephens, Mitchell, *A History of News: From the Drum to the Satellite*, Viking, New York 1988.
- Stokes, Jamie, *Encyclopedia of the peoples of Africa and the Middle East*, Facts On File, New York 2009.
- Suleymânî, Muncî, *el-Fâ ‘ilûne’s-Siyâsiyyûn ve Tahdîsu’t-Ta ‘lîm fî Tûnis 1956-1994*, Dâr Âfâk, Tunus 2015.
- Şa‘bân, eş-Şâdik, *‘Avde Hanib ‘al ev Tecdid ‘Ahd*, Tunus Sirâss li’n-Neşr, 1997.
- Şâkir, Mahmûd, *et-Târîhu’l-İslâmî (et-Târîhu’l-Mu‘âsır Bilâdu’l-Mağrib)*, 2. bs., el-Mektebetu’l-İslâmî, Beyrut 1996.
- , *et-Târîhu’l-İslâmî: el-‘Ahdu’l-‘Abbâsî-1*, 6. bs., el-Mektebetu’l-İslâmî, Beyrut 2000.
- , *et-Târîhu’l-İslâmî: el-‘Ahdu’l-Emevî*, 7. bs., el-Mektebetu’l-İslâmî, Beyrut 2000.
- eş-Şâtır, Hâlîfe, (ed.), *Tûnis ‘Abra’t-Târîh: el-‘Uşûru’l-‘Kadîme*, Merkezu’d-Dirâsât ve’l-Buḥûsi’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâ‘iyye, Tunus 2005.
- , *Tûnis ‘Abra’t-Târîh: mine’l-‘Ahdi’l-‘Arabiyyi’l-İslâmî ilâ Harakâti’l-İşlâh*, Merkezu’d-Dirâsât ve’l-Buḥûsi’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâ‘iyye, Tunus 2005.
- , *Tûnis ‘Abra’t-Târîh: el-Harakâtu’l-Vaṭaniyye ve Devletü’l-İstiqlâl*, Merkezu’d-Dirâsât ve’l-Buḥûsi’l-İktisâdiyye ve’l-İctimâ‘iyye, Tunus 2005.
- Şefîk, Muḥammed, *Ṣelâse ve Ṣelâsîne Karn min Târîhi’l-Emâziğiyyîn*, 1988.
- eş-Şerîf, Muḥammed el-Hâdî, *Târîhu Tûnis: min ‘Uşûri mâ Kable’t-Târîhi ile’l-İstiqlâl*, (çev. Muḥammed eş-Şâvis, Muḥammed ‘Ucayne), 3. bs., Dâr Sirâss li’n-Neşr, Tunus 1993.

- eş-Şerķâvî, Muhammed ‘Abdu’l-Mun‘im, Muhammed Maḥmûd Eş-Şayyâd, *Melâmiḥu’l-Mağribi’l-‘Arabî*, Mısır, Munşe’etu’l-Ma‘ârif, İskenderiye 1959.
- Şeyḥo, Luvîs, *Târîḥ Fenni’t-Tibâ’a fi’l-Meşriḳ*, 2. bs., Dâru’l-Meşriḳ, Beyrut 1995.
- Şible, Bedrân, *Nazmu’t-Ta’lîm fi’l-Vaṭani’l-‘Arabî*, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, İskenderiye 2004.
- Şukrî, Ğâlî, *eş-Şekâfetu’l-‘Arabiyye fi Tûnis; el-Fikr ve’l-Muctema’*, ed-Dâru’t-Tûnisiyye, Tunus 1986.
- et-Ṭaberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Târîḥu’t-Ṭaberî: Târîḥu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, (thk. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrâhîm), 2. bs., Dâru’l-Ma‘ârif, Mısır t.y.
- Taïeb, J., “Kroumirie”, *Encyclopédie Berbère*, sayı: 28-29, (2008), s. 4294-97.
- Ṭaḳḳûş, Muhammed Suheyl, *Târîḥ ed-Devleti’l-Emeviyye*, 7. bs., Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2010.
- Ṭarḥûnî, Muhammed b. Rızḳ b., *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn fi Ğarb Efriḳiyâ*, Dâr İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan 1426.
- Ṭarrâzî, Fîlîb Dî, *Târîḥu’s-Şaḥâfeti’l-‘Arabiyye*, el-Maṭba’atu’l-Edebiyye, Beyrut 1913.
- Ṭarşûne, Maḥmûd, “el-Edebu’t-Tûnisî 1970-1985: el-Uḳşûşa ve’r-Rivâye”, *Târîḥu’l-Edebi’t-Tûnisî el-Ḥadîs ve’l-Mu’âşır*, Beytu’l-Hikme, Tunus 1993, s. 118-153.
- Taylor, Isaac, *Names and Their Histories: A Handbook of Historical Geography and Topographical Nomenclature*, 2. bs., London, 1898.
- et-Tayyib, Muhammed Suleymân, *Mevsû’atu’l-Ḳabâili’l-‘Arabiyye: Buhûs Meydâniyye ve Târîḥiyye*, 3. bs., Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, Kahire 2001.
- Tekin, Mehmet, *Roman Sanatı*, 16. bs., Ötüken, İstanbul 2018.
- el-Telâtlî, Salâḥuddîn, *Tûnisu’l-Cedîd Meşâkil ve Nazariyyât*, (çev. Muhammed es-Suveysî), Dâr Bûselâme, Tunus 1959.
- et-Teymûmî, el-Hâdî, *en-Neşâṭu’s-Şihyûnî bi Tûnis 1897-1948*, Tunus, 1982.
- ‘Ucayna, Bûrâvî, “Muḥammed el-Hâdî b. Şâlih el-Kâtibu’l-Mu’eşşil ve’l-Muceddid fi’l-Kıssa ve’r-Rivâye”, *Ḳıssa*, 2018.
- ‘Umar, Aḥmed Muḥtâr, *Mu’cemu’s-Şavâbi’l-Luġavî Delîlu’l-Muşaḳḳafî’l-‘Arabî*, ‘Âlemu’l-Kutub, 2008.
- ‘Umar, Muhammed Şâlih b., *el-Edebu’l-Ḥadîs ve’l-Mu’âşır: eş-Ş‘ir*, Beytu’l-Hikme, Tunus 1990.
- Uzanne, Octave, (ed.), *Le Livre: Bibliographie Moderne*, Maison Quantin, Paris 1887.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Dünya Tarihi: Osmanlı Tarihi (XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, 6. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara t.y.
- , *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, 7. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara t.y.
- , *Osmanlı Tarihi: XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, 6. bs., Türk Tarih Kurumu, Ankara t.y.
- , İ. Hakkı, "Tunus'un 1881 de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyin Ailesi", *BELLETEN*, cilt: 18, sayı: 72, (1954), s. 545-80.
- Valensi, Lucette, "Calamités démographiques en Tunisie et en Méditerranée orientale aux XVIIe et XIXe siècle", *Annales*, cilt: 24, sayı: 6, (1969), s. 1540-1561.
- Yâgî, İsmâ'il Aḥmed, *Târîḥu'l-'Âlemi'l-'Arabî el-Mu'âşır*, Mektebetu'l-'Abîkân, Riyad 1421.
- Yahyâ, Celâl, *el-Medḥal ilâ Târîḥi'l-'Âlemi'l-'Arabîyyi'l-Ḥadîs*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1965.
- Yazıcı, Nesimi, "Takvîm-i Vekâyi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, ss. 490-492.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, ss. 438-443.
- ez-Zebîdî, Muḥammed Murteḍâ el-Ḥuseynî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Ḳâmûs*, (thk. Mecmûa' mine'l-Muḥakkıkîn), Maṭba'atu Ḥukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1975.
- ez-Zemzemî, 'Abdulmecîd Turâb, *Tûnis...fî Muvâceheti't-Teḍlîl (el-Bûrḳîbe ve Mâhiyye Tağyîru's-Sâbi' min Nûfember)*, Dâru'r-Ravḍa, t.y.
- ez-Zevâdî, Reşîd, *Udebâ Tûnisiyyûn*, Dâru'l-Mağribi'l-'Arabî, Tunus 1972.
- ez-Ziriklî, Ḥayruddîn b. Maḥmûd b. Muḥammed, *el-A'lâm Ḳâmûs Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Musteşriḳîn*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâîn, Beyrut 2002.
- Zuveytîn, eş-Şâzelî, *Mudevvenetu'l-Kitâb ve'n-Neşr bi Tûnis min 'Ahdi Ḳarṭâc ile'l-Cumhûriyyeti's-Sânîyye: 3000 Sene min Târîḥi's-Sekâfe ve'l-Ḥadâra ve'l-İbdâ'*, Merkezu'n-Neşri'l-Câmi'î, Tunus 2018.

İnternet Kaynakları

- ‘Âdil, Semâh. “Ḥasen Naşr.. Vazzafe’l-Ḳıṣṣa fî Mu‘âleceti’l-Ḳaḍâyâ’l-Maşîriyyeti’l-Kubrâ Maḥalliyyen ve ‘Arabiyyen”. *Kitâbât*, 31 Temmuz 2021. <https://kitabât.com/> Erişim Tarihi: (25.03.2022).
- ‘Âdil, Semâh. “Muḥammed es-Sâlih el-Câbirî.. Kâne Mevsû‘iyyen ve Temeyyuz Ekşer fi’n-Naḳd ve’r-Rivâye”. *Kitâbât*. 02 Mayıs 2021. <https://kitabât.com/> Erişim Tarihi: (29.03.2022).
- el-‘Arab. “Cebelu’s-Serc ve’l-Ḳubâbi’l-Beydâ’ Yestekṭibâni’s-Suyyâḥ ilâ Tûnis, <https://alarab.co.uk/>. Erişim Tarihi: (18.08.2020).
- ‘Arîḳ. “Cibâl Tûnis”. Mevsû‘a, <https://areq.net/>, Erişim Tarihi: (06.08.2020).
- Beitalhikma. “Béçir Ben Slama: Curriculum Vitae”. <https://www.beitalhikma.tn/>, Erişim Tarihi: (03.06.2021).
- el-Berhûmî, Mâcid. “el-Cuḡrâfiyâ et-Tûnisiyye.. ve Sun‘u’t-Târîḥ”. *Îlâf (Elaph)*. 14 Ekim 2014. <https://elaph.com/>, Erişim Tarihi: (14.10.2014).
- Beytu’l-Ḥikme: el-Mecme‘u’t-Tûnisî li’l-‘Ulûm ve’l-Âdâb ve’l-Funûn. “Takḍîm: Lemḥa ani’l-Mecma’”. <https://www.beitalhikma.tn/>, Erişim Tarihi: (05.05.2021).
- Britannica Ansiklopedisi. “Al-Sâḥil Plain, Tunisia”. Ansiklopedi. Erişim Tarihi: (22.08.2020).
- Bûḥûş, Hâdî. “el-‘Avdetu’l-Medresiyyetu’l-Aḥîra Ḳable’l-İslâḥi’t-Terbevî li Sene 1958”. *el-Mudevvenetu’l-Bîdâḡûciyye*, <https://akroutbouhouch.blogspot.com/>. Erişim Tarihi: (19.03.2021).
- _____. “et-Terbiyye Ḳable’l-Medresiyye: es-Senetu’t-Taḥḍîriyye ev Cuzûru’t-Tefâvut ve ‘Ademu Tekâfu’u’l-Furaş”. *el-Mudevvenetu’l-Bîdâḡûciyye*. <https://akroutbouhouch.blogspot.com/>, Erişim Tarihi: (16.03.2021).
- _____. “Neş’e Ūlâ Bakâlûriyâ Devletü’l-İstiklâl 1957”. *el-Mudevvenetu’l-Bîdâḡûciyye*. <https://akroutbouhouch.blogspot.com/>, Erişim Tarihi: (19.03.2021).

- _____. “Târîh Mûcez li Dâri’l-Mu‘allimîn el-‘Ulyâ: el-Cuz’u’l-Evvel”. *el-Mudevvenetu’l-Bîdâğûciyye*. <https://akroutbouhouch.blogspot.com/>, Erişim Tarihi: (20.03.2021).
- “Câmi’ Sîdî ‘Ali el-Kerrây bi Safâkes”. *Tunus*. <https://www.youtube.com/>, Erişim Tarihi: (02.06.2021).
- Câmi’atu Tûnis. “Târîh”. <https://utunis.rnu.tn/>, Erişim Tarihi: (20.03.2021).
- Câmi’atu’z-Zeytûne. “Nubze Târîhiyye”. <http://www.uz.rnu.tn/>, Erişim Tarihi: (20.03.2021).
- CIA (Central Intelligence Agency). “The World Factbook: Tunisia”. <https://www.cia.gov>, Erişim Tarihi: (23.09.2020).
- el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Ta’lîmî’l-‘Âlî ve’l-Bahşi’l-‘İlmî. “el-Câmi’ât”. <http://www.mes.tn/>, Erişim Tarihi: (21.03.2021).
- el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye. “Munâzaratu’d-Duğûl ile’l-Medârisi’l-İ’dâdiyye en-Nemûzeciyye”. <https://six.education.tn/>, Erişim Tarihi: (17.03.2021).
- el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye: Bevvâbe Vizâreti’ş-Şuûni’d-Dîniyye. “el-Ketâtîb”. <http://www.affaires-religieuses.tn/>, Erişim Tarihi: (16.10.2022).
- el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye. “et-Tescîl ‘an Bu’d”. <https://inscription.education.tn/>, Erişim Tarihi: (17.03.2021).
- el-Cur’e. “Elkâb ‘Âilât Tûnisiyye Aşluhâ Turkî”. 2020, <https://aljoraanews.net/>, Erişim Tarihi: (02.10.2020).
- Dâru’l-Kutubi’l-Vaţaniyye. “el-Mektebetu’l-Lazzâmiyye”. <https://www.bibliotheque.nat.tn/>, Erişim Tarihi: (05.05.2021).
- Dâru’l-Kutubi’l-Vaţaniyye. “Takdîm”. <https://www.bibliotheque.nat.tn>, Erişim Tarihi: (05.05.2021).
- “Delîlu’t-Tanzîmâtî’l-Bîdâğûciyye”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye. <http://www.education.gov.tn/>, Erişim Tarihi: (18.05.2023).

- “Diversité Culturelle et Dialogue Interculturel en Tunisie”. UNESCO Organisation des Nations Unies pour l’éducation, la science et la Culture, 2009. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214646>.
- ed-Dureydî, el-Ḥabîb. “Câmi’atu’t-Tûnisiyye fî Zîkrâhâ’s-Sittîn (1958-2018) Eykûnetu’l-Ḥadâse ve Kâtîratu’t-Tenvîr”. *Leaders*, ts. <https://ar.leaders.com.tn/>, Erişim Tarihi: (18.05.2023).
- “École Normale Supérieure de Tunis”. <https://ens.rnu.tn/>, Erişim Tarihi: (20.03.2021).
- el-Emrânî, Muḥammed b. Aḥmed. “et-Ta’lîm fî’l-Mesâcid: Eşkâluhu ve Essesehu’t-Ta’lîmiyye ve Mebâdiuhu ve Ehdâfuhu’t-Terbeviyye”. *Da’vetu’l-Ḥaḳḳ* 355-356 (2000). <https://www.habous.gov.ma>, Erişim Tarihi: (17.05.2021).
- Hâfîz, Fâtîma. “el-Ketâtîb: Ūlâ’l-Ma’âhidi’t-Terbeviyye fî’l-Ḥaḳâratî’l-İslâmiyye”. *İslâm Ūnlâyn*. <https://islamonline.net>, Erişim Tarihi: (25.04.2022).
- “el-Ḥaḳḳ fî’t-Te’allum fî Tûnis”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye. <http://www.education.gov.tn/>, Erişim Tarihi: (18.03.2021).
- el-Ḥaşrî. “Mufâce’e: eş-Şerîtu’s-Sâhilî et-Tûnisî Leyse 1300 klm Mişlemâ Na’rif bel 2290 Kîlûmetran”. 2015, <https://ar.espacemanager.com/>, Erişim Tarihi: (22.08.2020).
- Haşâne, Raşîd, “fî’z-Zîkrâ eş-Şâlişe li Rahîlihî Muḥammed Ferec eş-Şâzelî Murabbîyen ve Edîben ve Muşakḳifen”, *eş-Şabâḥ*, 21.04.2017, Erişim Tarihi: (14.02.2023).
- Houpert, Pierre. “Le 29 Décembre 1983, Les Émeutes Du Pain Embrasent La Tunisie”. *Jeune Afrique*. 19 Aralık 2016. <https://www.jeuneafrique.com/>, Erişim Tarihi: (05.02.2021).
- Internet Archive. “Tunisia: National Park Jebel Serj”. <https://web.archive.org/>, Erişim Tarihi: (18.08.2020).
- İḥşâiyyât Tûnis (STATISTIQUES TUNISIE). “Taḥlîlu’l-Beyânât”. <http://www.ins.tn/ar>, Erişim Tarihi: (20.09.2020).
- Kâsım, Rav’a. “Binzert et-Tûnisiyye: el-Medînetu’l-İstirâfîciyyetu’s-Sâhîra elletî Hervele İleyhâ’l-Ġazâḥ”. *el-Ḳudsu’l-‘Arabî*. 29 Nisan 2017, <https://www.alquds.co.uk/>, Erişim Tarihi: (09.01.2021).

- Keşâde, Muhammed ‘İmrân. “el-İstirâtîciyyâtü’l-Emrîkiyye fî Mıntıkati Şimâli İfrîkiyâ: Mâzâ Verâ’e Ziyâratî Vezîri’d-Difâ’i’l-Emrîkî ilâ Tûnis”. *CSDS (Merkezu’d-Dirâsâti’l-İstirâtîciyye ve’d-Diblûmâsiyye/Center for Strategic and Diplomatic Studies)*. 11 Kasım 2020. <https://www.csds-center.com/>, Erişim Tarihi: (13.01.2021).
- “L’écrivain et Ancien Ministre Bechir Ben Slama Tire Sa Révérence”. Erişim 05 Temmuz 2023. <https://lapresse.tn>, (05.07.2023).
- Leaders. “Il y a Quatre ans Nous Quittait L’ancien Ministre Mohamed Fredj Chedly”. 13 Nisan 2018. <https://www.leaders.com.tn/>, Erişim Tarihi: (14.02.2023).
- Leaders. “Le «Parti» Réformiste Jeune Tunisien Et La Modernité”. 23 Ağustos 2011. <https://www.leaders.com.tn/>, Erişim Tarihi: (16.09.2021).
- Lûsail. “Mu’temer Tegayyuri’l-Munâh: Tûnis Tu’linu ‘an Musâhametihâ’l-Vaţanî bi Şe’ni’l-Munâh”. 05 Kasım 2021. Erişim Tarihi: (17.11.2021).
- el-Ma’hedu’l-Vaţanî li’t-Turâş. “Zağvân: Mavâki’ ve Me’âlim”. <http://www.inp.rnrt.tn/>, Erişim Tarihi: (18.08.2020).
- el-Ma’hedu’l-Vaţanî li’r-Raşadi’l-Cevvî. “el-Mu’tayâtü’l-Munâhiyye”. <https://www.meteo.tn/ar>, Erişim Tarihi: (25.08.2020).
- Ma’rife. “Tûnis ve Târîhu’l-Mesîhiyye fihâ”. <https://www.maarifa.org/>, Erişim Tarihi: (08.10.2020).
- “Menâhicu’s-Seneti’t-Taḥḍîriyye”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye İdâra Bîdâğücüyâ ve Muvâşafât el-Marḥaletu’l-İbtidâiyya, ts.
- “el-Muḥaṭṭat’l-İstirâtîcî el-Ḳitâ’i’t-Terbevî 2016-2020”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye. <http://www.education.gov.tn/>, Erişim Tarihi: (20.03.2021).
- el-Muḥîṭ. “ed-Diyânât fî Tûnis”. <https://almoheet.net/>, Erişim Tarihi: (08.10.2020).
- “Mu’temer Tegayyuri’l-Munâh: Tûnis Tu’linu ‘an Musâhametihâ’l-Vaţanî bi Şe’ni’l-Munâh”, Lûsail, 05.11.2021. Erişim Tarihi: (08.10.2020).17.11.2021.
- en-Nâşiri, Meryem. “Tûnis: Maḥmiyyât li’l-Ḥayevânât ve’n-Nebâtâtî’n-Nâdira”. Haber. *el-‘Arabiyyu’l-Cedîd*. 2021. <https://www.alaraby.co.uk/>, Erişim Tarihi: (10.01.2021).

“en-Neşratu’l-İhşâiyyetu’s-Seneviyye li Tûnis 2015-2019”. el-Ma‘hedu’l-Vaṭanî li’l-İhşâ, 2021.

PeakFinder. “Tunus”. Harita. <https://www.peakfinder.org/>, Erişim Tarihi: (11.08.2020).

PeakVisor. “Tunisia”. Harita. <https://peakvisor.com/>, Erişim Tarihi: (09.08.2020).

“Rapport National Sur La Montagne Tunisie”. Convention on Biological Diversity, 2001. Convention on Biological Diversity. <https://www.cbd.int/>, Erişim Tarihi: (15.08.2020).

eş-Şabâh. “el-Yevm Munâzaratu’d-Duḥûl İla’l-Medârisi’l-İ‘dâdiyye en-Nemûzeciyye”. <https://www.assabahnews.tn/>, Erişim Tarihi: (.17.03.2021).

Sultan Bin Ali Al Owais Cultural Foundation. “‘Izzuddîn el-Medenî”. <https://www.alowais.com/>, Erişim Tarihi: (18.02.2023).

es-Suveysî, Munîr. “et-Tûnisiyye Yuksirne İhtikâra’z-Zukûr li’t-Te‘allumi fi’ ‘l-Ketâtîb’ Me‘a ‘Avdetin Kaviyyetin li’l-Medârisi’l-Kur‘âniyye”. *el-Hudhud*. 28 Temmuz 2010. <https://www.hdhod.com>, Erişim Tarihi: (20.02.2021).

eş-Şâbbî, Hâlid. “el-Ummiyye fi Tûnis: el-Vâki‘u’l-Mufzi’”. *Mecelletu’l-İlîktirûniyye. Leaders*. <https://ar.leaders.com.tn/>, Erişim Tarihi: (19.09.2020).

“et-Taḫrîru’l-Vaṭanî Havle Vad‘iyyeti’l-Bîe 2012: Rihânât İstidâmeti’n-Tenmiyye”. el-Marşadu’t-Tûnisî li’l-Bîe ve’t-Tenmiyyeti’l-Mustedîme, 2014. el-Marşadu’t-Tûnisî li’l-Bîe ve’t-Tenmiyyeti’l-Mustedîme.

“et-Taḫrîru’l-Vaṭanî Havle’t-Terbiyye li Sene 2014”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye, 2014. <http://www.education.gov.tn/>, Erişim Tarihi: (15.03.2021).

“et-Taḫrîru’l-Vaṭanî li-Taḫyîmi Mustevâ Tenfîzi’l-Cumhûriyyeti’t-Tûnisiyye li-Bernâmec ‘Ameli’l-Mu’temeri’d-Duvelî li’s-Sukkân ve’t-Tenmiyye”. bi Da‘mi Min Şundûki’l-Umami’l-Muttaḥide li’s-Sukkân (UNFPA), 2013. bi Da‘mi Min Şundûki’l-Umami’l-Muttaḥide li’s-Sukkân (UNFPA).

“et-Ta‘lîmu’l-‘Âlî ve’l-Baḫşu’l-‘İlmî bi’l-Erkâm”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Ta‘lîmi’l-‘Âlî ve’l-Baḫşi’l-‘İlmî. <http://www.mes.tn/>, Erişim Tarihi: (28.05.2022).

- Târîhî Şafâks. “Tûlu’ş-Şerîti’s-Sâhilî et-Tûnisî Yuşbihu 2290 km Bedelen min 1300 klm”.
Târîh. 2015. <https://www.histoiredesfax.com/>, Erişim Tarihi: (22.08.2020).
- “et-Te’dâdu’l-‘Âm li’s-Sukkân ve’s-Suknâ li Sene 2004”. el-Ma’hedu’l-Vaţanî li’l-İhsâ,
2005. el-Ma’hedu’l-Vaţanî li’l-İhsâ.
- “Tedşîn Mufterikîn Bismi’r-Râhilîn Muhammed Ferec eş-Şâzelî ve Manşûr es-Saĥîrî”.
<https://www.jawharafm.net/>, Erişim Tarihi: (11.02.2023).
- “et-Terbiye fî Erkâm”. el-Cumhûriyyetu’t-Tûnisiyye Vizâratu’t-Terbiyye, 2020.
<http://www.education.gov.tn/>, Erişim Tarihi: (20.03.2021).
- Tevcih. “Nizâmu’d-Dirâse fi’l-İ’dâdiyye en-Nemûzeciyye”. <https://www.tawjih.tn/>, Erişim
Tarihi: (17.03.2021).
- “The Higher Education System in Tunisia: National Report 2019”. MERIC-NET, 2019.
<http://www.meric-net.eu/>, Erişim Tarihi: (15.03.2021).
- Tinast. “Mâ Huve Aşlu Tesmiye Tûnis”. Târîh/Eş-Şekâfe. <https://tinast.tn/>, Erişim Tarihi:
(10.09.2020).
- Tûnis Ultra. “Tefâşîl Karar Vizâratî’ş-Şuûni’d-Dîniyye Havle Tanzîmi’l-Ketâtîb fî Tûnis”.
27 Eylûl 2023. <https://ultratunisia.ultrasawt.com/>, Erişim Tarihi: (02.03.2024).
- Tunisia Education Guide. “Education System of Tunisia”.
<https://www.tunisiaeducation.info/>, Erişim Tarihi: (15.03.2021).
- Tunisie Généalogie. “Premier Portail Généalogique Tunisien: Etymologie, Origine Des
Noms De Familles, Histoire”. <https://tunisie-genealogie.com/>, Erişim Tarihi:
(25.09.2020).
- “Tunus-Jarba (Cerbe) Adası”. haz. Tarık Tokgöz. *Ay Yıldızın İzinde. Tunus*. Yayın Tarihi
2015. www.trtavaz.com.tr, Erişim Tarihi: (05.10.2020).
- Unesco İnitut de statistique. “Tunisie: Taux D’alphabétisme”.
<http://uis.unesco.org/fr/country/tn>, Erişim Tarihi: (20.09.2020).
- Unesco. “Cebel Chambi”. Erişim 16 Ağustos 2020. <https://unesco-arabmab.com/>
- Vizâratu’ş-Şuûni’d-Dîniyye. “Câmi’u’z-Zeytûne”. Erişim 04 Şubat 2021.
<http://www.affaires-religieuses.tn/>, Erişim Tarihi: (04.02.2021).

Vizâratu's-Şuûni'd-Dîniyye. "İhşâiyyât". <http://www.affaires-religieuses.tn/>, Erişim Tarihi: (04.02.2021).

Vizâratu's-Şuûni'd-Dîniyye. "Lemħa Târîhiyye 'ani't-Tanzîmi'l-İdârî li's-Şuûni'd-Dîniyye fi'l-Bilâdi't-Tûnisiyye". <http://www.affaires-religieuses.tn/>, Erişim Tarihi: (04.02.2021).

Vizâratu't-Ta'lim. "Nizâmu't-Ta'lim". <https://tn.moe.gov.sa/>, Erişim Tarihi: (14.03.2021).

ez-Zehebî, Tefîk. "Tecrubetu't-Te'âdud fi's-Sittînât: es-Siyâkât ve'l-İkrâhât". *el-Cerîdetu'l-Medeniyye*. 05 Nisan 2021. <https://www.madania.tn/>, Erişim Tarihi: (05.04.2021).

Wikipedia. "List of Catholic Churches in Tunisia". <https://en.wikipedia.org/>, Erişim Tarihi: (08.10.2020).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Şükrü GÜLER
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Selçuk Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans Öğrenimi	Selçuk Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
e-Posta Adresi	
Tarih	19.03.2025